

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHARMINCHARMADIK KÖTET.

(677., 678., 679. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

TARTALOM.

DCLXXVII.

	Lap
EGY FÉLSZÁZAD ELŐTT. — Berzeviczy Alberttől _ _ _ _ _	1
GYULAI PÁL KOLOZSVÁRI TANÁRI ÉVEI. — Papp Ferencről _ _	14
LUCIFER DÍCSÉRETI. — Kenedy Gézátról _ _ _ _ _	48
FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — (Pálya-határ- pontok.) — Ferenczy Valérról _ _ _ _ _	57
INDIA VILÁGOSSÁGA. (I.) — Germanus Gyulátról _ _ _ _ _	79
A BENNET-CSALÁD. (III.) — Regény. — Austen Jane után, angol- ból — Hevesi Sándortól _ _ _ _ _	95
KÖLTEMÉNYEK. — <i>A sötétség dala.</i> — <i>A láthatatlan írás.</i> — <i>Egy pohár bor.</i> — Áprily Lajostól _ _ _ _ _	107
SZEMLE. — 1. <i>Kőrösi Csoma Sándor és Semsey Andor.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Gróf Klebelsberg Kuno mint kultúrpolitikus.</i> — Lábán Antaltól	111
IRODALOM. — 1. <i>Gróf Tisza István leveleinek ötödik kötete.</i> — Károlyi Árpádtól.	
2. <i>Kozma Miklós új könyve.</i> — (Kozma Miklós: <i>Az összeomlás 1918—19.</i>) — P. V.-től.	
3. <i>Erdős Renée új úton.</i> — (Erdős Renée: <i>Hajnali hegedűszó.</i>) — r. r.-től _ _ _ _ _	120

DCLXXVIII.

GRÓF TISZA ISTVÁN. — Berzeviczy Alberttől _ _ _ _ _	129
AZ IGAZI TISZA ISTVÁN. — Balogh Jenőtől _ _ _ _ _	134
FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — (A művész.) — Ferenczy Valérról _ _ _ _ _	152
INDIA VILÁGOSSÁGA. (II.) — Germanus Gyulátról _ _ _ _ _	183
A BENNET-CSALÁD. (IV.) — Regény. — Austen Jane után, angoltól — Hevesi Sándortól _ _ _ _ _	217

	Lap
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Imádság a Bálvány előtt.</i> — <i>Sóhajlás a hegyen.</i> — <i>Szénaillat.</i> — Sik Sándortól	236
SZEMLE. — <i>Petőfi és Vörösmarty.</i> — Szász Károlytól	241
IRODALOM. — 1. <i>Kornis Gyula új könyve.</i> — (Kornis Gyula: <i>A kultúra válsága.</i>) — Halasy-Nagy Józseftől.	
2. <i>Anglia és az orosz hatalom kialakulása.</i> — (Gerhard Dietrich: <i>England und der Aufstieg Russlands.</i>) — Horváth Jenőtől.	
3. <i>Egy lírikus emlékezései.</i> — (Farkas Imre: <i>Az iglói diák.</i>) — r. r.-től	248

DCLXXIX.

GRÓF APPONYI ALBERT EMLÉKEZETE. — Gróf Bethlen Istvántól	257
AZ AKADÉMIA TIZENHAT ÉVVEL A HÁBORÚ UTÁN. — Berzeviczy Alberttől	290
A LINZI SZÁMÚZÖTTEK. — Horánszky Lajostól	299
INDIA VILÁGOSSÁGA. (III.) — Germanus Gyulától	308
A BENNET-CSALÁD. (V.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	340
A RENGETEGBEN. — Költemény. — Bárd Miklóstól	353
SZEMLE. — <i>Megemlékezés Takáts Sándorról.</i> — Rédey Tivadartól	361
IRODALOM. — 1. <i>Alfa és omega.</i> — (Ravasz László: <i>Alfa és ómega.</i>) — Radnai Oszkártól.	
2. <i>Áprily Lajos költeményei.</i> — (Áprily Lajos: <i>Az aranymosó balladája.</i> — Haraszthy Gyulától.	
3. <i>Világirodalmi lexikon.</i> — (Dézsi Lajos: <i>Világirodalmi lexikon.</i> I—III. k.) — —ky —s-től	364

EGY FÉLSZÁZAD ELŐTT.

Visszaemlékezés az 1881—84-i országgyűlésre.

Az 1881-i országgyűlésre kerültem föl először képviselőként az eperjesi választókerületből. Több éven át voltam főjegyző Sárosmegyében és egyúttal a jogtörténet, jogencyclopaedia és politika tanára az eperjesi jogakadémián. Ez a kettős elfoglaltság megtámadta idegzetemet, amiért szívesen fogadtam, mikor jelölgetni kezdtek az eperjesi kerület képviselőségére, melyet Bujanovics Sándor többé elfogadni nem volt hajlandó.

Habár a legilletékesebb tényezők foglaltak állást jelöltségem mellett, a dolog eleinte nem ment símán. Akkor terveztek a királyi Tábla decentralizálását; miután Eperjes valamikor régen kerületi tábla székhelye volt, különösen néhány ügyvéd fejébe vette, hogy a Felvidék királyi táblája ne Kassára, hanem Eperjesre helyeztessék, amit azzal vélték elérhetni, hogy az akkor mindenható miniszterelnököt, Tisza Kálmánt választják meg Eperjes képviselőjévé. Ezt az illúziót sikerült hamar eloszlatni, mikor azonban már programbeszédemet is megtartottam s a korteskedés a sok falura is kiterjedő kerületben vígan megindult, váratlanul komoly ellenjelöltem akadt Keczer Miklós kerületbeli nagybirtokos személyében, kivel különben jó viszonyban voltam, de kít a nyugtalan Podhorányi Nándor, a Bujanovics egykori ellenfele, ösztökélt a fellépésre s ki az eperjesieket azzal akarta megnyerni, hogy a vízvezeték nélkül szűkölködő városnak saját költségén létesítendő vízvezetékét ígért. Mikor ezt Tisza Kálmánnak hírül hozták, mosolyogva legyintett kezével: «Vízrel még senkit sem választottak meg, bor kell ahhoz!»

Keczer Miklós jobban megismervén a helyzetet, visszalépett, nobilis gesztussal néhány alapítványt tett a város

javára, engem pedig június 28-án egyhangúlag megválasztottak az eperjesi kerület képviselőjévé.

A Rudolf trónörökös és Stefánia főhercegnő látogatása Budapesten, mindjárt egybekelésük után, május közepén alkalmul szolgált nekem a megyei küldöttséggel már megválasztásom előtt Budapestre utazni s ott a szabadelvűpárt körében, a Lloyd épületében bemutatkozni. Ekkor ismerkedtem meg Baross Gáborral, ki a választási ügyek fő intézője volt.

Egy másik alkalom a Budapesten szerepvivő egyénnel való megismerkedésre a Történelmi Társaságnak augusztusban Eperjesen tartott vándorgyűlése volt. Ez lett első találkozásom Pulszky Ferencsel, Szilágyi Sándorral, Thallóczy Lajossal, Péchy Jenő képviselővel, Fejérpataky Lászlóval, Pesty Frigyessel és Sturm Alberttel, akiknek legtöbbjével azután is sűrű érintkezésbe jutottam a következő években.

Szeptember 23-án felutaztam Budapestre, kis családomat még egyelőre otthon hagyva, és ott tájékozódni kezdtem képviselői szerepem kilátásai iránt.

A képviselőház akkoriban a Sándor-utcai, most réginek nevezett országházban ülésezett, amely 1865-ben ideiglenesnek épült, de tényleg 37 esztendeig szolgált a képviselőház hajlékául; a mostani fényes országházhoz képest nagyon egyszerű, szerény és szűk hajlék volt bizony, de azért mégis nagy és szép idők emléke fűződik hozzá. Akkor még az volt a szokás, hogy a fiatal képviselők bemutató látogatást tettek a kormány tagjainál s a Ház és a párt legnagyobb tekintélyeinél, ezt megtettem én is.

A Ház elnöke Péchy Tamás volt, akinél szorgalmasabb elnököt képzelni sem lehet. Az alelnököknek mellette semmi szerep sem jutott, mindig maga elnökölt, még olyankor is, ha az üléseket három óráig meghosszabbították, még a véd-erővita leghevesebb viharai között is. Köztisztelőben állott, bár nem volt erőskezű elnök. Egyszer egy mondásával akarata ellenére nagy derűtséget keltett a Házban; mikor egy képviselő, elégedetlen lévén a szavazás alá bocsátandó kérdéssel, megjegyezte, hogy «ez nem igazság», Péchy Tamás megrázzván a csengettyűt, azt találta mondani: «Képviselő úr, itt nem igazságról van szó, hanem szavazásról».

Miniszterelnök akkor, mint már említettem, Tisza Kálmán volt, immár hatodik éve ; akkor állott hatalma tetőpontján. A Bosznia occupatiója által okozott zavarokat és szakadást a szabadelvűpárt szerencsésen kiheverte s a Tisza Kálmán vezetése annál korlátlanabb volt, mert kabinetjében alig volt erősebb egyéniség. A belügyi tárcát ő maga tartotta meg, a pénzügyit — miután Széll Kálmán Bosznia megszállása miatt lemondott — gróf Szapáry Gyula vette át, aki már volt régebben belügyminiszter, de nem nagy népszerűségnek örvendett ; földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter báró Kemény Gábor volt, közmunka és közlekedésügyi Ordódy Pál. Kétséggkívül nagy tekintélyt képviselt Pauler Tivadar igazságügyminiszter, aki régebben rövid ideig közoktatási miniszter is volt. A kabinet legérdekesebb alakja a mindig mozgékony Trefort Ágoston volt, kivel én legtöbb érintkezésbe jutottam, aki sok hasznos és okos dolgot alkotott, többnyire a parlament mellőzésével, s állandó harcban állott a pénzügyminiszterrel örökös hitel-túllépései miatt, melyekért a képviselőházban megéljenezték. Bécsben, mint a Felső személye körüli miniszter báró Orczy Béla működött, Horvátországot Bedekovics Kálmán képviselte a kabinetben. Legtöbb változáson ment keresztül a honvédelmi tárca ; az országgyűlés elején Szende Béla kezelte, ennek halála után helyét gróf Ráday Gedeon (a mostaninak atyja) foglalta el, kinek fiatal, rokonszenves egyéniségéhez nagy reményeket fűztünk, de kit egy gyilkos kór hamar elragadott körünkből ; őt az addigi államtitkár, báró Fejérváry Géza követte, ki azután ugyancsak soká maradt a minisztérium élén.

A szabadelvű párt elnöke ebben az időben Vizsolyi Gusztáv volt, a közszeretnek örvendő «Gusztai bácsi», de a párt ügyeivel már akkor is legtöbbet a nem kevésbé népszerű báró Podmaniczky Frigyes foglalkozott. A képviselőház háznagyi tisztét Visontai Kovách László viselte, ki már a Deák Ferenc bizalmas embere volt. A Házban a legünnepeltebb szónokok gróf Apponyi Albert és Szilágyi Dezső voltak ; körülöttük csoportosult az úgynevezett «mérsékelt ellenzék», később «nemzeti párt», mely főképp a Bosznia megszállása miatt a kormánypártból kilépett képviselők által gyarapodott.

Voltak azonban a kilépettek között számosan, akik semmi párthoz sem csatlakoztak ; ilyen volt Széll Kálmán, ki szinte tüntetően mutatta közönyét a képviselőházban történő dolgok iránt, rendszeren csak annyi időre jött be, amennyi szemüvege és körmei megtisztítására kellett. Rám nagy benyomást tettek az öreg Horváth Boldizsár beszédei, ki a régi klasszikus szónoklat képviselője volt ; oly rosszul látott, hogy rendszeren vezették a helyére, beszédeinél semmi jegyzetet sem használhatott, azért mégis oly szabatosan és folyamatosan beszélt, mintha felolvasott volna. Temperamentumos szónok volt még öreg korában is Somssich Pál ; a függetlenségi párton legtöbbit beszélt Herman Ottó és Helfy Ignác ; amaz nagy orozzlánsörényével és szakállával mindig csupa tűz volt, ez kissé unalmas, tompa hangon elmondott, hosszú, egyhangú beszédeivel.

Nekem a pártunk körében való ismerkedésnél segítségemre volt néhány rokonom is : Szirmay Ödön, a közkedveltségnek örvendő képviselő, és Szmrecsányi Dárius, a népszerű főispán. Azonban kezdettől fogva valóságos mentori szerepet vitt pályám megindulásánál a nálam nem sokkal idősebb Láng Lajos, ki már az előbbi országgyűlésnek is tagja volt s kivel csakhamar oly bizalmas viszonyba léptem, hogy minden beszédemet, cikkemet vele beszéltem meg előbb. Mikszáth Kálmán a Pesti Hirlap karcolataiban Castor és Pollux-nak nevezett el bennünket. Barátságom Hegedűs Sándorral későbbi keletű volt, de annál bensőbbé lett, mert családainkra is kiterjedt.

A sok jóakarat, mellyel a pártban találkoztam, okozta, hogy mikor az országgyűlés elején a szokásos ismerkedési bankettet rendeztük, közkívánatra a fiatalok, vagyis az új képviselők nevében én köszöntöttem fel a «generálist», t. i. Tisza Kálmánt. Úgy látszik, meg voltak velem elégedve, a *Bolond Istók* pedig azt az élcet faragta, hogy beszédem «egész Európában» feltűnést keltett : a lakomát t. i. az akkori «Európa Szálló» nagytermében tartottuk.

Ezek a bátorítások indítottak arra, hogy szűzbeszédemet a Házban mindjárt a válaszfelirati vitában tartsam meg, habár Tisza Kálmán azt mondogatta, hogy nem kell a vitát hosszúra nyújtani.

Utánam Szilágyi Dezső beszélt, aki szerencsémre össze nem tépett, hanem bizonyos jóakaratóu kímélettel kezelte «az előtte szóló képviselő urat». Neményi Ambrus, kivel később jó barátok lettünk, a Pester Lloyd vezércikkében méltatta felszólalásomat.

A Ház bizottságai közül eleinte csak a kérvényi bizottságba jutottam be; de miután ott mindjárt megtettek előadónak s véletlenül ez országgyűlés alatt oly kérvények kerültek sorra, melyek nagy mozgalmakat keltettek, ezen a révén jelentősebb szerephez jutottam, mint aminőt vártam. Utóbb beválasztottak abba a bizottságba is, amely a tisztviselők minősítésére vonatkozó törvényjavaslatot tárgyalta. A közoktatási bizottság üléseire szorgalmasan eljártam már akkor is, amikor még nem voltam a bizottság tagja; utóbb bekerültem s képviselői tevékenységem nagy részét e bizottság vette igénybe. A második ülészakban bejutottam a delegáció póttagjai közé, de rendes tagja a delegációnak csak a harmadik ülészakban lettem, amiről külön fogok megemlékezni.

Láng Lajos biztatására hamar tért foglaltam a hírlapírás terén is; első cikkem az ötéves mandátum szükségét bizonyította, ami utóbb meg is valósult. Akkor még a képviselői mandátum csak három évre szólott s miután az első év rendesen a lezajlott választások, a harmadik év pedig a jövő választások hatása alá helyezte a képviselőket, alig maradt egy év a komoly törvényhozói munkára. Első cikkeim az *Ellenőr* hasábjain jelentek meg, melyet akkor Csernátony szerkesztett s melynek főmunkatársa Beksics Gusztáv volt; utóbb a Láng Lajos szerkesztése alatt megindult *Nemzet* munkatársa lettem, s maradtam akkor is, mikor a szerkesztést Visi Imre vette át. Szorgalmasan küldtem cikkeket a *Kolozsvári Közlönynek* is.

Időközben egyéb irodalmi összeköttetésem is támadtak; a Történelmi Társulatban már sok volt az ismerősöm; kezdem eljárni a Kisfaludy-Társaság üléseire is. Az Írók és Hírlapírók Körében, melynek ekkor Urváry Lajos volt az elnöke, 1883 elején előadást tartottam az ismeretterjesztő vidéki előadások szervezéséről; javaslatomat elfogadták s elnökletem alatt bizottságot küldtek ki a szervezés meg-

indítására. Ebből sok levelezésem támadt különösen vidéki közművelődési egyesületekkel; egész listáját a tanároknak és íróknak ajánlottuk felolvasók gyanánt, de majdnem mindenütt csak Jókait és Pulszkyt kívánták hallani, mert ők voltak a legkellemesebb csevegők. Nekem azonban mégis jutott egy meghívás Szolnokra, ahol a *Felolvasók és a felolvasások történetéről* értekeztem szép közönség előtt, nagyon szíves fogadtatásra találva.

Szolnokon akkoriban Beniczky Ferenc volt a főispán, a későbbi államtitkár, felelége a népszerű regényíró, Bajza Lenke volt. Különösen jó benyomást tett reám az a jómódú magyar keresztény iparososztály, mely akkor ott virágzott s melynek egyik vezető tagja vendégül is látott; ez Kreuzer Balázs volt, édesatyja Kenéz Bélának, az egyetemi tanárnak és volt kereskedelemügyi miniszternek. Összeköttetésem az Írók Körével juttatott el arra a bálra is, amelyen először láttuk a fővárosi Vigadó termeit villamos világításban.

Mint oly sokaknak, nekem is voltak fiatalkori szépirodalmi bűneim; két elbeszélésemet kiadta Vadnay Károly a *Fővárosi Lapok*ban, amely akkor — ami most hihetetlenül hangzik — mint szépirodalmi napilap állott fenn; ezeket egyszer elvittem mint képviselőtársamhoz, Jókai Mórhoz, kérve őt, hogy mondana róluk őszinte véleményt. Később feleségével együtt fogadott, bizonygatta, hogy mindketten elolvasták elbeszéléseimet és nagyon tetszettek nekik. Ezt a biztatást azonban nem vettem nagyon komolyan. Még csak egyszer, utolszor rándultam ki a szépirodalom berkeibe, amikor Wohl Janka kérésére a *Magyar Bazar* számára egy elbeszélést írtam.

A két Wohl nővérrel, Jankával és Stefanie-val feleségem is megbarátkozott; gyakran jártunk el estélyeikre. Szerény viszonyaik ellenére szalonjuk a legérdekesebb budapesti társaság gyűlőhelye volt, ahová eljárt az arisztokrácia, az írói, művészi, sőt a politikai világ is, különösen a Budapesten időző nevesebb külföldiek, valamint az itt székelő konzulok, akik akkor nálunk a diplomaciai kart képviselték.

Az irodalmi élet legnevezetesebb eseményei voltak ebben az időben a Petőfi-szobor felavatása, amelynél Jókai egyik

legszebb beszédét mondta, Arany János halála 1882 őszén s *Az ember tragédiájának* színrehozatala 1883-ban a Nemzeti Színházban. Én Paulay Edét véletlenül személyesen ismertem; mikor ő néhány évvel azelőtt a Nemzeti Színház egy társaságával Eperjesen vendégszerepelt, én rendeztem dolgaikat; elmentem hozzá egyszer-másszor a színésziskolába. *Az ember tragédiája* színpadi előadása roppant hatással volt rám; már gimnazista koromban könyv nélkül tudtam a *Tragédia* nagy részét, mikor most színre hozták, azt írtam naplómbe, hogy a színpadi előadás teljesen megfelelt elképzelésemnek.

A képviselőházban éppen hátam mögött ült a nógrádi Szontagh Pál; kedvesen adomázó öregúr volt. Még most is sajnálom, hogy akkor sejtelemmel sem bírtam a benső barátságról, mely őt Madáchhoz fűzte, milyen érdekes részleteket hallhattam volna tőle Madáchról és nagy műve létrejöttéről.

A színpadi világnak egyébiránt legragyogóbb csillaga Blaháné volt, ki mint a «nemzet csalogánya» éppen akkor élte fénykorát. A színpadi művészetnek nagy eseménye volt az Operaház megnyitása is 1884-ben, amely bennünket annál inkább érdekelt, mert az Operaház szomszédságában lakván, annak elkészülése úgyszólván szemünk előtt folyt le.

A képzőművészet még közelebről érdekelt, mint a színművészet; első országgyűlési működésem idejében állították ki Budapesten a Munkácsy első és második nagy Krisztus-képét, továbbá Verescsagin háborús képeit. Emlékszem egy kisebb kiállításra, melyen Benczur képei mellett először jelentek meg rokonomnak, Szinyei-Merse Pálnak festményei is, melyeket akkor még nem méltányoltak érdemök szerint. Hamar fűződtek szálak a Képzőművészeti Társaság és közöttem is; 1884. elején már benn ültem a Társaság választmányában s büszkén vallom, volt némi részem benne, hogy barátomat és rokonomat, Szmrecsányi Miklóst, a Társaság titkárává választották; az ő működése valódi fénykort hozott a társaságra.

A képviselői élet abban az időben élénk és kedélyes volt, különösen az egy párthoz tartozók körében. Időszaki nagy közvacsorák nem voltak divatban, de annál gyakrabban jöttünk össze kisebb vacsoratársaságokba, öregek, ifjak,

képviselők és néhány képviselőjelölt is. Ezeknek a társasvacsoráknak legünnepeltebb alakja Beöthy Algernon (ahogy neveztük : «Aldzsi») volt, valóságos csodája a vidám ötleteknek és a humornak, akiről még halála után is soká egész legendái az adomáknak és élceknek jártak szájról-szájra. Emlékezetes összejövetel volt az, amely 1882-nek egy májusi vasárnapján szinte véletlenül jött létre a zugligeti «Fácán»-nál elköltött ebéd alakjában, amelyben naplóm szerint a következő képviselők vettek részt : Latinovics Gábor kanonok, gróf Bánffy Béla, Jakabfy István, Baross Gábor, Gromon Dezső, gróf Teleki Domokos és Géza, báró Kemény Kálmán, Rohonczy Gida, Fáy László, gróf Török József, br. Szentkereszty Béla, Darányi Ignác és én. Nagy volt a vígság s a kölcsönös felköszöntések sora, míg végre Rohonczy Gida azzal az indítvánnyal állott elő, hogy fogadjuk meg jegyzőkönyv alakjában aláírásunkkal, hogy ezentúl tíz évenként mindig újra összejövünk s egymásnak beszámolunk arról, mit tettünk a hazáért. A fogadalom létrejött és létrejött az újratalálkozás is; később, mikor megöregedtünk, s számunk gyérült, elhatároztuk, hogy ezentúl öt évenként fogunk összejönni ; Rohonczy Gidának volt rá gondja, hogy meg ne feledkezzünk a napról; most már ő is elköltözött és az egész akkori társaságból én maradtam egyedül életben.

Rohonczy Gida egyébiránt, aki a maga idejében a legsebbebb ifjak közé tartozott s nagyon kedves ember is volt, nem szorítkozott mindig ilyen kedélyes szerepre ; neki mérhetetlen politikai ambíciói voltak arra való készütség és képzettség nélkül, ezért politikai szereplése inkább csak a gyakran indokolatlan támadásokban, heves jelenetekben és lovagias ügyekben merült ki. Mindjárt az országgyűlés megnyitásakor rátámadt a ruhatárban az öreg Várady Gáborra, később egy délvidéki képviselő panamáját leplezte le, végül nagy hévvel rátámadt Hieronymi Károly államtitkára, akit egész igaztalanul súlyos visszaélésekkel vádolt, amiből természetesen párba j lett. Nagy jeleneteket idézett föl Németh Albert egy támadása Tisza ellen, lovagias ügy fejlődött Urváry és Beksics egy polemiájából, melynél Baross Gábor és én voltunk Beksics segédei. Bartók Lajos versekben

énekelte meg ennek a párbajügynek hosszú és zavaros fejleményeit a *Bolond Istók*ban. Párbajt kellett vívnia az öreg Wahrmannak Istóczyval, Herman Ottónak Almássy Sándorral és egy ízben Hoitsy Pál magát az elnököt akarta egy kijelentéséért kihívni. Szóval a párbajok a levegőben voltak és én egy tréfás parlamenti reform tervét írtam meg, amely szerint a képviselőház egészen a párbajok szempontjából rendezkednék be. Ezt a tervet névtelenül hozta a *Borsszem Jankó* 1882 decemberében.

Említettem az előbb Istóczy nevét ; ő szinte híres ember volt ez időben, mert az ő nevéhez fűződik az első nagy antiszemita hullám, mely az újabb Magyarországra ráaradt. Istóczy becsületes fanatikus volt, a világgal meghasonlott ember, aki csodálatos módon, antiszemita elvei ellenére, hosszú időn át a szabadelvűpárt tagja maradt. Nagy segítségére volt a közhangulat, mely ez időben a képviselőházhoz intézett tömeges kérvényekben nyert kifejezést ; ezek a kérvények katolikus vallási sérelmeket, a vasárnap megszentelését, a be- és kivándorlás ügyét és sok egyebet tárgyaltak, de valamennyinek volt valami éle a zsidóság ellen ; és ezeket a kérvényeket mind nekem kellett a Házban előadnom s a fölöttük több ízben kifejlődött nagy vitákban a kormány és a szabadelvűpárt nem mindig népszerű álláspontját megvédelmezni. Az antiszemita áramlat a tiszzaeszlári perben érte el tetőpontját. Az ügyet Ónody Géza interpellációja hozta a Ház elé, amelyre Pauler igazságügyminiszter nagyon korrekt választ adott. 1883 nyarán folyt le azután a híres nyíregyházi per, amely rituális gyilkosság és hullacsempészet címén indult meg, egész nyáron át izgalomban tartotta az országot, s végre az Eötvös Károly védőbeszédje után oly felmentő ítélettel végződött, mely a kedélyeket igazán meg nem nyugtatta. Én magamon is tapasztaltam az antiszemitizmus hatását ; mikor egy, a gentryről szóló cikksorozatomban az antiszemitizmussal szemben foglaltam állást, ezt nekem pártunkban is oly sokan vették rossz néven, hogy mikor az államtitkárrá lett Baross Gábor helyére másodsor választottak meg a Ház jegyzőjévé, sokkal kevesebben szavaztak rám, mint az első választás alkalmával.

Az országgyűlés folyamában több ízben szólaltam fel a Házban. 1882 márciusában a véderő-törvénynek egy novelláris módosítását tárgyaltuk; a vita folyamában kedvem támadt a felszólalásra. Akkor én még rendesen leírtam előre beszédemet; most is azt tettem, s amikor késő este elkészültem vele, s elolvastam, nem voltam megelegedve munkámmal, összetéptem s a papírkosárba dobtam. Feleségem, ki látta ezt, észrevétlenül összeszedte a széttépett lapokat s visszatette íróasztalom tékájába. Mikor nyugtalan éj után másnap fölkeltem s íróasztalomhoz ültem, csodálkozásomra ott találtam beszédemet; újra elolvastam, s most már jobbnak találván, elmondtam a Házban eléggé élénk hatással; a szélsőbal zajongott s e beszédem révén került először torzképem a lapokba. Ezt az esetet azután elmondtam Wohl Stefánia-nak, kinek az ügy megtetszett, hogy felhasználta egy regényében.

Láng Lajos unszolására felszólaltam a boszniai póthitel kérdésében is, azután az 1884-i ipartörvény tárgyalásánál, ez utóbbinál főképp az iparoktatás kérdéséhez tartva magamat.

De legemlékezetesebb volt rám nézve a középiskolai törvényjavaslat fölött 1883 márciusában mondott beszédem. A közoktatási bizottság már az országgyűlés elején tárgyalta Trefortnak egy középiskolai javaslatát. A bizottság elnöke, Baross Gábor, nagy eréllyel vezette a tanácskozásokat; a felekezeti ellentétek és az autonómiai féltékenységek azonban a javaslatot a bizottsági tárgyalás során megbuktatták. És ekkor nem az történt, hogy a miniszter mondott volna le, hanem a bizottság elnöke, Baross köszönt le tisztjéről; természetesen újra megválasztottuk s mind, akik pártolói voltunk a reformnak, köréje csoportosultunk, az ügyet megmentendők. Legtöbb bajunk volt Treforttal, aki egy cseppet sem bánta volna, ha a dolog lekerül a napirendről; mi azonban nem hagytunk neki békét, egyszer még betegágyát is körülültük s rávettük, hogy néhány módosítás után újra próbálkozzék a javaslattal. A próba ezúttal sikerült, a javaslat keresztülment a bizottságon, a képviselőházon, sőt a főrendiházon is, és létrejött az 1883-i XXX. törvénycikk. Az e vitában tartott beszédem minden esetre a leghatásosabb volt

ezen országgyűlés alatti felszólalásaim között; bírtam a helyeslését az Apponyi vezetése alatti mérsékelt ellenzéknek is, mely e kérdésben velünk tartott. Már beszédem alatt észrevettem, hogy Rákosi Jenő, ki a közelemben levő hírlapírói karzat szélén állott, élénken figyel, másnap aztán szép cikket hozott a Budapesti Hírlap, mely főkép a vita két szónokával foglalkozott: Rakovszky Istvánnal (a későbbi számszéki elnökkel) és velem.

A közoktatási bizottságban való térfoglalásom lehetővé tette, hogy magam is egy kezdeményező lépésre indítsam a bizottságot, a harmadik egyetem létesítése érdekében. Enquêtet tartottunk ebben a kérdésben, amelyre néhány vidéki szaktekintélyt is meghívtunk. Ezek némelyikének megnyilatkozása egy kis csalódást hozott ugyan, de a tanácskozás lefolyása mégis elegendő támaszul szolgált arra, hogy a bizottság megbízásából szerkesztett jelentésben a harmadik egyetem felállításának szükségességét megállapítsam s ezt a jelentést a képviselőház is magáévá tette. Én, mikor egy időre megváltam a képviselőségtől, könyvalakban is, bő adatokkal bebizonyítani igyekeztem a harmadik egyetem szükségességét; sajnos, sem mint államtitkárnak, sem mint miniszternek nem jutott osztályrészemül az eszme megvalósítása. De megvalósult az később és pedig egyszerre mindjárt két új egyetem alakjában s az akkori miniszteri indokolás sokszorosán visszatért az én adataimra.

Az országgyűlés harmadik ülészeke nekem alkalmat nyújtott megismerkedni a delegáció intézményével, amely ezúttal Bécsben ülésezett. Bécszet kora fiatalságom óta jól ismertem, de azok a körök, melyekbe a delegáció elvezetett, természetesen egészen újak voltak előttem.

Már a Budapesten végbement előértekezleten engem jelöltek ki a delegáció egyik jegyzőjévé és a haditengerészeti albizottság előadó-jává. Én váltig tiltakoztam ez utóbbi megbízás ellen, mondván, hogy semmit sem tudok a haditengerészetről, de erre azt válaszolták, hogy az egész delegációban senki sincs, aki értene hozzá, másrészt azzal vigasztaltak, hogy a bizottság elnöke, gróf Karácsonyi Guidó, igen jó ebédeket szokott adni. Megérkezvén Bécsbe, a hadügy-

minisztérium haditengerészeti osztályában fölkerestem kedves honfitársaimat, Semsey Gusztáv sorhajókapitányt (ezredes) és Dell' Adami Géza sorhajóhadnagyot (kapitány), akik engem aránylag rövid idő alatt oly alaposan beavattak a haditengerészet minden rejtelmébe, hogy most már bátran vállalkozhattam az előadáságra.

A közös minisztérium tagjai voltak ez időben gróf Kálnoky Gusztáv külügyminiszter, aki magyar hangzású neve ellenére egy szót sem tudott magyarul, gróf Bylandt-Reith hadügyminiszter és Kállay Béni pénzügyminiszter; a haditengerészet élén Pöckh tengernagy állott, egy előregedett úr, aki helyett mindig Pittner és Nauta ellentengernagyok beszéltek; én egyszer az albizottsági ülésen megsajnáltam az öreg úr szomorú szerepét és egyenesen hozzá intéztem kérdésemet valami cirkálóhajó elkészülésének idejére nézve; a válasz úgy hangzott, hogy azt az ellentengernagyok csak nehezen tudták a való tényekkel összhangba hozni. Pöckhöt kevéssel ezután nyugdíjazták, mire az a tréfás mende-monda keletkezett, hogy kérdésemmel én buktattam meg őt.

A delegációs ülészekok akkoriban kedélyesek és mulatságosak voltak; komoly ellentétek nem merültek fel; a jegyzőknek és előadóknak koronkint meg kellett szorítaniok az üstöküket, hogy munkájukkal elkészüljenek, de főképp azért, mert a vendégeskedés és színházbajárás nagyon sok időt vett igénybe. Fényes ebédeket és estélyeket adtak az udvar, a közös miniszterek, a Felső személye körüli magyar miniszter, Szögyényi magyar osztályfőnök, továbbá Haynald bíbornok, mint a delegáció elnöke, még a bizottsági elnökök némelyike is és báró Wodianer bécsi bankár.

Egy ilyen vendégség alkalmával ismerkedtem meg gróf Taafe Eduárd osztrák miniszterelnökkel, a «Fortwursteln» politikai rendszerének feltalálójával, kinek azután annyi követője akadt Ausztriában. Sőt megismerkedtem még az öreg Schmerlinggel is, aki akkor már valósággal úgy nézett ki, mint egy prédikációs halott, arca halott-halvány volt és vonásai merevek, de tartása a feszességig egyenes, és nagy méltósággal ejtette ki szavait; a melle pedig telidesteli volt rendjelekkel.

Mikor Bécsből visszatértem, végmegoldásra jutott egy kérdés, mely személyemet közelebről érdekelte. A középiskolai törvényről mondott beszédem egyik következménye az is volt, hogy Trefort miniszter azon időn túl meg nem szűnt engem hivatgatni, lépjek be minisztériumába előadó tanácsosnak, kilátással a nemsokára megüresedő államtitkári állás elfoglalására. Mikor Szász Károlyt, aki miniszteri tanácsos és a felsőbb oktatási ügyek előadója volt, megválasztották református püspökké, az ő állását ajánlotta fel nekem, még atyámat is feltáviratozta, hogy engem rábeszéljen. Én köszönettel elfogadtam az ajánlatot, tekintettel azonban a pártérdekekre, vállalkoznom kellett arra, hogy az 1884-i általános választások alkalmával még megválasztassam magamat Eperjesen képviselővé, s csak ha kormánypárti utódom megválasztását biztosítottam, mondjak le a mandátumról.

Az 1884—87-i országgyűlés megnyiltakor nekem nagyon megtisztelő szerep jutott, mely egyelőre képviselői hattyúdalomná is vált. A felirati bizottság tagja lettem és Falk Miksa, aki a feliratot szerkesztette, nem vállalkozván annak előadására a Házban, engem ajánlott előadóul.

Mialatt én még mint előadó szerepeltem a képviselőház szónoki emelvényén, miniszteri tanácsosi kinevezésem már a Trefort fiókjában volt. A felirati vita után nyomban felutaztam Eperjesre, ott bejelentettem lemondásomat és megnyertem választóim bizalmát utódom, Schmidt Gyula ügyvéd részére.

Utólag tudtam csak meg, hogy Tisza Kálmán határozottan ellenezte kinevezésemet, mert nem kívánta, hogy politikai pályámat oly korán szakítsam félbe. A valóságban azonban az a kinevezés semmit sem ártott nekem, mert a jó Trefort megtartotta szavát: az 1887-i országgyűlésre már mint államtitkár kerültem vissza a parlamentbe.

BERZEVICZY ALBERT.

GYULAI PÁL KOLOZSVÁRI TANÁRI ÉVEI.

Amire Gyulai oly sokáig vágyódott, a családi boldogság valósággá vált életében Kolozsvárott. A fiatal házaspár 1858-ban a Piac-sor 3. számú házának első emeletén rendezte be otthonát.¹ Innen írta Gyulai Lévainak augusztus végén, hogy annyi hányódás, képzelt és valódi szenvedés s megtört illúziók után végre révpartra jutott.² Innen kérte nov. 28-i levelében Aranyt, hogy ne sajnálja tőle a három hónapot, tíz súlyos év kárpótlását.³ 1859 máj. 4-én költöztek át Gyulaiék a Belső-Farkas-utcába a megüresedett, második kollégiumi tanári lakásba.⁴ Környezetüknek ünnepies jellemet adott a széles utca, melynek csendjét csak a tanuló ifjúság mozgalmai törték meg, még inkább közvetlen közepükben a szabályos vonalú kollégium s az ódon csúcsíves ref. templom. Mindazáltal az új otthon, mely az egy emeletes háznak földszintjén az egyszerű barokk-ízlésű kapu mögött foglalt helyet, két tágas, boltíves utcai szobájával s kissé homályosabb benyilójával mintha arra lett volna hivatva,

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szabó Károlyhoz keltezés nélkül, de 1859-ben írt levelét, melyet György Lajos a 9. számmal jelölt meg az Erdélyi Irodalmi Szemle III. évfolyamának (1926.) 1. számában a 127. lapon. Szendrey Ignác 1859 jan. 27-én még a Piac-sor 3. szám alá, 1859 jún. 27-én már a Farkas-utca 56. szám alá küldte levelét. A Piac-sor a későbbi Fő-tér.

² Lásd Gyulai Pálnak Léway Józsefhez 1858 aug. 26-án írt levelét, mely Csernák Béla nagyváradí ref. lelkésznek, a királyhágó-melléki ref. egyház főjegyzőjének birtokában van.

³ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 49. l.

⁴ Erdélyi Irodalmi Szemle. (1926.) 127. l. —Török István dr. : *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. III. (1901.) 354. l.

hogy bensőséges családi érzéseknek szolgáljon rejtett fész-kéül.¹

A barátságos tanári lakásnak legnagyobb ékessége a ház asszonya volt. Gyulainét legtöbbször szebbnek s mindenkép vonzóbbnak tartották, mint nénjét, Júliát.² Ha nem hódolt is mindenben a divatnak, mindig ízlésesen öltözött. A társaságban hamar felderült, örömet részt vett a társasjátékokban, s ha alkalom került rá, könnyen táncra perdült. Mindazáltal leginkább családi körébe vonult vissza s férjéért, majd később gyermekeiért semmiféle áldozatot sem sajnált. Amint cselédjeit rendben tartotta, délelőttönként kezébe fogta a főzőkanalat is.³ Kis kertjében is jól megfért a zöldség a virággal. Mig nénjétől — főképp a szép felfutóról — virágmagot kért, atyjától kétféle téli tökmagot kapott ültetés végett. Az öreg Szendrey egyébként is gyakran figyelmeztette leányát leveleiben egyre-másra: majd a kovászos ugorka eltevésének kitűnő módjára, majd a kertész őszi gondjaira: a téli salátapalánta ültetésére s a petrezselemmag vetésére.⁴ A gazdasszonyi erények azonban nem akadályozták Gyulainét abban, hogy érdeklődéssel kísérje férjének irodalmi törekvéseit; másképp Gyulai sem beszélte volna meg vele oly bizalmasan irodalmi ügyeit leveleiben.⁵ Erre az összhangra célzott Szendrey Júlia is, mikor hugára tréfásan ráfogta, hogy Tóth Kálmán új drámájának előadásán azért nem mert tapsolni, nehogy mint kritikus felesége felelőssé tegye urát.⁶

¹ Gyulaiék Farkas-utcai lakásának képét lásd Mikes Lajos dr. és Dernői Kocsis László *Szendrey Júlia* (1930) című kötetének XII. műmellékletén.

² Sárkány Ferenc ref. kollégiumi tanár özvegyének nézete, melyet veje, Bartha Lajos, aranyosgyéresi ref. lelkész közölt velem.

³ Lásd Gyulai Pálné Szendrey Marinak Szendrey Ignáchoz, Szendrey Júliához, Gyulai Pálhoz írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában, valamint Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához írt azokat a leveleit, melyeket Mikes Lajos dr. másoltatott le a *Szendrey Júlia* (1930) című kötet számára Szendrey Júlia levelesládájából.

⁴ Lásd Szendrey Ignácnak Gyulai Pálnéhoz 1859 ápr. 26-án és szept. 1-én írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁶ L. Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1860 jún. 19-én írt levelét.

Mégis a fiatal asszonyt az irodalmi sikereknél inkább foglalkoztatták saját kedélyének mozgalmái. Mikor nényéhez intézett levelében első anyai örömeit akarta rajzolni,¹ tolla nem bírt túláradó érzelmeivel.¹ Mikor meg a távolból férjével csak levél útján érintkezhetett, mily izgalommal várta a szerinte mindig ritkán érkező leveleket! «Oly véghetetlen jól esnék, — írta egy alkalommal — ha annyi levelet írnál, hogy megúnhatnám olvasni; akkor legalább elhinném, hogy igazán vágyódom utánam.»²

Nem csoda, ha Gyulai egyaránt szerette és féltette nejét; különösen aggasztotta feleségének a szülés előtt és után jelentkező ideges gyöngesége, ezért intette folyton, hogy ne erőltesse meg magát. Szeretetében is volt valami józanság. Egyik levelében maga is vágyakozva sóhajtott ugyan nejének könnyű léptei és édes csevegése után, valójában azonban azt tartotta, hogy a hitvestársak ne vesztegessenek szót arra, amit csak érezni lehet.³ Gyulai Marija bizonyára ellenkező nézeten volt. Neki még az is fájt, hogy mikor komoly munkába merült férjéhez kedveskedve közeledett, az összeráncolt homlokkal fogadta. Ilyenen el tudott keseregni, míg idősb tanárné barátnéi meg nem magyarázták neki, hogy megvan a komoly munkának és kedveskedésnek is ideje.⁴ Leveleiben maga is többször célozott urának összeráncolt homlokára s örökös zsémbelésére; félig tréfásan, félig komolyan szemére hányta, hogy Pestről megérkezve, nem csókolta meg, sőt egy sötét percében szeretethiánnyal is vádolta.⁵ Mindez azonban csak futó felhő volt, hogy annál fényesebben ragyogjon utána a derült ég. Alig írta le a szerető nő a súlyos vádat, azonnal észrevette a zsémbelésben nyilatkozó igaz szeretetet,

¹ Lásd Gyulai Pálnének Szendrey Júliához 1858 dec. 12-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnének Gyulai Pálhoz 1860 jún. 8-án írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1859 okt. 30-án, 1860 jún. 5-én és jún. 24-én írt leveleit.

⁴ Sárkány Ferencné visszaemlékezése Bartha Lajos ref. lelkész közlése szerint.

⁵ Lásd Gyulai Pálnének Gyulai Pálhoz 1860 jún. 19-én és 1862 máj. 19-én írt leveleit.

s maga kért bocsánatot kétkedéséért. Nem titkolta el néni-jének, Júliának véleményét sem, ki a férfiakról nem sokat tartott ugyan, de Gyulairól azt mondta, hogy aranyba és gyémántba kellene foglalni.¹ Gyulai tehát egyaránt érezte és viszonzta a hitvesi szeretetet. Szíve mélyéből fakadt 1862 máj. 25-i levelében e nyilatkozat: «Édes Mari, te mindig az léssz nekem, mi abban az órában valál, midőn először csókoltam meg kezedet, e reám nézve mindennél drágább kezet.»

A Farkas-utcai tanári lakásban annál gazdagabb családi élet bontakozott ki, minél több gyermekzaj verődött vissza a magas boltívekről. Az elsőszülött, Aranka, kinek kereszt-szüleiül gr. Nádasdy Lipótné és fia gr. Nádasdy Ferenc ajánlkoztak, 1859 jún. 15-én látott napvilágot.² A fiatal anya boldogságtól izgatottan hívta néni-jét és atyját, hogy minél előbb bemutathassa nekik gyermekét, de a jún. 18-i keresztelőre csak az öreg Szendrey érkezett meg Kolozsvárra.³ A második gyermek fiú volt, ki 1861 máj. 23-án született s júl. 11-én a Kálmán nevet kapta.⁴ Az anya élete — mint maga írta néni-jének — hajszálon függött ugyan, de annál inkább örült kis fiának. Gyulai szerint a nagy öröm is ártott neki.⁵ Így azután a keresztelő, melyen a keresztszülők: Szendrey Júlia és az öreg Szendrey is részt vehettek, igazi családi örömnéppé vált.

Ettől fogva a hitvestársak lelki-világát új örömök, új

¹ Lásd Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1860 június 19-én írt levelét.

² A kolozsvári róm. kath. plébániának 1932 jún. 21-én kelt tanusítványa szerint.

³ Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához 1859 ápr. 18-án írt levelét és Szendrey Ignácnak Gyulai Pálnéhoz 1859 jún. 27-én írt levelét.

⁴ A kolozsvári belvárosi ref. lelkési hivatal anyakönyvi kivonata a keresztelés napja mellett a születésnek csak évét tünteti fel. A születés napjára nézve lásd Gyulai Pálnak Szendrey Júliához 1861 máj. 24-én írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁵ Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához írt «Kolozsvár, jún.» keltezésű, de 1861-ből származó levelét s Gyulainak Szendrey Júliához 1861 m. j. 24-én írt levelét.

gondok foglalták le. Az anya boldogan jelentette leveleiben, hogy kis leánya már két lépést tett s apjáról azt is tudja mondani: «Elment.» Büszkélkedett kicsi Kálmán fiával is, milyen csodagyermek, bár még nem csúszik s nem beszél.¹ Különösen nagy szomorúságot szerzett neki az orvos azzal, hogy el akarta tiltani kis fiának szoptatásától; ennél nagyobb áldozatot el sem tudott képzelni.² Gyulai épúgy, mint Marija, nagy értéknek tartotta a gyermeket és sokat foglalkozott vele. Gyulainé is elismerte férjének szörnyű önfeláldozását kis leányának kedvtelésével szemben, ki nagyon szerette apja haját tépni.³ Egész gazdagságával nyilatkozott gyermeki kedélye leánykájához gyermeknyelven írt levelében, mikor Arankának kicsi szekeret, kutyát, cicát ígért, mesét is, hosszút s játékot, melyben Arka apa hátára ülve mondja: «Gyi apa, gyi édes apa!»⁴ Gyulai azonban a gyermekszobának nemcsak örömeiből, hanem ajaiból-bajaiból is kivette részét. Mennyit aggódott felesége életéért fia születésekor, s mennyit virrasztott, mikor fiát elválasztották! Azután sem volt nyugta sem éjjel, sem nappal. Mint Aranynak írta, majd fiacskája esett tüdőgyulladásba, majd felesége lett ismét rosszul, úgy hogy hol itt, hol ott kellett Gyulainak segédkeznie.⁵ Aggodalmai nem szűntek meg a távolból sem, mikor felesége 1862 tavaszán két gyermekével Pestre atyjához költözött s harmadik gyermekét már szíve alatt hordozta. Gondja kiterjedt a gyermek életének minden mozzanatára, még a rengetés módjára is, s nejehez írt levelei tele voltak jó tanács-csal. Hol Kálmán fiát féltette a meghűléstől, hol Arankát

¹ Lásd Gyulai Pálnének Gyulai Pálhoz 1860 jún. 19-én és 1862 jún. 14-én írt leveleit.

² Lásd Gyulai Pálnének Szendrey Júliához keltezés nélkül, de 1861 karácsonya előtt írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnének Szendrey Júliához 1860 jan. 10-én írt levelét.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak nejehez 1862 jún. 19-én írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz keltezés nélkül 1861-ben, keltezés nélkül 1862 jan. 29-e után s 1862 márc. 7-én írt leveleit a M. T. Akadémia levéltárában.

a kőlépcsőtől, hol meg kérve-kérte Mariját, hogy állapotjára való tekintettel ne emelgesse kis fiát.¹

A kis család életét bensőségesen egészítette ki a pesti Szendrey-rokonság együttérzése. Kivel közölte volna Gyulainé legtitkosabb reményeit és aggodalmait, ha nem nénjével, Júliával, az ő kedves, egyetlen, gyönyörűséges anyácskájával? Mikor hosszú levelet kapott tőle, egész nap sem enni, sem dolgozni nem tudott az örömtől, mindig a levelet olvasta, úgyhogy estére szinte szóról-szóra tudta.² Az öreg Szendrey is szívéen viselte kolozsvári gyermekeinek sorsát. Pontosan megküldte a részükre felajánlott 400 frt. összeget, sőt néha meg is tetézte.³ Gyulainé mindig elérzékenyült, valahányszor atyja gyöngédségének újabb nyilatkozásáról számolt be leveleiben. Egyszer Szendrey Júlia szóvá is tette huga előtt, hogy atyjok Marinak mennyit, érte pedig milyen keveset tesz.⁴ Mari leányának szép családi körére gondolt Szendrey Ignác akkor is, mikor 1860 februárjában Pesten a Sándor-utcában a 17. számú házat megvette és építtetni kezdte.⁵

Az új rokoni kapcsolatok Gyulai lelkében is teljes viszonzásra találtak. Őszinte részvétet érzett boldogtalan sógornéja, Szendrey Júlia iránt, ki fényes multjának és gyötrő jelenének súlya alatt roskadozott. Nejjével együtt sokat töprengtek Júlia sorsán. Egy alkalommal 100 frtot küldtek neki megtakarított pénzükből, sőt — mint Mari írta Júliának — nagyobb áldozatra is készek voltak, csakhogy Petőfi fiának ne kelljen koldulnia.⁶ A költői lángelme tisztelete, Petőfi

¹ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1862 máj. 5-étől jún. 25-éig írt leveleit.

² Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához 1858 dec. 12-én írt levelét.

³ Lásd Szendrey Ignácnak Gyulai Pálnéhoz 1859 márc. 2-án, s 1861 okt. 27-én írt leveleit, valamint Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1860 aug. 20-án írt levelét.

⁴ Lásd Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1860 jún. 24-én írt levelét.

⁵ Lásd Szendrey Ignácnak Gyulai Pálnéhoz 1860 febr. 19-én írt levelét.

⁶ Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához 1858 dec. 12-én és 1860 aug. 24-én írt leveleit.

özvegyének és Zoltán fiának érdeke indította Gyulait arra is, hogy Petőfi vegyes műveit összegyűjtse és kiadja. Ez ügyben többet levelezett Szendrey Júliával 1861 folyamán.¹ Hasonlóképp méltányolta Gyulai az öreg Szendreyben az egyenes jellemű, kötelességtudó s jószívű embert, úgyhogy évről-évre mind bizalmasabb viszonyba került vele. Valahányszor Pesten dolga akadt, Szendreynél szállott meg. Sőt 1862 júniusának végén is, mikor a kolozsvári ref. kollégiumi tanári lakást a pesti, Sándor-utcai családi házzal cserélte fel, részint ipának az az óhajta vezette, hogy öreg ember létére szeretné gyermekeit maga körül látni.²

A családi élet Gyulai számára nem volt üres szólam, inkább nagy valóság, sok tiszta önmegelégedés és önáldozatnak forrása. Ha nem hivatkozott is erkölcsi elveivel, mint férj, apa, vő és sógor mindig nemesen fogta fel kötelességeit. Költői képzelete több lírai költeményében aranyozta meg családi érzéseit, mert maga az a mód is, ahogyan kis körét szolgálta, költészet volt. Családjának hozott áldozatot akkor is, mikor lemondva a független írói életről, elvállalta az iskolai munka terhét. A kolozsvári ref. kollégiumi tanári állás ugyanis a felajánlott 700 frt évi fizetéssel s a természetben nyújtott lakással legalább a családalapításnak legszükségesebb feltételeit biztosította.³ Lemondását maga így körvonalozta 1858 aug. 26-án Lévyayhoz írt levelében: «Sokról lemondtam, mikért küzdenem kellett volna, hogy valamit bírassak. A megtört írói ambícióért nagy kárjótás egy szerető nő.»

Mikor Gyulai 1858 augusztusában a kolozsvári ref. kollégiumban tanári székét elfoglalta, úgy érezhette, hogy hazakerkezett. Az egykori kitűnő, főiskolai deák emléke még

¹ Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához keltezés nélkül, de 1861 karácsonya előtt írt levelét és Szendrey Júliának Gyulai Pálhoz 1861 okt. 23-án írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1861 júl. 17-én írt levelét. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 110., 111. l.

³ Lásd az 1858 máj. 5-én tartott előljárósági ülésnek jegyzőkönyvét, főképp a 117. pontot a kolozsvári ref. kollégium levéltárában. Gyulai fizetése 1858—59-ben 735 frt. volt, 1861 elejétől pedig 735 frt. drágasági pótlékkal gyarapodott.

élénken élt az ősi intézet falai között; a költő és írói sikerei is állandóan foglalkoztatták az erdélyi közvéleményt, úgy-hogy a főiskola tanárai s az erdélyi ref. egyház vezetői Gyulai vállalkozását nagy értéknek tartották a főiskolára nézve.¹ Ez meglátszott megválasztásának módján is. Magát Gyulait is sok gyöngéd szál kötötte az ódon iskolához, melynek saját szavai szerint neveltetését köszönte.² Egyrészt erkölcsi világnézete sokkal szigorúbb volt, hogysen kötelességeit el tudta volna hanyagolni, másrészt még elég fiatal volt ahhoz, hogy szellemi értékeiből bőven áldozzon eszményeinek és vonzalmainak.

A szabadságharcra következő önkényuralom szűk korlátok közé szorította a kolozsvári ref. kollégium működését, amennyiben gr. Thun Leó, osztrák miniszter az «Organisations-Entwurf» alapján nyolc osztályú gimnázium színvonalára szállította le.³ Az intézet lemondott magasabb céljairól, de a szakszerű középoktatással mégis nyert, bár zilált pénzügyei miatt csak néhány rendes tanári szék felállítását biztosíthatta. A rendes tanári kar valóban hivatásának magaslatán állott. A kollégium igazgatását s a természettan tanítását Gyulainak egykori erélyes tanára, Takács János vállalta el. Sámi László a történelmet tanította s lelkes előadásaiiban magas erkölcsi szempontokat érvényesített. Sárkány Ferenc, ki Gyulaival egyidőben foglalta el rendes tanári székét, a mennyiségtan tanára volt. Kócsi Károly pedig, ki Gyulaival együtt járt a berlini egyetemen, a földrajzot s a természetrajzot adta elő.⁴ Gyulai mellett ezeknek

¹ Kolozsvári Közlöny. 1858. 9. (jan. 31.), 11. (febr. 7.) szám.

² Hölgyfutár. 1862. 78. (júl. 1.) szám.

³ Parádi Kálmán: *Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület fő-, közép- és elemi iskoláinak állapotrajza*. 1896. 135. l.

⁴ Lásd Takács János életrajzát Török István dr. *A kolozsvári ev. ref. collegium története* című művének II. kötetében (1905) (329—339. l.), Sámi László jellemzését Sámi László *Válogatott műveiben* (1883) Hegedüs Istvántól, Sárkány Ferenc emlékezetét a kolozsvári ref. kollégium levéltárában Sárkány Lajostól, Kócsi Károly berlini tartózkodásának idejét (1855 szept. 11-étől 1856 júl. 16-áig) A Berlini Magyarok Emlékkönyvében, berlini leveleit a Hölgyfutárnak 1856. évi folyamában.

vállán nyugodott leginkább a kollégium szellemi és anyagi ügyeinek vezetése, úgyhogy az előadásokon kívül a gyűléseknek hosszú sora kötötte le idejüket. Így találkozunk nevükkel havonként többször a gondnoki, majd tanári üléseknek, valamint a kolozsvári ref. egyház és kollégium közös előljárósági üléseinek jegyzőkönyveiben.¹

Sokat adott Gyulai is a főiskolának. Ő volt a VII. osztály főnöke. E mellett, mint a magyar nyelv tanára, tanított az V. osztályban stiliztikát, a VI-ban költészettant és ékeszszólástant, a VII-ben és VIII-ban magyar irodalomtörténetet; mint a latin nyelv tanára a VIII-ban legtöbbször Tacitust és Horatiust olvastatta; a bölceletből a VII-ben a lélektant, a VIII-ban a logikát adta elő. Volt tehát hét tantárgya heti 17 vagy 18 órában.² Új elfoglaltságot jelentettek számára az érettségi vizsgálatok, hol ő javította évenként az általános tételű magyar dolgozatokat, továbbá a latinról magyarra s magyarról latinra való fordításokat.³ Hogy mily becsvággal fogott az irodalom tanításához, azt bizonyítja mindjárt az első iskolai évben Szvorényi stiliztikai és költészettani kézikönyveivel való elégedetlensége. 1858 nov. 28-i levelében épen azért fordult Aranyhoz, hogy megszerezhesse azt a kéziratot, melyből Arany tanította a kérdéses tantárgyakat Nagykörösön. Arany nem teljesíthette a kérést,⁴ de Gyulai még 1859 nyarán is hajszolta Szilágyi Sándor és Szabó Károly útján Aranynak Toldy Ferenc kézikönyvéből készített magyar

¹ Lásd ezeknek az üléseknek jegyzőkönyveit a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

² Gyulai Pál iskolai elfoglaltságára nézve legtöbb felvilágosítást nyújtott a kolozsvári ref. kollégium levéltárában az a két ívnagságú kötet, melyeknek címe: *A kolozsvári ev. ref. gymnasium és elemi iskola növendékeinek névsora és osztályzata az 1859/60. és 1860/61. iskolai egész évekről.*

³ A kolozsvári ref. kollégium levéltárában fennmaradtak azok az írásbeli dolgozatok, melyek az 1858/59., 1859/60., 1860/61., 1861/62. évi érettségi vizsgálatokon készültek. A három első évben Gyulai javította a magyar és latin, az utolsó évben a magyar dolgozatokat.

⁴ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése.* IV. (1889.) 49., 50., 53., 54. l.

irodalomtörténetét.¹ Így taníthatta későbbi iskolai jelentések szerint a költészetant Szvorényi és mások nyomán, a magyar prozódia és metrikát Szvorényi és Arany után, a magyar irodalomtörténetet pedig Toldy és mások nyomán.² Az érettségi írásbeli dolgozatokhoz fűzött megjegyzésekből viszont az is kitűnik, mennyi időt és gondot fordított tanítványai stílus-érzékének kifejlesztésére. Hatásának főtitka nem is annyira a módszer, mint inkább a lényegre kereső egyénisége volt, melyből kisugárzott a szellem fénye s a meggyőződés ereje. Magyar irodalmi előadásaiiban bizonyára megcsillantak azok az eszmék, melyeket Katona *Bánk bánjáról* szóló tanulmányában annyi elmeéllel fejtegetett. Horatiusnak iskolai magyarázatában is érvényesülhetett az a szigorú erkölcsi felfogás, mely talán épen latin óráinak hatása alatt *Horatius olvasásakor* című ódájában oly komor hazafias érzéssel nyilatkozott.³ Maga Gyulai tanári működésének főcéljául az esztétikai szép és erkölcsi jó tiszteletét, a klasszikus irodalom és modern műveltség megbecsülését s a magyar irodalom szeretetén keresztül a magyar mult és jelen megértését említette.⁴ Ennek visszhangja volt az ifjúság kicsinyjének és nagyjának Gyulai iránt érzett, rajongó szeretete, melyet Gyulai búcsúztatásakor az ifjúság szónoka oly meggyőzően tolmácsolt.⁵

Az alkotmányos élet feltüntével 1860 végén az erdélyi ref. egyházkerület az iskolai ügyek egységes szervezésére

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1859 aug. 26-án írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában, továbbá Gyulai Pálnak Szabó Károlyhoz 1859 júl. 2-án írt levelét az Erdélyi Irodalmi Szemlének 1926. évi 1. számában a 125. lapon.

² Lásd a kolozsvári ref. kollégium levéltárában *A kolozsvári ev. ref. gymnasium és elemi iskola növendékeinek névsora és osztályzata az 1859/60. és 1860/61. iskolai egész évekről* című köteteket.

³ Gyulai Pál a VIII. osztályban az iskolai év második felében Horatiusnak több, egyszer 25 ódáját, *Ars poeticáját* és első szatírát olvastatta.

⁴ Lásd Gyulai Pál iskolai búcsúbeszédét a Hölgyfutár 1862. évi 78. (júl. 1.) számában.

⁵ Lásd Révai Lajos beszédét a Kolozsvári Közlönynek 1862. évi 98. (jún. 26.) számában.

bizottságot küldött ki, melynek Gyulai is tagja volt.¹ Az új szervezeti törvény a kolozsvári ref. kollégiumban az 1861/62. iskolai év elején lépett életbe, úgyhogy ekkor a hat osztályú középiskola fölé három éves bölcséleti és két éves jogi tanfolyam került.² E szerint tanított Gyulai az 1862. évi június végéig, de tulajdonképp csak az történt, hogy amit előbb a VII. és VIII. osztályban tanított, azt ezentúl a bölcsészeknek adta elő.³ Annál jelentősebb szerephez jutott azzal a beszéddel, melyet 1861 szept. 2-án az iskolai év ünnepies megnyitásakor mint az intézetnek legifjabb tanára intézett az ifjúsághoz.⁴ A protestantizmus eszméit: a vallást, tudományt és hazafiságot dicsőítette, s míg ezeknek összhangjáért lelkesült, tiltakozott az álliberalizmus és abszolutizmus bomlasztó törekvései ellen. Egyaránt elítélte a tudományt, mely nem ismert erkölcsi eszményt, valamint azt a vallást, mely a haza szabadsága ellen fordult. A bátor tanári hitvallás hatását csak növelte a sötét kor, melyben itt is, ott is felbukkantak az önkényuralom rémei.

A főiskola más téren is lefoglalta Gyulait maga számára. A gondnoki és tanári üléseken, melyekről Gyulai ritkán hiányzott, majd többféle számadás megvizsgálásával bízták meg, majd a főiskolai nyomdáról és levéltárról kellett javaslatot készítenie; ő volt a főiskola képviselője 1860 júl. 8-án a sárospataki főiskolának 300 éves ünnepén is.⁵ Különösen

¹ Parádi Kálmán: *Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület fő-, közép- és elemi iskoláinak állapotrajza*. 1896. 136. l.

² Pokoly József: *Az erdélyi ref. egyház története*. III. (1904.) 210., 211. l.

³ Gyulainak 1861/62. évi tantárgyaira nézve lásd a kolozsvári ref. kollégium levéltárában az V. és VI. osztályt az 1861/62. évi középosztályú tanulók névsorában és osztályzataiban. Gyulainak egyéb előadásai nagyjában azok voltak, melyeket utódja, Fekete Mihály tartott a bölcsészeknek az 1862/63. évi nyomtatott kimutató szerint.

⁴ Lásd Gyulai Pál évnyitó beszédét a Kolozsvári Közlönynek 1861. évi 141. (szept. 7.) számában s a Korunknak 1861. évi 187. (szept. 7.) számában.

⁵ Lásd a kolozsvári ref. kollégium levéltárában az özvegy tanárnék nyugdíjpénztáráról szóló 1859 márc. 8-i és 1861 aug. 1-i

nagy érdemeket szerzett mint a főiskolai könyvtár őre. Mihelyt tanári székét elfoglalta, nagy buzgalommal törekedett az elhanyagolt könyvtár értékeit megmenteni, gyarapítani és rendezni. Amily nagy örömet szerzett neki egy-egy régi műnek, mint Heltai *Száz fabuláinak* felfedezése, épúgy bántották a csonka, megrongált és elkallódott kötetek. A kölcsönzőknél feledt könyveket kiméletlenül hajtotta be még barátaitól, mint Szilágyi Sándortól is;¹ a második példányok cserébe-bocsátásával pedig új becses könyvtári anyagot gyűjtött,² másrészt nagy gondot fordított a kötetetésre. A könyvtár nagy jelentőségét emelte ki azzal is, hogy 1859-ben könyvtárőri díjának, 25 frt 20 krnak felét köttetésre, felét könyvtári segédjének, Nagy Miklósnak jutalmazására ajánlotta fel. Ezek után érthető, hogy az 1859 júl. 4-i gondnoki ülés Gyulai Pálnak a bibliotheka rendezésénél kifejtett buzgalmaért köszönetet szavazott. Valóban a fennmaradt számlák és pontos könyvtári feljegyzések még ma is bizonyítják, hogy alig volt a kolozsvári ref. kollégium könyvtárának buzgóbb őre, mint Gyulai.³ Talán a könyvtárban eltöltött órák emléke indította Gyulait életének alkonyán arra is, hogy könyvtárát a kolozsvári ref. kollégiumra hagyja.⁴

előljárósági iratokat, az igazgató naplóját, főkép a számvizsgálók jegyzetét, jobábbá az 1859 júl. 4-i, 1859 aug. 6-i, 1860 febr. 13-i és ápr. 10-i előljárósági ülések jegyzőkönyveit.

¹ Lásd az 1858 máj. 5-i, 1859 júl. 4-i előljárósági ülések jegyzőkönyveit, továbbá Toldy Ferencnek 1860 nov. 8-i térítvényét Heltai Gáspárnak a kolozsvári ref. kollégium könyvtárából kivett *Száz fabuláiról* a kolozsvári ref. kollégium levéltárában, valamint Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1859 júl. 10-én és aug. 26-án írt leveleit.

² Lásd az 1861 szept. 18-i előljárósági ülés jegyzőkönyvét a kollégiumi levéltárban s az Erdélyi Múzeum-Egylet 1861 okt. 2-i, és nov. 6-i üléseinek jegyzőkönyveit az Erdélyi Múzeum-Egyesület birtokában. — Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. III. (1905.) 326. l.

³ Gyulai Pálnak könyvtárőri idejéből a kollégium levéltárában számozott számlák sora, egy *Könyvtárnoki számadás* című füzet s az ajándékok könyvének külön szakasza maradt fenn.

⁴ Gyulai Pál könyvtárának nagy része a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában foglal helyet. Gyulai könyveit belerendezték a könyvtár régi anyagába, de eredetük legtöbbször megállapítható.

Amint a főiskolai könyvtár, épúgy a főiskolai ifjúság olvasóegylete is megőrizte Gyulai szellemének nyomait. A szép számmal fennmaradt jegyzőkönyvek híven bizonyítják, mily bölcseséggel vezette Gyulai az ifjúságot.¹ Nem korlátozta túlfentúl tanítványait, de szellemi felsőbbségével mindig irányt tudott nekik adni. Kritikai megjegyzéseivel sem szállott alá hozzájuk, inkább őket emelte magához. Az egyik bírálónak, ki az utánzás vádját hangoztatta, az utánzás elméletét fejtette ki, máskor meg egy hazafias költemény szerzőjét arra figyelmeztette, hogy a hazafias érzés költői szellem nélkül még nem költészet.² Önképzőköri elnöklésének egyik legszebb emléke az a beszéd, melynek kíséretében 1862 júl. 22-én utoljára osztott jutalmat az olvasóegylet tagjai között.³ Gyulai a búcsúzásnak inkább érzelmi mozzanatait érintette, mikor fájó szívvel idézte vissza emlékezetébe diákkorának s tanári éveinek benyomásait, de valóban művészién játszott az ifjú szívek húrjain.

Az a vonzó tanári egyéniség, mely ebből a sokoldalú, odaadó iskolai munkából alakult ki, méltó elismerésre talált a főiskolai előljáróság részéről. Leginkább kitűnt ez, mikor Gyulai hivatalosan jelentette be tanári állásáról való lemondását. A főiskolai előljáróság ugyanis 1862 febr. 17-i ülésének jegyzőkönyve szerint kijelentette, hogy a buzgó tanár és kiváló író távozását nagy veszteségnek tartja; a lemondást sajnálattal vette tudomásul, Gyulainak rövid idejű tanári működéséért pedig teljes megelégedését fejezte ki. Az elismerés és szeretet jelein kívül azonban még mást is vitt magával Gyulai a kolozsvári ref. kollégiumból. Valójában itt látott a tanítás művészetének rejtelseibe. Sokat tanult oly nagy hatású tanártól is, minőt Sámi Lászlóban ismert meg, de egészséges pedagógiai érzéke saját tapasztalatai útján is kifejlődött. Bizonyára egykori kolozsvári

¹ Lásd a *Kolozsvári ev. ref. iskolai ifjúság olvasó egyletének jegyzőkönyve* című kötetet a kolozsvári ref. kollégium levéltárában. — Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. III. (190.) 189. l.

² Lásd az 1860 dec. 11-i, és 1861 márc. 2-i ülések jegyzőkönyveit.

³ Hölgyfutár. 1862. 78. (júl. 1.) szám.

tanári élményeinek is hasznát vette, mikor mint egyetemi tanár középiskolai tanárképzéssel foglalkozott. Még mélyebben belenyomódott Gyulai lelkébe a főiskolának, mint egy darab Erdélynek képe. Erdély multjának jellemzésére maga idézte az 1861/62. iskolai év megnyitásakor mondott beszédében a főiskola alapítójának, Apáczai Cseri Jánosnak szellemét. Másrészt hányszor vitatta meg a tanári szobában tanártársaival, az üléseken a ref. egyház arisztokrata és egyházi vezetőivel a főiskolának ügyeit s bennük Erdély politikai helyzetét?! Különösen közel állott szívéhez a főiskola ifjúsága, mely oly lelkesedéssel üdvözölte 1860-ban az alkotmányos élet derengését.¹ Így rajzolódott le Gyulainak főiskolai emlékeiben Erdély multjának és jövőjének együttes képe.

Minél többet aggodott Gyulai Erdély sorsán, annál inkább lefoglalta gondolat- és érzésvilágát az az intézmény, mely épen Erdély megmentését tűzte ki céljául, az Erdélyi Múzeum-Egylet. Az egyesület terve régi keletű volt, de 1859 novemberében mégis gr. Mikó Imre valósította meg, ki sokirányú társadalmi tevékenységével az «Erdély Széchenyije» nevet érdemelte ki.² A nemes gróf 1859 nov. 23-i elnöki megnyitójában a tudományosság templomának nevezte az egyesületet, de egyúttal a nemzetiség megszilárdítását is várta tőle.³ A háromnapos alakuló ülésnek nagy és előkelő közönsége fényesen igazolta is, hogy a Múzeum-Egylet az erdélyi magyarság számára a nemzeti ellentállásnak megbecsülhetetlen erőforrása.⁴ A társadalmi mozgalom jelentőségét emelte a M. T. Akadémia küldöttségének megjelenése, melynek vezetője br. Eötvös József, egyik tagja meg Csengery Antal volt. Gyulai már Pesten lépett az egyesület részvényes tagjai közé;⁵ még inkább izgatott érdekében,

¹ Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből.* 1894. 232. l.

² Kristóf György: *Erdély Széchenyi Istvánja.* Erdélyi Irodalmi Szemle. 1929. 328—337. l.

³ Kolozsvári Közlöny. 1859. 119. (nov. 24.) szám.

⁴ Jakab Elek: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet alakító ülése.* (Nov. 23—26-án 1859.) Budapesti Szemle VII. kötet. 1859. 349—376. l.

⁵ Magyar Sajtó. 1857. 107. (máj. 11.) szám.

mióta Kolozsvárra került s gr. Mikó Imre bensőbb körében többször megfordult. Az alakuló ülés nagy többsége a jegyzői tollra Gyulai Pált jelölte ki, de ő előzetesen s a választó-ülésein is minden tisztséget elhárított magától. Így lett a múzeum őrévé Brassai Sámuel, könyvtárnokká Szabó Károly, titkárrá Finály Henrik. Gyulai népszerűségére vall, hogy a könyvtárnok és titkár választásánál mégis kapott néhány szavazatot, a választmányba pedig a legtöbb szavazattal került be.¹ Az alakuló ülés lelkes hangulata Gyulait is kiragadta mindennapi teendői közül. Az első napi ünnepi lakomán felköszöntőt mondott s nagy hatást keltett azzal a mondásával, hogy a magyarnak két hazája csak a szívnek két kamrája. A második napon ő is ott lehetett azon az ebéden, melyet az egyesület elnöke, gr. Mikó Imre adott; este pedig a hírlapi jelentés szerint Gyulai vendégelte meg pesti barátait.²

Miután az ünnepnapok fényes közönsége eloszlott, a választmányra várt az egyesület szervezésének nehéz munkája, s ha kötelességteljesítésről volt szó, Gyulai sohasem húzódozott vissza. Szorgalmasan eljárta a hosszú ülésekre, s itt mindig akadt számára valami megbízás.³ Tagja volt annak a bizottságnak, mely a tudományos folyóiratokról, a tudományos ülésekről s tudós munkára alkalmas egyénekről készített javaslatot.⁴ Máskor a régi könyvszerző társulat értékeinek átvételével vagy az olvasó-szoba szabályainak kidolgozásával bízták meg.⁵ Részt vett a két szakosztály elrendezésében, valamint egy múzeumi naptár tervezésében, alkalom adtán pedig helyettesítette a távollevő titkárt.⁶

¹ Lásd Jakab Elek cikkét az Erdélyi Múzeum-Egylet alakító üléséről. Budapesti Szemle. VII. k. 1859. 371., 372. l. — Kolozsvári Közlöny. 1859. 120. (nov. 27.) sz.

² Pesti Napló 1859. 272. (nov. 29.) szám.

³ Az Erdélyi Múzeum-Egylet jegyzőkönyvei Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában vannak.

⁴ Lásd az 1859 dec. 7-i ülés jegyzőkönyvét.

⁵ Lásd az 1859 dec. 31-i, 1860 márc. 7-i és ápr. 4-i ülések jegyzőkönyveit.

⁶ Lásd az 1861 febr. 6-i, júl. 14-i és dec. 4-i ülések jegyzőkönyveit.

Gyulai azonban megbízás nélkül is örömet támogatta a Múzeum-Egyletet törekvéseiben. Mint gr. Mikó Imre és Szabó Károly közvetítője, ő is hozzájárult ahhoz, hogy az egyesület a kiváló történettudóst nyerhette meg könyvtársául.¹ Többször szerepelt a felolvasó-asztalnál is. Mindjárt az első, 1860 febr. 25-i tudományos ülésen bemutatta *Adalék népköltészetünkhöz* című tanulmányát, mely kivonatosan az Erdélyi Múzeum-Egylet évkönyveiben is megjelent; máskor meg majd Dózsa Dániel, majd gr. Teleki Domokos értekezését olvasta fel.² Minden jel szerint ő volt az az -i-jegyű tárcacikkíró is, ki a Korunknak 1860 dec. 3-i és 14-i számaiban *Múzeum-Egyletünk tudományos munkássága* című cikkeiben az egyesületet védelmébe vette. Ő utasíthatta rendre a túlzó kritikásokat, köztük Zilahy Károlyt, hogy ne követeljenek a kezdő intézettől annyit, amennyit a Nemzeti Múzeum s a M. T. Akadémia együtt sem adhat. Rá vall a cikkírónak ügyes vitatkozó tehetsége, fejlett stílusa s jellemző gondolatmenete. A cikkíró épúgy nyilatkozott a Múzeum-Egyletről s választmányáról, mint ahogyan Gyulai az 1860. évi novemberi közgyűlésen támadta azokat, kik a választmány minden tagjától tudományos munkásságot követeltek.³ Gyulai mondhatta a cikkíróval azt is, hogy Gyulai múzeumi felolvasásának tárgyáról, Molnár Anna balladájáról, Arany nem rég oly'elismérrően nyilatkozott, hiszen november első felében találkozott vele Pesten.⁴ Gyulain kívül nem sokan fogadhatták volna el a cikkírónak azt a vallomását sem, hogy a Múzeum-Egylet könyvtárát többször használta oly értekezés megírására, melyet nem múzeum-egyleti felolvasásra szánt. A cikkíró a kritika jogán szólalt fel, de Gyulait a gr. Mikó Imre

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szabó Károlyhoz 1859-ben s 1860-ban írt leveleit az Erdélyi Irodalmi Szemle 1926. évi folyamának 1., 2. számaiban a 125—128., 232., 233. lapokon s Szabó Károlynak gr. Mikó Imréhez 1858 dec. 7-én s 1859 aug. 6-án írt leveleit az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

² Kolozsvári Közlöny. 1860. 18. (márc. 1.), 1861. 22. (márc. 15.), 1862. 54. (ápr. 6.) sz.

³ Az erdélyi múzeum-egylet közgyűléséről. Korunk. 1860. 6. (dec. 11.) sz.

⁴ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 335. l.

iránt érzett hála is vezette, mikor a gróf alkotását a kritika viharától féltette.

Mint a ref. kollégium, épúgy a Múzeum-Egylet is érdekesen foglalta össze Gyulai számára Erdély szellemi értékeit. Az elnöknek, gr. Mikó Imrének egyénisége jellemzően egyesítette magában a fejedelmi kor államférfiainak áldozatkészségét s a modern társadalmi politikusnak messzire tekintő gondolatát. Hasonlókép felöltő szellem volt a tudós múzeumi ór, Brassai is; ő épúgy behatolt rendkívüli értelmével a legkülönbözőbb tudományok rejtelseibe, mint két századdal előtte Apáczai Cseri János, ki az összes tudományokat akarta idegen földről hazájába átültetni. Az eredeti erdélyi egyéniségeknek minő gazdagsága tárulhatott Gyulai személe a Múzeum-Egyletnek egy-egy közgyűlése alkalmával is! S mily gyönyörűség lehetett látnia a sokféleségben az egyiséget, a nemzeti öntudatot, mely a különböző lelkierőket egy cél felé vezeti! Ez a felemelő bizalom tört utat az -i- írói jegyű cikkeknek következő soraiban is: «Egykor alkotmányos életünk virágzóbb korában sem voltunk képesek egy kis tudományos egyesületet létrehozni; most alkotmányunk romjai közt szegénységünkben is volt pénzünk és akaratumk hozzá, s az idegen befolyás ellenére is kivívtuk.»¹

A sokféle kötelesség annál súlyosabb teher volt Gyulai vállán, mert a kolozsvári hölgyközönség is követelést támasztott vele szemben. Mint Csengerynek 1860-ban, Aranynek 1861-ben írta, többször kellett úri hölgyeknek felolvasásokat tartania a magyar irodalom történetéből.² Mindez legalább is az időt rabolta el tőle, pedig e nélkül nincs írói elmélyedés. A kolozsvári irodalmi élet sem sok ösztönt nyújtott a magasabb írói becsvágynak. Gyulai kétszer szerepelt benne nyilvánosan s mindig zavart hatással. Először az 1859 okt. 27-i

¹ —i—: *Múzeum-egyletünk tudományos munkássága*. Korunk. 1860. 3. (dec. 6.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1860 jan. 9-én írt levelét [Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 88. l.] s Arany Jánoshoz 1861 márc. 28-án írt levelét [Arany J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. (1889.) 320. l.], továbbá Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához, 1860 jan. 10-én írt levelét.

kolozsvári Kazinczy-ünnepen felolvasandó emlékbeszéd megírására kérték fel. Gyulai eleget is tett a felszólításnak; minthogy azonban ugyanakkor a M. T. Akadémia Kazinczy-ünnepén vett részt, dolgozatát Nagy Péter, a jeles egyházi szónok olvasta fel. A Pesti Napló szerint, melyet a Kolozsvári Közlöny tudósítója, Halmágyi Sándor, értesített, az ünneplő közönségben visszatetszést keltett az a kritikai szellem, mely Gyulai beszédét jellemezte.¹ Ezért nyilatkozott Gyulai a Pesti Naplóban s ezért akarta beszédét a Budapesti Szemlében közzétenni, hogy mindenki meggyőződhessek, mennyire zavarta meg a tisztelet ünnepét.² Gyulainak második szereplése az Erdélyi Múzeum-Egylet első tudományos ülésén az *Adalék népköltészetünkhöz* című felolvasása volt. Ennek visszahatását maga állapította meg Csengery Antalhoz 1860 márc. 10-én intézett levelében. Azt írta ugyanis, hogy értekezésével megbukott, mert a jó erdélyi mágnások nagyon csodálkoztak, hogy kocsisoktól és szolgálóktól került költemények boncolatával merte őket mulattatni.³ A kolozsvári lapoknak vidékies jelleme sem csábította Gyulait írói munkásságra. Tollának nyomát legfeljebb a Korunknak -i-jegyű tárcacikkeiben fedezzük fel, melyek közül az első és második az Erdélyi Múzeum-Egyletről, a harmadik a Szigligeti-leányoknak kolozsvári színpadi szerepléséről szól.⁴

Kolozsvár legfeljebb a népköltészet kincseinek gyűjtésére nyújtott több alkalmat, s Gyulai ki is használta a helynek ezt az előnyét. Figyelmét korán ily irányba terelhetette az Erdélyi Múzeum-Egylet, mely tagjait a néphagyományok gyűjtésére buzdította. Különösen jó segítőtársakra talált tanítványai között. Már 1860 febr. 25-én a Múzeum-Egyletnek első felolvasó ülésén egész kis gyűjteményt mutatott be

¹ Kolozsvári Közlöny. 1859. 112. (okt. 30.) sz. — Pesti Napló. 1859. 250. (nov. 3.), 253. (nov. 6.) sz.

² A Pesti Napló 1859. évi 255. (nov. 9.) számában Gyulai Pál nyilatkozatának keltezése: «1859 okt. 3.», de tévedésből «nov.» helyett «okt.» áll.

³ Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 98. l.

⁴ Korunk. 1860. 3. (dec. 6.), 8. (dec. 14.) sz. — 1861. 46. (febr. 13.) szám.

néhány hónapi fáradozásának eredményeül, melyet leginkább tanítványai buzgalmának köszönt.¹ Még bensőbb kapcsolatba került a népköltézzel, mikor a Kisfaludy-Társaság 1860 okt. 25-i ülésén elhatározta népköltési gyűjteményének folytatását s épen az indítványozó tagot, Gyulait bízta meg az ez ügyben a közönséghez intézendő felszólítás elkészítésével.² Gyulai nem nagyon sietett a megbízás teljesítésével, mert Arany János még 1861 februárja körül is megsürgette levelében a buzdító iratot.³ Amint azonban Gyulai népköltési gyűjteményének előszavában írta, a gyűjtésre való felhívás később mégis eljutott a hírlapokhoz.⁴ Ösztönzően hatott Gyulai vállalkozására kolozsvári barátjának, Kriza János unitárius püspöknek népköltési gyűjteménye is, melynek nagy értékeire 1853-ban éppen Gyulai hívta fel az irodalmi körök figyelmét.⁵ Mint Aranynek 1862 máj. 13-án írta, sok időt töltött el Krizával a *Vadrózsák* kiadásakor, minthogy minden ívről, mielőtt a nyomdába adták, beható tanácskozást folytattak. Erre vonatkozik Kriza köszönete, mikor a *Vadrózsák* előszavában Gyulainak szíves baráti zaklatásairól s a gyűjtemény elrendezését és gyorsabb megjelenését gyámolító részvétéről emlékezik meg.⁶ Hogy Gyulai leginkább Kolozsvárott gyűjtötte azokat a népköltészeti alkotásokat, melyeket később saját kutatásainak eredményeként illesztett népköltési gyűjteményébe, azt bizonyítja, hogy lelőhelyük többnyire Erdély, főképp Kolozsvár.⁷ Saját gyűjtő-

¹ Gyulai Pál: *Adalék népköltészetünkhöz. (Kritikai dolgozatok. 1908. 308., 341. l.)*

² Lásd a Kisfaludy-Társaságnak 1860 aug. 1-étől vezetett jegyzőkönyvét, főképp az 1860 okt. 25-i ülés jegyzőkönyvének 7. pontját a 28. lapon a Kisfaludy-Társaság levéltárában.

³ Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz keltezés nélkül írt levele Gyulainak 1861 jan. 15-én írt levelére való válasz, azért 1861 februárja körül keletkezett.

⁴ Arany László és Gyulai Pál: *Magyar népköltési gyűjtemény. I. 1872. V. l.*

⁵ *A székely népköltészetéről. Szépirodalmi Lapok. 1853. 34. (ápr. 28.), 35. (máj. 1.) sz.*

⁶ Kriza János: *Vadrózsák. 1863. VII. lap.*

⁷ Arany László és Gyulai Pál: *Magyar népköltési gyűjtemény. I. 1872.*

szenvedélyét árulta el Szabó Károlyhoz 1862 jún. 23-án írt, utolsó erdélyi levelében is, mikor Kriza gyűjteménye helyett saját gyűjteményét azzal ajánlotta Szabó Károly pártfogásába, hogy neki Pestről kevesebb módja lesz gyűjtenie.¹

A kisszerű kolozsvári irodalmi állapotok mellett még vonzóbbnak tűnt fel a távolból a pesti irodalmi élet. Gyulai nem sok időt takaríthatott meg irodalmi tervei számára, de amit megtakarított, azt nagyobbbrészt Pestnek szánta. Pest sem feledkezett meg róla s minduntalan magasabb írói hivatására figyelmeztette. A M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság, mihelyt működésüket megkezdhették, siettek Gyulait maguknak megnyerni; az Akadémia 1858 dec. 15-i ülésén választotta meg levelező tagnak,² a Kisfaludy-Társaság pedig 1860 júl. 15-i ülésén rendes tagnak.³ Gyulai mindenké előtt a M. T. Akadémia figyelmét szerette volna méltó székfoglalóval viszonzni; azért fogott *Katona József és Bánk bánja* című tanulmányába; de nagy elfoglaltsága s az értekezés nagy arányai miatt Csengery szemrehányásai ellenére a székfoglaló ideje egyre hátrább tolódott. 1860 elején Gyulai már annyira előrehaladt munkájában, hogy, mint Csengerynek írta, a februári ülésen akarta értekezését felolvasni, febr. 17-i levelében azonban ismét egyhavi halasztást kért.⁴ Végre is az 1860 okt. 29-i akadémiai ülés előtt több napot tölthetett Pesten ipánál s ott fejezte be tanulmányát. Ez alkalommal adtak Csengeryék Gyulai székfoglalásának emlékére egy kis estélyt.⁵ A Kisfaludy-Társasággal szemben

¹ György Lajos: *Gyulai Pál levelei Szabó Károlyhoz*. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1926. 2. sz. 234. l.

² Lásd a M. T. Akadémia XX. (1858 dec. 15-i) nagygyűlésének jegyzőkönyvét, főkép a 24. pontot a M. T. Akadémia levéltárában.

³ Lásd Toldy Ferenc igazgatónak 1860 júl. 29-én kelt összefoglaló jelentését a Szépirodalmi Figyelőnek 1. (1860. nov. 7.) számában a 14., 15. lapokon a *Kisfaludy-Társaság* című cikkben.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1860 jan. 9-én, febr. 17-én s márc. 10-én írt leveleit. Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 88., 95., 97., 98. l.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1860 okt. 18-án s 30-án írt leveleit.

Gyulai még annyira sem tudta tartozását leróni, mint a M. T. Akadémiával szemben. Hasztalan szólította fel Arany János, a Kisfaludy-Társaság igazgatója, 1861-ben baráti és hivatalos levélben a beköszöntésre, Gyulai Kolozsvárott nem jutott el a székfoglalóig.¹

A Pesttől való nagy távolság s a sokoldalú elfoglaltság mind szűkebbre szorította Gyulai irodalmi munkásságát. A Pesti Naplótól éveken át teljesen elszakadt. Úgy látszik, az alkotmányos remények idején br. Kemény Zsigmond minden ellentétet kerülni akart, azért adta Gyulai tudtára, hogy lapjába mindent írhat, kivéve kritikát.² Így jó ideig alig akadt Gyulainak más útja a Pesttel való érintkezésre, mint Csengerynek Budapesti Szemléje. Ettől is elvette kedvét az az ellentmondás, mellyel br. Jósika Miklós regényelméletéről írt, élehangú bírálata a Budapesti Szemle szerkesztőségi körében találkozott. Csengeryhez 1860 febr. 17-én írt levelében önérzetesen tiltakozott br. Kemény Zsigmond és Deák Ferenc kifogásai ellen, de azért a cikket visszavette.³

Annál nagyobb örömmel üdvözölte Gyulai Arany János vállalkozását, ki 1860 nov. 7-én a Szépirodalmi Figyelőt indította meg. Arany leginkább Gyulaira számított szerkesztői terveiben, azért, mihelyt Pestre költözött, azonnal felszólította Gyulait lapjának támogatására. Gyulai fel is ajánlotta az értékes célra minden erejét, csak attól félt, hogy körülményei megbénítják munkásságát.⁴ Valóban Arany már 1860 dec. 21-én csalódva értesítette Gyulait, hogy lapja számára semmije sincs. Gyulai ezidőtájt engedte át a lapnak Jósikáról írt s a Budapesti Szemléből visszavett cikkét, mely előbb Szász Károllyal, azután Arannyal sodorta vitába, de Arany még ennek is örült, mert kéziratot kapott.⁵ Legnagyobb

¹ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1861 februárjában, s 1861 aug. 4-én írt leveleit.

² Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 313. l.

³ Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 93—95. l.

⁴ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 311—313. l.

⁵ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 324., 325. l.

hiány mutatkozott a novellában, úgyhogy Arany maga fordított egyet Gogoltól. Gyulai többször ígért egyet, néha kettőt is, de az ígért novella sohasem érkezett meg Kolozsvárról Pestre.¹ Mindazáltal Gyulai hallgatását nem nehezeltése idézte elő; maga így magyarázta meg viselkedését 1861 márc. 28-án írt levelében: «Gyermekeim és nőm bajai, iskolai elfoglaltságom, leckéim a magyar irodalomból egy tizenöt mágnásnőből álló társaságnak, a Múzeum-Egylet dolgai, hol mindennemű bizottságba kineveznek, s rendesen én vagyok a tollvivő, fölemésztették időmet.»² Még inkább megzavarta Gyulai irodalmi munkásságát 1861 nyarán fia születése s feleségének súlyos betegsége, úgy hogy Arany 1861 nov. 19-i levelében már így fakadt ki: «Miért hagytál el végkép?» Gyulai őszinte ragaszkodásáról kétségtelen tanúságot tett következő válasza: «Nem, hogy odahagynálak, édes János, ellenkezőleg, csak most akarok hozzád szegődni Isten igazában.»³ Ekkor már költemények mellett több könyvbírálatot is küldött a Szépirodalmi Figyelő számára, de még fontosabb volt, amit Arannyal 1861 végén végzett, mikor az Akadémia nagygyűlése alkalmával hosszabb időt töltött Pesten. Ekkor határozták el, hogy Gyulai az iskolai év végén Pestre költözik s Arany mellett átveszi a segédszerkesztői teendőket. Senki sem látta át jobban Arany lapjának nagy jelentőségét, mint Gyulai s valójában el is ment az áldozatok legvégső határáig. 1862. évi leveleiben is joggal mentegette magát majd családi bajaival, majd Mikó grófnak és Kriza Jánosnak tett szolgálataival, majd az iskolával, a 20,000 könyvből álló könyvtár átadásával s a Pestre való költözés előkészületeivel. Mindazáltal komoly vágyakozásaiban és fogadalmaiban sokszor szeretettel rajzolta maga elé szép

¹ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 314—327. l. — Ezenkívül, lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1861 jan. 15-én, jan. 28-án, ápr. 6-án, nov. 25-én, dec. 3-án, 1862 februárjában, máj. 13-án írt leveleit s Arannak Gyulaihoz 1861 februárjában, 1861 ápr. 10-én, ápr. 24-én, okt. 2-án, okt. 19-én írt leveleit.

² Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 320. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1861 nov. 25-én írt levelét.

pesti hatáskörét. Ezért írta saját segédszerkesztői tisztére célozva 1862 februárjában Aranyhoz írt levelében: «Alig várom, hogy kormánypálcád alá kerüljek.»¹ Nem is vethet Gyulai szemére senki sem hanyagságot, hiszen az utolsó kolozsvári iskolai évben a népköltési gyűjtemény mellett Petőfi vegyes műveinek kiadása is gondot adott már neki. Ezt bizonyítja egyik tanítványának visszaemlékezése, ki évtizedek múlva is hálásan gondolt Gyulaival való kapcsolatára, arra az időre, mikor Gyulai számára Petőfinek kiadásra szánt munkáit másolta.²

Ha azonban a kolozsvári tanári évek nem is tűntek ki az irodalmi termés gazdagságával, mégis szépek voltak: beragyogta őket Gyulai derült kedélye, fiatal nejeének szerető szíve s mindkettőjüknek boldogsága. Sok értékes emlékekkel gazdagította a négy évet az a társaság is, mellyel Gyulai és családja Kolozsvárott bensőbb kapcsolatban volt.

Legtermészetesebb körük a tanári családokból alakult ki. Felettük laktak s naponként érintkeztek velük Sániék, kiknek otthona az elnyomatás idején a kolozsvári társadalmi életnek jelentős központja volt.³ Amint a férfiakat őszinte barátság fűzte egybe, épúgy Sáminé, a tudós és írói hajlamú Király Janka is örömet vállalta Gyulainé mellett a tapasztalt tanácsadó szerepét.⁴ Gyakorlatias életfelfogás fogadta Gyulaiékat szomszédságukban Sárkány Ferencnek egyre bokrosodó

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz keltezés nélkül írt levelét, mely Emerson Shakespeare-tanulmányának fordításáról szól. Minthogy a levél az 1862 jan. 29-én írt levélnek folytatása, melyben Emerson Goethe-tanulmányáról van szó, keletkezésének ideje 1862 februárja.

² Kilyén Sándor, ki Gyulainak négy éven át volt Kolozsvárott tanítványa s az 1861/2. iskolai évben mint második éves bölcsész iratkozott be, beszélt dr. Csúry Bálint egykori kolozsvári ref. főiskolai tanárnak, hogy Gyulai számára Petőfi vegyes műveit másolta. Ő említette, hogy Gyulai ekkor szoktatta le a dohányzásról, amennyiben a dohányos kéztől bepiszkolt lapokat újra másoltatta vele.

³ Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből*. 1894. 173., 174. l.

⁴ Sáni Lászlóné Király Janka főképp angol és francia munkákat fordított magyarra.

családjában. A tősgyökeres erdélyi háziasszonynak Gyulai ily szavakkal ajánlotta feleségét: «No nagyasszonyom, tanítsa meg a feleségemet töltött káposztát főzni!»¹ Sok szellemi mozgalmat vittek a szép baráti körbe Takács János, a kollégium rektora, Nagy Péter, a kiváló theológiai tanár és egyházi szónok, Szabó Károly, az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárosa, s Nagy Ferenc, ki az 1861. évi iskolai rendszerváltozással került vissza a kollégium tanári székébe.² Gyulainénak sok kedves órát szerzett ez a társaság. Csak helyeselni tudta, hogy a tanárnék a nyári estéket együttes sétálással töltötték el; hasonlóképp élvezte neve napján az egybegyűlt ismerősök és barátok vidám hangulatát, főképp azt a szellemes, tréfás beszédet, mellyel Nagy Péter köszöntötte fel.³ Maga Gyulai is gyakran felderült a kedves társaságban, hol egy időre megszabadult napi gondjaitól. A szíves viszony jele, hogy leveleiben minduntalan hírt ad a társaság tagjairól. Megjegyzéseiben inkább a tréfás hang uralkodott. Egyaránt jól mulatott Sámínén, ki tudós létére mégsem maradt ment a női hiúságtól, valamint Sámín és magán, mikor, mint egy időre elárvult férjek, a folytonos meghívások következtében jobban éltek, mint máskor.⁴ Az elröppent óráknak igaz érdemük az volt, hogy elröppentek s az összhangon kívül mást alig hagytak maguk után.

Más jellemű világ tárult Gyulai szeme elé gr. Mikó Imrének vendégszerető otthonában. Minthogy a gróf a társadalmi és politikai életnek minden ágára kiterjesztette figyelmét, vendégeit is a társadalomnak különböző rétegeiből gyűjtötte össze. Így adtak termeiben egymásnak találkát előkelő arisztokraták és egyszerű polgárok, egyháziak és világiak, gazdák, tanárok, színészek. Gyulai gyakori vendége volt Mikó grófnak; 1860-ban s 1862-ben is azt írta nejének,

¹ Bartha Lajos, aranyosgyéresi ref. lelkész közlése.

² Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. 1905. 304—329. l.

³ Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Ignáchoz keltezés nélkül, de Kolozsvárról írt levelét.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1860 jún. 15-én, 1862 máj. 5-én írt leveleit.

hogy minden harmadik nap van a grófnál.¹ Mikó gróf szerette Gyulait, mint szellemes társalgót, mint az eszméknek bátor harcosát s mint egyetlen fiának, Ádám grófnak tanárát. Gyulai is elemében érezte magát az értékes vendégseregben, hol a játszi tréfát hamar felváltotta a komoly eszmecsere. Harcias szelleme könnyen vitába bonyolította. Ilyen szenvedélyes vitára emlékezik vissza Jakab Elek is, mikor azt az ünnepies fogadtatást írja le, melyben gr. Mikó Imre 1859 nyarán Kazinczy Gábort részesítette kolozsvári palotájában.² Kazinczy a régi költészetért lelkesült, míg az újabb költőket epigonoknak nevezte. Jakab Elek előadása szerint Gyulai oly szenvedéllyel támadta Kazinczy nézetét, hogy a házigazdának kellett kedves vendégét védelmébe vennie; sőt Gyulai még más napra is átvitte volna a vitát, ha a gróf meg nem akadályozta volna benne.

Hasonló nagy viták központja volt Gyulai a Múzeum-Egylet könyvtárszobájában is, mely a könyvtárral együtt a ref. kollégium közelében a gr. Bethlen Sándortól följánlott házban talált helyet.³ Hiába parancsoltak a könyvtárszoba szabályai csendet, Gyulai Brassaival, Szabó Károlyval, Sámi Lászlóval és társaikkal szemben váltig és hangosan bizonyította a pápa világi hatalmának szükséges voltát, bár Szabó Károly szerint erős protestáns volt s egyaránt írtózott a császárságtól s a császárpápától. Idézte Guizot, Montalembert és mások szavait, s vége-hossza nem volt a harcnak.⁴ Még inkább fellángolhatott a harci kedv egy-egy magyar politikai kérdés felvetődésénél, hiszen az 1861. évi pesti országgyűlési pártok csatája Kolozsvárt is izgalomban tartotta. Hogyan hagyhatta volna Gyulai szó nélkül, ha Szabó

¹ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1860 jún. 15-én, 1862 máj. 5-én írt leveleit.

² Jakab Elek: *Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor*. Figyelő. 1879. VII. 18., 19. l.

³ Az Erdélyi Múzeum-Egylet alakító közgyűlésének, az 1859 nov. 25-i ülésnek jegyzőkönyve s Kelemen Lajos kolozsvári levéltárosnak útmutatása szerint.

⁴ Lásd Szabó Károlynak Szilágyi Sándorhoz 1862 jan. 4-én írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

Károly, mint egyik levelében, gúnyos célzást tett Gyulainak mérsékelt-párti gondolkodására? Bizonyára Gyulai maga is kereste a harcot. Ő még Szendrey Júliától is megkérdezte 1861. évi májusi levélkéjében, vajjon sógora, Horváth Árpád, határozati párti-e, mert arról meg volt győződve, hogy sógornéja a határozathoz szít.¹ A könyvtárszoba közönsége élvezte a szellemes vitákat, s Szabó Károly előre sajnálattal gondolt arra az időre, mikor Kolozsvár Gyulait el fogja veszteni, s nem lesz, akivel minden nap újra meg újra és mégis mindig érdekesen vitázhatnak.² Ha azonban a férfias eszmecserék gyönyörűséget szereztek másoknak, Gyulai gondolkodásán is nyomot hagytak; nekik is részük volt annak a határozott világnézetnek kialakításában, melyet Gyulai oly sokáig és győzelmesen védelmezett irodalmi harcaiban.

A kedélyéletnek még mélyebben fekvő elemei: a szülei ház emlékei kerültek Gyulai lelkében felszínre, mikor kolozsvári tanári évei alatt ismét megújíthatta testvéreivel a régi kapcsolatot. A családi kör tagjai azonban, melynek karácsonyestéit Gyulai egyik ifjúkori költeményében annyi érzéssel színezte ki,³ különböző utakon keresték életük célját. Antónia, kit költő bátyja egykor a szülei házában annyira kényeztetett, mint Földesi Sándor városi tisztviselő neje,⁴ új otthonában a családi életnek több terhét, mint örömét, érezte; idejét lefoglalta s idegeit megviselte egyre szaporodó gyermekeinek gondozása és nevelése. Gyulai a gondterhelt családanyával szemben is megőrizte gyöngédségét s épúgy igyekezett neki örömet szerezni, mint régen. 1860 jún. 15-én is boldogan jelentette levelében nejének, hogy Antónia napján megemlé-

¹ Lásd Szabó Károlynak Szilágyi Sándorhoz 1861 febr. 27-én írt levelét s Gyulai Pálnak Szendrey Júliához 1861 máj. 24-én írt levelét.

² Lásd Szabó Károlynak Szilágyi Sándorhoz 1862 jan. 4-én írt levelét.

³ Gyulai Pál: *Karácson éjszakáján*. (Magyar Írók Füzetei. I. 1850.) — Ugyanaz *Karácsonkor* címmel 1849 évszámmal Gyulai Pál *Költeményeinek* I. kötetében (50—52. l.) jelent meg.

⁴ A kolozsvári unitárius egyháznak esketési jegyzőkönyve szerint Földesi Sándor ref. tanácsbeli 1856 márc. 24-én esküdött meg Gyulai Antóniával, unitárius hajadonnal.

kezett hugáról. Mily őszinte testvéri szeretet nyilatkozott e rövid mondatban : «Aztán bementem Tónihoz s vittem nevénapjára egy szép nécessairet, melynek szegény nagyon megörült.» Még inkább támogatásra szorult Gyulai öccse, Sándor, ki a nagyenyedi ref. kollégiumban szűkös köztanítói jövedelméből éledegelt.¹ Gyulai vele is többször éreztette jó szívét. Erre vall Sándor öccsének 1860 márc. 9-én hozzá intézett levele, melyben a küldött pénzért mond köszönetet.² Valószínű, Gyulai támogatta öccsét a tordai lelkészi állás elnyerésére vonatkozó törekvéseiben is. Gyulai Sándor ugyanis 1860 márc. 9-i levelében arra kéri bátyját, hogy szerezze meg számára Tisza úr pártfogását, kinek döntő szerepe van a tordai lelkészválasztásnál.

A testvérek közül Gyulai Ferencnek nyílt legtöbb alkalma a rokoni viszony kimélyítésére. Gyulai Ferenc, mihelyt 1858 szept. 1-én a pesti Nemzeti Színháztól megvált, Havi színtársulatához Kolozsvárra szegődött s okt. végén már fel is lépett az ottani színpadon.³ Ettől fogva éveken keresztül ő volt a kolozsvári színtársulatnak legállandóbb tagja, a napi kritikának s a színházi közönségnek többször ünnevelt kegyeltje. 1859 májusi jutalomjátéka alkalmából is a Kolozsvári Közlöny úgy találta, hogy Molière *Fősvényének* címszerepében jellemző tehetségének fényes bizonyosságát adta, tisztelői pedig tapssal, koszorúval, üdvözlőverssel, telt pénztárcával s aranygyűrűvel tüntették ki.⁴ Gyulai Ferenc, amint a többi rokoncsaládhoz,⁵ épúgy Gyulaiékhöz is gyakran

¹ Járay István igazgató írta 1930 jún. 5-én, hogy a nagyenyedi ref. kollégium évkönyveiben az 1853/54. iskolai évtől az 1861/62. évig egy Gyulai Sándor nevű köztanító szerepel, ki többnyire latint, magyart és vallást tanított. Hogy ez Gyulai Pál öccse, azt bizonyítja Gyulai Sándornak Gyulai Pálhoz 1860 márc. 9-én Nagyenyedről írt levele.

² Lásd Gyulai Sándornak Gyulai Pálhoz 1860 márc. 9-én írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ Kolozsvári Közlöny. 1858. 73. (szept. 12.), 87. (okt. 31.) sz.

⁴ Kolozsvári Közlöny. 1859. 43. (máj. 11.) sz.

⁵ Dr. Hajós Béla nyug. min. tanácsos közölte velem, hogy atyja, Hajós János, a későbbi min. tanácsos, Kolozsvárott minden héten vendégül látta magánál unokatestvérét, Gyulai Ferencet.

ellátogatott s csapongó kedélyével őket is meghódította. Hogy mennyire együttérzett a kis családdal örömben és bánatban, elárulta azzal a kedveskedő hanggal, mellyel később leveleiben Gyulai nejeről és gyermekeiről megemlékezett. 1862 októberében is azt kívánta Gyulainénak, hogy kis leánya olyan jó legyen, mint édesanyja, a kis Anka számára meg Mózsi kutyájának kézcsókjait küldte.¹ Gyulai Ferenc azonban öccsének családjában sem tagadta meg színész voltát; alig lehetett kedvesebb beszéd tárgya a színháznál, úgyhogy legalább a színház iránt való érdeklődést tartotta ébren. Gyulainé, bár egyik levelében leszólta a kolozsvári színházi életet, máskor, mikor Bognár Vilmárról, Tóth Józsefnéről s a Szigligeti-leányokról írt, a színházi ügyekben elég tájékozottnak látszott.² Gyulai Pál sem lelkesedett a kolozsvári színházért, de fél szemét mégis rajta tartotta. Tartózkodó állásból leginkább a Szigligeti-leányok fellépése csalta ki. Nem hiába írt Szigligeti oly meghatott hangú köszönőlevelet Gyulaiéknak,³ Gyulai Pál valóban sokat tett a kezdő színésznők érdekében. Minden adat szerint az ő pártfogói szerepének emléke a Korunkban az az -i- jegyű tárcacikk is, mely a fiatal színésznők teljesítményének megítéléséhez megtalálta az egyetlen helyes szempontot.⁴ Egyébként Gyulait bátyja társaságában inkább érdekelte a színházi híreknél a színház belső élete. Bizonyára sokszor megvitatták együtt a színé-

¹ Lásd Gyulai Ferencnek Gyulai Pálhoz 1862 okt. 12-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához 1860 jan. 10-én, és 1861 márc. 2-án írt leveleit.

³ Lásd Szigligeti Edének Gyulai Pálhoz 1861 febr. 11-én írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

⁴ -i-: *Nemzeti Színház. (A Szigligeti-nővérek. A megtagadott. Dráma 4 felv. Irta Szigligeti. Először adatott Kolozsvárott febr. 2-án.)* Korunk. 1861. 46. (febr. 13.) sz. — Az írói jegynél itt is többet bizonyít az írói egyéniség. A Korunk tárcacikkírója épúgy megkövevelte a színésztől a tanulmányt, mint Gyulai berlini cikkeiben; épúgy elítélte Szigligetit a kettős drámai cselekvényért, mint Gyulai a *Diocletian*ról írt bírálatában; végül Gyulai rokonérzéseivel mutatott rá a Szigligeti-leányok tanácsadójára, Szigligetire, a gondos atyára és jeles drámaíróra. (Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok. I.* 1908. 199., 104., 105. l.)

szetnek kis és nagy kérdéseit, s Gyulai a tapasztalt színésznek nem egy értékes megfigyelésével egészítette ki dramaturgiai nézeteit. Így kerültek a testvérek, bármennyire elszakadtak a szülei háztól, különböző kerülő utakon újra egymás közelébe, hogy közös érzéseikkel és gondolataikkal teremtsék meg a szétvált család egységét.

A gyorsan elröppent szép órák, a tartalmas eszmecserek, a régi testvéri kapcsolatok vonzóbbá tették ugyan Gyulai számára Erdélyt, de lelke, mint Arany rab golyója, messzebbre, tágasabb szemhatár után vágyódott. Ez a vágy jutott kifejezésre magyarországi költő és író barátaihoz intézett leveleiben is. Bensőséges barátság vonta Lévayhoz, úgyszólván mikor Lévay Gyulainak néhány sorából elhidegülést olvasott ki, Gyulai sietett a hű barát kétségeit eloszlatni.¹ Még inkább egymásra talált a két barát 1859 nyarán, mikor Lévay Kazinczy Gáborral együtt Kolozsvárra látogatott el.² Gyulai is ígérte a látogatás visszaadását, de hasztalan, s csak azzal vigasztalta magát, hogy ami halad, el nem marad.³ Az irodalom rajongó szeretetével gondolt Gyulai a távolból Aranyra és Csengeryre, s a közéjük való vágyódás jellemzi a velük való levelezését. Többször bejelentette Arany nál látogatását is, de csak 1860 májusának végén jutott el Nagykőrösre Salamon társaságában.⁴ Különösen nagyot nőtt szemében Pest értéke, mióta életereiben a fejlődő főváros képe Arany és Csengery nemes egyéniségének körvonaljaival egészült ki. Ők azonban tevékenyen is befolytak Gyulai sorsára, amennyiben pesti elhelyezkedése érdekében mindent megmozgattak. Csengery a Nemzeti Kaszinó könyvtárosává szerezte volna megválasztatni, de br. Eötvös Józsefnek erre az

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1858 aug. 26-án, 1859 márc. 5-én írt leveleit s Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1859 febr. 19-én s márc. 11-én írt leveleit.

² Kolozsvári Közlöny. 1859. 75. (júl. 27.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1859 dec. 16-án írt levelét.

⁴ Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 181. l. — Lásd Szilágyi Sándornak Szabó Károlyhoz 1860 máj. 31-én írt s Gyulai Pál útján küldött levelét az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában.

állásra más jelöltje volt. A két lelkes barát ekkor a megalakuló írói segélyegylet titkári tisztségét akarta Gyulai számára biztosítani, s hol egyikük, hol másikuk hívta fel rá Gyulai figyelmét.¹ Leginkább Arany eszméje volt Gyulait, mint segédszerkesztőt a Szépirodalmi Figyelőhöz csatolni, de bizonyára Csengery is egyetértett vele.²

Bár sok emlék kötötte Gyulaiékat a Szamos völgyéhez, Kolozsvárt mégsem tekintették végső állomásuknak. Azért, amikor csak alkalom nyílt rá, örömet átkeltek a Királyhágón. 1859-ben október utolsó harmadában s november elején Gyulai a M. T. Akadémia Kazinczy-ünnepével kapcsolatban töltött Pesten néhány hetet.³ 1860 májusának végén feleségét s kis leányát kísérte Pestre, közben Aranyhoz is elnézett Nagykőrösre, de családját Pesten hagyva, jún. 5-én már Kolozsvárott időzött.⁴ Júl. 7-étől 9-éig a sárospataki ünnepről küldött Csengery Antalnak a Pesti Napló számára hirlapi tudósításokat,⁵ hogy Patakról visszatérve, családjával Erdődön találkozzék és vele együtt érkezzék Kolozsvárra.⁶ 1860 októberében az akadémiai székfoglaló ülésre csak egyedül utazott Pestre;⁷ hasonlóképp 1861 decemberében is, mikor

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1862 márc. 7-én írt levelét (Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 113., 114. l.), Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1862 máj. 9-én írt levelét s Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1861 februárjában írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1862 máj. 13-án írt levelét.

³ Gyulai Pálnak Pestre való érkezését a Pesti Napló 1859. évi 242. (okt. 23.) száma jelentette, Gyulainak nov. 3-i nyilatkozatát a Pesti Napló 1859 nov. 9-i száma közölte.

⁴ 1860 máj. 31-én Gyulai már Nagykőrösön volt, s ő vitte el Szilágyi Sándor levelét Szabó Károlynak, jún. 5-én pedig Kolozsvárról írt nejének.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz Sárospatakról 1860 júl. 9-én küldött levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában, valamint a Pesti Napló 1859. évi folyamában a 158. (júl. 10.), 160. (júl. 12.), 161. (júl. 13.), 162. (júl. 14.) számokban a «Sárospatak, júl. 7.» és «A sárospataki ünnep. Sárospatak, júl. 8.» című tudósításokat.

⁶ Lásd Gyulai Pálnénak Gyulai Pálhoz 1860 jún. 24-én írt levelét.

⁷ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1860 okt. 18-án és 30-án írt leveleit.

1862 jan. 4-éig volt ipának, Szendrey Ignácnak vendége.¹ Ez utóbbi alkalommal folytak a nagy családi és baráti tanácskozások azokról a módokról, miképen helyezkedhetnének el Gyulaiék Pesten. Ezeknek végső eredményét jelentette Gyulai nejéhez 1862 jan. 1-én írt levelében ezzel a rövid mondattal: «Feljövünk.»

A pesti utak mindinkább megérlelték a Pestre való átköltözés gondolatát. Amint Gyulai 1861 júl. 17-én Csengery Antalnak írta, Szendrey Ignác felajánlotta Gyulaiék-nak a Sándor-utcai házban levő szállást s a házbérből befolyó 600 forintot.² Jóval előbb értesült Gyulai arról is, amit a lapok csak 1862 júliusában szellőztettek, hogy feltétlenül számíthat az írói segélyegylet titkári állására.³ A titkári fizetés mellett ép oly biztos jövedelemnek látszott az a havi 50 frt összeg, melyet mint a Szépirodalmi Figyelő segéd-szerkesztője szándékozott mindenáron ledolgozni.⁴ Ily alapon annál inkább biztosítottnak tekinthette kis családjának pesti életét, mert másunnan is kínálkoztak jövedelemforrásai; mint 1861 decemberében írta nejének, a pesti ref. gimnáziumban is bízatták, hogy, bár kevés órával, de lesz számára hely. Ezekben a számításokban a család fejét övéinek boldogsága, az író és költőt saját szellemi függetlensége vezette. Ezért írta Gyulai 1860 aug. 20-án Arany-nak, hogy nem akar valamely politikai lapnak napszámosává lenni.

Mihelyt Gyulai Pestről 1862 jan 5-én Kolozsvárra visszatért, azonnal hozzáfogott az átköltözés tervének megvalósításához. Febr. 17-én a kollégium előljáróságához intézett levelében bejelentette tanári állásáról való lemondását, mit az előljáróság azzal vett tudomásul, hogy Gyulai távozásá-

¹ Gyulai Pál 1861 decemberében s 1862 jan. 1-én írt Pestről levelet nejének, 1861 dec. 21-én azonban még részt vett a kolozsvári ref. kollégium tanári ülésén.

² Budapesti Szemle. 194. k. (1923.) 110., 111. l.

³ Lásd Gyulai Pálné-nak férjéhez 1862. máj. 9-én, jún. 14-én írt leveleit s Gyulai Pálnak nejéhez 1862 jún. 14-én írt levelét. — Kolozsvári Közlöny. 1862. 107. (jún. 15.) sz. — Korunk. 1862. 103. (júl. 6.) sz.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1862 máj. 13-án írt levelét.

nak idejét az iskolai év végére tette.¹ Az uti készülődések már tavasszal megbontották a családi fészek összhangját. Gyulainé ugyanis harmadik gyermekének közelgő születésére való tekintettel kis leányával és kis fiával máj. 1-én Pestre költözött, hogy minél előbb berendezze a Sándor-utcai családi házban új otthonukat.² Ettől fogva Gyulainak kolozsvári élete alig egyéb, mint lassú elszakadás. A butoroknak egy részét Pestre szállíttatta, más részét meg nejének utasítása szerint adogatta el, úgyhogy a meghitt otthon egyre üresebbé vált. Nem volt nyugta a folytonos meghívásoktól sem; holl itt, hol ott ebédelt vagy vacsorált, mintha Kolozsvár a megválás idején még inkább megértette volna, mit bírt s mit veszít a távozóban.³ Június vége felé egész ünneplésbe csapott át a búcsúztatás. Jún. 22-én vasárnap, az iskolai olvasótársaság ünnepén Gyulai a kollégium udvarán állványról intézett az egybegyűlt ifjúsághoz búcsúbeszédet, mely könnyekig meghatotta hallgatóságát. Az ifjúság nevében ezúttal Takács János igazgató tanár mondott a körülrajongott tanárnak köszönetet.⁴ Tetőpontját érte el az ünnepelés jún. 24-én. E nap estéjén 9 órakor a főiskolai ifjúság fáklyás zenével vonult Gyulai tanári lakása elé, majd az egyik fiatal szónok aranytollat nyújtott át Gyulainak emlékül, a másik meg szép szavakban biztosította őt az ifjúságnak soha meg nem szűnő hálájáról és szeretetéről. Az ünnepi hangulatot emelte az utcán felváltva működő zene- és énekkar, úgyhogy Gyulai válaszából is kiütközött a meghatottság.⁵ Az ifjúsággal együtt ünnepelt és búcsúzkodott a város színejava. Ezt a mozzanatot örökítették meg a jún. 27-i Korunknak következő sorai: «Megható volt szemlélni, mint lepték

¹ Lásd az 1862 febr. 17-i előljárósági ülés jegyzőkönyvében a 32. pontot.

² Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Júliához 1862 ápr. 27-én írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak nejéhez 1862 máj. 25-én, jún. 6-án, jún. 14-én, jún. 19-én írt leveleit.

⁴ Korunk. 1862. 97. (jún. 24.) sz. — Hölgyfutár. 1862. 78. (júl. 1.) sz.

⁵ Kolozsvári Közlöny. 1862. (jún. 26.) sz. — Korunk. 1862. 99. (jún. 27.) sz.

el hírneves hazánkfíának nagyszámú városi tisztelői az egész Farkas-utcát. A tisztelgők szünni nem akaró éljenzés között 11 óra tájt oszlottak szét.» Nemsokára e jelenet után Gyulai, mint nejeének előre írta, jún. 29-én elhagyta Kolozsvárt s 30-án este érkezett Pestre.¹

Mit érezhettek Gyulai és neje, mikor a gyorskocsi mind-egyiküket tovább vitte a kanyargó országúton, s mikor a távol köde elnyelte a kolozsvári dóm magas tornyát? Gyulainé maga sejteti velünk érzelmeit, midőn egyik keltezetlen, de Gyulainak 1861. évi decemberi pesti útja előtt írt levelében a multat, jelent és jövőt így ítélte meg: «A jövőt igazán nehezen várom, pedig ki tudja, nem fogom-e még egyszer nagyon is visszaóhajtani az én csöndes, apró örömökben gazdag jelenemet? Néha egész búskomorság lep meg, ha elmenetelünkre gondolok, mert életemnek új szakát fogom ott kezdeni, és úgy tetszik, lehetetlen, hogy az ily nyugodtan folytatódjék, és lehet, hogy az élet keserű poharát csak ezentúl kell még kiürítenem.»² Hasonló érzelmekkel tekintett vissza Gyulai is kolozsvári éveire s a Gondviselés különös kegyét látta bennük. Ily gondolatoknak adott kifejezést Kolozsvárról való elutazása előtt tíz nappal jún. 19-én nejehez írt levelében, főkép a következő sorokban: «Általában bízzál a jó Istenben! Négy évi házaseletünkben annyi örömmel, áldással halmozott el s oly kevés szomorúsággal látogatott meg, hogy bűn volna kishitűeknek lennünk.»³ Valóban Kolozsvár képe úgy maradt meg Gyulaiék lelkében, mint a tiszta családi örömöknek, boldog karácsonyestéknek s az első gyermekmosolynak emléke, mely megmozgatja az érzést és képzeletet, de épannyira megnyugtat, mint amennyire föl-derít.

Kolozsvár azonban Gyulai egyéniségének fejlődésében több volt pusztá emléknél. Gyulai igazában itt nézett szembe a mindennapi élet kicsinyes viszonyaival, melyek sokszor nagyobb áldozatot követelnek tőlünk, mint hősi elhatározá-

¹ Lásd Gyulai Pálnak nejehez 1862 jún. 25-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnénak Szendrey Júliához keltezés nélkül, de 1861 karácsonya előtt írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak nejehez 1862 jún. 19-én írt levelét.

saink. Itt tanult lemondani nejeért, kis családjáért; itt b esülte meg mindinkább azt a kemény munkát, mely neki és szereteteinek biztosította a mindennapi kenyeret. Puritán gondolkodásából hiányzott a nagyzás hóbortja, azért iskolai munkáját époly lelkiismeretesen végezte, mint a legegyszerűbb tanár. Férfias jellemével viszont nem fért össze a panaszkodás, úgyhogy életének nehéz harcait mindig bátran, legtöbbször derült mosollyal vívta meg. Így vált Gyulai számára Kolozsvár a tiszta látásnak és szigorú erkölcsiségnek, a valóságok tiszteletének s a megalkuvást nem ismerő kötelességérzetnek nevelőiskolájává.

Mindez: a megelégedés érzete, az életnek biztos megítélése s a puritán világnézet az író szempontjából is olyan érték, mely az irodalmi alkotás becsét csak fokozhatja, mindazáltal Gyulai írói és költői egyénisége még más jellemvonását is Kolozsvárnak köszönte: erdélyiességét. Mielőtt Gyulai Pesten átvette volna az irodalmi vezér szerepét, még egyszer mélyen hatott reá Erdély bércei között mindaz, ami gyermek- és ifjúkorában alakította szellemét. Négy évig hallgatta ismét az erdélyi magyar nyelvet, hogy annak minden szépségét: kifejező voltát, élénkségét s tömörségét olvassza saját egyéni előadásmódjába. Közvetlen közelből tanulmányozta az erdélyi magyar népköltészetet is, hogy az eredeti műformák átvételével gazdagítsa saját költészetét. Hányszor élvezte cselédjei között vagy előkelő társaságban, vagy tudós vita alkalmával az erdélyi észjárást, hogy egykor éles szatiráiban vagy szenvedélyes bírálataiban alkalmazzon belőle egy-egy szellemes ötletet vagy merész fordulatot! Az erdélyi magyarság nyomasztó viszonyai között tanulta meg a hazát is féltve szeretni, hogy később a vakmerő politikai kalandok csábításaitól óvja nemzetét. Amint Antaeus új erőre kapott Föld anyjának érintésétől, úgy gyűjtött Gyulai is szülővárosának szellemi hatásaiból hódító hatalmat a rá váró nagy irodalmi küzdelmekhez.

PAPP FERENC.

LUCIFER DICSE'RETI.

Ki vagy tehát?

Része vagyok amaz Erőnek,

Mely csak rosszat tesz s mindig jót művel.

Mephistopheles.

Időnk legnagyobb része életünk örökös ellentmondásainak oldozgatásával telik el, de a legnagyobbakat mégis megoldatlanul visszük el magunkkal. Köztük ama bizonyos Lucifer nyugtalanító szerepét is, akit Goethe és Madách két drámája avatott föl világrázó élet-hőssé szemünk előtt. Csupa kétség. Mit keres ez a bűbájos szavú Gonosz a mi életünkben szakadatlan csúfokodó ellentmondásaival, amelyek mintha a magunk rejtegetett gondolatainak visszhangjai volnának? Maga Sátán-e ő, vagy annak valami alkalmazottja? Avagy a mennyből kiűzött angyalok fejedelme? Vagy hogy csupán a magunk gonosz ösztöneinek kivetített képmása?

Ez a kérdés szinte mindnyájunkat nyugtalanított már zsenge korunkban, amikor titokszerű személyisége először elibénk került. Jőmagam még jókor tudakoltam, de mindenkítől zavaros fölvilágosítást, talán helyesebben: lesötétítést kaptam, ami, megvallom, bizonyos rokonérzést támasztott bennem becses személye iránt. Jobbig azonban várakozási állományba kellett őt helyeznem. Sokáig is kellett várakoznia.

Az a kor pedig a romantikus világszemlélet nyomába lépő Világfájdalom kora volt a mult század hatvanas-hetvenes éveiben. Tele megoldatlan kérdésekkel az élet minden vonalán. Kortörténete még ma sincs. Akkor mindenki szomorú akart lenni, vagy legalább annak látszani. A levegő valóságos és képzelt boldogtalanságokkal volt ködös. Költészetünkben Vajda János sötétben villogó és Reviczky Gyula fájó költészete őrzi ma is e korszak hangulatának emlékét.

Az egyetemi években Strauss Dávid, Schopenhauer, Hartmann, Büchner és Renan könyveit faltuk esténként az

Akadémia könyvtárában. És nem titok, hogy tőlük a vallásos hit is megapadt a lelkünkben. Csak akkor horkantunk föl, amikor oszlani kezdtek a lelki ködök és Párizsból eljutott hozzánk is Dumas fiás egyik vidámabb fölkiáltása :

— Óvakodjatok azoktól, akik harminc éves koruk előtt nem voltak soha istentagadók, de még jobban azoktól, akik azon túl is istentagadók maradtak.

Madách Imre *Ember tragédiáját* akkor még nem ismer-tük, ellenben Goethe *Faustja* (természetesen csak az első része) már elibénk varázsolta, most már Mefisztotelesz képében ama bizonyos Lucifert. Ha nem értettük is az egészet, mégis nagy sejtelmek kezdtek bennünket háborgatni, s azután mohón kaptunk Madáchnak lassan elterjedt nagy világtragédiája után is.

Attól kezdve bizonyos elszántsággal foglalkoztam Lucifer-Mefisztotelesz rejtelmes egyéniségével még a jogtudományokban is. Ma pedig ott tartok, hogy nagy méltatlanságnak, szinte végzetes mulasztásnak vélem azt a következetes mellőzést, amelyben a kritika vagy egyszerűen félretolta őt, vagy legalább érdemein mélyen alul, csak úgy futtában emlékezett meg becses egyéniségéről. Úgy, hogy a fiatalabb, vagy bölcséletileg gyöngén képzett elmék — akiknek a száma pedig mindig elég nagy — még ma sem bírják megközelíteni valóban hasznos közreműködésének igaz értelmét. Ezért vált szükségessé — hogy úgy mondjam — személyazonosságának megállapítása.

Vajh ki ő tehát és merre van hazája?

*

Mindenesetre legkényelmesebb és ennél fogva általános szokás is Lucifert Isten ellentéte gyanánt a *Sátán* határozott, világszerte jólismert, sőt szélkében félt személyének tartani. A *Sátán* neve az őshéber bibliai korból származik és ellenséget jelent, Isten ellenségét. Annyi idő múltán sok mellékneve is támadt, amilyen a Belial, Belzebub, Asmodeos, Daimonion, Diabolus, Ariman (Ármány), vagy a mi Ördögünk, de ez sem az igazi név, hanem a perzsa Urdung mása. Emberi használat szerint mind megannyi ősrégi rangjelző,

mint ahogyan a legelőkelőbb családok is szívesen tartják számon a honfoglaláskori ősök nevét. De amúgy is népies szokás a hős fejedelmeknek és kedves gyermekeinknek becező melléknevet adni.

A Sátán különben a maga hivatását már a Paradicsomkertben Éva és Ádám megrontásával elkezdte gyakorolni. Akkor még csak a kigyóbőrnél tartott, de annyi idő óta ő is haladt az emberiséggel a ruházzkodásban is, a módszerben is. Köztünk nem ritkán frakkban és mélyen kivágott selyemruhában is garázdálkodik.

Lucifert azonban *Mefisztofelesz* álneve alatt már Goethe maga is világosan megkülönbözteti a Sátántól. Sőt szerinte benne Isten is bizonyos kedvét leli és kópénak (Schalk) nevezi (L. *Faust*ban az égi Előbeszéd végét), amíg Madáchnál a három arkangyal után, mint olyan misztikus alak jelenik meg, akinek a teremtésben is része volt Istennel és most a maga (rosszabbik) részét követeli Tőle. Azonban a bukott angyalok sorába sem tartozik, akiket ugyanakkor lenéz.

Nincs tehát sem a hagyományokban, sem a képzeletben támaszkodó pont arra, hogy őt magának a Sátánnak lehetne tartani, holott ott is, itt is sátáni röpke vonások jelennek meg cinikus mesterkedéseiben.

De a goethei Mefisztofelesz álnév sem jelent egyebet, mint azt, — ha szabad nekünk is egy kis mefisztoi humorral élni — hogy Lucifer a XVIII. század vége felé e furcsa ördögös néven «rangrejtve» csavargott Németországban, amint az mindjárt ki is fog tetszeni.

A bukott angyalok legendája, vagy hagyománya a távol őskorban, a Kr. előtti VIII. században, szintén a héber világban, még pedig Izaiás lángszavú prófétának jóslatai közt (14, 12.) fordul elő legelőször, de akkor is csak egyes számban, így :

«Hogyan leestél az égről *hajnali csillag*, aki reggel fölkeltél! Lerogytál a földre, aki megsebesítetted a nemzeteket.»

Ez azonban — noha e Lucifer nevében rejlő értelem (Világosságot Hozó) kétségtelen — mégis mivel nem több, hanem csak egyetlen lezuhanó «csillagra» vonatkozik, sem a Zeusz-leverte titánokkal, sem a keresztény hagyomány

bukott angyalaival nincs semmi vonatkozásban. Az utóbbira nézve Szt. Péter apostol följegyzése (II. lev. 2. r. 4.) dönt :

«Mert Isten nem kegyelmezett a vétkes angyaloknak, hanem a pokol lánczaival levonatva a mélységbe vetette őket kínlásra, hogy ott az ítéletre tartassanak.»

Ezek tehát még most is ott vannak és a földön nincs semmi keresnivalójuk ; fejedelem vagy vezér pedig, akinek Lucifer lehetne a neve, nem volt köztük.

Végül Dante maga is találkozik a pokol előcsarnokában ezekkel a bukott angyalokkal (Inf. III. 27.), akik «nè fur fedeli a Dio, ma per se foro», vagyis : nem voltak hívek Istenhez, de önmagukhoz igen (amilyenek különben még most is vannak elegenden), de ő szanaszét szórva látja a többiek közt őket, vezér nélkül. Tehát Lucifer nincs köztük.

Végül az írástudók pontosan kimutatták azt is, hogy Izaiás próféta most idézett jóslatában nem is valami emberföltötti lényről beszélt, hanem az «esthajnali csillagon» a babiloni fogságban sinylő izraeliták zsarnok Balthazar nevű utolsó asszír királyáról, akit jó későn, de mégis utolért a lezuhanás, amikor a méd-perzsa hadak víg mulatozása végén lemészárolták.

Így tehát Lucifert semmiképpen sem lehet a bukott angyalok zónájában elhelyezni. Mindössze csak az valószínű, hogy egészen önálló egyéniségét neve értelmével hozzáfűzték Izaiás próféta «világosságot hozó» csillagához, aminek különben ma Vénus a neve.

De itt is van egy történeti zökkenő. A görög elnevezésekben az ő csillagát *Hesperos*nak (esti csillagnak) és *Phosphoros*nak (tehát világosságot hozó, vagyis hajnali csillagnak) is nevezik, amit meg is érdemel. Tehát *Lucifert* már, akik nem szeretik, éppúgy nevezhetik sötétség-hozó esti csillagnak, mint akik szeretik : világosságot hozó hajnali csillagnak, mely utóbbi jobb tulajdonsága mindmáig meglehetősen el volt hanyagolva a népek előtt, de azonnal tisztázódik.

Érdekes, hogy ez a kettős megítélés, mely egyik részről csak örökösen tagadó és csúfolódó rossz tulajdonságait, másik részről (amint az e tanulmány jeligéjéből is kitetszik) az emberiség javára általa szerzett javakat és hasznokat

látja : az egymást követő korszakokban beleszövődött hellenizáló nevébe is.

A hellén elnevezések első formájában *Mephotophiles* = fényt nem szerető az értelme. Tehát a Lucifer név fonákja. Amit a héber magyarázat a *mephir* = elrontó és a *tophel* = hazug szavakból akar származtatni, mivel ez a hellén formának párosítva, úgy, ahogy megfelel. Ellenben a későbbi népies mondákban ez Mephistophiles, majd Goethe használatában a sötétebb *Mefisztofelesz* formájában szállott le napjainkig. Ezzel szemben a mi Madáchunk a «világosság-hozó» Lucifer nevével maradt, tehát jobban megbecsülte.

Kétségtelen az is, hogy e nevek nagy korszakokon át, kivált a német mondákban, mesékben, babonákban szerfölött változatos módon szerepeltek. A német hagyományban kiformalódott Mephistophiles már a XV. század elején szerepel egy Faust György János nevű világcsaló, csavargó bűvész, kuruzsló nevével társaságban, akinek emlékét más hasonló mágusokkal és garabonciásokkal együtt egy Spiess nevű kiadótól 1578-ban megjelent népkönyv megörökítette. Ez a könyv adta Goethének is az első lökést a *Faust* megírására.

E nagy Gonosznak, az «örök tagadás» képviselőjének alakja átment a világköltészetbe, ahol kétségkívül a nép féltelme és hite, borzadása és érdeklődése révén formálódott ki és emelkedett föl lassan arra a magasságra, ahova e két hatalmas költő lángelke fölemelte.

Nem a Sátán mása tehát Lucifer, sem pedig a bukott angyalok seregének valamely idetévedt intendánsa, hanem a minden jelenségben mythost kereső népek képzeletének talán háromezer éven át a vallás keretein kívül képződött alkotása. Mint ilyen tehát megérdemli azt is, hogy jó tulajdonságait megbecsüljük.

Most még csak arra a kérdésre kell megfelelni, mi az tehát, amivel a földi Rossznak ez a géniusza az emberiségnek hasznára van.

*

Válaszolva erre is, nem szabad a történeti derék útról letévedni a filozofémák vagy üres elképzelések dülőire. Lucifer

fél-ördögi alakjának és lelkiségének kialakításán a népek szükségérzete és tapasztalata évezredekig dolgozott. Tehát az eddig ismert legnagyobb földi művész alkotása az.

Ugyanez a művész alakította ki a zsidó nép hazátlan bolyongásából a Bolygó Ahasverus alakját. Ennek köszönjük a szűk hazájából messze országokba vitorlázó Bolygó Hollandi képét, de az Ibsen által is megörökített Peer Gynt történetét is. Sőt a mi népünk szépséges Tündér Ilonája sem más, mint az őskori, mesés Tyndareos spártai király világszép Helena-leánya, akinek emléke a középkori írástudók révén reánk is leszállott, mert szükség volt rá.

Lucifer leírva Izaiás próféta idézett jóslatában jelenik meg először, de mai alakját kétségtelenül a kereszténység kezdő századainak hamis prófétái, vajakosai, bűbajosai, szemfényvesztői, varázslói, kuruzslói, jövendőmondói és a babonás középkor hasonló zsbongó kóborlói rajzolták meg. Goethe is ezekből szerkesztette az ő Mefisztóját és Madách az ő Luciferjét. És ez az oka, hogy ez a misztikus alak a kereszténységgel, ahonnan kiemelkedett, sohasem jutott merő ellentétbe, sőt a két nagy világdrámában is mintegy hézagpótló olyan munkát végez, amilyenre az Úr szolgálói, az angyalok között, tiszta szellemiségüknél fogva, egy sem alkalmas.

Állítsuk azonban Lucifer ma ismert alakját, úgy, amint a két nagy költő elibénk adta, a Paradicsomkert-beli mindentudás fája alá, őse, a sátáni kígyó mellé. (Mózes, I. 2, 15—22. és 3, 1—7.)

Isten megtiltotta Ádámnak, hogy a *jó és gonosz tudás* fájáról egyék, mivel halandó lesz tőle. Azután oldalcsontjából megteremtette Évát. A kígyó azzal csábította el őket, hogy ellenkezőleg: éppen attól válnak Istenhez hasonlónak. A többit tudjuk a magunk gyarlóságából is.

A bűn *oka* tehát az ember veleszületett őstulajdonsága, vagyis ugyanaz volt, amiért Isten az elégedetlen angyalokat a hagyomány szerint a pokolba taszította. A kevélység tehát, mivel Istenhez akartak hasonlók lenni. Az ember büntetése ennél kisebb volt, de leszállott utódjára, az összes emberi ségre.

Ugyanennek, az emberi ősi mértéktelenségnek, telhetlenségnek, vagy mondjuk: túlméretezésnek az árnyéka vonul végig ma is egyenkint mindnyájunk gyarló életén és az egész emberiség világtörténetén. Oka kiszámíthatatlan sok bukásnak, tévedésnek, szenvedésnek, gonosz tettnek, háborúnak, forradalomnak. Kezdve az első emberen, de végezve, — bár nem is végezve — nagy Napoleonon, aki tehetségeit Moszkváig túlméretezve két millió honfitársának és ellenségének lemészároltatásával a maga és hazája megaláztatását érte el.

De megnyílik előttünk Dante Poklának előcsarnokában a kevélységükbe belebukott angyalok bizonyosága is, «*akik nem voltak hívek Istenhez (milyen nagy szó ez!), hanem csak magukhoz voltak!*» És nem is igazi gonosztevőkkel van megtömve a Pokolnak egész első fele, hanem olyan gyarló emberekkel, akik *jó* lélekkel kezdték, de sorra kevélységbe estek és belebuktak. Megérdemelték tehát az «*első*» büntetést, mivel felebarátjaikat kölcsönrel kísérették, de uzsorás lett belőlük; takarékosak voltak és fukar lett belőlük; vidámak voltak és korhelységen végeztek; vagyont szereztek és babiloni tornyot építettek belőle; szerelmük pedig bujasággá fajult el.

Érdemes volna megfontolni jobban, hogy tulajdonképpen nem áll-e minden bűncselekmény mögött az Isten kegyelméből származó *jóság* és nem minden kárhozat származik-e abból, hogy a nagy fordulónál a nagy tagadó és csúfolódó Lucifer nem volt jelen, hogy túlméretezését meggátolja.

És itt nyílik meg előttünk az emberiség életének a közös élet-mozgalmakban is mindennap érezhető betöltetlen etikai hézaga, beleértvén az államok életét is. Az ember ősi hatalmi ösztönének határtalanságával, de egyben az emberi együttélés véges gyarlóságával is jár, hogy e két ellentétes erő hullámlázása a társadalmi igazságok kiélését, elkorhadását és újak keletkezését, szóval, új, parancsoló korszellemet idéz elő.

Ez alól — a tízparancsolatban foglalt alaptörvényeket nem érintve — sem erkölcs, sem törvény, sem ezeknél kisebb rendező elem nincs kivéve. A régi, most már haldokló, kiélt szabadságok és igazságok élvezői azonban a testi élet örömei

miatt nem tudnak a régi javakról idején, még részben sem lemondani, amelyeket pedig jobbára merő önzésükkel és jól biztosított hatalmukkal szereztek.

A változó korszak új igazságait azonban az élet új csoportjai ugyanazon életösztön erejével követelik. És ha nincs egy olyan gátló, fékező, tagadó etikai erő, mely amazokat békés lemondás felé, emezeket pedig türelem felé szorítaná, szakadatlan forradalmak és népháborúk vérfertőztetésben menne tönkre az emberiség.

E nagy és szakadatlan veszedelem elkerülésének szükségérzete volt az, mely a mythologia keletkezésének természeteti rendje szerint a Sátán abszolút alakja mellett a tagadásával, örök kritikájával és csúfolódásaival dolgozó Lucifer-Mefisztotelesz egyensúlyozó alakját, a jogok és vallások határain kívül lassan kiformálta. Ez az, amiről Madách Lucifere nyers, de kijózanító világossággal, szinte korát is megelőzve, így beszél:

Minden, ami él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test túléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel
Az új világban . . .

Lucifer tagadásának tehát, noha kellemetlen, nagy része van abban, ha a változó korszakok és világfölfogások harca nem mindig véres forradalmakkal vagy háborúkkal, hanem olykor békés kiegyenlítésekkel végződik és ezzel is gyarapszik a gyarló emberi lét fogyatékos boldogsága.

A módszerről, ahogyan az egyéni és a népélet óriási területein hivatását szakadatlanul, és ami fő, egészen *ingyen*, a maga haszna nélkül gyakorolja, — arról talán lehet beszélni. De arról is vigyázva és óvatosan. Hiszen a költészetben, de még magukban a vallásokban is csak a nagy, egymásnak ellentmondó valóságok lépcsőin képes az emberi lélek a magasabb régiókba fölemelkedni. Maga a római Szentszék is meghívja a szenttéavatás fölemelő szertartásához az ördög ügyvédjét, — akinek hivatalosan *advocatus diaboli* a neve — hogy a «boldog» jelölt életének legkisebb foltja se maradjon titok.

Lucifer pedig azonfelül a restség, közömbösség, a kiélések, kifosztások, képmutatások és hazugságok gazos és dudvás területein végzi az utolsó irtás verítékes munkáját. Hogyan is lehetne az ilyen munka gyöngéd és előkelő?!

Végezzük be azzal e fölismeréssel, hogy az ő nehéz munkája is megérdemli az emberiség hozzáillő tiszteletét, mivel e nélkül igazi hasznát sem veheti sikerének. De mindezen fölül kívülről senki sem volna képes az Emberrel a keresztény *alázatosság* erényének igazi nagyságát egészen megértetni.

KENEDY GÉZA.

FERENCZY KÁROLY

ALAKJA ÉS ALKOTÁSA.

Pálya-határpontok.

Ferenczy Károly elég későn lett festő; előzőleg már teljes mértékben «más pályán» volt. Életének keretei már adva voltak; körét meglepetésként érte, amikor festő lett. Életét nagy egészében két alapvetően különböző szakaszra kell osztani: az első tart 22—23 éves koráig, mikor a festő pályára lépett; majdnem a fele egész életének. Java férfikorában, 55 éves korban költözött el az élők közül, 1917. március 18-án. Életének második korszaka, alkotásban, termőerőben oly pazar gazdagságú művészelete, majdnem elhúnytáig tartott; egy évvel halála előtt, betegen is, még nemcsak hogy dolgozott, hanem egyik hatalmas alkotását fejezte be. (A meztelen fekvő *Cigánylányt*, még egy ülő, meztelen nőalakkal a háttérben.) Élete folyását egymásra következő mozzanataiban, fordulóiban szemlélve: az első szakasz a földbirtokos úri fiú élete, felserdülése, majd rövid jogászkodás Pesten, aztán gazdasági tanulmányok Magyar-óvárott; praktizálás egy nagybirtokon, Komjáthon, ezután gazdálkodás otthon, az atyai birtokon, Gavosdián. Átmenet a második életformába, a művészségbe: a fiatal magyar gazdálkodó találkozása, kapcsolata távoli rokonával, Fialka Olga bécsi festőnővel. Ez a döntő, drámai fordulat, mely Ferenczy Károly művészpályáját megindítja. E kapcsolat hatása, befolyása alatt egy római út folyamán jön létre benne ez a döntő átalakulás; Fialka Olga — nemsokára neje — vezeti be a művészetbe; az ő útmutatása mellett kezdi munkásságát. Róma a kiindulópont; aztán Nápoly, ahol az akadémia növendéke, miközben még mindig feleségének hatása alatt áll. Egy rövidebb müncheni tanulmányút, aztán több

hosszú párizsi tartózkodás, új hatásokkal. Párizsban akkoriban Bastien-Lepage festői törekvései uralkodnak; ezeknek kerül sodrába. Szentendre, az első, önálló munkában eltöltött évek; erős Bastien-Lepage hatás. München; a müncheni Szeccesszió légköre; első hatalmas felfeléívelés pályájában. Három müncheni év, amikor önálló egyéniséggé fejlődött. Egészen korai munkáiban, egyes szentendrei képeiben, sőt még előbbi, jóformán kezdő rajzaiban is tagadhatatlanul sok van már egyéniségéből, mely aztán oly gazdagon bontakozott ki Münchenben és Nagybányán. Így például abban a képében, amelyet *Virágokat öntöző lányok*ról festett szentendrei lakásunk üveges verandáján, mindamellett, hogy még híven tükrözi azt a Bastien-Lepage-féle korszakot, amelyben készült, olyan nemes ízlés, olyan báj van, mely már joggal tekinthető egyéni érdemének és ennek a képnek külön helyet biztosít e korbéli alkotásai között; ¹ nem egy nápolyi rajzáról is túlzás nélkül mondhatjuk, hogy mestermű a maga nemében, a már nagyon fejlett rajztudáson felül épp ennél az ízlésbeli nemességénél és a természettel szemben való kegyeleténél fogva is, amely (mint Petrovics szépen és találoán hangsúlyozza) oly vonzóvá teszi sok igen korai művét is. De az igazi Ferenczy Károly, az ízig-vérig egyéni művész Münchenből indul ki és Nagybányán fejlődik naggyá. Münchenben festette olyan méltán nagyratartott és nem egy bámulójának különösen szívéhez nőtt mesterműveit, amilyen a *Madárdal*,² vagy az *Ádám*,³ a müncheni korszak egyik különösen érdekes, nagyjelentőségű, megkapó alkotása, mely művei közt ugyanolyan helyet foglal el, mint Rodin életművében az ugyancsak korai meztelen férfialak, az *Ére*-korszak — az *Age d'airain*. Az *Ádám* különösen fontos műve annyiban is, hogy az álló, meztelen férfialak mozdulatában és kifejezésében, ahogy ámulva, áhítattal ébred a létre, tartásában, fölfelé emelt tekintetében mintegy föl-

¹ Dr. Vörösváry Miklós tulajdona.

² Modern Magyar Képtár.

³ A Szépművészeti Múzeum tulajdona. Ezideig nem szerepel Ferenczy Károly nyilvánosan látható művei közt; csupán az 1922-i emlékkiállításon láthattuk viszont.

döbbenve a teremtés szépségére, hű, csaknem szimbólikus kifejezése a művész magaébredésének, az egész természetben való gyönyörködésnek. Évekkel később, 1903-ban létrejött első gyűjteményes kiállításához írt rövid bevezetésében, Ferenczy Károlynak egyetlen, a nyilvánosságnak szánt írott művészi hitvallásában, ő maga fejezi ki így, hogy «az egész természetben való gyönyörködés» a magja, mozgatója művészetének.

A hároméves müncheni korszak után jön Nagybánya, pontosabban Nagybánya és Budapest, felváltva, amennyiben a téli hónapokat Pesten tölti, a nyáriakat a ragyogó nagybányai természetben, amely annyira fontos szerepet játszik alkotásában mindvégig. Így az egyszerűség kedvéért nagybányai korszaknak nevezhetem ezt, művészpályájának leg-hosszabb, csaknem haláláig terjedő időszakát.

Ő maga csak a müncheni és nagybányai idők műveit vette eredményszámba ; az előző időkről nem vett tudomást életmunkája szempontjából. És igaz, hogy a szentendrei, Párizst nyomon követő időszakban erősen, egyoldalúan megvan ama párizsi légkörnek a hatása, mely aztán további fejlődésében annyira túlhaladottá vált ; így meg lehet érteni későbbi nagy ellenszenvét szentendrei képeivel szemben. Amint visszaidézódik emlékemben, mennyire lenézte ő ezeket később, még azon se tudnék csodálkozni, ha valamennyit megsemmisítette volna ; hiszen általában jellemző rá, hogy könnyedén, fölényesen tért napirendre régebbi munkái fölé. Ez a fölénye, közönye a multtal szemben korántsem értelmezendő úgy, mintha előző felfogásából, törekvéséből valaha is hirtelen zökkent volna át másikba, mintha valaha is képes lett volna páfordulásszerűen változtatni irányát. Akik csak valamennyire is ismerik életművét s egyéniségét, jól tudhatják, hogy Ferenczy Károly egész pályája a szerves, logikus, fokozatos fejlődés menete volt, melyben a magához való hűtlenség, a páfordulás elképzelhetetlen. Így épp a párizs-szentendrei időből való átmenet is jól követhető egyes müncheni képein, amire az *Orpheust*¹ és a münchen-neuhauseni

¹ Budapest Székesfőváros Képtára.

Hirschgarten-ben festett gyönyörű *Szarvasetetést*¹ idézhetem példa gyanánt.

Nem egyszer megtörtént, hogy potom pénzért adta oda valamelyik szép képét, ha kérték; más esetekben pedig főúri módon, meggondolás nélkül adta ajándékba valakinek, akinek ezzel örömet szerzett;² ez emberi lényéből eredt, nagyvonalúságából, minden kicsinyesség megvetéséből. De az a vérmérsékletében rejlő fölény, amellyel képes volt befejezett képeit könnyedén a műterem sarkába dobni, sőt mást festeni rá, amikor hirtelen kellett vászon egy új, frissen tervbe vett munkájához, ez az ő minden képzeletet fölülmúló alkotólendületéből, munkakedvéből magyarázható, mely szüntelenül vitte, ragadta új feladatok, kép-elgondolások megvalósítása felé. Az, hogy valamelyik képén sokat dolgozott, hogy napok, hetek fáradsága, vajudása volt belefektetve, az soha nem lehetett szempont nála, eszébe se jutott, hogy szempont lehetne a kép értékelését illetőleg. Ennyire erős, megalkuvást nem ismerő, lénye mélyeiből fakadó volt munkalendülete, nemkevesébbé munkabírása is. Munkája folyamán, készülő, olykor már mondhatni befejezett képeit, ha nem elégitették ki teljesen, átfestette, változtatott a neki kívánkozó összhatás, a zártabb kompozíció, az újabb elgondolás érdekében, amivel számtalanszor tüntek el ecsetje alatt nagy szépségek, értékek. Öcsémről festett nagyjelentőségű, ki-magaslóan szép arcképén, megszakításokkal, évekig dolgozott.³ Először még kisiús kék matróruhában állította be és csaknem készre festette így a képet; ősszel Pestre ment s a rákövetkező nyáron ugyanazon a vásznon «folytatta» az arcképet, amelyből azonban jóformán egyéb se maradt változatlan, mint a testtartás; öcsém közben nagyot nőtt és apám az idejétmúlt gyermekruha helyett drapp bársonykabátot adott rá, mely alatt a nyaknál piros gyapjuszvetter látszik ki. Lehet, sőt merem állítani, hogy ez a végleges meg-

¹ Ezt az annak idején Ferenc József számára megvásárolt képet később Károly király a zágrábi tiszti kaszinónak ajándékozta.

² Így került magánkezekbe épp az említett *Orpheus*, melyet aztán később megszerzett a főváros.

³ 1922-i emlékkiállításán *Ijű arcképe* címmel kiállítva. Ferenczy Béni tulajdona.

oldás a legszebb; mindamellett lehetetlen nem fájlalni, hogy a végső festékrétegek alatt egy másik, ugyancsak gyönyörű változat tűnt el örökre. Nemcsak ennél a képnél, hanem számtalan esetben megtörtént, hogy szegény anyám és én kérleltük, ne bántsa már a képet; most is él emlékemben az a nem egy ízben visszatérő jelenet, amint nagybányai műtermében állunk egy új képe előtt, amelynek friss szépsége esemény számunkra, mint ahogy mindig kiemelkedő öröme, revelációja volt nagybányai életünknek, amit festett; most is hallok édesanyám hangját, amint kegyelmet kér a már körülbelül kész, de átfestésre ítélt mű számára; de nem emlékszem egyetlen esetre sem, amikor hajlott volna erre, amikor kérlelésünk eredménnyel járt volna. Később nekünk, nekem és öcsémnek is ajánlotta ezt a kérlelhetetlen, merész munkamódszert, amelyet kedvelt francia szókinéséből vett kifejezéssel jelölt meg: bouleverser — fölborítani; nem egyszer tanácsolta egy-egy képemnél, vagy öcsém készülő szobrainál a «bouleversirozást». Később, élete utolsó szakában, saját régebbi módszerétől eltért annyiban, hogy mindig tiszta vászonra festett, de korántsem azért, mintha munkalendülete alábbhagyott volna, mintha most már inkább lett volna képes beérni olyasmivel, ami nem elégíti ki maradéktalanul. Tisztára mesterségbeli szempontok vezették abban, hogy új módszerre tért át a festésben. A helyett, hogy újból s újból átfestette volna a képet, hogy így a neki annyira fontos fejlesztést magán a végleges vásznon végezze el, most rajzokat csinált, amelyeken a sötét hátteret tintával festette be, hogy a kép folthatása máris előtte álljon, azonkívül magát a képet is többször megfestette, vázlatosan, sőt nem is mindig vázlatosan, előtanulmányként a végleges műhöz, amelyhez csak akkor fogott, amikor rajzban, festésben bőségesen tisztába jött mindennel, amit művében meg akart valósítani. Ez az új módszere, a «más vásznon való előkészítés», 1912-től kelteződik és mindvégig megmaradt. (1912—16.) Tehát más formában ugyanaz a hajthatatlan művészi lelkiismeretesség és önmaga iránti szigor nyilvánult ebben az eljárásban is, mint az előzőben; ugyancsak a kategórikus, belső imperatívusnak engedelmeskedett mindig, amely le-

hetetlenné tette számára, hogy megelégedjek, amíg nem valósította meg maradéktalanul azt, ami saját egyéni érzése szerint «jó» volt, megfelelt esztétikai vágyának, ami kielégítette, ami «élvezetet okozott neki». Rólam és testvéreimről festett *Hármas arcképét*, melynek végleges példánya a Modern Magyar Képtárban van, négy előző változatban festette meg előtanulmányként, amelyek mind igen szépek és már többé-kevésbé közel jutottak a befejezéshez.¹ Ugyanilyen módszerrel festette az *Anya és gyermeke* című híres képét, valamint utolsó, nagy meztelen nő képeit.

Mindezekre azért tértem ki, hogy kellőképp megvilágítsam ezt a két sajátságát, amely esetleg a kívülállók, kevésbé tájékozottak előtt olybá tűnhetnék, mintha ellentmondana egymásnak: a tántoríthatatlan magahűség s a fejlődés szer- ves, fokozatos menete egyrészt, másrészt pedig az a fölényes közöny, amellyel napirendre tért a mult fölétt, sőt a legközelebbi mult, a tegnap munkája fölétt is. Mindezt most azok az emlékeim hozták felszínre, amelyek szentendrei munkásságára vonatkoznak. Amikor erről a korszakról beszélgettem atyámmal, az persze sokkal, évtizedekkel később volt, olyan időszakokban, amikor már igen nagy fejlődési állomások estek közbe, amikor ő, hogy saját szavait használjam, már sok retortán ment keresztül időközben; amikor már nagyon is látzott szentendrei képein a mult. Egyik-másik bizony bánthatta időközben oly magasra emelkedett artisztikus érzését. Ne felejtjük el, hogy ama párizsi naturalista áramlatban nagyon is megvolt — kétségtelenül az azt megelőző, tulontúl hagyományokon felépített, megcsontosodott régi előírásokat fenn- tartás nélkül megtartó festészet erős visszahatásaként — a természethűségnek, a természettiszteletnek hétköznapias fel- fogása. Igen érdekes volna akár csak kinövésében is szem- ügyre venni ezt a furcsa, felemás kort, amelynek sokszor döbbenetes és kacagtató keresztmetszeteit kapjuk, ha teszem azt, ama régi párizsi Salon-kiállítások tárgymutatóit szemlél-

¹ A *Hármas arckép* e változatai közül egy már évek óta magán- kezekben van és gazdát is cserélt; jelenlegi holléte ismeretlen előttem. Egy másik műkereskedői kezekben van (tempera); a harmadik családi tulajdon.

jük. Míg a hivatalos francia festészet képviselői évről-évre ontották, szülték a nimfákat, az émelyítőnél émelyítőbb «szép-ségeket», Tiepolón, Boucher-n vagy Ingres-en át ezerszer leszűrte, jól betanult műtermi előírások szerint, Bastien-Lepage és a hozzá hasonlók csak azért is utcaseprőket és mosogató-asszonyokat festettek, és pedig nem a műterem sötét hátterei előtt, hanem a szabadban, az addig a festészetben jóformán udvarképtelen szabadégi világításban. Szabadégi festés, hangsúlyozottan, olykor már a kacagásig köznapias látványok, természetkivágások, pillanatfelvételek a mindennapi életből aprólékos, mondhatni tudományos, részletező megfestésben. Nem véletlen, hogy a pillanatfelvétel szót használtam; ez volt a fénykép uralmának ideje; ez volt a tudományos naturalizmus kora a festészetben. Apám is használt akkoriban fényképezőgépet, mindenki használt; ha kortársaitól őszinte adatokat szerzünk be, az fog kiderülni, hogy egytől-egyig híve volt ennek a segédeszköznek mindenki, akinek csak telt fényképezőgépre. Ami pedig szentendrei témáit illeti: van köztük arckép anyámról, vannak virágokat gondozó lányok, a Dunaparton kavicsot hajigáló fiúk, aztán bibliai tárgy, a tékozló fiú hazatérése; de van — szinte kegyelet-sértésnek érzem, amidőn ama kor jellemzéseként feljegyzem — ilyen is: egy öreg hordár, bőrönddel a vállán, egy hamisítatlan vidéki pályaudvar várószobájában; a falon menetrendek, falragaszok, melyek éppoly, valóban már egyébnek, mint tudományosnak nem mondható részletességgel vannak megfestve, mint a hordár arcának ráncai, sapkája és a bőrönd minden csatja. Vagy egy cipészinas, amint bamba képpel áll az utcán és egy ház falán nézi a falragaszokat; kezében ugyancsak tudományos, mondhatnám bonctani részletességgel megfestett cugoscipő. Akkoriban mindenki ilyeneket festett; a fiatal Ferenczy Károly is belekerült ebbe az áramlatba, ebbe a divatba; ennek az irányzatnak ma már rozsdalepte fegyverzetében lépett fel először. Jól emlékszem az undor és szájalom mosolyára arcán, amikor műtermének egyik sötét zugából előkerült egy ilyen kép; úgy nézett rá, mintha valóban egy cugoscipő került volna elő, amely a maga idejében ugyancsak a legnagyobb divat volt s amely-

ben talán gimnazistaéveiben hódított, bálozott ; mint hasznavehetetlen lomot lökte vissza a sarokba és talán el is égette. Lássuk, mit mond ő maga, első, 1903-ban a Nemzeti Szalonban rendezett, nagyhatású gyűjteményes kiállításához írt rövid bevezetőjében : «... Szent-Endrén festett dolgaim közül semmi sincs ezen a kiállításon. Sem a művészetet, sem a természetet nem ösmertem volt akkor még eléggé ahhoz, hogy a szentendrei magány hasznomra lehetett volna... Münchenben... a művészi analysis és synthesis határaival és az embernek a környező természettel való összefüggésével már némileg tisztába jöttem, bár akkori munkáimban nem tudtam még teljesen szabadulni az anthropistikus világfelfogástól... A nagybányai gazdag természettel való communio közben fejlődtek ki bennem azok a művészi aspirációk, amelyeknek a hatása alatt az utolsó 7—8 év óta dolgozom : az egész természetben való gyönyörködésből fakadó vágy annak reprodukálására. Mint kifejezési mód, törekvésem kolorisztikus naturalizmus synthetikus alapon.» E rövid néhány soros fogalmazvány akkoriban élénk hatást keltett ; egyrészt méltán megkapta azokat, akik értékelni tudják a kifejezésnek azt a tömörségét, erélyes, férfias körvonalazottságát, tudatosságát, amely apám minden írott sorát jellemzi ; másrészt kapóra jött azoknak, akik nem annyira maguknak a műveknek szemléletéből, mint inkább szavakból, műszavakból, jelmondatokból igyekeznek elkönyvelni egy-egy művész törekvéseit, sajátos egyéniségét. Még ma is jól emlékszem, mint neheztelt azért, hogy szövegezését, melyet ő maga «A kiállításra vonatkozó adatok» címmel tett közzé a tárgymutatóban, valamelyik pesti lap «Önarckép» címmel közölte. Nemcsak az keltett benne visszatetszést, hogy megkérdése nélkül adtak más címet írásának, de főként ennek a címnek hatásvadász, hírhajhász íze, mely váltig ellenkezett ízlésével. Különben se csoda, hogy érzése bizonyos mértékig hadilábon állt a hírlapokkal, melyek különösen abban az időben annyi értetlenség, sőt nem egyszer nyílt gáncs, gúny szócsövei voltak művészetével szemben. Erre nézve is kísért most emlékemben egy kedves kis eset a korábbi nagybányai időkből. Egy verőfényes nyári délelőtt az otthonunk tő-

szomszédságában elterülő nyilvános parkban, a Liget-ben sétálunk és összeakadunk dr. Zólyomi Juliánnal, aki akkoriban a nagybányai gimnáziumban tanárkodott; az «européer» típusát képviselte a vidéki középiskolai tanárok közt, ízigvérig bohém természetével elemében érezte magát a festők körében és apámmal is baráti viszonyban állt; vele együtt sétál egy idegen úr, aki nyilván látogatóba jött Nagybányára és vágyik a festőkkel ismeretségbe kerülni. Bemutatkozás, séta, beszélgetés... végre még otthonunk előtt, terebélyes égerfák árnyékában, a ház előtt folyó kis patak hídján, az eszmecsere befejezése. Valahogy a hirlapírók kerültek szóba és apám határozott beszédmódjában fejti ki Zólyominak és még inkább a másíknak, hogy «... a publicista csak úgy felelhet meg jól a feladatának, ha nem nyilvánít könnyelműen véleményt olyasmiben, amihez nem érthet olyan jól, mint a szakember; a műkritikus jól teszi, ha csendben ül a kávéházban a festők mellett és beszélgetésükből igyekszik tanulni...» stb. ebben a szellemben; az illető hallgat, bólogat, szinte odalapul a híd karfájához. Amint elmentek s mi befordulunk a kapun, apám pajkos kedéllyel hozzámfordul és magyarázza nekem: «Szídtam az ujságírókat, mert azt gondoltam, talán ujságíró!» Bernard Shawnál, akit ugyan nem szociális elvei, de annál inkább humora miatt szeretett olvasni, nagyon élvezte az Orvos dilemmájában az ismert jelenetet, amelyben a laptudósító van kipécézve. Nem egyszer hangszúlyozta, mennyire fölületesek az ujságok híradásai.

Ami szóbanforgó kiállítási bevezetőjét illeti, ez valóban oly tömör, annyira tartalommal termékeny szöveg, hogy szinte minden szava külön gondolkozóba ejthet, minden mondata alkalmas arra, hogy külön elágazásban, bifurkációban folytassam a gondolatmenetet, amidőn törekvéseit, sajátosságait igyekszem szemléltetni. A művészi szintézis és analízis szembeállítására igen érdekes annyiban, hogy egyéniségének mindenben, művészi kifejezésben, mint egyéb vonatkozásban is, ez felelt meg s így joggal érezhette, hogy magára talált, amikor korai, párizs—szentendrei, részletező, aprólékos festői felfogásából mindinkább kivetkőzve, egyre jobban a széles színpaltok összhatására alapította képeit,

egyre jobban alárendelte a részleteket ennek az összhatásnak. Egy igen fontos, ily vonatkozású mondása emlékemben, amikor azt mondta nekem : milyen nehéz egy fejet úgy megfesteni, hogy a formák leghalványabb árnyalataikban, szinte észrevehetetlen átmeneteikben is éreztetve legyenek és az egész arc mindamelllett egy folt legyen, egységes hússzínű folt összbenyomását keltse a szemlélőben. Hogy ezt a fel fogását «szintétikus»-nak nevezte, ellentétben az «analitikus» törekvéssel, erre a fogalmazásra kétségtelenül Herbert Spencer révén gondolt, aki épp akkortájt, a század első éveiben jött nálunk divatba, annyira, hogy műszavai kávéházi szólabdázásokban is szerepet játszottak. Nem mintha apám, aki olvasmányaiban sokoldalú és alapos volt, ezt a neki megfelelő fogalmazást csupán a levegőből szippantotta volna fel ; sőt érdekelte Spencer, filozófiájának vaskos angolnyelvű kivonata is felmerült a könyvek közt, amelyek poggyászának fontos részét tették mindig, amikor nyári tartózkodásra Nagybányára jött. Viszont azt se mondhatnám, hogy a végletekig elmerült volna bele ; sokoldalú érdeklődése mellett megvolt az az ösztönös képessége, hogy kellő időben felhúzza szelleme zsilipjeit, neki megfelelő mederben tartsa érdeklődését s megóvja magát attól, hogy valaha is elterelődjék igazi énjétől : az artisztikus életfelfogástól. Hogy ez valóban ösztönös volt nála, abból is látszik, hogy sohasem fejtegette, sohasem indokolta. Igaz, hogy általában semmit sem szeretett bőven fejtegetni, ezt fölöslegesnek tartotta, únta ; olykor a humor volt fegyvere, amellyel valamely felmerülő elméleti vagy akár gyakorlati fogás kérdés sárkányfejét egy csapásra leütötte. Az élet jelentős ügyeiben is inkább hallgatott, semmint hogy komolykodónak, vagy érzelgősnek lássék ; éppúgy elvont irodalmi, tudományos dolgokban ritkán árulta el egész terjedelmükben ismereteit. Filozófiai könyveket is olvasott, sőt Schwegler Geschichte der Philosophieját szép bőrkötésbe köttette, minő csak kedvenc könyveinek jutott ; de beszélgetéseinkben sohasem esett szó ezekről az olvasmányairól. Viszont élénk örömmel fedezett fel egy alkalommal egy éppen nem szellemi irányú, ósdi angol regényben, Florence Marryat Mr. Midshipman Easyjében — melyet egyébként nem is

olvasott végig — egy valóban naiv, gyermekes angol élcet a bölcsészetről. A fiú apja, egy gazdag és tétlen angol, bölcsész-kedésre adja magát: «Having nothing to do, Mr. Easy turned philosopher. It must be a very incapable fellow indeed who cant talk nonsense.» (Nem lévén egyéb dolga, Easy úr bölcsész lett. Az már aztán igazán tehetségtelen fráter, aki ne tudna számárságokat beszélni.) Ezen, mint az angol matter-of-fact humor netovábbján, módfelett jól mulatott, úgyhogy ez aztán szállóige maradt köztünk; ha dagályos, nagyképű, nagyon is a magas bölcsészet szókincsébe öltöztetett olvasmánnyal találkoztunk, nyomban megvolt rá a szavunk: ahá, talk nonsense.

Amint maga mondja, már 27 éves volt, mikor Párizsban, julianista korszaka végén, első képét, Kallós Ede arc-képét megfestette.¹ «Az első kép!» mily fontos határpont, mérföldjelző a művészpályán! Egy másik fontos megmozdulás, amikor családotul megtette a nagy utat Szentendrétől Münchenig. Egy harmadik, ugyancsak nagyjelentőségű fordulat, amikor Münchennek búcsút mondvá, hazautaztunk Magyarországra, Nagybányára . . . Tavasz, májusi verőfényben a csomagolás, készülődés; apám előreutazik, aztán jövünk mi, anyám, két kis testvérem, akik akkor bajor táj-szólásban beszélgetnek, gügyögnek egymással és magam, aki már akkor nagymértékben hozzánöttem volt Münchenhez, jobban, mint amennyire magam is tudatában voltam . . . Megérkezés a májusi verőfényben tündöklő, páratlanul dús növényzetű, sose látott mértékben paradicsomi jellegű nagybányai tájba, a kis kertes lakba, melyet apám már kiszemelt volt számunkra. Innen kelteződik az az időszak, amikor már egyre közvetlenebb szemléletből ismertem apám munkásságát, egyre jobban benne éltem, egyre mélyebb, magától értetőbb megértéssel láttam őt alkotni; figyelhettem, nem egyszer ecsetvonásról-ecsetvonásra, amint alakult, formálódott egyik műve a másik után. Gyökeresen, merőben új környezet. Jelentéktelen, nyárspolgáriás vidéki város; tün-

¹ Nemrég ment át az ábrázolttól a Szépművészeti Múzeum tulajdonába.

döklő májusi vidék, enyhe, vulkanikus hajlású hegyek, lankás rétek ; elszórva, a kültelteken, ahol mi is laktunk és ahol a Nagybányát akkor mintegy varázsütésre hirtelen ellepő, megszálló békés hódítók, a festők legnagyobb részben laktak, a bányászházikók, kicsi, müncheni fogalmak szerint igen szegényes, de színes, kékre, sárgásokkerre meszelt viskók, valamennyi kertek közt, dús diófákkal, szilvásokkal s kicsiny, gondosan ápolt virágkertecskékkel körítve ; a nyers beszédű, degenerált keverék bányásznép, kénes szagú, földszínű munkaruhában, mécsessel bányába vonuló, sápadtarcú munkásemberek ; aztán még egy másik, ugyancsak újszerű emberfajta, a környező falvak, hegyek, szőlőgazdaságok oláh parasztjai — apámnak ugyan nem egészen újdonság, mert ő már Krassóból ismerte őket és nyelvükön is tudott ; a hetivásár, ahol összesereglett a falusi oláhság ; jellemző viseletek, otthonszótt lenvászonból, testhez szennyesedve, ezer ráncban a test formáihoz idomulva ; színes szöttesek, melyeket anyám nyomban szenvedéllyel kezdett gyűjtögetni ; sohase látott, nyüzsgő, mozivásznonra illő kép. Kaleidoszkopikus, sokrétű emberi jelenségek : a müncheni jellegzetes, kedélyes bohém-nemzetköziségben összeforrt festők, a vidéki urak, hivatalnokok, bányászok, a román földműves- és pásztornép — mintegy kellei, kiegészítői ennek a dús, változatos vidéknek, a hegyek, gyümölcsösök és erdők káprázatos májusi zöldjének, amely összes gazdag árnyalataiban ott csillogott szemünk előtt, kápráztatott, bűvölt, mint egy álmkép. Néhány magyar festő, aki nyélbe ütötte ezt a kirándulást, ezt a szecessziót, mely akkor még korántsem volt letelepülésnek tervezve, és a századvégi müncheni Hollósy-iskolának a világ minden tájáról való növendékserege — a századvégi, müncheni piktorvilágnak egy kis törmeléke, osztaga, mintegy schematikus keresztmetszete — ötletszerűen, mintegy a sors tréfája által odavetve erre a szokatlan, azelőtt még hírből sem ismert helyre. Apám se járt volt errefelé, éppoly kevésbé fordulhatott meg gondolatában egy ilyen helyválasztás, mint teszem azt akármelyik német, osztrák, orosz vagy akár tengerentúli eredetű festőnek, aki esetleg merő különködésből, az ötlet szokatlan voltától vonzva társulha-

tott be a kirándulásba ; nem is tervezte ezt akkor állandónak ő se, csak a továbbiakban alakult úgy, szinte magától, hogy ott maradtunk, ott rekedtünk.

Apám müncheni modora szervesen folytatódott korai nagybányai képeiben, mint ahogy általában oly kiemelkedő sajátsága és érdeme az a belső logika, szükségszerűség, amelylyel egyik fejlődési foka követte a másikat, minden zökkenő, pálfordulás, önmeghazudtolás nélkül. Nehogy tévedés essék : még a párizs-szentendrei időszakból a münchenibe való átmenetre is teljes mértékben áll ez. Hogy ő maga öngúnnal nyilatkozott München előtti szentendrei korszakáról és azt nagyjában vesztett időnek volt hajlandó tekinteni, korántsem jelenti azt, mintha első müncheni magáratalálása, egyéniségének abban az időben történt kialakulása holmi hirtelen stílusbeli zökkenővel, a hatások túlgyors asszimilálásával ment volna végbe és nem a belső szervesség, a *magahűség* művészi és erkölcsi követelményei szerint. Sajátsága ez Ferenczy Károlynak mindvégig, és meggyőződésem szerint kiemelkedő érdeme. Vannak nagynevű, nagytehetségű festők, ép korunkban, akik gyökeresen mások e tekintetben, akik, új benyomások lenyűgöző erejétől elragadva, megtántorodva, nem egyszer változtattak hirtelenében modort, meggyőződést pályájuk folyamán, a nélkül, hogy nevük, tekintélyük a közvélemény előtt ezáltal csorbát szenvedett volna, inkább nagyon is könnyen nyertek bűnbocsánatot, sőt bűnükül se rótták fel, talán majdnem érdemként könyvelték el javukra főleg azok a bírálók, akiknél a mai kor művészet merőben a szembeszökő, messziről szemet szűrő «újszerűség», «új irány» fémjelzi, akiknek szótárában a modern művész mellett ez a nagyon is tág értelmezhetőségű szó áll : «kereső», vagy ahogy Párizsban mondják «chercheur». Mint annyiszor, annyiféle esetben, ebben a vonatkozásban is joggal hangzik fel bennünk Goethe lángelméjének örök érvényű látnoki gúnyja :

Im Ganzen — haltet euch an Worte,
Dann geht Ihr durch die sichere Pforte
Zum Tempel der Gewissheit ein.

Doch ein Begriff muss bei dem Worte sein.

Schon gut! nur muss man sich nicht allzu ängstlich quälen ;
 Denn eben wo Begriffe fehlen,
 Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.

Ferenczy Károly művészpályája, éppen mert annyira természetesen kapcsolódik annak egyik láncszeme a másikba, annyira szervesen él és növekszik tovább, aránylag kevés olyan határpontot mutat fel, amely egykönnyen volna szavakba foglalható ; az állomásjelzők, amelyeket beletűztem : az «első kép», a Münchenbe, majd Nagybányára költözés tagadhatatlanul fontos fordulatok, de nem zökkenők ; cezurák, nem hiatusok. Ami az első képet illeti, ez némi magyarázatra szorul. Apám már évek óta folytat rendszeres művészi tanulmányokat, előbb — még félig-meddig műkedvelő — anyám mellett rajzolgat, vízfestményeket fest, majd beiratkozik a nápolyi akadémiára, ahol ókori szobrok gipszöntvényeit rajzolja — néha unatkozva, olykor közben még vigaszképpen könyvet olvasva, de mégis kitartó, ernyedetlen kötelességtudással ; majd kimegy Párizsba, az akkor híres, csaknem elmaradhatatlan Académie Julianba, ott folytatja hónapokon, fél éveken át a kötelező, meztelen modell utáni tanulmányfestést. Egyik héten : c'est un nu d'homme — egy férfimeztelen, a következő héten : c'est un nu de femme — egy női meztelen . . . És ezek nem képek? kérdezhetné valaki. Nem, ezek nem «képek», ezek tanulmányok, studiumok. A studium studium, a kép az kép ; ez a kor jellemző felfogása, ez a szigorú megkülönböztetés és ez a diétarendszer, amely csak akkor engedélyezte a képfestést, — mondjuk — öncélú alkotást, amikor a festő már átesett egy hosszú, évekre terjedő kizárólagos tanulmánykorszakon. Manet-ről írják életrajzai, hogy hat évig dolgozott Couture-nél, akinek iskolája akkor, pár évtizeddel előbb, ugyanazt jelentette Párizsban, mint atyám idejében a Julian. Szóval Manet is alaposan végigcsinálta ezt, a meztelenről végzett évekre terjedő tanulmányozást. Alapjában kétségbevonhatatlanul helyes rendszer, hogy ne engedjük a fiatal kezdőket egyhamar ugrálni ; viszont igaz az is, hogy sok esetben épp azokban az időkben karikatúrájában jelentkezett épp Párizsban is, ahol nem egy ős-julianista sose tudott kivergődni a végkimerülésig tartó

iskolai testfestésből, hanem lengő szakállal ott penészedett meztelenjeinek évről-évre fölgyülemelő halmai, hekatombái között. Magam is láttam még grasszálni ezeket a művészi önállóságra képtelen, tipikus francia *rapine*ket a Julianban, mint ahogy láthatta őket minden festőtársam, aki ott dolgozott. A Hollósy-iskolát is, mely az első nagybányai években Hollósy Simon híres, lenyűgöző hatású bohémegyéniisége, mint központ körül nyaranta Nagybányán működött, ez a felfogás jellemezte; Hollósy ennek megtestesítője volt, túlságig vitte, öncélnak, valósággal hitvallásnak tekintette az áhítatos iskolai modelltanulmányt, a képalkotás rovására; mint anyatyúk a csibéit, úgy óvta tanítványait a merészebb megmozdulástól, gyepelőben tartotta önállóbb festővágyaikat

így persze nem is véletlen, hogy a Hollósy-iskola tele volt köldökszemlélő félemberekkel, akik hagyták magukat a végletekig gyepelőzni, s akik aztán semmihez sem tudtak fogni, «nem tudták, mit fessenek», mikor az iskolai fegyelemből lassacskán kikecmeregtek. Ily vonatkozásban nem egy mulatságos emlékem maradt nagybányai időkből; nem egy ilyen hajótörött ős-hollósy-stát ismertem. Egyikük, egy fiatalember, aki később végkép szakított a festéssel, egy időben sokat járt hozzánk; apámat beavatta töprengéseibe; irigykedve tekintett rá, amint látta pezsdülő munkalendületében, látta egymás után létrejönni szebbnél-szebb mesterműveit, kialakulni a képterveket, amelyek szüntelenül bugyogtak fel benne. Egy alkalommal ott vagyunk apám nagybányai műtermében; apám tesz-vesz, rakosgatja képeit, amelyek közül a legújabbat épp akkor nyilvánította befejezettnek; barátunk szokott elégtelenségét tükröző ábrázattal mered maga elé. Apám, aki bizonyára épp azon tanakodott, hogy több, tervbe vett megfestendő munkája közül melyiknek jusson az elsőbbség, egyszerre vidáman és nem minden tréfás él nélkül kiált fel: «Nem tudom, mit fessek!» Jól előttem van az illető arca, amint révedezéséből feltekint, savanyú mosollyal, miközben ezt morogja: «Őn is...?» Apám ugyan nem volt maliciózus ember; ebben az esetben azonban joggal ingerelhette az illetőnek az unalomig búval-bélelt volta. És itt nem állhatok ellent, hogy el ne mondjak egy másik humoros esetet ugyan-

ezzel a fiatal festővel kapcsolatban. Ez nagy zenebarát volt, csak a klasszikus zene jöhetett szóba előtte; általában szerette magát zavaros elméletekben kiélni, mindenféle magas ideálját összekeverte beszélgetésében, hetet-havat összehordott, így zenei rajongásáról is sokszor beszélt apámnak, talán nem is egész tapintatosan, mivel tudta, hogy apám nem nagyon muzikális és aránylag kevésbé érdekli a zene; szinte úgy tetszett, mintha előszeretettel nyargalna ezen, hogy éreztesse: ime, mégis egy terület, melyben fölényt érez vele szemben. Apámnak aztán egyízben valóban fiús pajkos ötlete támadt, hogy megtréfálja, és pedig a következőképpen. Mint mindenütt vidéken, Nagybányán is sátoros ünnepeken, húsvétkor, pünköstkör a cigányok reggel sorra muzsikálják a házakat. Egy ilyen alkalommal jókor reggel kegyetlen, istentelen cincogás, nyivákolás törte meg a tájék mély csendjét otthonunk előtt; egy városvégi vályogvető cigányokból összeverődött alkalmi banda ádázul reszelt, fűrészelt a mi tiszteletünkre. Mi Nagybányán mindig igen korán keltünk, természetszeretetünk és a festés magukkal hozták ezt, tehát cigányaink macskazenéje nemcsak ébren, hanem már felöltözve talált. Apámon egy ötlet villant át; hívott, hogy irányítsuk a cigányokat X.-nek az ablakai elé, aki néhány házzal odébb, a szomszédban lakott s akiről tudhattuk, hogy még javában alszik. A cigányok — akik közül különben apám sok esetben vett modellt s akik hódolatteljes ragaszkodással övezték — persze eleget tettek a parancsnak, mi mögöttük helyezkedtünk el s vártuk a hatást. Sajnos, X. nem mutatkozott; de mint később kiderült, persze felébredt és sehogyse tudta elgondolni, hogy a cigányok mért húzzák neki olyan rendületlenül. Érdekes, hogy apám nem egy fiatal hollósytánál jutott többé-kevésbé a mentor és művészi gyóntató szerepébe; egy másik is van emlékemben, aki még féllábbal az iskolában és ugyancsak megfertőzve ama kevésbé produktív hangulatrévedezéstől, egy alkalommal lírai hangon avatta be holmi zürzavaros képtervébe, elrebegette neki, hogyan képzei el ezt a művet, amellyel az iskolából az önálló alkotás mezejére akar lépni — lesz rajta szerelmespár, a férfi így, a nő úgy, benne lesz a tavasz, a mélabú — szóval

minden, ami jó és szép. Apám azt mondta neki, ne ringassa magát ilyen szövevényes, ilyen irodalmi ízű, mindezeken felül pedig még előtte is homályos képtervezgetésekbe, hiszen «egyelőre mindenesetre az éppen elég művészi eredmény lesz, ha a természet szépségét ki tudja fejezni *egy pár bokorban*».

Szóval atyám is követte ezt az akkoriban nagyon is kötelező módszert a hosszas, rendszeres és főként kizárólagos tanulmányi időszak megtartását illetőleg — és nem bánta meg. Manet-ról írja egyik életrajzírója: «Il perdait son temps chez Couture» (idejét vesztegette Couture-nél). Más kérdés, hogy ezt aláírjuk-e, sőt az is, vajon Manet maga aláírta volna-e, ha olvassa. Atyám nevezetesen hosszas, a nápolyi akadémián végzett gipsz utáni rajzolását igen üdvös, főleg a rajztudás pontossága szempontjából igen megszívlelendő iskolának tekintette; hangsúlyozta, hogy egy életelen, abszolút mozdulatlan szoborfej hasonlíthatatlanul jobban próbára teszi a rajztudást, mint az élő modell, amely mégis csak elkerülhetetlenül mozog valamelyest, úgyhogy az esetleges rajzhibák nem annyira szembeötlőek, mint a szobornál.¹ Ami pedig az élő test tanulmányozását, a testfestést illeti, ennek fontossága annyira magától értetődő volt szemében, hogy nem is tartotta szükségesnek hangsúlyozni; ilyen vonatkozású megjegyzése, amikor azt mondta nekem, hogy nemcsak a tanulmányi időszakban, hanem később, az önálló alkotás keretében is állandóan kell gyakorolni a *húsfestést*. Annyi bizonyos, hogy mesteri tudása volt, nem mintha ez valaha is csak mint öncél szerepelt volna előtte, de eszköz volt egyéni festőgondolatainak megvalósí-

¹ Atyám itt körülbelül ugyanolyan értelemben nyilatkozott, mint a kiváló német művész, Adolph Menzel, akit egyébként ő is szeretett és sokra tartott. Egy alkalommal körkérdest intéztek a nevesebb német festőkhöz aziránt, hogy a gipsz-szobrok utáni rajzolást, amelyet egyes modernek mint avult, akadémikus módszert sutba dobandónak vélték, helyes művésznevelési eszköznek tartják-e vagy sem. Menzel, maga mesteri és szenvedélyes rajzoló, mindössze ennyit felelt: «Alles Zeichnen ist gut; alles zeichnen noch besser.» (Minden rajzolás jó; a mindent-rajzolás még jobb.)

tására. Mindamellet, hogy saját megállapítása szerint naturalista volt, biztos, hogy sohasem érdekelte volna olyan festő, aki csupán a természet egy darabjának pazar tudással, fölényes festői előadással való visszaadását tűzi maga elé; az ilyen piktura, amelyet a francia — mint apám maga mondta nekem — «bon morceau de peinture»-nek nevez, nem állt nagy becsben előtte. Éppúgy, mint a saját munkájánál, a másénál is mindenkifölött a művészi elgondolás, a koncepció eredetisége, a színösszeállítás harmóniája — hogy kedvenc szavát használjam: előkelősége — volt mindenkifölött fontos szemében; ezeknek hiányáért a legragyogóbb festenitűdás se kárpótolta. Nem egy esetre emlékszem, amikor a szó szoros értelmében fizikai undort érzett, amikor összerázkódott, ha banális, inartisztikus kép vagy reprodukció került szeme elé. «Jaj, hamar lapozzatok», így kiáltott fel, ha családi körben, művészi folyóiratok nézegetésekor egy ilyen reprodukció került sorra. Úgy érzem, ennél jobban misem alkalmas jellemezni egyéniségét, megvilágítani, mennyire mélyen rejlt benne az artisztikum, és eloszlatni, amennyiben még fennfroghat, azt az alapvetően téves felfogást, mintha a «naturalista» festés egyebet se jelenthetne, mint hétköznapiasságot vagy a természet egy-egy darabjának — egy «természetkivágásnak» — mennél hívebb festői visszaadását, vászonra vetítését. Ha szerepet kellett vállalnia a művészi közéletben, kiállítások rendezésében, bíráló-bizottságokban stb., mindez sok népszerűtlenségnek, ellenzésnek lett forrásává. Ez nehézség nélkül magyarázható nemcsak elvi idealizmusából, elvhűségéből, hanem abból is, hogy ennyire szervezetileg, szinte testileg nyilatkozott meg benne a tetszés vagy nemtetszés, hogy minden idegszála tiltakozott a közönséges, alacsony ízlésű, művészileg lelkiszegény festőművekkel szemben. Később vissza is vonult ilyen szerepektől és jellemző humorával beszélt el nekem egyes eseteket, kínos helyzeteket, amelyek pl. képbírálásnál fordultak elő, így azt, hogy egy alkalommal, amint a kiállítási szolgák sorjában hozták a beküldött képeket a bizottság elé, az egyik képre vonatkozólag már messziről kedélyes hangon odakiáltotta a szolgának:

«Vissza, vissza!» mire kiderült, hogy ez a kép a bizottság egyik tagjának műve, aki ott állt mellette és mint ilyen bírálaton kívül állt; a szolga csak tévedésből hozta be képét a többi között. Egy másik alkalommal egy akkoriban eléggé ösmert festő, kaján, epéslelkű ember, valósággal csapdát állított neki, amibe gondolkozás nélkül beleugrott. A kiállítás már rendezve volt, a képek a falakon; apám egypár festővel beszélgetve, megjegyezte, hogy általában elégedetlen a beérkezett anyaggal s hogy lehetetlen volt olyan mérvű rostálást végezni, amelyet ő szeretett volna, hogy sok rossz kép bekerült, amit ő kihagy, ha rajta áll. «Igen, például ezt?» — kérdi alattomosan az illető egy éppen előttük függő nagy festményre mutatva. Apám teljes jóhiszeműséggel és szokása szerint pár tömör szóval megmondja a magáét a képről, mint amelyről beszélni se érdemes. «Igen? ez az én képem» — feleli sértődötten az illető és viszontvádként apám kiállított műveire kezd gáncsoskodni. Amennyire az illető festő munkáit ismerem, ő rá se lehetne azt mondani, hogy «nem tudott» és így ez a kellemetlen feszélyezett helyzet, melybe apám vele szemben került, fokozottan alkalmas megvilágítani művészi felfogását, követelményeit éppúgy a más, mint a maga munkáival szemben. Tévedés volna azt hinni, hogy ő a tudást, az iskolát nem becsülte, hogy fölöslegesnek, sutba dobandónak tartotta volna, mint a régi müncheni adomában az a két fiatal művészforradalmár, akik örömmel üdvözlik egy kollégájuk képét, ezzel az elismerő felkiáltással: «Ein famoser Kerl! Der kann einfach gar nichts!» Viszont éppoly alapvető tévedés volna azt gondolni, hogy valaha is önmagáért becsülte volna a tudást és nem csupán mint eszközt arra, hogy a festő érdekes, artisztikus, egyéni mondanivalót fejezzen ki vele, hogy képe — ismét az ő kedvelt szavával — «élvezetet okozzon», vagyis mint önmagában helytálló esztétikai érték figyelembe jöhessen. Aki azt mondaná, hogy Ferenczy Károly igazságtalan volt X. vagy Y. festővel szemben, mert az «mégis csak sokat tudott», az félreérti gondolatmenetét. Nemhogy értékelni tudta volna az olyan tudást, amely alacsony ízlésű, leszűrt hagyományokból élőködő, egyénietlen,

mondanivaló hiányában szenvedő munkák eszköze csupán ; ezt inkább erkölcstelenségnek, a Szentlélek elleni bűnnek kellett éreznie.

Szentendre, München, a korai Nagybánya! apám életében a művészpálya, fejlődés, alkotómunka állomásai ; számomra a kis gyermekkor álomszerű, laza összefüggésű, az álmot s a gyermekkori emlékeket egyaránt jellemző, sajátos félhomályba burkolt élménykomplexum, melyből szüleim alakja meghitt magátólértetődőséggel emelkedik ki s multhatatlanul össze van szövődve vele. Szentendrén, Münchenben anyámé a nagyobb szerep ; Nagybányán, amikor apám a nyári hónapokra megjött, fiatalos, életvidám, virgonc alakja vitathatatlanul magához ragadta az érdeklődést. Szentendrére vezetnek vissza egészen korai emlékképzeteim : előttem van anyám karcsú alakja, jósága, a csaknem földöntúli öröm, amikor egy-egy születésnapra, karácsonyra magakészítette játékszereket tartogat számomra, kis hatszögletű asztalunkon előkészítve és tüllel sejtelmesen letakarva ; látom a Duna tükkrét, amint egy este kimegyek apám elé, aki evezni ment, figyelem, amint parthoz irányítja a csónakot. Aztán a rejtélyes, érthetetlen, döbbenetes esemény, hogy családunk két kis jövevényvel, két iker-csecsemővel gyarapodott . . . A régies ház, amelyben laktunk, a piactéri templom közelében, ma is nagyjában változatlanul áll ; amikor nemrég, pár évvel ezelőtt ismét jártam Szentendrén, siralmas elhanyagoltságban, szegényes lezüllöttségben láttam viszont. Mindenre ráismertem, a kapualjra, ahol — gyötrő, megalázó, lidércnyomásszerű emlék — egy szomszéd fiú, sokkal idősebb, nagy lurkó, óriási testi fölényvel megragadott, megforgatott, földhöz vágott ; az udvarra, ahol futkároztam, ahol képeskönyveket néztem, sőt kisgyerek módra már rajzolgattam, festettem ; az udvarról a feljebb fekvő üveges verandára vezető keskeny falépcsőre, amelyen egyszer csak azt a hallatlan horderejű felfedezést tettem, hogy immár fokról-fokra tudok hágni. Csak az arányokra, a méretekre nem ismertem rá sehogy sem, minden oly kicsi a valóságban ; nekem akkor óriási nagynak tűnt fel. Müncheni otthonunkat, a neuwittelsbachi kertés villát és környékét is ilyen nagy

arányokra vetítve állította elém emlékezetem mindaddig, amíg ezt is le nem csökkentette valódi méreteire egy késői viszontlátás. Sokrétű, számomra oly sokatjelentő, érdekes müncheni emlékeim közé tartoznak első képnézéseim, művészi benyomásaim is, amikor anyámmal ketten elmentünk képtárakba, kiállításokba, főleg a Szecesszióba, melynek apám tagja volt, s ahol rendszeresen kiállított. Itt viszontláttam azokat a képeit, amelyeket neuwittelsbachi otthonunk körül, szabad ég alatt festett, és megláttam, ami műtermében készült, mely bent volt a városban s ahova persze nem voltam bejáratos. Apám és én akkoriban, bármily jóban voltunk, mégis csak nagyrészt külön utakon jártunk és ez természetes is; hiszen még Nagybányán is korai, túlkorai volt az a sorsfordulat, hogy kis gimnazista létemre hamarosan komoly, dolgozó festőnövendék és egyben apámnak csaknem elválatatlan festőpajtása, csatlósa, kísérő bolygója vált belőlem. Müncheni műterme úgy maradt emlékezetemben elkönnyelve, mint az az ösmeretlen hely, ahova ő minden reggel bemegy kerékpárján, — pedig, amint emlékeim közt kutatok, mégis homályosan dereng előttem, hogy egyszer eljutottam oda anyámmal együtt. Berendezésére egyáltalában nem emlékszem, csak a látogatás tényére és egy képre, mely akkor készült el, kisöcsémről, piros gyermekruhában.¹ Amikor anyám magával vitt egy tárlatra, az mindig ünnepnapunk volt, öröm, fontos, kiemelkedő esemény gyermekéletem sokrétű érdeklődései, tanulságai, kulturális revelációi között; így maradt meg emlékemben, ebben az összbenyomásban olvadnak fel nagyrészt az egyes képek s így apám képei is, amelyek előtt természetesen különös meghittséggel tartottunk állomást. Mégis, amikor egyes müncheni képei később itt, amott szemem elé kerültek, sose hatottak rám merő újságként, mindig ama régi idők benyomásai újultak fel bennem. És nem mondhatnám, hogy ez a viszontlátás valaha is csalódással járt volna, úgy, mint amikor felnőtt korban a

¹ Apám ezt a képet később eladta; régesrég magánkezekben van, ki tudja, talán már gazdát is cserélt. Nemrégiben valaki említette nekem, hogy látta, azt hiszem, itt Budapesten.

neuwittelsbachi köröndre, a «Rondell»-re vitt utam, ahol még változatlanul megvolt a kertes villa s a szomszéd házak, amikor hirtelen szertefoszlottak a valóság előtt a meghitt régi gyermekképzetek, amikor mélységes döbbenettel tapasztaltam, hogy gyermekkori arányérzésem helyesbítésre szorul; hogy a valóságot megnagyító, megszépítő varázslat, csalóka játék volt, ami oly nagyszerűnek, oly imponálónak, ragyogónak tüntette, vetítette fel ezt a színteret lelki szemeim előtt.

FERENCZY VALÉR.

INDIA VILÁGOSSÁGA.

Mahatma Gandhi.

— Első közlemény. —

A történelem örök harc a szabadság fennkölt eszmé-
nyeért. Ez a harc tudatosan vagy tudattalanul az élet örö-
kös változásában az egyetlen megfogható állandó mozgalom,
amely az anyagi és eszmei világot bűvkörében tartja, ser-
kenti és körforgásában mindig magasabb régiókba hajtja.
A felszabadulás eltávolodást, megtisztulást jelent, ezért nem-
csak fizikai, hanem erkölcsi folyamat is, és a haladás fogal-
mát is magában foglalja.

Az emberi történelemben ez a fizikai és erkölcsi folya-
mat fokozatosan erősödik. Azt hihetjük, hogy kezdetben az
egyes ember ellen irányul pusztán anyagi okokból, azután
mind nagyobb csoportok küzdenek egymás ellen és tudatta-
lan harcukat eszmei képzetekkel nemesítik tudatos célok felé,
és remélhetjük, hogy az egész emberi nem összefogásához fog
vezetni, hogy minden anyagi (környezet, betegség, tévhit és
gyűlölet) megkötöttséget leigázzon. Az emberi nem harca
tehát önmaga ellen irányul attól a pillanattól fogva, hogy
felismerte magában az isteni elemet és fel akarja azt szaba-
dítani földi gyarlóságának béklyóiból. Ezért tarthatjuk a
vallást az emberiség életében az első és leghatalmasabb meg-
ismerésnek és erkölcsi diadalnak. A szabadságra törekvő
tudatos vagy tudattalan harc örökkön való és általános,
mindenütt és mindenben dül, értékeket pusztít és közvetve
értékeket teremt, amint a táncoló Siva köntösének redői
fodrozódnak és elsímulnak, minden széteső redő új redőnek
ad látszatos életet, de mindez csak Siva isteni szeszélye, és
nem a köntös redői — az egyetlen, amit látunk — a cél.

Az ember szabadságot kíván. Indiában jegecesedett ki

leg hamarabb az emberi szabadság legmagasztosabb formájának gondolata, amely nem kívánja felszabadulása árán a maga uralmát mások felett, amely nem akar győzedelmeskedni mások vereségén, amely nem látszólagos és átmeneti, hanem végleges szabadságot valósít meg a gyűlölet gyökereinek, az önző vágyaknak tökéletes kiirtásával és az emberek lelki megbékélésével. Ilyen szabadságot nem lehet fegyverrel kivívni, mert a fegyver csak sebet üt és fájdalmat okoz, ez pedig szakadatlan forrása új és új sebeknek és fájdalmaknak. A szabadság: a *mások* felszabadítása a zsarnokság gondolata alól, a képzeleti világ csábításainak megtörése, hogy az emberek a szabadság felismerésével kölcsönösen, valamennyien törekedjenek e nemes cél felé. A buddhizmus menekülése a vágyak okozta szenvedés elől, és a postbuddhista neohinduizmus pantheizmusa azt az osztályok, felekezetek felett való megismerést és felszabadulást hirdette, amely a szív és az értelem hangján szólt a lelkekhez és kizárta a testet az érvényesülés versenyéből.

Indiában csodálatos módon keletkezett a szabadságnak ez a magasztos felfogása, hiszen történelmében éppen úgy szerepelnek háborúk, győzelmek és leigázások, mint más földrészen. Az árják harcos nép volt, a legkeményebb fajtából és harcaikban épp olyan kíméletlenül irtották ki a gyengébb ellenséget, mint más vándornépek. Miután az indiai őslakókat, a dravidákat, mundárikat levették, ezek dél felé vonultak és az új hódítók a maguk uralmát honosították meg a félszigeten. A leigázott őslakó tisztátalan volt szemükben és azokat a foglalkozásokat kellett űznie, amelyeket a Védák hymnusain nemzetté forrt hinduk méltatlannak tartottak szabad emberhez. Az állam Indiában is egy bizonyos osztály alávetettségén alakult ki, de a termékeny Indiában a gyér hindu bevándorlás nem élesítette ki az osztályellentéteket és nem készítette az embereket elkeseredett osztályharcra. Ez az állítás különösen paradoxnak hangzik Indiára nézve, ahonnan az osztálymegkülönböztetés, a kaszt szó röppent világgá. Az őslakók leigázása megtörténvén, a már régebben megindult társadalmi tagozódás az Indiában való végleges letelepülés után békésen ment tovább fejlődése útján és egy,

foglalkozásokon alapuló gazdaság-társadalmi rendszer alakult ki, amelynek isteni eredetet tulajdonítottak és amely a maga idejében sűrűlódás nélkül működött. Az indiai társadalom gazdasági alapja a föld, amely közös birtoka volt a népnek és amelyet a harcos osztály védett (ez talán beolvadt idegen volt); a szellemi szükségletet pedig a papság elégítette ki. Így az élet minden gazdaság-társadalmi szükségletét egy egymást összhangosan kiegészítő közösség látta el, amely minden foglalkozás számára talált az átöröklésen tökéletesedett képviselőt. Mivel a foglalkozások öröklődtek, apáról fiúra szálltak, a papi kaszt csak szellemi életet élt, a harcos örökölt a társadalom épsége felett, a földműves és a magasabb iparos-kaszt az ételmet és árut termelte, mindenki a legtökéletesebben végezte hivatását és nem zavarhatta meg ezt a nagyszerű gazdaság-társadalmi rendszert. Mivel e rendszer a köztudatban kinyilatkoztatásszerűnek élt, isteni eredetűnek vallották és hitték, megbonthatatlan volt. India történelme alig ismer évszámokat, mert hiányzott belőle az osztályharc, amely forradalmi átalakulásokat hoz létre. A meglévő kevés évszám vallás-bölcseleti átalakulásokról tanuskodik. Az indiai kaszt (a *casta* portugál szó, szanszkritul *varna*: szint jelent és ez rávilágít az indiai társadalmi szerkezet egyik motívumára, a fajiságra, míg a *dsat* szó születést fejez ki, azaz azt az osztályt jelzi, amelybe az illető született, amelynek sajátosságait, képességeit örökölte) koránt sem azonosítható az európai osztálygögs alakulatokkal, mert ezek határozottan uralmi célzatúak és nincsenek tudatában a foglalkozások összhangos egymásra utaltságának. Az európai kasztgög eredete a hűbéres rendszerben keresendő (ehhez hasonló Indiában a radspu klanok külön kasztja) és katonai karhatalmi előjogokból folyik, míg az indiai kasztrendszer még ebben is hű maradt szellemiségéhez és a legmagasabb kaszttá a tanítók, a szellemiek képviselőjét tette, akik bemutatták az áldozatokat és magyarázták a kinyilatkoztatásszerű himnusokat. A három kaszt számtalan al-kasztra oszlott idővel, s az együtt étkezésnek és házasságnak rendkívül bonyolult szabálya fejlődött ki. Lényegben minden egyes kaszt egy óriási családnak tekint-

hető és a birtok-, illetőleg keresetközösség folytán gazdaságilag is egységessé vált. A belházaság még továbbfejlesztette az átöröklött képességeket és a maga korának tudásbeli korlátozásával ugyan, de megvalósította az eugenetika eszményeit. Ennek a belterjes házasságnak tulajdonítható, hogy az indus nép történelmének hajnalán oly szellemi magaslatra emelkedett, mint kevés nép; papdalnokaik megalakították a Védák természetistenítő hymnusait, bölcseik az Upanisad (mester körül ülés)-ok bölcseleti elmélkedéseit, a Baghavat Gita tankölteményét, a buddhizmus népnyelven írt tanításait, a Vedanta, Szankhya, Nyaya stb. bölcselet- és tudományrendszereket, világirodalmi remekműveket, az iparosok pedig a mai napig csodált fa, csont, réz és szövött árukat állították elő.

A három, szorosán az árja-hindu fajhoz tartozó kaszton kívül valószínűleg az őslakók közül létesült a negyedik, a (sudra kaszt) szolgálók, munkások osztálya, akik nem vehettek részt az áldozati szertartáson és nem hordhatták a mysteriumba való beavatottság (szellemi születés) jelét, a gyapotfonalat. A tisztátalan munkát, utcasöprést, bőrcserzést, háztakarítást stb. az alacsony őslakók osztályonkívüli része (a namasudra, pancsama vagy pária) végezte. Ezeknek az «érinthetetlen»-eknek intézménye a hindu történelem szégyenfoltja és mutatja azt az eltévelyedést, amelynek az ember hatalmi gőgjében mindenütt áldozatul esik. A filozófus India az emberi gyengeségnek ezt a kinövését ostorozta. A buddhizmus nem ismer kasztokat, a neo-hinduizmus egyik szellemi megteremtője, Sankara, gyönyörű *Manisa Pancsakaját* e sorokkal végzi: «Aki a tüneményeket a monizmus világánál látja, azt mesteremül vallom, akár kétszer született (beavatott brahmin), akár kiteszített legyen is.»

Az indus társadalom alakulatát nem annyira a történelem folyamán felhalmozott néprétegek határozták meg, hanem egy, a priori elképzelés rendezte el ezeket a járulékos elemeket. Az indus társadalom eszmei tartalmú zárt alakulat, amelybe minden tagjának bele kell nyugodnia. Ebben tér el az európai demokráciától, amely egyforma jogokat követel mindenki számára képességének kifejlesztéséhez.

Az indus a priori társadalmi elgondolás nem elszigetelt jelenség. Párhuzamot vonhatunk a társadalmi szerkezet és a hindu filozófia kategorizáló, rendszerező deductiója között. Egységes világképet alkotott, amely egy rendkívül alapos ismeretelméletre van felépítve.

Az indus társadalom a modern empirikus, folyton változó világfelfogással szemben a középkor architektonikusan merev axiomatikus előre-meghatározottságát mutatja. Ilyen axiomatikus világszemléletet ad az iszlám is, amely dogmatikus isteni kinyilatkoztatásból, az emberi értelem segítségével igyekszik az élet minden mozzanatát és a természet munkáját megmagyarázni. A hindu axioma bölcséleti irányban fejlődött, míg az iszlám theológiai maradt. A hindu elképzelés sokkal elvontabb és eszményibb, mint a gyakorlati irányzatú iszlám, amely nem zárkozhatott el synkretisztikus behatásoktól, hiszen pályája a sivatagban kezdődött, csakhamar világbirodalommal szökkent és készületlenül rázúdult a közigazgatás ezernyi terhe. Politikai rendszere a katonai megfélemlítés volt, amelyet később hűbéres szultánok is magukévá tettek. A hinduizmus autochton, India talajához forrt; legendái, szent iratai évezredek autochton fejlődésről tanuskodnak, külső behatások (a buddhizmus figurális ábrázolásai, és az őslakók animizmusának nyomai) csak lényegtelen külsőségekben nyilvánulnak. India földje, levegője, vize mindent magába olvaszt, megemészt, indiaivá tesz, akár csak tüzes napsugara, amely a monszun miazmáit termőfölddé forralja, vagy a tenger, amely a folyók ezreinek édesvizét évezredek óta sósvízzé alakítja.

A hinduizmus bölcséleti beállításában igazi valóságot csak Brahmanban ismer el, az összes többi tünemény csak csalóka látszat, ezért nem tulajdonít nekik fontosságot. Emberi szempontból azonban (az emberek gyengeségét figyelembe kell venni) e látszatot szükségesnek tartja a gyenge emberek kielégítésére, akik képtelenek bölcséleti magaslatra emelkedni. Viszont mint lényegtelen megtűri békében a legellentétesebb vallási rendszereket, babonákat és a felvilágosult elmék figyelmét a külső látszat mögött és felett rejtőző örök valóság megismerésére tereli. Ezért oly példátlanul

türelmes a hindu lélek. Vallásüldözésről India történelme nem tud. A buddhizmus a példa és meggyőzés erejével terjedt el és ugyancsak a példa és meggyőzés erejével szorult ki Indiából, de a neo-hinduizmus magába szívta a buddhizmusnak több bölceleti tanítását és azt éppen úgy magáévá tette, mint a népies hit világi elemeit; szimbolizálta bálványképeit, hogy a nép képzeletének megfelelő utat jelöljön ki azok számára, akiket csak a rituale gépiessége tud előre vinni azon az úton, amelyen haladnia kell minden embernek a megtisztulás felé. Ez a türelmesség bármennyire magasztos is, bölceletileg hozzájárult ahhoz, hogy Indiában nem alakulhattott dogmatikus hindu vallás, mely körülírja, meghatározza hitelveit. A hindu belátása szerint hiszi vagy elveti a Trimurtit, hihet a legképtelenebb babonákban, résztvehet a legocsmányabb vallásgyakorlatokban, amelyeket az egyes isteni symbolumok erejének női megtestesülései «baloldali ösvényén» haladók végeznek, vagy pedig felemelkedhetik a Vedanta bölcelet monismusáig, hindu marad, ha megtartja kasztjának társadalmi törvényeit. Ez a türelmesség hozzájárult ahhoz, hogy míg a bölcselő hindu az emberi értelem legfennköltebb forrásaiból merített, a nem-bölcselő a fonák szokások és babonák rabszolgájává lett, a nélkül, hogy bárki beavatkozott volna egyéni életébe, ha egyébként megfelelt a hindu társadalom szabályainak. Ezért találjuk Indiában a legszélsőségesebb ellentéteket egymás mellett, amelyeket az indus nem vesz észre. Ez a türelmesség vált az indus hátrányára, amikor idegen hódítók megrohanták és könnyű szerrel birtokba vették országát. Az indus nem imperialista, befelé élt és törékeny teste minden erejét a szellemi világ kincseinek elnyerésére fordította. Ezért a hódítók nem tették a hindukat lázadókká. Békésen túrték, hogy a «barbárok», a moszlimok minden nemzetisége, arab, afgán, török, perzsa egymást öldösse India földjén a hindu lakosság adójáért. Az iszlám kincsekért rontott be Indiába és a sok ragyogó drágakő mellett csak Birúni látta meg a szellem értékeit. A hindunak a tehetetlenség törvénye szerint erőt kölcsönzött passzivitása, a kisszámú hódítók nem bírtak a békés lakossággal és erejük annál jobban csökkent, minél

hosszabb ideig tartózkodtak Indiában, ahol az iszlám szokása szerint táborban, megerősített várakban tartották fében a megfélemlített adófizetőket. Kétszáz esztendő alatt vagy előbb elernyesztette őket a klíma és a jólét, és helyet adtak újabb hódítóknak. A politikai szabadság ismeretlen fogalom volt Indiában, mert a hindu társadalomban vallásbölcseleti egysége következtében nemzet és nemzeti öntudat nem keletkezhetett. Ugyanazon a nyelven beszélő, de más kaszthoz tartozó szomszédok nem érintkeztek, nem étkeztek együtt, nem házasodhattak össze és ez a tagoltság is megkönnyítette az idegenek uralmát India szorgalmas és okos népe felett.

A mohamedán hódítások és uralmak politikailag egyformák voltak. Minden hódító északnyugatról a Khaibar szoroson át tört be, és ütőereje a Dekkan fennsíkjaig hatott. A csatateretek is rendszeresen ugyanazok voltak, és a főbb uralmi központok váltogatták gazdáikat. Így Delhi helyén hét birodalom építészeti romjai hirdetik, mint száll a diadal szultánról szultánra.

Az iszlám történelmet adott Indiának, amennyiben a változó uralmak megszakították és tarkították az elvont elmélyedésbe merült hinduizmus változatlan mozdulatlanságát. Az iszlám uralom történelemírást is adott Indiának, amely sohasem gondolt arra, hogy a csalóka tüneménynek tartott földi dolgokat érdemes volna leírni. Az iszlám még a nép életébe is behatott, nemcsak térítésével, hanem tana iránt felkeltette az elmélkedő hinduk érdeklődését és gyakorlatias mozgalmakhoz vezetett. Az iszlám világias felfogása Indiában a várak, paloták építésében, a gazdagok fényűző házberendezésében, a selyemszövés és a választékosabb ételneműekben is kifejezésre jutott. Főérdeme, hogy az évezredek óta a külföldről elzárt Indiát ismét összekapcsolta a külvilággal, de viszont megbolygatta önfeledt mozdulatlanságát. Egy újszerű beözönlés nemsokára sokkal hatékonyabban járult ennek a sajátos társadalmi szerkezetnek megrendítéséhez.

Ez az új invázió merőben különbözött az előbbiektől. Nem a szárazföldről nyomult be seregestül India testébe és nem egységesen helyezkedett el ebben a minden idegent fel-

oldó, megemésztő környezetbe. Európai felfedezők a tenger felől látogattak el kíváncsiságból az indiai partokra és mivel békés kereskedelmet bonyolítottak le, ártalmatlannak látszottak az indiai népre nézve, akárcsak a régi perzsa és arab hajósok, akik évezredekkel azelőtt összeköttetést tartottak fenn Ázsia és Európa között. Az Ezeregyéjtszaka Sindbád-ját griffmadár mentette ki a gyémántok völgyéből és a róla szóló mese csak enyhe túlzás volt a hajderábádi Golkonda kincses mezőiről, talán az arab-perzsa hajósok is már hasonló zsákmánnyal tértek vissza útkjükről. Portugálok, hollandok, franciák és angolok kereskedtek az indiai kikötőkkel és ugyanazokat a hullámokat szelték hajóik, amelyeken a Krisztus előtti évezredben pávát, majmot, fűszereket és gyapotszöveteket szállítottak Necho csatornáján át Itáliába és Görögországba. Ezek a fehér idegenek, «akik egyetlen szűk nadrágot hordtak — írja egy indus megfigyelő¹ — és akiknek testét bőr helyett csak vékony hártya fedi, amely bármikor kirepedhet», felkeresték az indiai piacokat, barátságot kötöttek a sok fejedelemmel és segítették őket egymás elleni háborúikban. Az európai vetélytársak közül csak a francia és angol maradt a küzdőtéren, a hollandi távolabb keleten találta meg bő aratását. A XVIII. században az európai kalandvágy Amerikában és Indiában talált kielégülést. Nyugaton az élelmiszerek alacsony ára, keleten a nyersáruk és a gyapotkelme csábította a tetterős fiatalságot. Az angol kereskedők és kalandorok elhelyezkedése és ualma az új- és ó-világban minden romantikus mozzanata mellett is elismerést érdemel és egyben bizonyossága az európai földrész fehér embere kulturális fölényének, aki a gondolatot tette tudta váltani. Míg a Kelet ezeréves álomba merült és régi igazságokon merengett, amelyek megértéséből mindinkább vesztett, addig a Nyugat nemcsak álmodott és emlékezett, hanem alkotott és új emberfajta hozott létre, amely nemcsak az égiekben, hanem önmagában is hitt. A XVIII. század kezdődő pozitivizmusa és önbizalma minden titok kifürkészésében és minden földi hatalom legyőzésében éppoly erős

¹ Lutfullah : *Autobiography of an Indian gentleman.*

fegyvere volt, mint a háborúban tökéletesedett stratégiai fölénye a keletiekkel szemben. Ez utóbbiban a francia és angol egyforma ellenfél volt (sőt a francia Dupleix államférfíúi ügyességben felülmúlta vetélytársait), de az angol tengeri hatalom egyeduralma az angolok javára billentette a mérleget. A tenger gyorsabban gazdagította a tudást és képességet, mint a szárazföld. A föld körülhajózása következtében nem maradt titokban a legtávolabbi népnek állapota sem az európaiak előtt, viszont Bengal ura, Szuradsud-Daula, a XVIII. század közepén még azt hitte, hogy Anglia lakossága nem nagyobb, mint Mursidábád városáé, és sejtelve sem volt Európa kiterjedéséről, technikai és szellemi felkészültségéről s Indiától való távolságáról. Míg régebben a hinduk kimerészkedtek a vízre s dél és délkelet felé a maláji szigeteken gyarmatosítottak, ez a terjeszkedő-mozgalom megakadt, és India a Himálajától a Comorin-fokig zárt földrésszé vált. A tengert baljóslatú elemnek tartották, félték a «fekete víztől» (a folyókat tisztelték), és ha valakinek mégis el kellett hagynia az anyaföldet s tengeri hajóra szállnia, az elvesztette kasztját, amelyet csak indus földön tudott mocsoktalanul megőrizni, és csak tüzetes tisztulási szertartások segítségével tudta azt újból visszanyerni. Az európai népek tengerjárása szellemileg és anyagilag is fölényt biztosított számukra, mert ismereteik birtokában különféle piacokon azokat az árucikkeket cserélték ki, amelyek legbusásabban jövedelmeztek. Az európaiak attól a pillanattól kezdve, hogy a tenger felől megközelítették Indiát és fejedelmeikkel kapcsolatba léptek, veszélyt jelentettek India számára, holott sem hadseregük, sem pénzük nem volt és a nagy mogulok birodalma fényének és hatalmának teljében virágzott. De az európai tengeri népeknek helyzeti előnyük volt, amely fokozatosan növekedett a mogulok és utánuk a mahratták rovására. Aliverdi khan, perzsa kalandor-kereskedő, aki magához ragadta Bengal helytartóságát, a XVIII. század elején éles szemével észrevette ezt a helyzeti előnyt és környezetét óva intette az európaiaktól. «Ezek — úgymond — vereség esetén a tengerre vonulnak el, ahová nem követhetjük őket, és bármikor visszatérhetnek;

szárazföldi ellenséget megsemmisíthetünk.» A maharratták, akik a mogul birodalmat megdöntötték, hajóhadat építettek, amely súlyos károkat okozott az angol kereskedőknek, de az ő földjük és hadművelleti alapjuk is India volt, ahonnan táplálták garázda hadaikat, és a Khaibar szoroson át betörő afgánok oly súlyos csapást mértek rájuk, hogy India meghódítását nem hajthatták végre. Idegen fajú, idegen kultúrájú nép vette birtokba Indiát, amely civilizációban is és morálban is annyira különbözött a bennszülöttektől, hogy a közöttük fennálló viszony nem lehetett más, mint a kizsákmányoló úr és a kizsákmányolt rabszolgáé. Az angol uralom és az előbbi uralmak között Indiában még egy jelentékeny és döntő különbség állt fenn. A régebbi hódítók mind egységesen telepedtek le India földjén, ahol két század leforgása alatt elvesztették eredeti életerejüket, míg az angol Kelet-indiai Társaság emberei csak meggazdagodni mentek Indiába, az angol nép szigetén maradt és erejének csorbítatlan birtokában új és új vállalkozókat küldött ki Indiába azok helyébe, akik testileg megrokknva, kincsekkel megterakodva tértek vissza Albionba.

A plassey-i ütközet (1757) és a zendülés (1857) kitörése között lefolyt évszázad alatt az angolok nemcsak mérhetően kincseket gyűjtöttek Indiában, hanem politikailag is uraivá váltak ennek a földrésznek. A zendülés leverése után Indiát provinciának tekintették, amelynek «alsóbbrendű lakosságát az európai civilizáció áldásaira kellett megtanítani, és ezért a tanításért busás jövedelem járt az uralkodó fajnak.» Az angol fensőbbsege érzetében gyakran elvesztette ezt a fensőbbseget és oly módon viselkedett a bennszülöttel szemben, mint a barbár hódító a rommá lőtt klastrom szerény szerzeteseivel bánt a középkorban. Az utcákra, arra a járdára, ahol angol járt, bennszülött nem léphetett, külön vasúti fülkében utazott és gyakran előkelő, tanult indusokat löktek le a mozgó vonatról faragatlan kalmárok. Angol hadnagyk előtt tisztelettel húzódtak félre indus gazdagok vagy tudósok. A hindu türelmesség és az elvont örök valóság felé forduló megbékéltség teret engedett a türelmetlen, földi jólétet hajszoló európai kalandornak. aki ereje tudatában

a maga javára használta ki India minden baját és hibáját. Mert India súlyos hibái nélkül elképzelhetetlen, hogy néhány száz lelkiismeretlen idegen kalandor kézrekeríthessen és közel két századig kormányozhasson ilyen óriási kiterjedésű birodalmat. A Keletindiai Társaság minden intézkedése első sorban saját előnyét szolgálta, és mikor a zendülés után az állam, illetőleg az angol parlament közvetlen ellenőrzése alá vette indiai birtokait, első sorban az angol érdekeket tartotta szem előtt és az indiai reformokat csak azzal a cézzel vezette be, hogy India jövedelmezőségét emelje és a védelme körül felmerülő költségek alól Angliát mentesítse. A zendülés óta Indiát az angol parlament kormányozza az indusok részleges meghallgatásával, de esetleges ellenvetésének semmibe vételével. Az indiai államhivatalnokok túlnyomó része indus (kb. 2000 az angol hivatalnok), de a legfelsőbb polcon az angol birodalmi érdeket képviselő kormányzók ülnek, akik az indiai tartomány vagy nemzetgyűlés határozatait vétőjükkal, illetőleg pénzügyi hatalmukkal elgáncsolhatják.

Az idegen uralom természetesen magával hozta az ellentétet attól a pillanattól fogva, hogy az indus nép öntudatra ébredt. Ameddig csak családok és kasztok, fejedelmek, vagy kulisorsban sínylő páriák patriarkális életviszonyokban *külön* álltak szemben az angol *egységes* nemzeti öntudattal és az európai kapitalizmus céltudatos terjeszkedésével, az elégtelenség oly okok miatt tört ki, amelyek a «civilizáció» világánál az európai kultúrhivatást teljesítő angolt látszottak igazolni. Lord Bentinck 1829-ben megkezdett európaiasítása sok olyan indiai kinövés ellen irányult, amelyet a felvilágosult hinduk is elítéltek, de — túrtek. A gyermekáldozatok, az özvegy-elégetés, a szent rabló-rendek megszüntetése üdvös reform volt, de az uralmáról lezorult iszlám s a tékozló zsarnok fejedelemségek és udvaroncaik éppen ezekben a nép jólétét és haladását elősegítő reformtörekvésekben látták európaellenes propagandájuk legalkalmasabb eszközét. Azok az indusok, muszlimok és hinduk, akik az 1857-i zendülést szították, a hűbéri — a középkor hűbériségének minden bűnében ludas — Indiát akarták visszaállítani a XIX. század liberális-kapitalisztikus

európai uralmának teteme fölött. Politikai eszközeik éppen oly gyengéknek bizonyultak, mint politikai céljaik. A régi palotaforradalmakhoz hasonló zendülést támasztottak a zsoldos indiai hadseregben és siker esetén a delhii nagymogult ültették volna a birodalom kormányzékébe. Az értelmiségi osztályok távol tartották magukat ettől a zendüléstől, jóllehet titokban rokonszenveztek vele. India még nem érett meg gazdaság-társadalmi szabadságharcra, amelynek bevallott célja az indiai *nép* felszabadítása lett volna, hanem az uralmuktól megfosztott elégedetlen fejedelmek akarták uralmukat visszaállítani. Ebben a harcban nem a nép, hanem dinasztiaiak küzdöttek, elavult politikai taktikával. Az angol a lázadók katonai túlereje ellenére is fölényben volt és a zendülést a saját eszközeivel verte le: megosztotta, szétbontotta ellenfeleit, akiknek egyéni érdekeit egymás ellen játszotta ki. A hinduk a magukhoz közelebbnek vélt muszlim uralomba — az indus történészek szerint — szívesebben beletörődtek volna, mint az európai szigorúbb, merevebb és idegenszerűbb kormányrendszerbe. A XIX. században az indiai iszlám középkori lelkiségével hanyatló kultúrtestet képviselt és nem tűnt fel oly veszedelmesnek már, mint századokkal azelőtt. Ez a felfogás azonban ideiglenes siker esetében bizonyára csalódásnak bizonyult volna, kultúrájában visszavetette s nemsokára ismét valamely európai hatalom prédájává tette volna Indiát. A zendülés értelmi vezetői époly kevéssé ismerték fel az európai angol hatalom helyzeti előnyét, — amely abban nyilvánult, hogy Európa ipari és technikai fejlődésének egyik újabb emelkedő stádiumába jutott — mint száz évvel azelőtt az egymás ellen agyarkodó maharásák, akiket a Company egyenkint gyűrt le és falt fel.

A zendülés leverése után a legélesebben szembenállt egymással Európa és India. A győztes könyörtelenül elfojtott minden megmozdulást és az indus önérzetet teljesen le akarta törni. A delhii mogul birodalom, amelyet addig a látszat kedvéért tűrtek, hivatalosan megszűnt, a Keletindiai Társaság helyét az angol-indiai kormány foglalta el s új korszak veszi kezdetét, amellyel lezárul az indiai történelem romantikája, és

elkezdődik India talmi eleurópaiasítása. Indiai és európai írók is, akik az állapotokat tárgyilagosan ítélték meg, sok hibát és mulasztást róttak fel az angol-indiai kormányra. Míg a Company hivatalnokai úgy uralkodtak, mint a kalmárok, és úgy kereskedtek Indiában, mint az uralkodók, addig most India gúzsbakötése állami berendezkedéssel, nagyobb embe-riességgel és igazságérzettel folyt tovább. Sir John Strachey, az indiai kormány pénzügyminisztere, nyíltan bevallja, hogy «habár élete nagyobb felét Indiában, India szolgálatában töltötte, nem szűnt meg angolnak lenni. Manchester érdeke, — úgymond — amin sokan gúnyosan nevetnek, nemcsak a gyapotkereskedelem érdeke, hanem sok millió angolé és első kötelességem, hogy hazám javát szolgáljam.» Lord Salisbury, az angol kormány indiai minisztere, természetesnek vette, hogy «Indián eret kell vágni, de a kést azokon a részeken kell alkalmazni, ahol bőséges a vér, és nem ott, ahol (a mezőgazdasági lakosságon) már hiány mutatkozik.» Az angol magával viszi a világ minden tájára beefsteakjét, a skót whiskyjét és életét angolosan folytatta Indiában is. Az angol Church of England püspökségeket és parochiákat létesített Indiában, és ezek költségeit rövid úton-módon a törvényhozó testület megkerülésével az indiai költségvetés terhére ruházta. 1925-ben ez a tétel 220,000 font sterlingre rugott. Az angol hivatalnokok fizetését és tiszteletdíját szintén kivonták az indiai parlament hatásköre alól (Lee Commission 1925), holott ez a tétel is meghaladja az évi egy millió fontot. Az indiai parlament leszavazta (22 szavazattal) az angol parlamentnek ezt az indiai pénzügyekbe való egyoldalú beavatkozását, de a törvényjavaslat az alkirály tanácsi határozatával hatályba lépett. Az indiai népszabadsággal szemben — mint másutt is — a hivatalnoki kar védi anyagi és erkölcsi előjogait, de ez a hivatalnoki testület Indiában annál gyűlöletesebb, mert legelőkelőbb tagjai nem az indus nép fiaiból kerülnek ki, sem fajilag, sem nyelvileg, sem szellemileg nem tarthatnak fenn kapcsolatot vele. Az idegen utazó csodálkozva látja az indiai nagy városokban azoknak az angol államférfiaknak és hadvezéreknek szobrait, akiknek kormányzása alatt Indiát megfosztották szabadságától. Clive, Warren Hastings és az al-

királyok büszke szobra mellett ott díszleg Outram tábornok lóháton korbácsot tartva kezében, míg a zendülésnek indus katonai hősei jeltelen sirokban fekszenek. Ez jogosan sérti az indus önérzetet. Az angolok a hatalmi súly kedvéért olyan költségekbe ragadtatták magukat, amelyek megfelelnek az autokrata maharásák Indiájának, de a nép, a maga szerénységével és szegénységével félve fordult el a hatalom e nyilvánulásától. A tartományi kormányzók királyi pompában élnek (Bengal kormányzójának két fejedelmi palota, havi 20,000 pengő tiszteletdíj, ingyen szolgasereg, gárda és hivatali költség stb. áll rendelkezésre), az új fővárost, Új-Delhit, Raiszinában, a történelmi Delhik síkján emelték s a festői és regényes emlékekkel telített régi várkastélyok álmaikat megzavarják az angol építészet új alkotásai. Parlament, minisztériumok, képviselők házai, szórakozóhelyei, beszerzési forrásai, az alkirály palotája, a fejedelmek kastélyai mintegy varázsütésre emelkedtek ki a hozóttal benőtt földből, s stílusbeli fogyatékoságaik éppen olyan rettenetesek, mint építési költségeik, amelyek 400 millió pengőre rugtak.

Sir John Strachey megállapítása szerint India gazdagsága termelőképességében rejlik, de népe mégis szegény. Digby az 1891—1900 közötti években éhség következtében elpusztult indusok számát 19 millióra teszi, holott az 1793—1900-ig lefolyt százötven év alatt a háborúban elesettek száma csak 5 millió. Indiában, mint más keleti országban is, amely csupán terménygazdaságot űz, az éhínségek ellen magfelhalmozással védekeztek. Az angol tőkegazdasági rendszer azonban a termékeket gyorsan akarta értékesíteni, így a felesleges készletek kikerültek az országból, s a monszón-eső elégtelensége esetén csak állami akcióval lehet segíteni. Az indus nép még nem tanulta meg a tőkegyűjtést és a tőkeképzést. Termékei árát megveszi, vagy ékszerek alakjában rakja el. Ezért állandóan a kiviteli piacoktól függ. Az angol tőke, úgyszólván az egyedüli indiai tőke, befektetései fejében évente húsz millió font sterlinget von ki Indiából termékekben, közvetlen kereskedelmi ellenérték nélkül. India kiviteli ország, lakosságának igénytelensége következtében fogyasztóképessége rendkívül csekély és kivitelének jó része

az idegen tőke kamatjára és a kormány által nyújtott szolgáltatásokra megy. Az európai kapitalizmus természetesen kiaknázza lehetőségeit egy tőkeszegény országban, amelynek terménygazdasági rendszere tehetetlenül ki volt szolgáltatva neki.

Az angol-indiai kormány Lord Curzon alkirályságáig nem vette észre India kultúráját, arról hivatalosan nem vett tudomást és csak a Lord Macaulay által, teljesen európai szellemben felépített tanügyi reformját hajtotta végre. Ez a reform-munka méltó a nagy angol szabadelvű történetíró mérsékletéhez, de elvben nem tartotta érdemesnek, hogy India kultúráját az iskolákban tanítsák. Az indusok Macaulayt sekélynek tartják, mert csak a tények elbeszélésére törekedett kora felvilágosult szabadelvűségének szellemében, de a bölcelet nem érdekelte, a történetbölcelet sem. Az indus pedig ahistoricus filozófus nép.

Macaulay iskolareformja s az angol nyelv és kultúra elterjesztése Indiában új elemet vitt az indiai öntudatba. Előbb csak az irodalom és annak is a misztika felé hajló része, Shelley és Keats, Wordsworth, a bölcselők közül a transzcendentális Emerson és Carlyle ragadták meg figyelmüket, az egyéniségek nagy költője, Shakespeare túlságosan határozott és világi volt számukra, az angol regényirodalomból is épp a jellemrajzot nem tudták értékelni. Az újabb angol jellemfestő regényirodalom egyik főképviselője, Thackeray, Kalkuttában született, de hatásának nyomát sem találjuk.

Azután megismerték az európai élet külsőségeit, a házak építésének és berendezésének másneműségét, és az újdonság hatása alatt mohón vetették magukat az európaiság elsajátítására. Első sorban a hinduk, a moszlimok duzzogva vonultak vissza, úgy érezték, hogy a zendülés leverésével az iszlám jogos indiai uralmának vetett véget a gyaur. A türelmes hindu vagy közönnyel tűrte a fehérek kapzsiságát, vagy pedig mohón tanulni kezdte műveltségüket. Elöl járt ebben Bengal, ahol az európai kultúra ismerete új felvilágosult szekta, a Brahma Szamáds, alakulásához vezetett. Az angol tanulság minden eddigi indiai tapasztalattól egy pontban lényegesen különbözött: az iszlám theokratikus-feudalis ura-

lom volt, szemében a világi törvények éppoly isteni eredetűek voltak, mint a hinduizmusban ; az Angliába átmerészkedő indusok és az angol történelmet, alkotmányt, életet regényekben olvasó indusok eleddig ismeretlen elemre bukkantak : a népöntudatot, a népszabadságot az az angol-európai iskolarendszer honosította meg az indiai elmékben, amelynek célja olcsó hivatalnokok kiképzése volt. Nemzeti öntudat sem a hindu, sem a moszlim Indiában nem volt ; a hinduizmusban ezt a kasztrendszer gazdaság-társadalmi működése helyettesítette, s ez mindaddig, míg a liberális-kapitalisztikus gazdasági rendszer ki nem kezdte, meg is felelt hivatásának. Az iszlám pedig egyetemlegességével Mekka felé fordult és minden muszlimot testvérének tekintett, faj, nyelv és rangkülönbség nélkül. Ebben az indiai muszlimok odáig mentek, hogy a delhii nagymogulok bukása után, akik közül egy-kettő a khalifa címét is felvette, a török szultánt ismerték el khalifájuknak, azaz világi és egyházi fejüknek, annak ellenére, hogy a török szultánnak — maga is bábu Albion kezében — egy szava sem volt India ügyeiben. Az angol kultúra az európai demokrácia elveivel, követelményeivel ismertette meg az indusokat, míg az a tőkegazdasági rendszer, amelyet Indiában meghonosítottak, magával hozta annak kísérő jelenségeit, a régi társadalmi keretek felbomlását, a forradalmi eszméknek a munkásrétegek között való elterjedését s ezekkel párhuzamosan a nemzeti öntudatot keltette az értelmiségben életre.

GERMANUS GYULA.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Harmadik közlemény.¹ —

VII.

Bennet úr minden vagyona úgyszólván évi kétezer font járadék volt, amely fiúörökös hiányában egy távoli rokonra nézett. Ez nagy baj volt a leányoknak, mert az anyai rész elegendő lehetett Bennetné számára, de nem pótolhatta a hiányzó apai vagyont. Bennetné apja ügyvéd volt Merytonban és négyezer fontot hagyott rája.

Bennetnének nővére valami Philipshez ment nőül, aki valamikor ügyvédsegéd volt az apjuknál s később átvette az irodáját; bátyja pedig tekintélyes kereskedőember volt Londonban, ahol végleg megtelepedett.

A Longbourn nevű falu mindössze húsz percnyre volt Merytontól, tehát kellemes közelségben a fiatal leányokra nézve, akiknek minden héten átlag háromszor-négyszer kedvük támadt meglátogatni a nagynénjüket s benézni a divatárusboltba, amely útjukba esett. A család két legifjabb tagja, Catherine és Lydia, különös buzgósággal ápolták a rokonságot; sekélyebb lelkűek voltak, mint nénjeik, és ha jobb dolguk nem akadt, át kellett sétálniok Merytonba, hogy eltöltsék a délelőttöt s legyen miről beszélgetniök este; és bármily eseménytelen is általában a vidéki élet, mindig sikerült valami újságot megtudniok a nagynénjüktől. S most éppen csak újságot és örömhírt hallottak, mert egy ezred katonaság érkezett a szomszédba, hogy ott töltsék az egész telet és Merytonban foglalt szállást a főparancsnokság.

A Philipséknél tett látogatások most igazán bő aratással

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675. és 676. számában.

jártak hírek dolgában. Mindennap új tiszt nevéket tudtak meg, s hogy kikhez járnak az illetők. Már az sem volt titok, hol szállásolták el őket, s végül megismerkedtek magukkal a tisztekkel. Mr. Philips valamennyit meglátogatta, s a leányok előtt megnyílt egy addigéle ismeretlen boldogság forrása. Már nem is tudtak másról beszélni, mint katonatisztekéről. Mr. Bingley nagy vagyona, amelynek említésére az anyjuk úgy tudott lelkesülni, értéktelen volt szemükben, ha egy zászlós egyenruhájára gondoltak.

Egy reggel, amikor éppen erről áradoztak, Bennet úr egyszerre csak hűvösen jegyezte meg :

— Ebből a sok beszédből mindössze is azt veszem ki, hogy ti ketten vagytok a legostobább libák az egész környéken. Már régebben is gyanítottam, de most már bizonyos vagyok benne.

Catherine nagy zavarba jött és nem felelt, Lydia viszont a legteljesebb elfogulatlansággal rajongott tovább Carter kapitányért, akivel remélhetőleg még a nap folyamán találkozni fog, mert másnap a kapitánynak Londonba kellett mennie.

— Meg vagyok lepve, drága uram — mondotta Bennetné, hogy te mindjárt hajlandó vagy ostobának nevezni a saját gyermekeidet. Az ember akárkinek a gyerekeit lesajnálhatja, ha jól esik neki, de saját gyerekeivel ezt mégsem teheti.

— Ha a gyerekeim ostobák, akkor nekem erről sohasem szabad megfeleledkezmem.

— Igen ám, — csakhogy a mi gyermekeink egytől-egyig okosak.

— Hízelvek magamnak azzal, hogy ez az egyetlen pont, amiben nem értünk egyet. Én azt hittem, hogy mi a legkisebb dologban is egy véleményen vagyunk, de itt nagyon messzire vagyok tőled, mert két legifjabb lányunkat éktelelenül butának tartom.

— Engedj meg, drága uram, ilyen fiatal leányoktól csak nem kívánhatod, hogy olyan okosak legyenek, mint az apjuk vagy anyjuk. Majd ha ők is olyan idősek lesznek, mint mi, ők sem fognak már katonatisztekre gondolni. Emlékszem, volt idő, amikor nekem is nagyon tetszett a piros egyenruha, —

és alapjában véve még most is nagyon tetszik; és ha egy szép, fiatal ezredes, akinek öt vagy hatezer font az évi jövedelme, feleségül kérné az egyik leányomat, semmiesetre sem mondanék nemet; s multkor este, Sir Williaméknál én is úgy találtam, hogy Forster ezredes nagyon jól fest az egyenruhájában.

— Mama! — kiáltott fel Lydia — nagynénénk meséli, hogy Forster ezredes és Carter kapitány már nem járnak olyan sűrűn Miss Watsonhoz, mint eleinte; mostanában sokszor látja őket Clarke könyvesboltjában.

Bennetné nem felelhetett, mert belépett egy inas, levéllel Miss Bennet számára, Netherfieldből; választ is kért rögtön. Bennetné szemei ragyogtak az örömtől, s mialatt Jane a levelet olvasta, kíváncsian kérdezte tőle:

— Kitől jött a levél? És mi van benne? Jaj, Jane, siess már és beszélj; fusd át hamar, drágám.

— Miss Bingley írt — mondotta Jane és máris hangosan olvasta:

«Kedves barátnóm,

ha meg nem könyörül Lujzán és rajtam és nem ebédel ma nálunk, ő meg én talán örökre meggyűlöljük egymást; mert ha két nő egész nap négy szemközt kénytelen lenni egymással, ennek csak összeveszés lehet a vége. Jöjjön mielőbb, mihelyt megkapta leveletem. Bátyám és az urak ma a tisztekkal ebédelnek. Igaz barátnője

Caroline Bingley.»

— A tisztekkal! — kiáltott fel Lydia. — Hogy' lehet, hogy a néni nekünk erről egy szót sem szólott?

— Házon kívül ebédelni. — mondotta Bennetné — ez sehogy sincs jól.

— Megkaphatom a kocsit? — kérdezte Jane.

— Nem, szívem, inkább lóháton menj, mert valószínűleg esni fog s akkor éjjelre is ott kell maradnod.

— Ez jó kigondolás lenne, — szólta Eliza — ha anya bizonyos lehetne abban, hogy nem küldik haza Jane-t a saját hintójukon.

— Oh, Bingley hintóján az urak mentek el Merytonba. Hurstéknek pedig nincsenek lovaik.

— Mégis inkább kocsin mennék.

— De szívem, apád igazán nem nélkülözheti a lovakat. Szüksége van rájuk a majorságban, úgy-e, Bennet?

— Sokkal gyakrabban van rájuk szükségem, mint ahányszor megkaphatom őket.

— De ha ma te használsz a lovakat, akkor anya elérte a célját — mondotta Eliza.

Végre is kisajtolta apjából azt a nyilatkozatot, hogy neki van szüksége a lovakra. Jane-nek tehát lóháton kellett elindulnia. Anyja a kapuig kísérte és lelkesen jósolta meg, hogy rossz időt kapnak. Ez a reménye teljesült is, mert alig hogy Jane elindult, megeredt a zápor. Húgai nyugtalankodtak miatta, de anyjuk örömben úszott. Egész este szakadatlanul tartott az eső; Jane bizonyosan nem fog hazajönni.

— Ez igazán szerencsés ötlet volt — mondogatta Bennetné többször is, mintha nemcsak az ötlet, hanem az eső is tőle eredt volna. De csak másnap reggel tudta meg, milyen szerencsésen ütött ki terve. Alig keltek föl a reggelitől, amikor egy inas Netherfieldből ezt a levelet hozta Elizának:

Drága Lizzym,

ma reggel óta nagyon rosszul érzem magamat, valószínűleg, mert tegnap teljesen átáztam. Kedves barátnőim hallani sem akarnak arról, hogy hazamenjek, amíg jobban nem leszek. Azt is kívánják, hívassam el Jones urat (tehát ne ijedj meg, ha azt fogod hallani, hogy volt nálam), bár csak a torkom és a fejem fáj, egyéb bajom nincsen. Szerető testvéred stb.

— Na hát — mondotta Bennet úr, miután Eliza felolvasta nekik a levelet — ha leányod most valami veszedelmes lázrohamot kap — ha esetleg belehal, azzal vigasztalhatod magadat, hogy Bingley úr után szaladt, a te kívánságodra, és ez volt oka mindennek.

— Oh, engem hiába ijesztesz azzal, hogy meghal. Ilyen jelentéktelen kis meghülésbe nem hal bele az ember. Különben is vigyáznak rája. Amíg ott marad, minden a legjobb rendben van. Elmennék hozzá, ha megkaphatnám a kocsit.

Eliza komolyan nyugtalankodott és föltette magában, hogy ő látni fogja Jane-t, ha nincs is kocsí; minthogy lovagolni nem tudott, csakis gyalog mehetett. És ki is jelentette ebbeli szándékát.

— Hogy' lehetsz olyan ostoba! — kiáltott fel Bennetné. — Ilyesmire gondolni ebben a szörnyű sárban? Mire odaérsz, nem is mutatkozhatol előttük.

— Jane előtt mindenestre mutatkozhatom, — s egyebet nem kívánok.

— Ez célzás akar lenni, — mondotta az apja — hogy küldjek a lovakért?

— Igazán nem. Én nem ijedek meg egy kis gyaloglástól. És ez nem távolság, — ha van rá okunk. Alig több egy óránál. Ebédre itthon leszek.

— Bámulom erélyes jóakarotodat, — jegyezte meg Mary — de ösztönszerű érzéseinket mindig rendeljük alá az észnek; és az én véleményem szerint az ember igyekezete álljon mindig arányban a céllal.

— Merytonig mi is elkísérünk — mondották Catherine és Lydia. Eliza elfogadta az ajánlatukat, s a három fiatal leány együtt indult útnak.

— Ha jól kilépünk, — szólt Lydia menetközben — talán megláthatjuk egy percre Carter kapitányt, mielőtt Londonba megy.

Merytonban elváltak, a két ifjabbik leány az egyik katonatisztné lakására ment, Eliza pedig egyedül folytatta útját, gyors lépésben vágott keresztül a réteken, türelmetlenül és izgatottan ugrált keresztül tócsákon és palánkokon, amíg végre szembetalálta magát a kastéllyal; fájt a bokája, sáros volt a harisnyája s tüzelt az arca, annyira kimelegedett a gyaloglásban.

A reggelizőszobába vezették, ahol Jane kivételével együtt volt az egész társaság, s ahol betoppanása nagy meglepetést keltett. Hogy kora reggel, ilyen csúnya időben három mérföldet gyalogolt, hozzá egymagában, majdnem hihetetlennek tűnt fel Mrs. Hurst és Miss Bingley előtt; Eliza bizonyos volt a felől, hogy a két nő ezért nagyon megveti. De azért udvariasan fogadták s bátyjuk viselkedése több volt udvariasságnál;

jóindulatot és jólelkúséget árult el. Darcy nagyon keveset beszélt, Mr. Hurst egy szót sem szólt. Darcy egyfelől gyönyörködött Eliza arcában, amely a gyaloglástól fénylett és ragyogott, másfelől meg azon tanakodott, vajjon az alkalom igazolhatja-e azt, hogy egyedül jött el, olyan messziről. Mr. Hurst csakis a reggelijére gondolt.

Eliza Jane után tudakozódott, de a felelet nem volt nagyon kedvező. Jane rosszul aludt, s bár most ébren van, nagyon lázas és nem hagyhatja el szobáját. Eliza boldog volt, hogy rögtön felvezették hozzá. Jane roppantul megörült neki. Levelében csak azért nem írta meg, mennyire vágyódik utána, mert félt, hogy megijeszti a családot s illetlenséget követ el a háziakkal szemben. De nehezebbre esett a beszéd s miután Miss Bingley magukra hagyta őket, alig tudott többet mondani, mint hogy hálás, amiért oly rendkívül szépen bánnak vele. Eliza némán hallgatta.

Reggeli után a Bingley-nővérek megint feljöttek, s amikor Eliza látta, milyen gyöngédek és melegek Jane iránt, szinte kezdte őket megszeretni. A gyógyszerész is megjelent, s miután megvizsgálta a beteget, kijelentette, amit már úgyszólván tudtak, hogy erősen meghűlt s vigyázni kell, hogy nagyobb baj ne legyen belőle. Azt ajánlotta, hogy Jane feküdjék vissza az ágyba, s ígért egy-két kanalas orvosságot. Tanácsát rögtön megfogadták, mert a lázas tünetek súlyosbodtak s a betegnek nagyon erősen fájt a feje. Eliza egy pillanatra sem hagyta el a szobát, s a hölgyek is majdnem mindig bent voltak; az urak távollétében igazán nem akadt egyéb dolguk.

Amikor hármat ütött az óra, Eliza úgy érezte, hogy mennie kell és ezt nagyon kelleetlenül meg is mondta. Miss Bingley felajánlotta a kocsiját, s még csak egy kis rábeszélés kellett volna, hogy Eliza elfogadja, amikor Jane-t annyira leverte a dolog, hogy Miss Bingley kénytelen volt a hintó helyett felajánlani Elizának, hogy maradjon egyelőre Netherfieldben. Eliza hálásan egyezett bele, s inast küldtek Longbournba, hogy értesítse a családot s egyúttal hozza magával a szükséges ruhanéműt.

VIII.

Öt órakor a hölgyek visszavonultak öltözködni s félhatkor lehivatták Elizát az ebédhez. Zuhogtak az udvarias kérdések, s Eliza örömmel állapította meg, hogy Bingley úr a többiek-től eltérően szívből aggódik; de neki sem tudott kedvező választ adni. Jane egy csöppet sem lett jobban. Ennek hallátára a két nővér háromszor vagy négyszer is elmondta, hogy mennyire sajnálják, hogy mily kellemetlen az ilyen csúnya meghülés, mily szörnyen utálatos dolog, ha az ember beteg, aztán nem is gondoltak többé a dologra. Ha nem ültek szemtől-szembe Jane-nel, olyan közömbösek voltak, hogy Eliza nagy meglepéssel tért vissza a maga eredeti ellenszenvéhez, amelyet velük szemben érzett.

Az egész társaságban bátyjuk volt az egyetlen, akire rokonszenvvel tudott nézni. Bingley őszintén aggódott Jane miatt, kedves és figyelmes volt Elizához, aki vele szemben nem érezhette magát betolakodónak, aminek a többiek tekintették, amint ő hitte. Azok ugyanis alig törődtek vele. Miss Bingleyt, sőt a férjes nővért is lefoglalta Darcy. Mr. Hurst pedig, Eliza asztali szomszédja, tunyalelkű ember volt, aki csak azért élt, hogy egyék, igyék és kártyázzék. Amikor megtudta, hogy Eliza jobban szereti a száraz húsételt, mint a ragout-t, nem is szólt többet hozzá.

Ebéd után Eliza rögtön visszament Jane-hez; alig hogy kilépett a szobából, Miss Bingley szidni kezdte. Kijelentette róla, hogy rossz a modora, hogy gőgös és illetlen, hogy nem tud társalogni, nincs stílusa, ízlése és hogy nem is szép. Mr. Hurstnek ugyanez volt a véleménye és hozzátette:

— Szóval, nincs egyetlen jótulajdonsága, ha csak az nem, hogy remekül gyalogol. Azt a reggeli megjelenését sohasem fogom elfelejteni. Igazán, mintha az erdőből tört volna ide.

— Szakasztott olyan volt, Lujza. Én alig bírtam erőt venni magamon. De micsoda örütség volt idejönnie. Azért, mert a nénje meghült, neki nem kell a mezőkön csavarognia. A haja is milyen rendetlen volt, milyen kócos.

— Igen. — Hát még a szoknyája. Remélem, láttad a

szoknyáját ; biztos, hogy hat hüvelyknyire hordozta meg a sárban. És hiába próbálta lejjebb eresztetni a köpenyét — az sem használt.

— A leírás nagyon pontos, kedves Lujzám — mondotta Bingley. — De nálam ez falra hányt borsó. Miss Eliza érdekes és szép volt, amikor ma reggel benyitott hozzánk. A sáros szoknyája teljesen elkerülte a figyelmemet.

— Maga bizonyosan észrevette, Darcy, — szólt Miss Bingley — a magam részéről azt hiszem, hogy ön nem szeretné, ha a húga így mutatkoznék az emberek előtt.

— Semmiesetre sem.

— Három, négy vagy öt mérföldet vagy akármennyit gyalogolni, bokán felül érő sárban és egyedül? Vajjon mit gondolhatott? Ilyen szörnyűséget csak egy vidéki leány tehet, aki önhietségében függetlennek érzi magát és fityül minden illendőségre.

— Ilyet az tesz, aki nagyon szereti a testvérét, ami csak becsületére válik — mondotta Bingley.

— Attól félek, Darcy, — jegyezte meg Miss Bingley félig suttogva — hogy e kaland után nem fogja már annyira bámulni azokat a szép szemeket.

— Szó sincs róla — felelte Darcy. — A gyaloglástól még ragyogóbbak voltak.

E kijelentés után rövid hallgatás következett, aztán Mrs. Hurst újra kezdte :

— Én rendkívül érdeklődöm Bennet Jane iránt — igazán édes teremtés, és szívemből kívánom, hogy révbe jusson. De ilyen apa, ilyen anya és ilyen alsórendű rokonság mellett, attól félek, nem sok kilátása lehet.

— Mintha azt hallottam volna tőled, hogy nagybátyjuk ügyvéd Merytonban.

— Igen, s van még egy nagybátyjuk, aki valahol Cheap-side körül lakik.

— Ez óriási — tette hozzá a nővér s mindketten jóízűen nevettek.

— És ha annyi nagybátyjuk volna, hogy Themsét lehetne velük rekesztetni — attól még a két leány egy szikrát sem veszítene a bájosságából.

— De mindenesetre lényegesen kevesebb kilátásuk lehet arra, hogy olyan férjet kapjanak, aki számot tesz a nagyvilágban — mondotta Darcy.

Darcynak erre a kijelentésére Bingley nem válaszolt; de a nővérek szívből helyeselték s tréfás kedvükben egyelőre rávetették magukat kedves barátnőjüknek oly közönséges rokonaira.

De azért fölújított gyöngédséggel mentek föl az ebédlőből Jane szobájába s ott ültek, amíg le nem hívták őket a kávéhoz. Jane még nagyon rosszul érezte magát. Eliza egyáltalában nem akarta magára hagyni, de aztán késő este, amikor nagy megkönnyebbüléssel látta, hogy Jane elaludt, inkább kötelességből, mint mulatságból, úgy érezte, hogy le kell mennie. Amikor belépett a szalónba, lottónál ült az egész társaság s őt is invitálták a játékhoz; de élt a gyanúperrel, hogy nagyban játszanak s nem ült közéjük, hanem Jane betegségére hivatkozva azt mondta, hogy a kis idő alatt, amíg lenn maradhat, egy könyvvel fog szórakozni. Mr. Hurst elcsodálkozva nézett rá.

— Ön jobban szeret olvasni, mint kártyázni? Ez igazán különös.

— Miss Eliza — mondotta Bingley kiasasszony — utálja a kártyát. Nagy könyvolvasó s másban nem is leli örömét.

— Sem a gáncsol, sem a dicséretet nem érdemlem — felelte Eliza. — Nem vagyok nagy könyvolvasó, és sok dolog van a világon, ami örömet szerez nekem.

— Abban bizonyosan örömét leli, hogy ápolhatja a nővérét, — mondotta Bingley — s remélem, hogy ez az öröme hamarosan fokozódni fog, ha Miss Bennetet megint jó egészségben látja.

Eliza melegen megköszönte neki, aztán egy asztal felé tartott, amelyen pár könyv hevert. Bingley rögtön felajánlotta, hogy hoz más könyveket — amit csak talál a könyvtárában.

— Bár több könyvem volna, aminek kegyed hasznát vehetné, nekem pedig emelné a hitelemet. De buta fickó vagyok, s bár nincs sok könyvem, még azokat sem olvastam el.

Eliza biztosította őt arról, hogy teljesen beéri a szalónban levő könyvekkel.

— Nagyon meglep engem, — mondotta Miss Bingley — hogy apám ilyen kevés könyvet hagyott reánk. Milyen remek könyvtára van önnek Pemberleyben, Darcy!

— Kell is, hogy legyen, — felelte Darcy — sok nemzedék dolgozott rajta.

— És maga is annyit adott hozzá ; folyton vásárol.

— A mi korunkban érthetetlen, ha valaki elhanyagolja a családi könyvtárát.

— Elhanyagolja! Biztos, hogy maga nem hanyagol el semmit, amivel szépítheti azt az igazán úri birtokot. Charles, ha te fölépítéd a kastélyodat, legalább félig olyan gyönyörű legyen, mint Pemberley.

— Bár lehetne!

— Szeretném a lelkedre kötni, hogy csakis azon a környéken szerezz birtokot s Pemberleyt vedd mintaképül. Angliának nincs szebb vidéke, mint Derbyshire.

— A szívemből beszélsz. Én magát Pemberleyt is megveszem, ha Darcy eladja.

— Én csak olyasmiről beszélek, ami lehetséges.

— Szavamra, Caroline, én azt hiszem, könnyebb volna vásárlás, mint utánzás révén hozzájutni Pemberleyhez.

Elizát annyira lekötötte, ami körülötte történt, hogy figyelme folyton elterelődött a könyvről; félre is tette hamarosan és Mr. Bingley s az idősebb nővér közé telepedett, hogy nézze a játékot.

— Miss Darcy vajjon nőtt-e tavasz óta? — kérdezte Miss Bingley. — Lesz akkora, mint én?

— Azt hiszem, igen. Most körülbelül olyan magas, mint Bennet kisasszony, vagy talán magasabb.

— Nagyon vágyódom már utána. Ilyen elragadó teremtést nem láttam soha életemben. Milyen magatartás, milyen modor. S korához képest hihetetlenül művelt! És milyen remekül zongorázik!

— Engem szinte megdöbrent, — mondotta Bingley — honnan veszik a mai fiatal leányok a türelmüket, mert mind nagyon műveltek.

— A fiatal leányok mind műveltek? De kedves Charles, mi jut eszedbe?

— Igen, valamennyien, azt hiszem. Mind fára festenek, lámpaernyőt hímeznek és erszényt horgolnak. Alig ismerek olyat, aki mindezt ne tudná, s még valahányszor szóba hoztak előttem egy fiatal leányt, mindig azzal kezdték, hogy nagyon művelt.

— Nagyon is igaz, — mondotta Darcy — hogy az úgynevezett művelt nők elszaporodtak a világban. Mert manapság már műveltnek mondják a leányt, ha ernyőt hímez és erszényt horgol. Csakhogy egyáltalán nem értek veled egyet abban, ahogy a nőket általában értékeled. Én igazán nem dicsekedhetem azzal, hogy összes nőismerőseim között féltucatnál több olyat tudnék megnevezni, aki igazán művelt.

— No de én sem — mondotta Miss Bingley.

— Akkor ön nagyon sok mindent kíván egy művelt nőtől — mondotta Eliza.

— Hát hogyne! — kiáltott fel Darcy hűséges támogatója, — senki sem mondható műveltnek, aki nem áll nagyon felül az átlagos mértéken. Egy nő alaposan tudjon zenélni, énekelni, rajzolni, táncolni s azonfelül egész megjelenésében, járásában, hanghordozásában, viselkedésében és társalgásában meg kell lenni annak a bizonyos valaminek, ami nélkül csak félig érdemes a művelt névre.

— Ez mind fontos, — tette hozzá Darcy — s mindehhez kell még valami, ami fontosabb, hogy sokoldalú olvasással fejlessze az elméjét.

— Most már nem csodálom, hogy csak féltucat művelt nőt ismer. Inkább azon csodálkozom, hogy egy is van ilyen.

— Olyan szigorú a saját nemével szemben, hogy kételkedik ennek a lehetőségében?

— Én még sohasem láttam ilyen nőt, sohasem láttam együtt valakiben annyi tehetséget, ízlést, szorgalmat és előkelőséget, amennyit ön kíván.

Hurstné és Bingley kisasszony hangosan tiltakoztak az Eliza kételyében rejlő igazságtalanság ellen s mind a ketten azt erősítették, hogy sok olyan nővel találkoztak, akik megfelelték ezeknek a követelményeknek, amikor Hurst úr

rendreutasította őket s keserű szemrehányásokat tett nekik, hogy nem figyelnek az előttük folyó játszámára. Ezzel aztán vége volt az egész társalgásnak s Eliza csakhamar távozott a szalónból.

— Bennet kisasszony — szölt Miss Bingley, miután az ajtó becsukódott Eliza után — azok közül az ifjú hölgyek közül való, akik úgy pályáznak a férfiak tetszésére, hogy lebecsülik a saját nemüket, és annyi bizonyos, hogy sok férfinál célt is érnek. De az én véleményem szerint ez silány fogás és gyöngö fortély.

— Kétségtelen, — felelte Darcy, mert ez a megjegyzés főkép neki volt címezve — minden fogás silány, amelyhez a nők néha lesúlyednek, hogy meghódítsák a férfiakat. Ami ravaszságból történik, mindig megvetendő.

Miss Bingleyt nem elégitette ki teljesen ez a válasz, úgy hogy elejtette a tárgyat.

Eliza csak azért jött le megint hozzájuk, mert be akarta jelenteni, hogy Jane rosszabbul van s nem hagyhatja őt egyedül. Bingley úr rögtön küldeni akart Mr. Jonesért, testvérei viszont, abban a meggyőződésben, hogy egy vidéki patikus tanácsa úgysem lendít sokat, azt ajánlották, hogy Londonból hívassanak el sürgősen egy kiváló orvost. Eliza hallani sem akart 'erről, inkább a bátyjuk tanácsát tartotta elfogadhatónak; így hát elhatározták, hogy korán reggel küldenek Jones úrért, ha Jane állapota addig határozott javulást nem mutat. Bingley kétségbe volt esve; nővérei kijelentették, hogy vigasztalhatatlanok. De nagy szomorúságukat vacsora után néhány elénekelt duettel enyhítették, míg bátyjuk csak azzal tudott könnyíteni a lelkén, hogy utasításokat adott a házvezetónőnek s meghagyta neki, hogy a lehető legfigyelmesebben szolgálják ki a beteg kisasszonyt és testvérét.

KÖLTEMÉNYEK.

A sötétség dala.

Vers egy görög tárgyú szövegből.

A ködből lettem, köd vagyok,	Csendemre csillagfény alatt
Párás nyomomban éj terem,	Megáll a lázas harcútem.
A lábamról harmat pereg:	A spártait s az athenit
Most jöttem át a tengeren.	Én hellénekké békítem.
Hullám fején a fény kihúnyt	Az égi réten szendereg
S kihúnyt a fény a part felett,	Ares, a véres mámorú,
Ajtó elé a lány kiáll	Meleg tűzhelyről álmodik
És halkan mondja: Este lett.	Az irtó testvérháború.
A hullámok sós illatát	Éjemben élet és halál
Szikkadt virágra lehelem,	Titokzatos harmóniák:
A lány kibontja dús haját	Napfényes narcisszos mező
És halkan mondja: Szerelem.	Borongó, mint az alvilág.
Az erdőn kentaur csörtet át	A csillag lobban és lefut,
A fénytelen csapásokon,	A fák gyümölcse földre hull,
Farkas-riasztó őrtüzet	S párámban új, erős csírák
Himbál a szél a hegyfokon.	Mozdulnak láthatatlanul.
Az emlő nedves bimbáját	A csendből lettem, csend vagyok,
Gyerekszájából kifordítom.	Tetők felett, vizek terén,
Hétszer jövök s hétszer lehull	Vagyok a nagy, sötét kerék
Asszonytestről a gyolcs chiton.	A végtelenség szekerén.
Hétszer jövök s fénnel telik	Már indulok. Bilincseim
A csorba hold arany fele.	A pillákról eloldozom,
Hétszer jövök s a lassú vér	A vadrétek virágszagát
Meleg zenével lesz tele.	A tengerekre hordozom.

A láthatatlan írás.

Hull künn a köd
S a színeket kioltja.
Csak egy marad:
A kúpos erdő kék-fekete foltja.

Ülök magam
 Tompán a téli ködben,
 S zord vonalad
 Az erdőn túl ma is szemembe döbben.
 Most messze vagy,
 Különös, más planéta.
 Vallok neked,
 Mint régi és divatja-mult poéta.
 Az erdőn túl —
 Valaha így neveztek.
 A köd mögött
 Akkor is így idéztek és kerestek?
 Én a neved
 Mindig halkabban ejtem,
 Elhallgatom
 S tán nemsokára tengerszembe rejtem.
 Pedig tudom :
 Te vagy a Hang, a Hívás,
 Szívó Delej
 S szemembe sajtó Láthatatlan Írás.
 Én hullhatok,
 Eltép a hűtelenség :
 Homlokodon
 Egy fényzilánkkal sem csorbul a fenség.
 Te megmaradsz :
 Morajos szikla-ország,
 Történelem,
 Lelkemen-túli zord kívülvalóság.

S mégis : velem
 Egy-test vagy, mint a titkom.
 Nincs messzeség,
 Nincs vád, mely életemtől elszakítson.
 Más benned él,
 Foghat, taposhat, únhat.
 Kút vagy nekem
 S vágyat buzogtatsz, fogyhatatlan-újat.
 Patakjaid

Bennem el nem apadnak,
 Mélységeid
 Mélységeimben kinccsel felfakadnak.
 Vadméheid
 A rétemen toroznak,
 Havasaid
 Nárcisszaim csokrában illatoznak.
 Ösvényeid
 A két talpamban élnek,
 Harangjaid
 Hajnal körül a tornyomban zenélnék.
 Fellegeid
 Az én tetőmre szállnak,
 Viharaid
 Az én barlangjaimban orgonálnak.

S ha hallgatok,
 Nem tudom : ritka csendem
 Bennem van-e,
 Vagy künn, a benned alvó rengetegben?
 S a nagy moraj,
 Nem tudom : hegycsuszamlás?
 Felleg-robaj?
 Fa-döntés? Lélek-omlás?

Egy pohár bor.

Forma van a versem	Finom foglalatba.
Egyszerű sorában :	Boglárokba gyöngyöt,
Ötvös volt az őszám	Türkizt, csudakéket,
Brassó városában.	Köszöntyűket költött,
Kalapácsolt, vésett	Asszony-ékességet.
Kohó-szikra mellett,	Címert domborított
Ezüst ampolnákat,	Vén terem falára,
Úrvacsora-kelyhet.	Fejedelmi kannát
Kupák arany-ércét	Bethlen asztalára.
Képpel kifaragta,	Fujtatója dongott,
Drágakövet plántált	Kalapácsa csengett,

Varjak fellegezték
 Odafenn a Cenket.
 Öreg századába
 Ha most visszamennék,
 Míves mesteremnek
 Inasa ha lennék.
 Mégis csal az üllő,
 Mindig csalt a forma,
 Tiszteltem a strófát,
 Mintha érce volna.
 Míves műhelyemben
 Kohó-tüzet raktam,
 Salaktól az ércét
 Tűzzel tisztogattam.
 Piros parazsamból
 Üllőlapra tettem,
 Ötvös-kalapáccsal
 Kelyhet készítettem.

Szabad kék időkben
 Hegy-vándora voltam,

Erdélyi nagy erdőt
 Végigbarangoltam.
 Tájak jószagával
 Tele lett a lelkem.
 Napos Maros-mentén
 Sokszor szüreteltem.
 Mustját derítettem,
 Színborát kivártam,
 Nemesebbet szűrni
 Századokba jártam.
 Elkapott a sorsom,
 Addig kalandoztam.
 Poharat is, bort is
 Magammal elhoztam.
 Állok poharammal
 Fájó magyar földön,
 S hegyeim borával
 Telistele töltöm.
 Telistele töltöm.

ÁPRILY LAJOS.

SZEMLE.

Kőrösi Csoma Sándor és Semsey Andor.

— Elnöki megnyitó az Akadémia 1934 március 26-i összes ülésén. —

Tekintetes Akadémia!

Mindig érdeme szerint igyekeztünk megbecsülni feledhetetlen tagtársunk, az önfeláldozó magyar tudós, Kőrösi Csoma Sándor emlékét. Mindjárt elhúnytá után, Akadémiánk XII. közülésében, későbbi elnökünk, b. Eötvös József, tartott fölötte költői szépségekben gazdag emlékbeszédet. 1908-ban elhunyt tagtársunk, Duka Tivadar, alapítványt tett oly keleti tanulmányokért adandó tiszteletdíjakra, melyek a Kőrösi Csoma Sándor halála hónapjában háromévenként mintegy az ő emlékére íratnak és olvastatnak fel Akadémiánkban.

Habár ennek az alapítványnak is — mint oly soknak — anyagi értékét megsemmisítette időközben a pénzromlás, mi magunkat erkölcsileg tovább is kötelezetteknek tekintettük az alapító rendelkezésének teljesítésére. Eddig már tíz ily emlékelőadás hangzott el Akadémiánkban; kilenc azóta már részben elhunyt érdemes belső tagtársaink részéről, a legutóbbit 1928-ban külső tagtársunk, E. Denison Ross úr tartotta, angol nyelven méltatva Kőrösi halhatatlan érdemeit a keleti tudományok terén, Akadémiánkban a nemzetközi szellemi együttműködés ápolására szervezett bizottsága körében.

Mai összejövételünket ismét a Kőrösi Csoma Sándor emlékének szenteltük, s mint már legutóbb is, Németh Gyula tisztelt tagtársunkat kértük fel ünnepi szónoknak, ki *Az ujjurokról* fog értekezni.

Kőrösi Csoma Sándor megragadó példája a fajmagyar természetbe oltott fanatikus tudósi idealizmusnak. Őt, a szegény székely diákot az őseredet felkutatásának ösztöne hajtja útra, Keletre. Valami csodás mystikum van abban a vágyban, mely hol egy, hol más magyar nemzedéket az őshon rejtélyeinek kutatására indít.

. . . néz vissza keletre

A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének . . .

Ennek a «testvértelen» elszigeteltségnek érzése indít a testvérek keresésére. Sem Kőrösinek, sem elődeinek, sem utódainak nem adott meg az, hogy megtalálják azokat, akiket keresnek; de ez nem csüggeszti el a vágyat, nem riasztja vissza a követőket. És ezt a

meddőségre kárhozottatott igyekezetet mégis oly határtalan vágy és buzgalom fűti, mely az önfeláldozást is jutalomként érezteti.

Mert a maga eredeti célja szempontjából tulajdonképen meddő önáldozat volt a Kőrösi élete, de a Gondviselés nem engedte meg, hogy oly szent akarat, olyan rendíthetetlen hit, olyan emésztő munka eredménytelen maradjon. Mint ahogy Columbus új utat keresett Keletindiába és Amerika fölfedezője lett, úgy a mi magyar tudósunk sem találta meg nyelvi alapon őseink eredetét, de fölfedezett a világ számára egy addig ismeretlen nyelvet, és e fölfedezésével dicső helyet biztosított magának a keleti tudományok pantheonában.

Ez a hely pedig annál dicsőbb, mert kimondhatatlan sanyarúságok és nélkülözések között kellett munkáját elvégeznie; az évek legnagyobb részében dermesztő hidegben kellett dolgoznia; szegénysége és magyar büszkesége miatt megvont magától minden életkényelmet. Neki oly magas fogalma volt feladatáról, hogy lealázónak tartotta volna azért bármi jutalmat fogadni el. Az önzetlenségnek, a hivatás odaadó szolgálatának oly világraszóló példáját adta ez a magyar tudós, hogy a Kőrösi Csoma neve egymagában elég volna elnémítani azoknak a rosszakaratú ítéletét, akik keveslik azt, amit nemzetünk az emberiség kultúrájáért tett.

Akadémiánk büszke reá, hogy Kőrösi Csoma Sándor élete utolsó kilenc éve alatt hozzá tartozott és hálás a nemes, nagy angol nemzet iránt, mely őt élete munkájában előbbre vitte, betegségében ápolta, halálos ágyán barátokkal környezte, munkáit kiadta és emlékét híven tiszteletben tartja.

Az emlékezet oltárán mi sem szűnünk meg újra meg újra felgyujtani az áldozattüzet s munkásságunkkal hozzájárulni az ő nemes törekvéseinek eredményeihez.

Mielőtt a szót a mai előadónak adnám át, legyen szabad a tek. Akadémiát arra emlékeztetnem, hogy ma nemcsak a Kőrösi Csoma halálának évfordulójához járunk közel, hanem kevéssel haladtuk túl egy más, nagyérdemű, elhunyt társunk, Semsey Andor születésének századik évfordulóját is.

Semsey Andor és Kőrösi Csoma Sándor, amily ellentétes volt életfelfogásuk, oly hasonlóknak látszanak mégis jellemtulajdonaik által. Kőrösi, minden anyagi eszköz hiányában, óriási tudományos feladatra vállalkozott és hihetetlen nélkülözések között teljesítette azt. Semsey, a gazdag nagyúr, a maga személyére nézve beérte úgyszólván a napszámosi szereppel a tudomány szolgálatában, de fejedelmi bőkezűséggel milliókat áldozott hosszú életén át arra, hogy tudományos gyűjteményeink és intézeteink gyarapodjanak s az

arra hivatottak a legkülönbözőbb tereken előbbre vigyék a tudományt. Egészen hasonlók voltak mégis az önzetlenségben, az igénytelenségben és a tudomány rajongó szeretetében.

Ilosvay Lajos társunk szép emlékbeszédjében kimutatta, hogy Semsey Andor körülbelül harmadfélmillió aranykoronát áldozott tudományos célokra ; s ami az ő adakozókészségét különösen jellemzi : sohasem nézett arra, hogy mi népszerű, mi tetszetős, mi szerez dicsőséget, zajtalanul, szinte rejtegetve juttatta el adományait rendeltetésük helyére, de mindig oda, ahol azokra igazán szükség volt, és mindig oly kezekbe, amelyek biztosítékot nyújtottak a célirányos felhasználására nézve. Voltak bizonyos kedvelt tudományos különlegességei, melyekre legnagyobb szeretettel áldozott, — például a meteoritek gyűjtése — de mindig elfogulatlanul minden komoly tudományos érdeknek és szükségnek, melyről értesült, azonnal bőkezű szolgálataiba állott.

A magyar tudomány az utóbbi évtizedekben kétszeresen szegényedett : az ország összeomlása és a Semsey Andor halála által. Azzal a szomorú kilátással szemben, hogy ezentúl nélkülöznünk kell a Semsey adakozó kezét, csak az vigasztal, ha utána nézünk és utána számítunk, hogy nálunk tudományos téren mi minden jött létre, indult meg vagy gyarapodott az ő áldozatkész segítségével.

Mint a tudományok legnemesebb Maecenása fog ő emlékezetünkben élni és — reméljük — majdani követőknek fényes példát szolgáltatni.

Felkérem Ilosvay Lajos kitűnő társunkat, hogy ez alkalommal szíveskedjék Semsey Andor elhunyt, feledhetetlen társunkról és Maecenásunkról néhány szóval megemlékezni.

Berzeviczy Albert.

Gróf Klebelsberg Kuno mint kultúrpolitikus.

(Emlékbeszéd a gróf Klebelsberg emlékszobor leleplezésekor a bécsi Collegium Hungaricumban, 1934. január 22-én.)

Gróf Klebelsberg Kuno meghalt 1932. okt. 11-én 57 éves korában.

Halottakat tisztelni annyi, mint az élőnek és az életnek értékét megbecsülni ; halottakat tisztelni annyi, mint magunkba szállni ; halottakat tisztelni annyi, mint alázatosan, de bízakodón meghajolni az örökkévalóság előtt.

Emberek letűnnek, a személyiség mindig élő marad és megteremkenyíti a közösséget ; korok letűnnek, de a korszellem a maga változásaiban mindig élő marad ; a kultúra mint lényegmegnyilat-

kozás mindenkor örök java egy népnek, egy nemzetnek s gazdagítja a nemes humánusmot s az emberiség örök céljait. S minthogy a kultúra lényeg-megnyilatkozás, ösztönzést és előmozdítást nyerhet és nyer is ama nagyoktól, akiknek mint személyiségeknek megvan rá a képességük, hogy a népi és nemzeti közösség erőlkészletéből merítve, sok egy-érzésű és egy-akarató embernek tolmácsai legyenek s mint gondolkodók, államférfiak, költők, tudósok, művészek a lényeg megnyilatkozásait alakítsák és megörökítsék. Ilyen nagy férfiú volt gróf Klebelsberg. Őt tisztelni annyit tesz, mint olyan alkotásokról és tettekről beszélni, amelyek el nem múlnak s ahhoz az üdítő, éltető és erőtadó forráshoz hasonlatosak, amely kis érből folyóvá, folyóból folyammá dagad. Életében a kicsinyesek és kicsinyek sokat gáncsolták és gyakran félreértették, pedig tettei köteteket beszélnek; nem ő volt túlságosan nagy a kis szétszaggatott Magyarországnak, hanem gáncsolói nem értek föl tekintetükkel az ő magasságába.

Az emlékezésnek ebben az órájában csak egész röviden kísérlehetem meg körvonalazni gróf Klebelsberg egyéniségét; ha mint államférfiúról, politikusról, miniszterről, tudósról akarnék őróla illendőkép szólni, úgy járnék, mint az, aki a tengert próbálná kimerni. Azért be kell érnem a vval, hogy csupán a tudomány- és kultúrpolitikus Klebelsberg szellemét idézzem. A tudomány- és művelődéspolitikai volt igazán szíveszerinti munkaterülete, azért úgy illik, hogy éppen ebben a házban főként erről a működéséről beszéljek, mivel a Collegium Hungaricum is ebből a szellemből született.

A magyar szellemi és gazdasági élet nagy reformátora a XIX. század első felében, gróf Széchenyi István, írja egy helyütt: «Az értelmi fejletlenség előbb-utóbb minden bizonyal függésbe hoz, mert értelmi súly egyedüli valódi felsőbbtség e világon.» Széchenyi e megállapítását gróf Klebelsberg egész közművelődési tevékenysége vezérmotivumaként is értékelhetnők. Szellemi, kulturális fölényről prédikált, mint a megcsónkított kis Magyarország okvetlenül szükséges követelményéről; ezt a fölényt azonban nem lehet márólholnapra mesterségesen előidézni, mert ha csak könnyen halványodó máz volna, nem lehetne hatékony; hagyománynak és haladásnak együtt kell járnia. Ezt az örök igazságot jól megvilágíthatom egy nagy természettudósnak következő két mondatával: Az élettörténet tényei azt tanítják, hogy a hagyományt szétromboló forradalmak sohase vezettek üdvös fejlődésre, hanem csak a tradíció és evolúció szoros kapcsolata. Ez az a megismerés, amelyre az élet történésze jut, s amely nemcsak a szakembernek, hanem bárkinek tanulságul szolgálhat, s ennek a megismerésnek kell meghatároznia a jelenkori

élethez való viszonyunkat. Eddig a tudós. Mi még tovább fűzhetjük a gondolatot. A tudomány- és művelődéspolitikának, — itt persze a politika szó nem napi vagy pártpolitikát jelent, hanem a tudományos és művelődési élet ápolására és felvirágoztatására irányuló céltudatos és szerves tevékenységet — a tudomány- és művelődéspolitikának mindig a hagyományra kell építenie, s a haladásnak mindig lelkiismeretesen számolnia kell a meglevő erőkkkel, ha céltudatos, üdvös továbbfejlődést akar lehetővé tenni. Februárban lesz négy éve, hogy gróf Klebelsberg a bécsi Tudományos Akadémián mondott beszédében ezt az igazságot formulázta: «Az egészséges kultúrpolitikának a mindenkori korszellemmel teljes összhangban kell lennie.» Egészséges kultúrpolitikára és a korszellemnek helyes megragadására azonban csak olyan személyiségek képesek, akikben az előbb említett két alapkövetelmény, hagyománytisztelet és higgadt haladás, egységbe olvad. Gróf Klebelsberg egyénisége szerint renaissance-ember volt, de nem kevésbé munkált benne a barokk szellem is. Mint renaissance-ember a maga személyiségvágtyában legfőbb célnak a nemzeti, erkölcsi, társadalmi újrendet érezte; megvolt rá a tehetsége, hogy a személyiség alkotóerejét személyiségfölötti tartalommal töltsse meg. S mint ahogy a renaissance mindenestül szellemi mozgalom, és forrásai benső lényegük szerint idealisztikus erők, amelyek a műveltség magaslátán erednek és régi kultúrhagyományból táplálkoznak, úgy volt alkotva ez a személyiség is, ugyanazok az ösztönök fejlesztették őt is. De nem állt meg itt. A «kapcsoló egység szent vonása» őbenne is föltetszett, akár a barokk szellemben. Amit egy tudós a barokról mond: «A dicsőségnek csak nimbuszra van szüksége, a hatalomnak szférára, ez kapcsolja össze a tömeget egységgé», őrá is áll. Meg kellett ragadni a nagy egészet a széttépettségnek, az alantásra való hajlamanak, a szellemi és gazdasági elszegényedésnek a korában. Ez a nagy egyéniség fölismerte, hogy az egyest bele kell állítani az egészbe és föl kell nevelni az egyetemes magasságába, ezért követelt nevelő, szervező egészséges művelődéspolitikát. A hagyomány érlelte őt személyiséggé és az a szellem, amelyet a kapcsoló egység szent vonásában megismertünk, képesítette arra, hogy az evolúciót a nyugodt haladás helyes útjára térítse. De nem valósíthatta volna meg a nagy szintézist, ha ez a régi tiroli családsarj (a család már a XVII. században Magyarország fennmaradásáért küzdött s azután nemzedékeken keresztül magába szívta a magyar szellemiséget) lelke legmélyén át nem érezte volna, hogy «a világkép értékmeghatározta sarkpontjai»-val szemben való állásfoglalás mint végső alap csak a saját népiség keretében lehetséges.

Ez a személyiség tíz éven át mint vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetője, irányítója, úttörője és alapvetője volt a magyar szellemi és művelődési életnek; előzőleg a közigazgatás különféle ügyköreiből tevékenykedett a közigazgatási bíróságnál, a miniszterelnökségen és a belügyminisztériumban. Mint tudós a történettudományra vetette magát; ez is igazolhatja, hogy a történeket fejlődésükben tudta megragadni és hogy neki a történelem változásai egy lánc összetartozó szemei voltak, amelyeket szellemtörténetileg össze tudott kapcsolni. A Magyar Történelmi Társulatot hathatósan támogatta és új célokat tűzött eléje és ő volt az, aki különösen síkra szállott azért, hogy a bécsi állami levéltár állománya együtt maradjon, mert csak így, a maga teljességében, lehet igazán hasznára a tudományos kutatásnak. A Bécsi Magyar Történelmi Intézetet is — most már ő utána gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet a neve — ő hívta életre, hogy főleg az újabb kor kutatásának szilárd alapja legyen, elsősorban az újabb magyar történet kútfőinek a kiadása révén. Történelmi beállítottsága folytán beszédeiben, dolgozataiban, tudományos értekezéseiben még a napi eseményeket is helyes távlatból tudta szemlélni és így tulajdonképeni indítékaikba is mélyebben belepillantott.

Egy ilyen személyiség művelődéspolitikájának bizonyára, sőt okvetlenül megvan a maga személyi jellege. Csakugyan így is volt. Munkáiban találunk nem egy mondatot, amely bepillantást enged kultúrpolitikájának irányelveibe. Azt mondja: Egy kis népnek — ha fenn akar maradni — nagyobb feszültségre, nagyobb mozgékony-ságra és biztos célkitűzésre van szüksége. Körülbelül ez kultúrpolitikájának jelmondata. E mozgékony-ságnak és e feszültségnek a ritmusát, célkitűzésének sarkalatos elveit egy másik mondatban így fejezi ki: Az egész dolgozó tömeg szellemi nívóját emelni kell, szükség van az egész társadalom rendszeres nevelésére és minden területen szellemi vezetők teremtésére, akik mondhatni a szellemi és gazdasági élet vezérkarát alkotnák. Ezt a vezetőréteget azonban nem szabad önkényesen és erőszakos hatalmi eszközökkel megteremteni, hanem ennek egészséges nemzeti alapon kell történnie, tekintetbevéve a nemzet etikai és belső értékeit, állandó kapcsolatban a nagy közösséggel, amelyből a vezetők kiindulnak. A tudományok differenciálódásával és fejlődésével együtt kell járnia a munkafelosztásnak, amelyet kellőképp meg kell szervezni. A szellemi és általában a kulturális életnek is mind több és újabb munkahelyre van szüksége, ahol a tudás és képesség szakszerűsítése a maga sajátos céljait követheti. A célkitűzésnek és a szellemi succroscencia teremtésének összhangba kell lenniök, s e végre munkaközösségeket s messze-

menő önkormányzati joggal rendelkező testületeket kell létesíteni. A mondottakból következik, hogy gróf Klebelsberg föltétlen híve volt a kultúra decentralizálásának, minthogy meggyőződése szerint a világtörténelem kultúrnépei mindig a decentralizációban találták meg a jellemüknek megfelelő formát. Imént kifejtett gondolatait gyakorlatban a magas kultúra területén az egyetemek istápolásával és kiépítésével valósította meg. Mind a négy egyetemnek szerinte külön speciális tudományos célokat kell követnie, fekvésének és hatáskörének megfelelően. Ugyanilyen megfontolások folyamán képen szinte csodaszerűen 5000 népiskola támadt a földből. A tanyai iskolák építésével megszüntette azt a visszás helyzetet, melyet az Alföld települési viszonyai teremtettek, s melynek következtében sok tanköteles gyermek nem járhatott iskolába. Ehhez a nagyszabású tethhez társul különösen a nemzetgazdasági szakokat hangsúlyozó továbbképző tanfolyamok létesítése. Böles és éppen mai gondterhes és szűkölködő korunkban nem eléggé hangsúlyozható igazság van abban a megállapításában, hogy a magyar munka termékenységét a tudásnak és az etikai lelkületnek erejével kell fokozni. Így állhat elő aktív, tudatosan alkotó és tudatosan konstruktív közösség, amely azután a kultúrpolitikát gazdaságpolitikává változtatja, mert minél műveltebb a tömeg, annál észszerűbb a gazdasági tevékenysége, annál jobban ki tudja használni természetadta erőit s így tarthat lépést más népekkel gazdasági téren. Így aztán a szellem és a gazdaság területén a mennyiség helyébe a minőség lép. Ezeket az alapelveket vallotta a művészi munka előmozdításában is. Ilyen egyszerűen és magától értetődően csak az olyan férfi gondolkozhatik és alkothat, akit a Gondviselés nehéz időben egy nép megmentőjéül és építőjéül hívott el. Igazság, amit mondok : ő nem épített légvárakat. Fontolgatásait tettek követték, bátran síkra szállott egy jó ügyért, egy jó gondolat megvalósításáért. Nem egy példával igazolhatnók, hogy mennyire igaza lett. Már most kitűnik alkotásainak életrevalósága és intézményeinek szükséges volta.

Ennek a műveltségpolitikának, amelyet gróf Klebelsberg teremtett, mély lélektani alapja is volt. Elmondhatta volna az apostollal : Öltözzétek föl az új embert! Jajjal, panasszal, hivalkodással és civakodással, csacsogással és gáncsolással semmit sem lehet elérni. Az új embernek lelke mélyéig át kell hatva lennie a népi, nemzeti szellemtől, és e szellem érdekében céltudatosan kell dolgoznia ; ebben a tevékenységben minden egyesnek tudatában kell lennie a maga értékének, munkája jelentőségének — bármily szerény és kiskörű is az — s a közösségi, szociális szempontnak.

Ez a tízévi kultúrpolitika, amely alkotó szellemtől fogant és ön-

feláldozó, odaadó tevékenység folytán testet öltött, ez tette lehetővé, hogy hazánk a borzalmas megcsonkítás ellenére is talpra álljon. Magyarország a XVI. és XVII. században, amidőn mint a nyugati szellem igazi védőbástyája csaknem elpusztult, szintén iskolái, tanítói és prédikátorai szellemi vitalitásának köszönhette, hogy olyan gyorsan magához tért és újra olyan tevékeny tagja lehetett a nyugati kulturális közösségnek, amilyen Szent István kora óta mindig volt. Így történt a világháború utáni időben is. Joggal kiáltott fel gróf Klebelsberg említett, négy évvel ezelőtt Bécsben mondott beszédjében : Nekünk osztrákoknak és magyaroknak az összeomlás után két örök értékünk maradt meg a romok alatt : a becsület és a műveltség.

A külföld is értékelni tudta kultúrpolitikáját. A legjelentősebb elismerés gyanánt egy nagy osztrák történettudósnak szavait akarom idézni, amelyek gróf Klebelsberg gondolatvilágának mélyreható megértéséről tanúskodnak : Az a nép, amely már nem rendelkezik nagyobb külső hatalmi eszközökkel, szellemi erőinek hatásával, kultúrájának hatalmával tehet szert a világon érvényre és tekintélyre ; ez Klebelsberg grófnak a vezérgondolata, amelyet én is magaménak vallok, — úgy mond a tudós.

Népe mélygyökerű saját életelvében való hitét gróf Klebelsberg a más nemzetek kultúrája iránti megértő lelki feltárással tudta összekapcsolni, így gazdagíthatta kultúránkat annyi ösztönzéssel. Ez a megértés váltódott tette a külföldi magyar intézetek létesítésével, amelyek mint bécsi, berlini és római Collegium Hungaricum-ok 10, illetve 5 év óta állnak fenn. Fiatalabb, az Ösztöndíjtanács által kiválasztott különféle tudományszakú kutatóknak lehetővé vált e révén, hogy egy vagy két éven át zavartalanul munkájuknak éljenek s más népek szellemi életével közvetlen szellemi kapcsolatba lépjenek. Az ösztöndíjasok támogatása és céltudatos vezetése éppen a kollégiumok és ezek összeköttetései, valamint kulturális rendezményei révén teljesíthető a legeredményesebben ; ebben áll jelentőségük. De azonkívül a Collegium Hungaricumoknak egyszersmind az is a hivatásuk, hogy a nyelve elszigeteltsége miatt nehezen hozzáférhető magyar tudományosságot a külföld előtt föltárják. A Collegium Hungaricum minden egyes tagjának misszionáriusnak és előharcosnak kell lennie.

Ez intézmények teremtésével megoldódott a vezetők képzésének és más népekkel való szellemi és kulturális együttműködésünknek kérdése. A bécsi kollégium már csaknem 300 tagot bocsátott útjára, akik a tíz év folyamán ösztöndíjasokként az egyetemen, a levéltárakban, könyvtárakban, klinikai intézetekben, múzeumokban

dolgoztak és eddig összesen több, mint 700 publikációban adták közre eredményeiket. Nem mulaszthatom el ez alkalommal sem annak hálás hangsúlyozását, hogy a 10 évnek ezt az eredményes munkáját a hazai segítségen kívül elsősorban a bécsi közoktatásügyi kormány, az egyetemi és főiskolai professzorok és a bécsi tudományos intézeti vezetők jóindulatú megértésének és támogatásának köszönhetjük. Ez a ház, amely Fischer von Erlach egyik legszebb korai barokk alkotása s amely 150 éven keresztül a magyar testőrgárda lakóhelye volt, most egy szellemi gárda hajléka s ezt a szellemi gárdát nagy alapítójának, Klebelsberg Kuno grófnak szelleme hatja át, most és ezután is, annak a szelleme, aki a tagok és vezetőjük elé olyan célokat tűzött, amelyekért pathosszal és ethosszal, tudniillik odaadó áldozatkészséggel és mély, nemzeti lelkülettel élhetni s amelyeknek szolgálhatni nagy megtiszteltetést és értékes, nemes, nemzeti tettet jelent; ilyen étellel és szolgálattal építjük a jövőbe, a hazánk szebb jövőjébe ívelő hidat, amelyen majdan magyar értékeink külföldi méltánylásának szelleme is bizvást járhat-kelhet.

Ezen a gróf Klebelsberg szelleme által megszentelt helyen őnéki emléket állítani nem csupán a hála kötelessége, nem csupán becsületbeli dolog, hanem időtlen-időkre szóló symbolum is.

Halottakat tisztelni annyi, mint az élőknek és az életnek értékét megbecsülni; halottakat tisztelni annyi, mint magunkba szállni; halottakat tisztelni annyi, mint alázatosan, de bizakodóan meghajolni az örökkévalóság előtt.

Lábán Antal.

IRODALOM.

Gróf Tisza István leveleinek ötödik kötete.

(Gróf Tisza István Összes Munkái. Levelek, V. k.)

Valóságos «embarras des richesses» fojtogat, ha e kötet gazdagságára, érdekességére és történeti nagy értékére, meg arra gondolok, hogy Tisza István alakját mily sok oldalról világítja meg Akadémiánk e nagybecsű publikációja.

Mindjárt e kötet elején feltűnik az olvasó előtt Tisza levele Frigyes főherceghez (1916. május 25.), melyben szerbiai útjáról számol be s tárgyilagosan bírálja az ottani közös katonai körök magyarellenes mentalitását, mely szabadjára hagyva, tulajdonkép — mondja Tisza — Nagyszerbia szekerét tolja, magának a horvátságnak végveszedelmére. Tudjuk, hogy sikerült Tiszának oda más vezetőkatonákat küldetni és erősíteni Thallóczy pozícióját is, akit Tisza egy 1916. február 5-i levelében a kitartásra oly kedvesen biztat. Egyáltalán élénk figyelemre méltók Tisza mindazon levelei, melyek a magyarellenes katonai körök viselkedését ostorozzák. Elég csak kettőt kiemelni közülök 1916. februárjából: a hadügyminiszterhez, Krobotinhoz, és a Jenő főherceghez írottat.

Számtalan becses darabja a kötetnek vonatkozik az osztrák-magyar kiegyezési tárgyalásokra. Valamennyi egyaránt bizonyosága annak, hogy Tisza Magyarország érdekeit sok következetességgel védte, de a méltányosság követelményeire is kellő tekintettel volt. Különösen fontos Tisza két kitűnő előterjesztése a Főlséghez e tárgyban.

Az egyikben (1916. február 9. 30. lap) erővel teljesen ostorozza a volt koalíciós kormánynak nem éppen őszinte politikáját s az osztrák kormány káros taktikázását. A másikban (1916. november 7. 416. lap) egy bámulatosan energikus, remekül indokolt iratban a többi között Körbernek, az osztrák miniszterelnöknek viselkedését a kiegyezési tárgyalások huza-vonásában nem habozik mintegy a Főlség iránti illojalítás vádjával megbélyegezni. Egyike ez Tisza legtemperamentumosabb írásainak.

Kitűnő darabjai a kötetnek az országgyűlési ellenzék és «bizalmi tanácsa» akadékoskodásáról szólók a külügyi kérdésekben. Ezt az

akadékoskodást jól jellemzi Tiszának a Fölség számára Daruváryhoz 1916. augusztus 21-én kelt levele és az, amelyet pár nap mulva a nemzeti munkapárthoz intézett (az 1681. sz. alatti iratok közt). És idevág a trónörökös tájékoztatására készült, fölötte tanulságos memorandumnak (1916. november 9. a 425. lapon) egyik éles megjegyzése a német nagykövettel, Tschirskyvel folytatott bizonyos intrikákról. Kár, hogy erről nem bővebben szól.

A bolgárok kitűnő értékelése gróf Tarnovszkihoz írt 1916. március 18-i levelében (102. oldal) Tisza éles szeméről — a német politikusokéval ellentétben — tanúskodik. Erélyét mutatja győzedelmes követelése a szűkkeblű Conraddal szemben, hogy a külügyi és magyar kormány folyton tájékoztatást kapjanak a harctéri helyzetről.

Különösen érdekes itt előterjesztése a Fölséghez 1916. július 8-ról (1674. sz. iratok közt).

Fölötte fontos darabjai aztán a kötetnek a román támadás megelőzéséről, a román betörés előzményeiről s a román kormányértékeléséről szólnak. A tisztánlátó, előretékintő államférfit és az Erdélyért aggódó hazafit állítják előnkbe ezek az iratok. Előterjesztése a Fölséghez 1916. július 7-ről (az 1673. sz. iratok közt) valószínűs gyöngye a kötetnek! . . . A betörés előzményeit tárgyaló, 1680. alatti hatalmas iratsoport is Tisza politikáját igazolja, magának az iratsoportnak megértéséhez pedig igen jó tájékoztatást ad Nagy Miklós rövid, de velős bevezetése.

Hindenburgról és Ludendorffról érdekes részletképet kapunk Tisza azon Buriánhoz írt 1916. október 28-i leveléből (402. lap), amelyben a német főhadiszálláson tett látogatását rajzolja s mellékesen megérdemelt megrovásban részesíti nagykövetünk, Hohenlohe tájékoztatlanságát. A német vezetőemberekkel foglalkozik az az 1692. szám alatti iratsoport is, melynek tárgya Jagow mérges kirohanása Tisza ellen, ennek egy félreértett beszéde miatt. A kellemetlen ügyet persze mintegy bocsánatkérés simítá el Jagow részéről a Tiszától vett szabatos felvilágosítás után.

Ezekhez a magasabb politikára tartozó iratokhoz bátran oda sorolhatni azt a tanulságos levelet, melyet Tisza 1916. február 29-én (55. lap) Balogh Jenő igazságügyminiszterhez intézett, mert igen finom közjogi érzékre vall a horvát-magyar viszonyban a törvények szankciója kérdésénél.

Szokatlan bőséggel találkozunk a kötetben azoknak a leveleknek, melyek Tisza humanitásáról, szociális érzéséről, a katonák, a sebesültek, a rokkantak, a hadi özvegyek és árvák iránt kimutatható,

sokszor szinte megható rokonszenvéről s jóakarataról beszélnek. Százával lehetne példákat felsorolni ; de különösen megragadja a figyelmet levele egy főispánhoz 1916. április 7-ről (97. lap), melyben ezt kioktatja, hogy a hadsegélyezés dolgában gyorsabb kezűnek, tevékenyebbnek, sokoldalúbbnak kellene lennie. Szállóige lehetne pompás megjegyzése, hogy «a miniszterelnök és főispán rendes körülmények között is «Mädchen für Alles» Magyarországon, a háború rendkívüli viszonyai közt fokozottabb mérvben annak kell lenni!»

A «Mädchen für Alles» ezer és ezer teendője mellett időt talál arra, hogy a berlini egyetem magyar nyelvi és történeti tanszéke helyes betöltése felől érdeklődjék (levele Buriánhoz 1916. március 9., 87. lap) s buzdító, bátorító, vigasztaló leveleket küldözzön harc-vonalban álló egyszerű közkatonákhoz ; gondoskodik arról, hogy a zsidó katonák újévi főünnepüket megülhessék (levele Krobotin hadügyminiszterhez 1916. szeptember 21). Rákosi Jenőhöz 1916. március 5-i levele (71. lap) megható nyilatkozása a meleg szeretetnek, amelyet a magyar föld népe iránt igazán érzett. És remek az a levél, melyet Görgei Artur halálakor 1916. május 24-én írt (200. lap) s mely még a rideg Conradot is meghatotta.

E szemelvények futólagos felsorolása után még két nyilatkozatát szeretném kiemelni. Az egyik az a kedves levél, melyet a kötet hasonlóban is közöl, s mely gyönyörűen jellemzi Tisza mély vallásosságát, igazlelkűségét és háború-ellenes érzelmeit. A másik Tiszának 1916. május 29-én (202. lap) Buriánhoz küldött telefon-üzenete. «Ellenfeleink szétदारabolásunkra törnek — mondja Tisza. — Tőlünk minden ilyen vágy távol állott, csak saját biztonságunkat kívántuk. Békét köthettünk volna hát a hadüzenet napján vagy bármikor azóta.»

A remek kötetért szerkesztőjét is, kiadóját, a M. Tud. Akadémiát is őszinte elismerés és hálás köszönet illeti meg.

Károlyi Árpád.

Kozma Miklós új könyve.

Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918—19.* 4-r. 411 l. Athenaeum kiadása.

Kozma Miklós, aki két évvel ezelőtt közreadott *Egy csapattiszt naplója* című könyvével¹ egyszerre jelentős íróink közé emelkedett, néhány héttel ezelőtt megjelent második könyvével az első sorába lépett.

Kozma a harctéren napról-napra feljegyezte az eseményeket.

¹ *Egy csapattiszt naplója.* Ismertette a Budapesti Szemle 1932 márciusi száma.

Folytatta a naplóírást, ha nem is annyira rendszeresen, a háború után is. «Amit a magyarság háborús tetteiről elmondtam, hősi époszt lehetne írni, holott a háborút elvesztettük. De mit lehet írni mindarról, amit a háború vége óta jegyeztem fel?» — kérdi a szerző. Bizonytalankodik, lehet-e, kell-e, célirányos-e megmutatni olyan eseményeket, olyan korszakot, melyben a nemzet szelleme csaknem haldoklott. És tizennégy év után a naplóíró könyvbe fogta élményeit, tapasztalatait, meglátásait, elgondolásait és tetteit s megírta a nemzet leg-súlyosabb és legszégységesebb idejét olyan őszinte lélekkel, amilyenre csak a legerősebb férfi képes, olyan rajongó fajszeretettel, amilyenre más talán nem is lett volna képes, és olyan ragyogó magyar tollal, amely irodalmunk nagy Kozmáinak tündöklő tulajdonsága. Ez a könyv: *Az összeomlás 1918—19.*

Az író könyvét Dénes fiának és a háborúban született kortársainak ajánlja, — «hogy különbek legyenek, mint apáik!» Ez a kötet keletkezésének indító oka és célja. Az egyéni átélésen és meglátáson túl nemzetformáló célzatú könyv, mint irodalmunk mindazon nagyjaié, akik tollukkal egyéni érdeküket sohasem keresték. Ugyanaz a szellem ömlik el minden során, mely a nemzeti írók ideáljaként lebegett és őrködött mindig a magyar irodalom felett. De ez nem külön érdem, csupán ősi örökség, melynek átvételére századok ereje kényszeríti a nemzetét féltő és emelni akaró írókat. A könyv értékét irodalmi erényeiben találjuk meg.

Kozma első munkája nem megépített, nem kitervelt könyv. Olyan helyzetben íródott, amikor golyó súrolta az írópapírt. Ezért «könnyebb volt könyvvé születnie» — mondja a szerző. «Az összeomlás» levegőjében a katona nem jöhetett segítségére az írónak, aki egyedül maradt. És a tolla úgy ragyog, mint annakidején a kardja. Csapkod, öl és ide-oda vagdos, amint a szellemi harc kívánja, hogy bebizonyítsa az olvasónak, hogy a legnagyobb súlyedésben is mindig pislákol valahol a nemzeti lelkiismeret, melyet több mint ezer esztendőn át Hadúr szít. Súlyos s az író számára nem rokonszenves témák útvesztőiben kellett eligazodnia annak a tollnak, amely meg akarta keresni az akkori politikai és társadalmi összevisszaságban az összefüggéseket. Kortárs, hites tanú és ígihirdető buzgósága egyesül Kozma soraiban, hogy mennél plasztikusabb legyen az a kép, mely könyvének oldalairól késői olvasóinak szeme előtt is úgy elevenedjék meg, mint az eseményekhez közelálló, vagy azokban résztvevő mai ember előtt. Feketébb sárból és kevés aranyból összekeverten még nem mintáztak plasztikusabb reliefet. A könyv formája napló, mely széteső mozaikokból áll-

hatna — és mégis összefüggőbb, mint sok megépített kötet. Meleg, kesergő és mosolygó toll munkája. Flaubert mondja egyik levelében, hogy egy könyv jóságát meg lehet állapítani az olvasás közben szívünkre mért ökölcsapások erejéből s abból, hogy mennyi idő múltán térünk magunkhoz utána. A szívünkre mért ökölcsapások ereje dübörög *Az összeomlásban* s alig ocsúdtunk fel az egyik naplórészlet döbbenetes vagy simogatóan derús színétől, máris nyakunkon ül a másik kép szorongása, félelme.

Kozma naplója 1918. november 15-tel kezdődik. Bevezetésül súlyos és emelkedett igazságokat mond nemzetének és nemzetéről az «őszirózsás» forradalom utáni bizonytalanságban. «A háború egykettőre átértékelt mindent. Túl társadalmi és szociális különbségeken, túl formákon és hipokriziseken, túl mindenben, ami lényegtelen; a háború megmutatta, felmutatta az igazán embert, az igazán férfit . . . Hozzám közelebb áll bármely foglalkozású, műveltségű vagy rangú magyar, mint mindenki más. Ezt azelőtt is írták és szavalták: de igazán senkisémet érezte. Mi éltük, tudjuk és kell, hogy ez a gondolat váltsa meg a magyarságot. Ez nem program és nem célkitűzés, ez adottság, melyre a háború tanított és amely kell, hogy a jövőben áthassa a magyar élet minden vonatkozását, mert e nélkül nincs magyar jövő.»

A napló *Szégyenteljes napok* című fejezetét tanítani kellene az iskolákban. Kőkemény igazságok ütnek meg az ember szemét: «És jobb lett volna, ha helyén marad a király. Az uralkodó felelőtlen, de az uralkodók felelőssége történelmi időkben beáll. Hogy a király gyerekeit elküldte Gödöllőről, az érthető. De az ő helye itt volt, Budapesten vagy Bécsben. Ha ő marad, órák alatt azzá a központtá vált volna a valóságban is, melyet koronája szimbolizál és köréje csoportosulhatott volna és csoportosult volna is minden jó elem. De sem neki, sem Vilmos császárnak, aki az összeomlaskor Hollandiába menekült, nem akadt egyetlen tanácsadója sem, aki azt mondta volna, hogy Felséged kötelessége ittmaradni és alkotmányos, valamint egyéb formák mellőzésével most az uralkodóval egy személyben lépjen a történelem színpadára a — férfi. Lépjen a történelem színpadára és tegyen meg mindent, ami történelmi, ami királyi. Ha pedig az események, a sors, a végzet nem engedi meg a történelmi és uralkodói sikert, akkor tessék meghozni a legnagyobb emberi áldozatot, tessék elesni és tessék meghalni, mert csak így menthető meg a dinasztia és a királyság intézménye a jövőre.»

Az *Induló szervezkedések* fejezetbe többhelyt humorszikrákat tűzdelt a szerző. Könnyezik az ember a nevetéstől, mikor olvassa,

hogy a mezei munkát végző hadosztály micsoda gazdálkodást végzett. Az egyik csapat tarhonyát kért, mert hogy ő azt is akart vetni; «Patrulführer úr Pirka» derűs rajzából tanulhatnának mai humoristáink.

A *Próbálkozások* című fejezetben kerül elének először Gömbös Gyula plasztikus alakja s úgyszólván a szemünk előtt nő és emelkedik politikai vezérlő egyéniséggé. A MOVE elnöki székének betöltése e fejezet legizgalmasabb része. Élesen rávilágít a nemzeti lelkiismeret kirobbanására és erejére.

Életteljes képek pompázó sora a *Bolsevizmus falun* című fejezet és ennek keretében a Hangya Szövetkezet részére Iváncsáról Budapestre zöldséget, tejet és krumplit fuvarozó Kozma Miklós. Mikor szekerével döcög a Ferenc József-hídon, a gyalogjárón szembejön nagybátyja, Kozma Andor. «Mosolygok magamban és nem köszönök — írja a napló. «Én most fuvaros vagyok.»

Az összekötözött kezű, sudár gazdalegényt kísérő két szuronyos vörösőr és Juliska párbeszédét csak melegszívű író tudja így meg rögzíteni. «Kühn szerkesztő úr» alakja e típus bravúros rézkarca (*Szökés Szegedre* fejezet).

A szegedi napok története (*A nemzeti gondolat szigete, Vörös-, francia- és magyar-Szeged*) Kozma könyvének gerince. Ő maga rámutat erre: «A szegedi napok igaz történetéből meg lehet tanulni, hogy a céltudatos, elszánt határozottság többet jelent minden külső támogatásnál és segítségnél. A «segíts magadon, az Isten is megsegít» nem üres szó, hanem meg is valósítható igazság».

Kozma könyvéből bronzszoborként emelkedik ki Horthy Miklós nemes alakja.

— Nem hallgathatom a fű növését Kenderesen, — mondja Horthy, a hadügyminiszter — midőn Szegeden a magyar génusz bontja ki szárnyait a második honfoglaláshoz.

A könyv megbékéltetően emelkedett, hatalmas fejezete az utolsó, *A Dunántúlra!* című. Azt hinné az ember: hősköltemény. Holott igazi színeiben megfestett valóság, amelyet ilyen hűséggel senki sem dolgozott fel. Ha Kozma tolla meg nem rögzíti ezt az új magyar honfoglaló utat, legendákra esik szét. Így történetírói komolysággal megörökített nemzeti mozzanat. A kis hadsereg elindul Szegedről Siófokra és a községekbe (Kisszállás) bevonuló katonai oszlopok két oldalán térdrehullva imádkozott a magyar nép... A román brigadéros által megszállt Halason a magyar különítmény trombitaszóval, zárt rendben vonult keresztül a nyolcszoros túlerővel szemben...

A gazdag napló utolsó dátuma 1919 augusztus 20-a, Szent István napja. Álombeli monológ az örök magyar huszárról, a turáni lovas őrszemről, a nap felé ügető magános lovasról.

Kozma Miklós első könyvével huszár-vágtában lovagolt be a magyar irodalomba. Második könyve felülmúlja az elsőt.

P. V.

Erdős Renée új úton.

Erdős Renée: *Hajnali hegedűszó*. Budapest, Athenaeum, (1933). 226 l.

Jules Lemaître szerette a bírálatra maga elé tett regényt kapcsolatba hozni valamilyen közismert alkotással, — követem módszerét s Erdős Renée új regényét én is hozzáfűzöm egy sokat emlegetett műhöz, Zolának *La rêve* című regényéhez. A párhuzam egy pontban tökéletes: a két regényt életre keltő mozzanatban. Az élet szennyében turkáló Zola meg akarta mutatni kritikusaiknak, hogy telik az erejéből tiszta levegőjű regényre is — és megírta a *Rêve*-et; Erdős Renée-t állandóan az erotikum hajszolásával vádolja a közönség, — a *Hajnali hegedűszó*ban megmutatja, hogy húrjain van hang a nemes, emelkedett lelki mozgalmakra is. Nem kell mondanom, hogy az egyezés a francia és a magyar regény között ezzel az egy mozzanattal ki van merítve, s a *Rêve*-vel többé nem lesz dolgunk.

A *Hajnali hegedűszó* hőse egy fiatal leány. Tiszta fehér, mint a lilium, s a története is az: megszeret egy derék ifjút, az is őt, s a regény végén boldogan, de illedelmesen egymás keblére borulnak. Ami fő: szerelmük afféle légies érzés, a lelkek vonzódása, szemükben nem csillog a szenvedély fénye, ereikben nem lüktet a vér, — az olvasóiban sem. Vállalt feladatát az író becsületesen megoldotta, könyvét oda lehet adni fiatal leányok kezébe is. (Két ízben ugyan az ártatlan szavak mögött megcsillant a szerző, szükség nélkül, egy kis erotikumot, de hát «naturam expellas furca . . .») Oda is való; az ő szívüket bizonyára megdobogtatja «a két szerető szívnek» ez az ártatlan története, a magunk fajta meglett ember érdeklődését azonban nem kelti föl, képzeletünket nem izgatja: túlon túl egyszerű, nemcsak bonyodalma nincs, hanem fordulatai sincsenek. Anyagából legföllebb egy rövidke novellára futná, nem pedig 14 éves regényre.

Az ösztövért mesét regénnyé a főcselekvény köré fonódó epizódok dagasztják, a kis leány sorsába belekapcsolódó emberek története. Mozgalmas világ, érdekes emberek, akik közé a szerző az ifjú párt állította. Éppen nem mindennapi társaság. A leány anyja világhírű (és világszép) énekesnő, az ura falusi gazda, piros-pozsgás, duz-

zadó erejű férfi, egyszerű lélek, de van józan esze, tud akarni s van bátorsága cselekedni; mellettük egy művész-pár, apa és fia, az a hegedű magyar fejedelme, ez kiváló festő; a háttérben, a mult ködfátyolán át bemutatva, egy másik duo, az udvarló szülei, egy híres énekes és féltékeny felesége. A meséhez csak vékony szállal kapcsolódnak, s nélkülük a szerelmi idill éppoly símán s ugyanabban az ütemben pergett volna le, — nem baj, csak találjuk meg sorsukban azt, amit a főcselekvényben hiába kerestünk, az érdekességet. Volt rá reményünk. Micsoda hatalmas összeütközés robbanhat ki akár a hiú, elkapatott, nagyvilági énekesnő és parlagi férje, akár a Don Juan-szabású énekes és a féltékeny feleség viszonyából, mennyire kilendíthetné nyugalmi helyzetéből a kastély életének pihenő kerekét a szemrevaló fiatal festő vagy a temperamentumos kacér barátnő! Csak-hogy az ellentétek elsimulnak vagy meg sincsenek, a szerelmi ostromot visszaverik, vagy meg sem indul: csupa félbemaradt bonyodalom, s az is mind papiros ízű vagy éppen napihírszerű história. Az epizódok éppúgy nem adják meg a jogosultságot a regénynek, mint a főcselekvény.

A regény igazolását másutt, mélyebben kell keresnünk. Erdős Renée ezúttal nem pusztán a mesemondó szerepére vállalkozott. Volt magasabb célkitűzése is, s a mese, az epizódok, az emberek mind csak eszköz volt egy másik, művészibb föladat szolgálatában. Ez a föladat komoly becsvágyra vall. Erdős Renée az élet egy szeletének képét akarta élénk vetíteni, de nem fotografikus másolatban, hanem amint az egy nyiladozó emberi lélek előtt föltűnik. Fölnőttek életmozgalmait gyermeki lélek tükrén fölfogni és bemutatni nem éppen új műfogás, de azzá lesz az író beállításában. Az a csitri leány ugyanis, akinek lelkéről visszaverődik az élet képe, igen különös teremtése Istennek: értelme fejlett, szívvilága gazdag, de maga hihetetlenül naív, az élet, sőt a mindennapi élet dolgaiban valósággal analfabéta. Nem ismer más embert, csak a szüleit és a nevelőnőit, s azok éppúgy elzárják előle a világot, mint Buddha királyfi elől elzárta mestere. Nincs fogalma a bűnről és aljasságról; a szeretet világában élve nem tudja, hogy van önzés, durvaság, ridegség. Ez a gyermeklány naplót ír, s mi az ő följegyzéséből ismerjük meg a történeteket: nem kell megerőltetnünk képzetünket, hogy e mögött az «exponálás» mögött messze távlatot és művészi mélységet sejtünk. Az élet illetésére milyen érdekes folyamatok játszódhatnak le ennek a kisleánynak lelkében, aki az egyoldalú nevelés folytán kedélyében, világszemléletében gyermek maradt, noha testileg és szellemileg már nem az! Milyen

termékeny lehetőségeket nyújt az ábrázolásra ez a sajtászerű ellentét : az élet képe majd enyhén torzítva jelenik meg a regény homorú tük-rén, s az emberek nem a maguk valóságában, hanem olyanokul, amilyeneknek a leány a maga naívságában elképzeli őket!

Élet? Emberek? Súlyos szavak, de Erdős Renée regényével kapcsolatban nincs jogunk emlegetni. Élet helyett egy nagyúri kastély és a körülötte elterülő park világa — az is klisékből összerakva — s ebben a környezetben azok az apró, mindennapi szórakozások, amelyeket a jó mód nyújt az embereknek : lovaglás és zene, evezés és csevegés, meg az elmaradhatatlan bridge. Ennek az «élet»-nek képét még a naívság ferde lencséje sem torzíthatja el. Az emberek helyén meg szeretetreméltó figurák, épp olyan kedvesek és jól öltözöttek, mint amelyeket a mozi vásznára vetít a gép, — de sajnos, a lelki életük is épp olyan szegényes. Átlátszó valójuk nem probléma még a kis leánynak sem. Polarizált fényben bemutatott élet, különös megvilágításba állított emberek, — amivel a cselekvény megindulásakor kecsgettünk magunkat, csalóka ábránd maradt. Az író csak meglátta a tárgyában rejlő művészi föladatot, de megvalósítását meg sem kísérelte, s ennek híján a *Hajnali hegedűszó* afféle „szórakoztató olvasmány”-nyá lett. Vele új csapásra tért regényírói pályáján Erdős Renée — az út síma, könnyen járható, de nem vezet babérrédőbe!

GRÓF TISZA ISTVÁN.

— Ünnepi beszéd gróf Tisza István emlékszobrának felavatásán. —

Mint a közel 15 évvel ezelőtt alakult Országos Tisza István-Emlékbizottság elnöke lépek e helyre, hogy fővédőnk, a Kormányzó Úr Ófőméltóságának előzetesen kikért engedélyével bemutassam és felavassam azt a szoborművet, melyet bizottságunk a ma hetvenhárom éve született, 1918. október 31-én meggyilkolt gróf Tisza István emlékére állíttatott fel.

Országos bizottságunk mindjárt megalakulásakor elhatározta, hogy Tisza Istvánnak Budapesten szobrot emel. Az összeomlásunkat követő első idők zavarai s különösen a pénzürték mély megrendülése soká késleltették e határozat megvalósítását. Csak 1927. októberében bocsáthattuk ki felhívásunkat és gyűjtőiveinket; azonban az a körülmény, hogy mozgalmunk fővédője a legelső magyar ember, a kormányzó volt s hogy a szoborállítás indokltsága széles körök köztudatába ment át, gyorsította a kívánt eredmény elérését. Az országgyűlés két háza járt elől példájával, 50—50,000 pengővel járulva hozzá a gyűjtéshez; legnagyobb összeggel lépett az adakozók sorába a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete; a törvényhatóságok adományai közül kimagaslik Budapest székesfővárosé és Bihar megyéé.

Így már 1929. májusában oly tekintélyes összeggel rendelkezünk, mely megengedte, hogy pályázatunkkal a művészek nemes alkotásvágyának szabad röptöt adjunk. A pályabírák Zala mesternek, a monumentális alkotás terén legnagyobb művészünknek, kongeniális társa, Orbán Antal szobrászművész és Foerk Ernő építész közreműködésével bemutatott pályaművét fogadták el a kivitel alapjául; némely, a munka folyamában kialakult módosítással az öltött

alakot az emlékműben, mely szépségével és gazdagságával annak emléke mellett, akinek szól, méltán fogja megörökíteni alkotói nevét is.

Az emlékmű főalakja végzete tudatát elárulni látszó komor elszántsággal ábrázolja az összeomlás nagy vértanúját. Csak a legszerencsésebb művészi intuíció képes egy nagy történelmi alak egyéniségének mély problémáját művészi alkotással oly érthetővé s megragadóvá tenni, mint ahogy ez Zala mesternek a főalak látszólag oly egyszerű kompozíciójában sikerült.

A főalak felett, a pillérszerű építmény egész tetejét egy kőbe vésett szimbolikus alak foglalja el : egy halálra sebzett, vonagló oroszlán, melyet óriáskígyó csavar körül és mar halálra : szimboluma az ármánynak és rágalomnak, mely a hőst előbb a hatalomtól, utóbb életétől is megfosztotta.

A középső építmény két oldalán, jobbra és balra a főalaktól, a művészek gazdag és mozgalmas szoborcsoportokat helyeztek el. A jobboldali csoport a magyar munkaerőt és munkakészséget ábrázolja, melynek Tisza vezére akart volna lenni a béke műveiben ; e titáni alakok izom- és akaraterejében ki van fejezve az a magyar munkabírási, melyre büszkén tekintett ő és mely büszkén tekintett, mint megtestesülésére, reá.

A baloldali csoport a harcokésztséget mutatja. Mikor a béke munkája helyett a harc lett ránk kényszerített sorsunk. A legmagasabb értelmiség, a haza nemtőjének nőalakjában irányítja, szervezi a harcot, állít mindenkit a maga helyére, mikor a kötelesség órája üt, mikor a hitves sem tartja vissza a síkraszálló hitvest, mert vannak pillanatok, amikor mindent oda kell hagynunk, csak a haza ügyét elhagynunk nem szabad soha!

Az önfeláldozásnak ez a készsége legméltóbb alapon dolata a Tisza István életét és halálát példázó emlékműnek.

Az a 30 évet alig meghaladó közpálya, melyet ő befutott, kezdettől végig a minden áldozatra kész, elszánt küzdelem jegyében folyt le.

Küzdelmének javarésze azok ellen a parlamentáris rendszerben gyökerező akadályok ellen volt intézve, melyek

nemzetünk védelmi szervezetének kiépítését, biztosabb hatásúvá tételét gátolták vagy késleltették. Ő világosan látta, hogy a megsemmisítésünkre törő ellenségekkel való leszámolás órája késhektik, de el nem maradhat s nekünk akkorra készeknek és erőseknek kell lennünk. Akkori politikai ellenfelei sorában vannak oly elfogulatlan férfiak, kik ma beismerik, hogy hiba volt a nemzeti véderő szükséges kifejlesztésének fölébe helyezni a közjogi vívmányokért folytatott harcot.

Ebben a parlamenti harcában az ő elszántsága kétszer nyúlt az erőszak közéjéhez. Első kísérlete elseperte őt és pártját a politikai tevékenység teréről; de a következő évek tapasztalatai meggyőzték a nemzetet arról, hogy bár választott eszköze veszedelmes volt, célja, szándéka indokolt voltához nem férhet kétség; s ezért, mikor hasonló helyzetben másodszor nyúlt e veszélyes eszközhöz, a nemzet belenyugodott s a törvényhozás többi tényezői és a közvélemény mintegy szentesítették a képviselőház szabálytalanul létrejött határozatát.

Az új véderőtörvényt valóban az utolsó órában alkottuk meg; két évvel később már fegyvert kellett fognunk s fölvennünk a ránk kényszerített harcot.

A jövőbe való biztos belátása sugalmazta azt a nemzeti-ségi politikát is, mely — szintén sok ellentmondással és félreértéssel találkozva — utolsó életéveiben alakult ki.

Ő őrezte, hogy a jövő nagy megpróbáltatásait csak akkor fogjuk tudni kiállani, ha nemzeti kisebbségeinknek minden valóban igazolt és nagy nemzeti céljainkkal összeegyeztethető kívánságait teljesíteni képesek vagyunk. Hogy erre vonatkozó terveit dülőre vigye, még néhány békeévre lett volna szüksége. Ezt megtagadta tőle a sors; a munkának még csak kezdetén volt, mikor a kitört háború annak folytatását lehetetlenné tette s őt egészen más, elodázhatatlan feladatok elé állította. De az bizonyos, hogy a jövő veszélyeivel szemben a nemzetiségekkel való összesímulás adhatta volna meg azt a belső megszilárdulást, mely az elszakítási törekvéseknek ellen tudott volna állni.

Hogy azonban ez beteljesülhessen, nem lett volna szabad, a háborúban oly vereséget szenvednünk, mely véd-

telenül szolgáltatott ki ellenségeinknek s amely lehetővé tette, hogy az ellenünk szövetszertett nagyhatalmak segítő-társaiknak szorultságukban tett minden ígértüket teljesítsék. Ezért ellenezte Tisza a háborúnak a legvégletesebb eszközökkel való továbbvitelét s az ő akarata és tanácsa ellenére történt, hogy a végletekbe vitt bűvárhajóharc hadbaszólította Amerikát is és Amerika hadbaszállása előidézte a központi hatalmak megsemmisítő vereségét.

Azt a mozgalmas életképet, amely a Roheim-villai galád merénylettel végződött, még csak két vonással óhajtánám kiegészíteni.

Mikor ránkszakadt a háború, melyet ő elhárítani kívánt, kormányelnöki állásában szinte emberfeletti erőt fejtett ki, hogy nemzetét ezen a mindennél nagyobb megpróbáltatáson keresztülvezérelje. Az ő mindenre kiterjedő gondoskodásának köszönhattük, hogy négy éven keresztül törhetetlenül megállotta nemzetünk helyét és az ő határozott fellépése súlyának köszönhattük, hogy ha nem is minden, de sok esetben a hadvezetőség kénytelen volt hazánk érdekével is számolni.

S amikor a legválságosabb pillanatban az ő erős kezeiből kisiklott a politikai hatalom, akkor ő kardot kötött és elment ezredéhez, harcolni a hazáért, mint parancsnok és mint bajtárs egyaránt felejthetetlen emléket hagyva hátra katonái körében.

Az emlékeknek, melyet ennek az életnek állítottunk, létrehozását — nem tagadom — legelőször a szeretet sugalmazta. Mert Tisza szeretve volt, szeretve annál inkább, mert a gyűlölet sem kímélte meg őt s halálában az látszott diadalmaszkodni. Ám, ha van kibékítő ereje a sorsnak, az ő sorsa valóban alkalmas volt arra, hogy sírja fölött diadalra vigye a szeretetet a gyűlölet ellenében.

És én úgy éreztem s a szoborállítási mozgalom gyors és nagy sikere azt tanúsítja, hogy a barátok és hívek szeretete és kegyelme csakhamar szövetségesekre talált más indítékokban is, melyek ügyünket felkarolni siettek.

Ez az emlék nemcsak egy ember nevének megörökítésére szolgál. Ez az emlék az engesztelés és igazságszolgáltatás ténye egy emberrel szemben, aki vezető állásban egymaga

igyekezett meggyőződése acélos erejével elhárítani a háborút és akit megrálgalmaztak, mint a háború előidézőjét s aki e rágalmat némán tűrte s, nehogy másokra hárítsa át az elvakult bosszúvágyat, inkább maga állott oda ártatlan áldozatnak, mert — hite szerint — ennek így kellett történnie.

Most, mikor immár a tizenhatodik tavasz zsendül ki a geszti sír felett, mikor tizenöt év keserves tapasztalata és magábaszállása tanított meg a Tisza tragikumának felismerésére és megértésére, gondoskodtunk arról is, hogy a jelen és a jövő nemzedékhez necsak az ő szoboralakja beszéljen; beszéljen ő maga is szellemének és szívének ama megnyilatkozásaival, melyeket összegyűjtöttünk és kiadtunk. Legjobbainkat sohase veszíthetjük el egészen, ha hívek maradjunk emlékükhöz és példájukhoz. Az, amit ők nekünk élő és írott szóval hátrahagytak, amit erényeikben, tetteikben példaként elénk állítottak, az megmarad mint fénysugár, mely a nemzetélet legsötétebb ösvényeit bevilágítja.

Annak, amit Tisza Istvántól ma is bírunk, csak emlékjele ez a szobor, melyet a nemzet kegyelele állított, s melyet mint a nemzet lüktető szívének adunk át megőrzés végett székesfővárosunknak.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ IGAZI TISZA ISTVÁN.

Beöthy Zsoltnak «rajongó képzelete» varázsolta élénk szellemi életünk fejlődését áttekintő egyik irodalomtörténeti művében, a honfoglalás előtti korból, a volgamenti pusztán figyelő magyar lovasnak nemes alakját. Ez a lovas napról-napra nyugodt bátorsággal, de faja iránt érzett aggódó vigyázással nézi: jön-e ellenség?

Több, mint egy ezredév után az áldott nagy magyar alföldnek «szép nagy rónaságán», nemesi és főnemesi családok sarjadéka gyanánt ennek a maroknyi nemzetnek a Gondviselés egy másik órallót rendelt.

Nagyon sokban ellentéte a képzeleti lovasnak, de ő is lóratermett, magyar dalia.

Eljutott kora műveltségének legmagasabb ormaira. Megtanult mindent, amire a XX. században igazi magyar államférfinak szüksége lehet. Egyesültek benne fájának nemzedékek során át kifejlődött kiváló tulajdonságai.

De mintha csak lelki átöröklés útján ez a késői utód visszaütne az ezerév előtti egyszerű, de nélkülözhetetlen lovagra. Az ő lelke is telve van a fajához való ragaszkodással és azzal a szilárd tudattal, hogy neki is vigyáznia kell nemzetére és hogy a magyar ügynek az ő erejére is szüksége lesz.

Ez a kettős érzés nála odáig emelkedik, hogy aki Tisza István jellemrajzát tömören vázolni akarja, annak elsősorban az ő magyarságát kell kiemelni.

Ebből a vázlatból természetesen kizárok minden pártpolitikát. Ezért is gondosan kerülök minden összehasonlítást vagy történelmi bírálatot. Végezzék el ezt majd azok a történetírók, akik évtizedek mulva, amikor ezt az államférfit is igazi történelmi távlatból lehet magyarázni és teljesen átérteni, foglalkozni fognak Tisza István egyéniségével.

Tisza István magyarsága.

Hazafias érzése semmivel sem állott hátrább, mint a közéleti nagyságok bármelyikének magyarsága.

Csakhogymég egyik-másik képviselő valamelyik színmagyar város vagy község főterén úgy beszélt, mintha Magyarország minden részében csak magyarok laktának s különösen, hogy némely nagyon jogosult és kívánatos közjogi követelményt minden más tényező beleszólása nélkül törvényhozásunk könnyen megvalósíthatna, addig Tisza István mély belátásával számolt az akkori közjogi és nemzeti viszonyokkal és azzal is, hogy a mintaszerűen alkotmányos érzésű, bölcs, agg uralkodó a kiegyezés megalkotásakor több kérdésben olyan álláspontra helyezkedett, amelyen — legalább az ő életében — nem lehetett lényegesen változtatni. Tisza István jól ismerte azokat a nehézségeket és akadályokat is, amelyeket akkor katonai körök, az osztrák centralisták, a hazai nemzetiségek vezetői, sőt még idegen államok hatalmasságai részéről is támasztottak több egészen indokolt közjogi vágyunk és tervünk megvalósításával szemben.

Mivel Tisza István negyedszázaddal előre nemcsak megérezte, hanem valóban meglátta a nemzetére váró élet-halálharc veszedelmét, kicsinyes párt- vagy személyi érdekekkel, sőt különben jogosult vágyakkal szemben is előtérbe azt a döntő szempontot állította, mely a nemzetre váró óriási védő küzdelemnek győzelmes megvívását igyekezett biztosítani.

Neki is vágya lett volna pl. — melyik magyar nem kívánta volna! — a nemzeti hadsereg, de viszont jól ismerte a vezérkarnak, az osztrák és szláv katonai köröknek nemcsak ellenállását, hanem sokszor nyilvánult magyar-gyűlöletét is és azt a törekvést, mely a magyar elemet mennél távolabb igyekezett tartani a közös hadseregtől. Másrészt jól tudta Tisza István, hogy hazánk teljes területi épségét a monarchia mint nagyhatalom szövetségeseivel együtt inkább megvédheti, mint százmilliónyi ellenséggel szemben egyedül a magára hagyatott maroknyi magyar nemzet.

Magyar érzésének mélységére élénk fényt vet néhány ellentét, amelyet hangsúlyozni kívánok.

Ma már teljesen leleplezték, hogy Károlyi Mihály akkori pártjából akadtak egyesek (remélem, nem országos képviselők, hanem csak a függetlenségi párt elnökének környezetébe belopakodott kalandorok), akik 1916. októberben egyenesen közölték egyik akkor ellenséges hatalom kormányával, hogy «Magyarország hajlandó önként átengedni Erdélyt Romániának, hajlandó volna területeket felajánlani Oroszországnak és Itáliának a mielőbbi békéért». (Tisza István Összes Munkái. *Levelek* V. köt. 390. l.) Ennek a magyar ellenzéki csoportnak titkos megbízottja azt mondta az ellenséges kormánynak: «Magyarország inkább kisebb legyen, csak szabad legyen!» Ha ezeknek az uraknak hazafias érzésük volna, mostanában láthatnák, mi lett napjainkban a sorsa annak a magyarságnak, mely az általuk önként prédául felkínált területeken lakott. Ugyanaz a nóta ez, amelyet az ötvenes években egyes lelkiismeretlen és jelentéktelen emigránsok fújtak külföldön, akik könnyedén beigérték volna «a szerb vajdaság visszaállítását» és a románoknak is egyet-mást kilátásba helyeztek. Bizonyára nem is sejtették, hogy ez az eljárásuk mennyire emlékében marad a külföldnek és mily galádul és igaztalanul fel fogják azt majd használni egyes magyar-ellenes érzésű írók és publicisták hazánk igazságtalan és tarthatatlan feldarabolásának állítólagos igazolására, azt mondván (természetesen egészen tévesen és alap nélkül), hogy a trianoni békediktátummal olyan területeket szakítottak el Magyarországtól, amelyeket magyar politikusok már korábban felajánlottak az ellenségnek.

A világháború alatt nem magyar (osztrák, német, szláv) diplomataék egyik-másik szomszéd államot azzal akarták Magyarország megtámadásától visszatartani, hogy az ezeréves magyar állam területéből országrészeket dobtak volna oda ingyen prédára éhes külföldi izgatóknak, vagy évek óta lármázó demagógoknak.

Éppen megfordítva: Tisza Istvánnak nem fájt a lelke, amikor kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, hogy a monarchia felajánljon Olaszországnak Ausztriához tartozó tartományokat, vagy Romániának Bukovina egyik részét, de amikor valaki hacsak egy talpalatnyi magyar terület átengedésére

nézve tett kijelentést, akkor Tisza a legerősebben tiltakozott.

1915. május 23-ról azt sürgönyözte a volt monarchia bukaresti követének, gróf Czernin Ottokárnak: «Ha a románok Erdélyről beszélnének, nyomban arra kell utalni, hogy mi Olaszországnak csak kompakt olasz lakossággal bíró területeket ajánlottunk fel, míg Erdély lakosságának 45 %-a és pedig az ottani intelligenciának és vagyonnak túlnyomó nagy része nem román, továbbá, hogy a magyaroknak és németeknek legnagyobb része Erdély keleti felében lakik. Ezért minden gondolatot, amely Erdély átengedésére irányul, kereken el kell utasítani.»¹ (Az eredeti így szólt: «Es wäre also jeder Gedanke an Siebenbürgen a limine abzuweisen.»)

Sok más bizonyíték közül még egyet.

Tisza István «hű volt mindhalálig» és így az akkori szövetségesek veszteségei vagy a szövetséges államok területének veszélyeztetése természetesen neki is fájdalmas volt.

De ha az ezeréves magyar határok forogtak szóban, vagy ha a szörnyű világhátrófa közben magyar katonák tömegesen véreztek, akkor az ő vasidegei is felmondták a szolgálatot.

1914. október elején valamelyik kis orosz csapat ellenállás nélkül eljutott Máramaros megye egyik sarkába, a Szamos völgyébe. Véletlenül éppen abban az órában, amelyben a magyar miniszterelnök erről hírt kapott, más ügyben átjött az igazságügyminisztériumba. Szokatlan izgatottsággal lépett dolgozószobámba s közölte velem az orosz csapat betörésének híretét és mielőtt másról — korábbi megállapodásunk értelmében fontos közügyről — tárgyalhattunk volna, dolgozószobámból interurban telefonon felkérte az Őfelsége személye körüli minisztert, a Bécsben tartózkodó báró Burián Istvánt, menjen a katonai kabinetirodába, tegye meg a szükséges lépéseket és aztán — valósággal beleavatkozva a hadsereg főparancsnokság hatáskörébe — követelte, hogy alkalmas, erélyes tábornok vezetése mellett tekintélyes katonai

¹ Ezt a táviratot Tisza István sajátkezűleg írta. Eredetije a M. T. Akadémia kéziratárában van.

erőt vezényeljenek ki erre a határra és azonnal verjék ki az ellenséges csapatot az országból. Micsoda másfajta hazafiság ez, mint az, amelyik később «nem akart katonát látni» és mindenáron béke után esengett!

Külön tanulmányban lehetne fejtegetni azokat a lépéseit s részben intézkedéseit, melyeket Erdély védelmére, az ottani erődítési munkálatokra, katonai csapatok kirendelésére, illetőleg a román támadás megelőzése céljából tett, emlékiratait az agg és bölcs uralkodóhoz, előrelátó aggodalmát már 1914-től, de különösen 1916. július elejétől fogva a román veszéllyel szemben. (*Levelek* V. kötet, 1576, 1673/a—i, stb.).

Ugyanez az erős magyar érzés világítja meg a világháború tartamára vonatkozó álláspontját is. Nyíltan és világosan megírta: «Háborúnk védelmi háború. Ellenfeleink szét-darabolásunkra törtek. Mi csak saját biztonságunkat kívántuk. Tőlünk minden hódítási vágy távol állott. Békét köthettünk volna tehát a hadüzenet napján, vagy bármikor azóta.» (Telefonüzenet Burián külügyminiszternek 1916. május 29-ről. *Levelek* V. kötet, 1645. sz., 202. l.)

Tisza István vágya, óhaja volt a haza minden talpalatnyi földjének megvédése, Magyarország fennmaradásának biztosítása. Nagyhatalmi ábrándok, hódítási törekvések felmerülhettek egyik-másik megtévedt osztrák katona fejében, de a magyar miniszterelnöktől és kormányától ilyen kívánság egészen távol állott.

Erre meggyőző bizonyíték a következő:

Tisza István következetesen ellenezte a közös hadsereg vezérkarának, illetőleg más katonai köröknek azt a törekvését, amellyel Szerbiából kisebb-nagyobb területeket megtartani akartak. Ezért kikötötte, hogy a szerb kormányhoz intézett és 1914. július 23-án kézbesített diplomáciai irat átadása előtt kifejezetten biztosítani kell az érdekelt Oroszországot, Angliát és más nagyhatalmakat, hogy Magyarország és a vele akkor államszövetségben volt Ausztria Szerbiát nem akarja sem megsemmisíteni, sem meghódítani. Mikor 1915. végén a győzelmes magyar-osztrák és német csapatok bevonultak

Szerbiába, Tisza mindent megtett arra, hogy megértesse a vezérkarral és a hadsereg-főparancsnoksággal: a Szerbiában ideiglenesen megszállott területeket nem lehet és nem szabad állandóan megtartani és azokban nem is lehet olyan katonai berendezéseket kezdeményezni, amelyekből ilyen tervre vagy szándéokra következtenni lehetne. (*Levelek* V. kötet 1—25. lap.)

Lemondása.

Jellemzésére nyújt értékes adatokat lemondásának története is, amelyre csupán ebből az okból térek ki.

Tévednek, akik azt hinnék, hogy Tisza István ragaszkodott a hatalomhoz és azért nyugodott bele abba, hogy az osztrák katonai körök vagy más államoknak (főleg a szövetséges német birodalomnak) a világháború alatt magyar ügyekbe gyakran beleavatkozó képviselői ezt vagy azt kívánják. Ellenkezőleg, szilárdan, ismételve határozottan küzdött minden olyan intézkedéssel, javaslattal vagy felfogással szemben, amely meggyőződése szerint ártott volna a nemzet érdekének.

Most utólag megállapíthatjuk, *neki volt igaza*. Így kereken kijelentette: nem a németeknek van joga azt megítélni, hogy Szerbia magatartásával szemben mikor van szükség fegyveres beavatkozásra. Élesen, nála szokatlan erős kifejezésekkel foglalt állást egyes alárendelt osztrák-magyar katonai parancsnokok intézkedéseivel, — mint magát kifejezte — «garázdálkodásaival» szemben, amikor azok a magyarországi nemzetiségek tagjai ellen általánosságban, egyéni megválogatás nélkül katonai utasításokat adtak.¹

Éppen olyan szilárdan ragaszkodott ahhoz is, hogy a vezérkar tartsa tiszteletben a magyar miniszterelnöknek

¹ 1914. aug. 24-én Buriánnal közli: «Kérlek, kövess el minden irányban minden lehető, hogy ez örületnek vége legyen, mert bármennyire is igyekeztem a végsőkig vitt türelemmel megkímélni Ő Felségét és ilyen pillanatban elkerülni a válságot, kénytelen leszek Ő Felségéhez menni és a kabinetkérdést legkomolyabban felvetni. Berchtold és Krobotin vesse magát közbe a királynál, mert a helyzet teljesen tarthatatlanná vált. — Tisza.» (Kézirata a M. Tud. Akadémiában.) A közbelépés sikeres volt.

törvényes hatáskörét és adja meg a teljes és hiteles felvilágosításokat a katonai helyzetről, különösen a veszteségekről és a rendelkezésre álló pótlásokról.

1916. június elején a Luck—Kowel közötti arcvonalon az osztrák-magyar hadsereget súlyos veszteség érte. Tisza ugyanilyen részletes felvilágosítást kívánt, és midőn az akkori magyar ellenzék egyes tagjainak (gróf Károlyi Mihály stb.) viselkedése folytán maga az agg uralkodó aggodalmaskodott, Tisza István állását kötötte a felvilágosítások megadásához, kifejtve, hogy a külügyek intézésére törvényes hatáskörét csak akkor tudja gyakorolni, ha — tekintettel az akkori román veszélyre is — a harcéri helyzetről mindenkor alaposan tájékoztatva van. (*Levelek*, V. köt. 1674. sz. j—l., 263—264. l.)

A világháború utolsó éveiben a magyar ellenzék gyakorolta azt a természetes és érthető jogát, hogy éles bírálatot mondjon a kormánynak különösen külpolitikája felől. Ekkor már az ellenzéki pártok az osztrák politikusok egy részével együttműködve, teljes erővel törekedtek arra is, hogy báró Burián István külügyminiszter és gróf Stürgkh Károly osztrák miniszterelnök hagyják el helyüket. Tisza Istvánnak egyelőre «kíméleti időt» engedélyeztek, amint ezt maga is megírta Stürgkhnek, nyilván abból az okból, mivel úgysis tudták, hogy a Tisza István eltávolítására irányuló kísérletek I. Ferenc József királynál nem vezettek volna sikerre.

1916. augusztus havában a magyar és osztrák miniszterelnök e tárgyban többször váltott levelet, melyekből csak az tűnik ki, hogy a magyar ellenzék tagjai a bécsi Bristol-Hotelben, különösen gróf Silva-Tarouca-val, Koerber Ernővel és más osztrák politikusokkal folytattak e tárgyban bizalmas megbeszéléseket. (*Levelek*, VI. kötet, sajtó alatt.)

Mihelyt az agg és bölcs uralkodó átment az örökkévalóságba, utódja kezébe és kabinetirodájába különféle beadványok, előterjesztések, emlékiratok stb. érkeztek, amelyeknek kifejezett és határozott célja Tisza István megbuktatása volt. Ezzel párhuzamosan támadták Tiszát egyes katonai körök, amelyek régóta nehezen tűrték a magyar miniszterelnöknek határozott fellépését s őszinte bírálatait,

továbbá különösen német diplomáciai képviselők is, akik dühösködtek a miatt, hogy a román kérdésbe, valamint más magyar belügybe megkísérlett beavatkozásukat Tisza kerekén visszautasította. Egyik ilyenfajta támadó emlékirat tartalmát is ismerjük és ma már megállapított ténynek kell tekinteni azt is, hogy gróf Polzer-Hoditz (később a kabinetiroda főnöke) részben a magyar ellenzék tagjai, részben nemzetiségi agitátorok (Hodzsza Milán stb.) részéről kapott előterjesztéseket juttatta el IV. Károly királyhoz, akit rá akart beszélni, hogy ne koronáztassa meg magát, hanem csinálja meg az össz-monarchiát, melynek eszméje ellen évtizedeken át annyi magyar vér folyt. Polzer maga is kifejezetten beismeri (*Kaiser Karl* c. művében), hogy törekvése volt «a magyar alkotmányt eltörölni, az ártalmas dualizmust összezúzni és összbirodalmat létesíteni». Ha ezt csakugyan megkísérlik, amíg a hatalom Tisza István kezében volt, ő maga állt volna az új magyar szabadságharc élére és mi (ahogy ezt neki még Ferenc Ferdinánd életében meg is mondtam) mentünk volna vele, mint 1848-ban édesapám Jellasicb bán ellen.

Károly király 1917. január 21-én József főhercegnek ajánlotta fel a magyar miniszterelnökséget és amikor erre a főherceg nem vállalkozott, 1917. február 6-án levelet írt Tisza Istvánnak, felkérve őt, hogy jelölje meg utódját. Tisza kihallgatáson, február 11-én, hangsúlyozta, hogy rendelkezésre bocsájtja állását, de mivel a király levelének utolsó mondatában egyúttal tanácsait kéri ki, a következőket kell kiemelnie: utódjául elsősorban Teleszky János akkori pénzügyminisztert, azután gróf Khuen Károlyt, Berzeviczy Albertet stb. tartja alkalmasnak, de a munkapárt nem olyan testület, amelyik egyszerűen valakit elfogadna vezérül. Ezenfelül a kormány lemondása esetén előlegesen, nyugodtan meg kell állapítani: milyen módozatok mellett történjék a miniszterelnök felmentése és az új kormány kinevezése. A király erre nyomban maradásra kérte fel Tisza Istvánt. Egy darabig látszólagos nyugalom volt, de a háttérben az összpontosított támadások nem szűntek meg. Rövid idő múlva a széleskörű általános titkos választójogot állították fel olyan követel-

mény gyanánt, amelynek elfogadására Tiszát rá kell bírni. A magyar ellenzéknek azok a tagjai, akik az uralkodónak ezt a tanácsot adták, jól tudták, hogy Tisza ebben a kérdésben gyökeres és szélsőséges változtatásokhoz nem lesz hajlandó hozzájárulni.

IV. Károly király 1917. április 29-én kiadott kéziratában az ellenzéki kihallgatások után kiemelte, hogy a Tiszakormány «ritka önfeláldozástól és mély hazafiságától vezetett céltudatos működését» közel négy éven át fejtette ki, amiért különös elismerést és köszönetet nyilvánított és felszólította a kormányt, hogy az ország ügyeit továbbra is vezesse. Ezt követőleg azonban néhány nap múlva újból báró Burián közös pénzügyminisztert küldte a király Tiszához, mert egyesek azt a kívánságot fejezték ki előtte, hogy a szélső általános választójogot még a háború alatt meg kell valósítani.

Tisza ebben a kérdésben nem volt hajlandó bizonyos határokon túlmenni és május 21-én Bécsben beadta lemondását. Még aznap este a bécsi Magyar Házban találkoztam vele és kifejeztem azt a vélekedésemet, hogy a helyzet különösen a nagyon jóakarátú, de gyakran befolyásolt uralkodónak többszöri ingadozása következtében és azért, mert az ellenzékkel folytatott koncentrációs törekvések nem vezettek eredményre, úgylis tarthatatlan volt.

Tisza szemüvegén keresztül komolyan rámnézett és csak annyit felelt: «Igen, de mi lesz az országgal?»

Neki volt ismét igaza. Lemondása megindította a nem kedvező fejlődési folyamatot gróf Károlyi Mihály kormányáig és — Kún Béláig.

A lemondás ténye azonban jellemző bizonyíték arra, hogy ha Tisza Istvántól királya olyat kívánt, ami meggyőződése szerint — különösen a világháború alatt — ártott volna a magyar nemzetnek, akkor nem engedett, hanem inkább megvált a hatalomtól, pedig érezte, hogy az ország ügyeinek intézésére küldetése van és gyötrődött a miatt, hogy utódai miként fogják vezetni az ország ügyeit. Ugyanekkor, ötvenhat éves korában, ment — a lövészárokba.

Azóta, különösen az új Olaszország története és más példák is bizonyítják, hogy a forradalom fenyegető veszélye

ellen nem az általános. titkos, szélső radikális választójoggal lehet sikeresen védekezni.

Tisza magyarságának egyéb bizonyítékai

csak külön tanulmányban volnának kifejtethetők.

Egyik meggyőző adat: megható szeretete a magyar (különösen az alföldi) nép iránt, amelyről csak ragyogó szemekkel tudott beszélni, ragaszkodása «vitéz huszárjai»-hoz, az, hogy miként gyönyörködött a magyar, a legmagyarabb költészetben és zenében stb.

Tisza István hitélete.

Szüleitől és nagyszüleitől erős református vallási meggyőződést örökölt.

Népes gyülekezet előtt kérkedés nélkül, de nyílt határozottsággal vallotta, hogy «az örök igazság, örök szeretet, az örök jószág és örök irgalom Istenével szemben gyarló, hitvány porszem az ember. Az Isten nélkül szármalmas vergődés, vanitatum vanitas, minden emberi erőlködés».

Abban az imádságban, amelyet mint huszárezredes a harctéren hősi halált halt két bajtársának sírjánál mondott el, így fohászzkodott a Mindenhatóhoz: «Porszem vagyunk a Te kezében; egész földi életünk múló pillanat az örökkévalóságához képest. Miért hozhatnók azt könnyebben áldozatul, mint veszélyben forgó hazánkért...?»

A nemzetek sorsának intézését a Gondviseléstől remélte és egészen megdöbbenően átérezte az egyénre nézve a predestináció tanát.

Amikor a pozsonyi főispán felesége valami kitüntetési ügyben hozzáfordult és arra utalt, hogy egyesek minő magas érdemrendet kívánnak, — 1915. augusztus 27-éről kelt válszában (*Levelek*, IV. kötet 1264. sz., 146. l.) azt felelte: «Hiába, furcsa bogár az ember. A legfurcsább pedig valamennyi közt az, aki különbnek tartja magát a többinél; mikor mindnyájan olyan végtelen piciny piónok vagyunk a világ sorsát intéző felsőbb hatalom kezében».

Teológus és világi férfi bizonyára többször tüzetesen

tárgyalni fogják még azt : mi volt Tisza István erős hitének a befolyása és következménye az államférfinak közéleti, különösen nemzeti politikai magatartására és cselekményeire.

Bizonyára ez a predestinációs hite magyarázza meg azt is, hogy amikor heteken keresztül hasztalanul szívósan törekedett arra, hogy elhárítsa, vagy legalább elhalassza szeretett magyar nemzetéről a világháború szörnyű katasztrófáját, fájó szívvel belenyugodott abba, amit egyik képviselőházi beszédében így fejezett ki : «Az embernek dolga a becsületes igyekezet. A siker magasabb, az égi hatalom kezében van», mert . . . «a Mindenható küzdelemre, megpróbáltatásra, veszélyre hív el egyeseket és nemzeteket». (Imádsága a két hős huszár sírjánál.)

Ugyanebből a hitéből értjük meg azt, ámbár lelke mélyén előre látta, hogy az 1912. júniusban ellene elkövetett sikertelen merénylet után «mindig készen kell állnia a nagy útra» — mégsem tért ki a veszély elől. Amikor lemondott a miniszterelnökségről, ment a harctérre, 1918. októberben pedig hasztalanul figyelmeztették, kérelték barátai, rokonai, hogy a megtévesztett és galád rágalomokkal felizgatott úgynevezett «közvéleményben» egyesek gyűlölettel tekintenek reá, — nem volt hajlandó sem vidéki rokonaihoz utazni, sem meghallgatni ismeretlen, akkortájtban jelentkezett tisztelőjének azt a bejelentését, hogy «újabb merényletet készítenek elő ellene».

Meggyőződésem : Tisza István a Gondviselés által számára kijelölt nemzeti feladatnak és egyúttal egyéni kötelességnek tekintette történelmi küldetését és minden földi hatalommal, egyúttal nemzetének ellentétes felfogásban levő részével szemben is vasakarattal keresztülvinni, végrehajtani törekedett azt, amire lelkiismeretének parancsszava őt kötelezte.

Tisza István szociális érzéke.

Egyik kiváló államférfi emlékirataiban ¹ mellékesen azt írja, hogy «az avult tekintélyek után induló Tisza Istvánban a szociális érzék teljesen hiányzott».

¹ Gróf Apponyi Albert Emlékiratai 3. kiadás 1926. 149. lap.

Ez az állítás jóhizemű, de igen nagyfokú tévedés.

Már egyik legelső tanulmányában,¹ amelyet akkor írt, amikor boldog családi életet élő, vagyonos, gondnélküli fiatalember volt, akit sem súlyos csapás, sem az élet hanyatlása nem befolyásoltak meggyőződésében, ezt olvasom: «Hát van-e abban igazság, hogy valaki, csakis mert véletlenül gazdag szülők gyermeke, kényelmes tétlenségben élhesse át életét, míg mást, ki az Úrnak éppen olyan teremtménye, születése örökös munkára, örökös nélkülözésre kényszerít... A családi élet folytonossága egyik nemzedékről a másikra s evvel együtt az örökösödési jog az emberiség anyagi és erkölcsi egzisztenciájának létfeltétele, melynek szükségét csak hígvelejű utopisták vagy rosszlelkű izgatók vonhatják kétségbe, de alapját csakis célszerűségi indokok képezik. Az igazság szempontjából igen bajos volna azt indokolnunk.»

Mikor még vidéken lakott, arról értesült, hogy a távoleső harmadik községben éjjel tűz ütött ki. Nyomban lóra ült, odalovagolt és a falu lakosságával egész éjjel oltotta a tüzet. Meghallotta, hogy a faluban a legszegényebb napszámos megbetegedett. Meglátogatta és melegen kérdezősködött felőle: helyesen kezelik-e? Az Alföldön kolerajárvány pusztított. Tisza István házról-házra járt, tanácsokat adott és saját kezével ápolta a kolerás betegeket. Mellette maradt azoknak is, akikről már látta, hogy utolsó óráikat élik. Még évtizedek múlva is meghatottan emlékezett meg előttünk arról: milyen lelki nyugalommal tud meghalni az egyszerű falusi magyar ember.

Már reá szakadtak a világháború gondjai, amikor (1914 nyarán) megtudta, hogy — nem is az ő falujában, hanem másik bihari községben (Varsányhelyen) — járvány ütött ki. Azonnal (levele szerint abban a percben) felkérte számvevőjét, Töplert, «organizálja az egész gyógykezelést»; ha szükséges, teljesen megbízható idősebb medikust küld le, aki az orvos felügyelete alatt a betegeket gondozza. (*Levelek*, II. 37.)

Nem győznék minden adatot felsorolni.

¹ Tisza István Összes Munkái. *Tanulmányok* 370. lap.

Hasonló szociális munkára biztatta barátait is.

Miniszterelnök korában visszaemlékezve «falusi látogatásaira» és körútjaira, lelkünkre kötötte: «Ha falun lakhatok, járatok be időnként az egész községet, menjetek be minden szegény ember házába, hallgassátok meg különösen a gondokkal küzdőknek panaszait. Iparkodjatok segíteni. Majd meglátjátok, mire körutatok véget ér, mennyire jobbak lettetek, mert szégyelni fogjátok, minő csekélységek miatt voltatok elégedetlenek, amikor a falusi magyar ember igazi nagy csapásokat is zúgolódás nélkül visel el.»

Tisza István később szélesebb hatáskörhöz jutva, a következőket írta: «Kegyetlen gúny közjólétről beszélni, míg embertársaink nagy tömege a nyomor határain tengődik. Jogosult, indokolt, mindnyájunk rokonszenvére méltó az a törekvés, hogy a tömegeknek jogos gazdasági érdekei érvényesüljenek a társadalom gazdasági harcában». Más helyütt is hangsúlyozta, hogy «jogosultak azok a törekvések, amelyek a néptömegek anyagi helyzetének javítására irányulnak». (Főgondnoki székfoglalójában 17. és köv. lapok.)

Már mint fiatal képviselő, 1897. februárban tartott egyik beszédében Tisza István foglalkozott a szegényüggyel, az alföldi mezőgazdasági munkáskérdéssel és az ipari munkások ügyeiről szintén nyilatkozott.

Kereken, nyíltan kijelentette (Képviselőházi *Beszédek*, I. köt. 398.): «Nagy szennyfoltja közéletünknek a szegényügy teljes rendezetlensége». (Sajnos, ezt a szégyenfoltot máig sem tudtuk egészen eltüntetni.) Ugyanakkor világosan megmondta, hogy a falusi lelkésznek, a hatósági személyeknek, a földesúrnak egyenesen kötelessége úgy foglalkozni (így fejezte ki magát) patriarchális úton a falun lakó munkásosztállyal, hogy megmaradjanak «a személyes érintkezésnek azok az aranyszálai, amelyek igen sok keserűségnek elejét vehetik, sok bajnak orvoslását lehetővé teszik» s amely módozat «megszilárdítja a különböző társadalmi osztályok közt a rokonszenv s a kölcsönös tisztelet érzését». (*Beszédek*, I. köt. 399.)

Szociális fejtegetései nemcsak a mezőgazdasági munkások érdekeinek fejtelembevételét kívánták.

Mint fiatal képviselő 1897. február 9-én felszólalt a Házban (*Beszédek*, I. köt. 372—387. l.) és kereste az ipari munkásság sorsának javítására szolgáló eszközöket. Kiemelte, hogy a munkások összes jogosult érdekeit felölelő erős munkás-egyesületeket kell megalkotni, továbbá a munkásjóléti intézmények terén az önkormányzati szabadság elvét széles körben kell alkalmazni. Ugyanakkor az ipari betegsegélyezési törvény (1891 : XIV. tc.) reformját kívánta és azt az óhaját fejezte ki, hogy a munkásosztályt az önkormányzat nevelő hatása alá kell helyezni és ily módon is elő kell mozdítani a magyar nemzet demokratikus, életerős fejlődését.

Különösen jellemző ez a két kijelentése : «Mély sajnálattal állapítottam meg (természetesen 1897-ben), hogy a munkások lakások kérdésében egészen a legutolsó időkig semmi sem történt»; továbbá «Tegyük lehetővé a sztrájkot is, mert én ebben semmi veszélyt nem látok»... «Ez olyan jogosult, természetes következménye a közgazdasági szabadság teóriájának, amellyel szemben a rendőrség feladata csak ott kezdődik, ahol a sztrájk rendetlenségekbe, vagy a munka megakadályozásába megy át.»

Közvetlenül néhány nappal a világháború kitörése előtt felkeresett az igazságügyminisztériumban, ahol estig tárgyalunk és azután vele együtt a Bálvány-utcán végig a pártkörbe mentem. Egyszerre — ma is élénken emlékezem — a Mérleg-utcából mankón bicegve szembejött velünk valamelyik munkáscsaládnak egyik nyomorék kis gyermeke. Tisza István sötét arccal éppen arról beszélt nekem, mennyire gyötrődik rajta, hogy az ő minden törekvése ellenére, alig lesz kikerülhető a borzalmas háború, mennyi szenvedést fog az majd okozni, hány fiatal élet pusztul el stb. Mikor meglátta ezt a kis gyermeket, nyomban abbahagyta az eddigi beszédet, lehajolt, magához emelte a szegény nyomorékot, kérdezősködött szülei és azok lakása után, pénzt adott neki : a szánelomnak és szeretetnek egész melegét árasztotta erre a kis ismeretlenre.

A fővárosban nagy kerülővel gyakran felkeresett néhány koldust, hogy úgyszólván napról-napra adhasson nekik nagyobbösszegű segítséget.

A világháború kitörésekor mindjárt megalakította a Hadsegélyző Bizottságot, tömérdek gondja és családi bajai mellett is (akkor egyetlen fia, két szeretett fivére és több unokaöccse a lövészárokból volt) önmaga intézte nemcsak a bizottsági elnöki tennivalókat, de az üléseken kívül is a hadsegélyezés igazgatásának legnagyobb részét, kicsi és nagy dolgokról maga tárgyalt különböző munkatársaival és nem mulasztott el egy alkalmat sem arra, hogy a háború által sujtottak gondjain enyhítsen.

Nem hiszem, hogy a magyar miniszterelnök valaha úgy túl lett volna halmozva kötelességekkel, mint Tisza István, mégis ő maga kiépítette a hadigondozás ügyének országos szervezetét. (*Levelek*, V. 147—162.) Önmaga törekedett egyrésről elvileg és általánosságban a rokkantak, hadiárvák és hadiözvegyek ügyeit irányítani, másrészt — amint hátrahagyott levelezése mutatja, — száz és száz esetben írt a főispánoknak, a közigazgatás más közegeinek és magánügyeinek a háború által sujtottak érdekében.

Amikor hadbavonult, megvizsgálta hozzáfordult «huszárjainak» egyes-bajos dolgait. A lövészárokból sajátkezűleg írt levelet képviselőtársainak, volt főispánoknak, kérte őket, járjanak el a hadbavonult katonáknak hátrahagyott családja ügyében államsegély, az Országos Hadsegélyző Bizottság intézkedése és hasonló tárgyában; jól emlékezett rá, — amint ezek a levelei is bizonyítják — hogy ezekben a hadsegélyezési ügyekben micsoda jogszabályokat kell alkalmazni és ha nem volt az első közbenjárásnál siker, újból részletes megkereséseket küldött.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Tisza István nem volt ugyan szociáldemokrata, de vitatom: igenis meg volt áldva szociális érzékkel és cselekedeteivel bizonyította, hogy tudja is, akarja is teljesíteni mindazt, amit felebaráti kötelességének érzett.

*

Tiszának végzete volt és egyúttal nemzetének sokszázados tragédiájához tartozott az, hogy életében az ő szeretett magyar fájának jelentékeny része nem értette meg, vagy egyenesen félreismerte őt.

Ez a kisebbség úgy vélekedett, — s talán jóhiszeműen el is hitték — hogy Tisza a néhai való jó függetlenségi párt képviselői által annakidején úgynevezett «átkos Ausztriának» készsége szolgálja, akinek nincs kifejtett nemzeti érzése.

A valóság: Tisza izzó magyar érzésű államférfiú volt, aki az osztrák kormányral, a katonai körökkel, különösen pedig a centralistákkal és az «összmonarchia» tervezőivel a legélesebb ellentétbe helyezkedett s a nagyközönség által nem is sejtve, valósággal állandó harcban állott, és pedig magyar érdekekért. Kezdve attól, hogy valamely «katonai létesítmény»-t (a háború alatt ágyúgyárat és hasonlót) ne Ausztriában, hanem magyar földön állítsanak fel, a hazai gazdasági és faji érdekekért teljes nyíltsággal és szókimondó bátorsággal harcolt, ami által természetesen a Polzer-Hoditzoknak, a többi magyarelles tervezőknek és a centralista katonai köröknek, illetőleg segítőiknek féktelen gyűlöletét hívta ki. Különösen érthető és kínzó aggodalommal nézett Tisza ama lehetőség elé, mely a méltán «legalkotmányosabb» jelzővel emlegetett agg uralkodó halála esetén hazánk jövőjére sötét árnyékot vethet. Ha Ferenc Ferdinánd trónörökös csakugyan megvalósíthatta volna azokat a törekvéseit, amelyek a magyar alkotmány erőszakos eltörlése és az abszolutisztikus összmonarchia létesítése iránt táplált, «bizony mondom» Tisza István — amint ezt bizalmasainak emlegette — «elment volna a golyóig és az akasztófaig»!

Tisza egyéniségében szemernyi sem volt az udvaroncból, abból a politikusból, aki a mindenkori uralkodó előtt kétrét görnyed és lesi annak minden gondolatát. Ha a magyar miniszterelnök kegyleső lett volna, a magyar szabadságharcok hős és önzetlen bajnokáról, Görgey Arturról sem nyilatkozott volna úgy, amint azt tette róla és többi társairól. Első minisztersége idejében Tisza tett előterjesztést I. Ferenc Józsefnek a halhatatlan emlékű bujdosó fejedelem, a nemes és nagy II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatala tárgyában. Tiszának köszönhetjük, hogy eltűnt közéletünkől az a szégyenfolt, amelyért annyit pirultunk, hogy Rodostóban porlanak a magyar szabadságharc vezérének és hűséges embereinek hamvai. A világháború ezernyi más gondja között

ugyancsak Tisza indította meg és harcolta ki a címer-, jelvény- és zászlókérdésnek a magyar közjog elveinek megfelelő szabályozását és a régi közös címer helyett a dualizmus elveinek megfelelő új címert és zászlókat alkalmaztatott. (*Levelek*, IV. köt. 1224. és köv., 1500—1500/j. sz.)

Tisza lovagias hűséggel szerette ugyan az agg és bölcs uralkodót, akire mint atyai jóakarójára tekintett fel, de még neki sem hódolt be, hanem többször — ezt már fennebb bizonyítottam — a maga akaratát juttatta érvényre, az általa mindig úgynevezett «öreg Felséges Úr» óhajával szemben.

Hirdették, hogy népgyűlölő.

Pedig senki sem szerette jobban nála a magyar szántóvető embert és különösen ennek alföldi fajtáját.

Demagóg izgatók háborús uszítónak kiáltották ki és a gaz orgyilkosok azzal a galád, hazug váddal törtek rá, hogy ő okozta a háborút.

A valóság pedig az, hogy a Szerbiával szemben 1914. júliusban felmerült nemzetközi bonyodalom idejében senki sem ellenezte olyan szívósan, kitartóan és keményen a háborús megoldást, mint éppen ő.

Mikor budapesti temetéséről letörten és reményvesztetten lakásomra mentem, hogy a geszti temetésre szükségeseket magamhoz vegyem, saját fülemmel hallottam a demagóg hazugságoktól elbolondított munkások szájából: Azért ölték meg Tiszát, mert hódítási célból végnélkül akarta folytatni a háborút.

Az igazság pedig az, hogy Tisza bármely percben békét kötött volna, ha meg tudja menteni Magyarországot régi határai között. Aki pedig úgy esengett a mindenáron való békéért, hogy feláldozza Erdélyt vagy egy más országrészt, az minden lehet, még tehetséges ember is (amint az volt pl. gróf Czernin Ottokár), de bizonyos, hogy nem magyar férfi.

Korunkban nemesak a toll és a sajtó nagyhatalom, hanem sokszor ijesztő hatalom az elfogultságból, néha csak mellékkörülményekből eredő tájékozatlanság, s azért virul, sőt teljesen ki is virágzott az, amit a szellemes Faguet «le culte de l'incompétence» jelzővel írt körül. Azok, akik semmi

lényegeset nem tudtak Tiszáról, még olyan is, aki csak valami udvari fogadtatáson vagy más futólagos összejövetelel egy-kétszer látta őt, elég merész volt nemcsak tehetségéről, tulajdonságairól, jelleméről torzképet adni, hanem pamfletben, reklámcélokat szolgáló, üzletszerű pályaudvari olvasmányban írkalni róla.

Ezért hangsúlyozom, hogy azoknak, akik különösen közéleti munkában együtt élhettek Tisza Istvánnal, — akik a régi törzsökös magyaros kifejezéssel élve, az ország ügyeinek intézésében «szolgatársai» lehettek — meg kellene írniok róla a valóságnak mindenben megfelelő tiszta, tárgyilagos igazságot.

Ha ilyképpen teljes lesz — hacsak mozaikszerűen is összeállítva — az ő közéleti munkásságának képe, akkor következik el a hivatásos történetíró komoly munkájának ideje.

Aki pedig nem ismerhette Tiszát, annak feladata volna bevárni, amíg elfogulatlanul tanulmányozhatja azokat a már csaknem könyvtárrá dagadt, hiteles adattömegeket tartalmazó kiadványokat, amelyek az elköltözöttről és munkájáról még életében, vagy halála után megjelentek. Különösen kiemelem az utóbbiakat, melyeket olyan férfiak írtak, akik leszámoltak az étellel s bár gyarló eszközökkel, de csak a tárgyi igazságot keresték, mert nem akartak mást, mint annak elismerését, hogy a közlöttek nyilvánosságra hozásával kötelességet teljesítettek.

Tisza István tragédiája újabb bizonyíték a mellett, hogy a nagy magyarok legtöbbször tragikus halál vagy életük alkonyán gyötrelmes lelki szenvedés vár. Az «önfeláldozó küzdelmek között végigszolgált közpálya» után Tisza még hideg elismerést sem kapott. Legfeljebb azzal vigasztalhatta volna magát, hogy valódi nagyságát halála után majd felismerik.

Honfitársainak túlnyomó többsége ma már látja a régi tévedést és elmondhatja Tiszáról azt, amit kedvenc költője, Arany János a legszebb magyar ódában Széchenyiről megírt :

Adjunk, Igaz! tenéked igazat!

És ezért emelt szobrot Tisza Istvánnak hálás nemzete.

BALOGH JENŐ.

FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA.

A művész.

A művész szó ma már annyira közkeletűvé s ezáltal olyan semmitmondóvá vált, hogy habozva írtam emlékezéseim újabb fejezete elé. Érdekes volna elemezni e szó forgalmi értékcsökkenésének eredetét a magyar nyelvben. Nem kétlem, hogy újabb udvariassági szokásunk, címrabságunk hozta magával e szónak árfolyamesését. Nem oly régóta terjedt el nálunk fokozott mértékben az, hogy mindenkit — amennyiben nincs hivatalos címe — foglalkozásán kell szólítani. Jól emlékszem, hogy atyámat is annakidején, amikor még nem volt tanár a Képzőművészeti Főiskolán, sokan szólították «Ferenczy úr»-nak; akkortájt még sokkal inkább volt szokás nálunk is, ahogy külföldön s főleg Angliában ma is teszik, az embereket nevükön, nem hivatásuk megjelölésével tisztelni; ez ma nálunk szinte illetlenség számba megy és így mindenki «művész úr» vagy «művésznő», akire ezt csak a leghalványabb jogcím látszatával rá lehet fogni. Kétségkívül innen ered, hogy a «művész» szó már nagyon is aprópénz lett nyelvszokásunkban, hogy igen sokat veszített eredeti csengéséből. (Atyám maga annakidején szóba is hozta előttem, mint újabb divatot, hogy egyesek «mester»-nek vagy «művész úr»-nak szólítják; utóbbi jobban tetszett neki. Akkor még szó se lehetett e megszólítás mai áreséséről.) Amidőn tehát Ferenczy Károly egyéniségét, életformáját ebben az egy szóban összegezem: művész, a szót az aranyalapra kell visszaállítanom, olyan értelemben, ahogy azt Thomas Mann (atyámnak is kedvelt s nagyra tartott írója) tette, mikor néhány évvel ezelőtt nagyszabású beszédben válaszolt mindazoknak, akik hatvanadik születésnapja al-

kalmából ünnepelték. E megkapóan szép, emelkedett hangú beszédben azt ígéri Thomas Mann, mintegy válaszként, viszonzásként a felé irányuló ünneplésre, tiszteletre, bizalomra, hogy továbbra is művész fog maradni; a fogadalom hangján teszi ezt az ígéretet, mint aki jól tudja, hogy nem kis, nem könnyű, nem mindennapi dolog, amit ígér, mint aki lelke mélyéig át van hatva a küldetés komolyságától, fennkölségétől és egyben nehézségétől, amikor — akár egy Grál-lovag, aki kardjára esküszik — fogadalmat, hitet tesz művészi életfelfogása mellett. Noblesse oblige... Ilyen értelemben, a szó legnemesebb, legelőkelőbb jelentésében kell művésznak mondani Ferenczy Károlyt; ilyen volt, amióta eszemet tudom; ilyennek jellemezhetem közvetlen megfigyeléséből, családias, szeretetteljes együttlétünk emlékeiből. Másik, régebbi korszaka, mely művészetét megelőzte, elbeszélésekből, adatokból, elejtett megjegyzésekből ismeretes előttem; aránylag kevés, hézagos adatból tudom csak megszerkeszteni, magam előtt visszaállítani. És ugyanígy vagyok azzal a döntő fordulattal, azzal az átmeneti időszakkal, amikor Fialka Olga hatása alatt felébredt Ferenczy Károlyban a művész.

Az előzményekben hangsúlyoztam, hogy Ferenczy Károly első gyűjteményes kiállításához írt bevezetője («a journalisták tájékoztatására írt dolgom», így nevezi ő maga, jellemző, szándékoltan józan, mondhatnám líraellenes kifejezőmódjában, akkor hozzám írt levelében) nemcsak annyiban fontos adalék, mert egyetlen a nyilvánosságnak szánt közlése, hanem mert tömörségében jóformán minden szava külön gondolati vágányra vezet és alkalmas kiindulópont egyéniségének bővebb jellemzésére. Nyilvánvalóan nem lehet véletlen, ha ennyire szűkszavú nyilatkozatban külön említi, hogy már 27 éves volt, mikor első képét festette; kétségkívül ő maga is sajtóságosnak, megszokott normáktól eltérőnek érezte, hogy a művészhivatás, mely lényét legrejtettebb zugaiig betölteni képes volt, ily későn bukkant fel benne. Általában mindig úgy szokás elképzelni a művészt, főként a kiváló művészt, mint aki már zsenge éveiben meglepő tehetséget mutat, akit ellenállhatatlan vágy kényszerít már

korán arra, hogy hajlamát kiélje, akit gyermekkortól fogva sarkal, ösztönöz az alkotás vágya, a megszállottság belső kényszere — a szellem, a *daimon*. Ellenállhatatlan, belső lelki kényszer és rendkívül korai, döntő nyilvánulása a tehetségnek: általában így, ezekben az alapvető vonásokban képzeljük el a kiváló művész útnak-indulását. Így nézve rendkívül figyelemreméltó Ferenczy Károly esete. Az egyik, a mély, kiapadhatatlan, ösztönző — a szó ó-görög értelmében *démonikus* — belső kényszer a legnagyobb mértékben megvan benne — később, amikor művészi énje már kialakult; a másik viszont az, hogy az elhivatottság már korán ütközzék ki, meglehetősen nagy mértékben hiányzik az ő esetében.

Igaz, hogy ifjú éveiben szeretett rajzolgatni, festegetni és alighanem bizonyos mértékig szóba is került, hogy talán érdemes volna neki hivatásszerűbben foglalkozni a festéssel; de korai rajzai, vízfestményei igazán nem érdemelnek nagyobb figyelmet, mint sok más műkedvelő hasonló horderejű kedvtelése. Így látta ezt környezete is, nevezetesen atyja, ezt nem is lehet tőle rossznéven venni. Tudom, hogy nagyatyám kevesellte Károly fia művészhajlamát. Apám maga beszélte, hogy nagyapám a régi gavadiai időkben nyomatékosan hangsúlyozta, mennyire másképp, mennyivel ragyogóbb, dönthetlenebb, vitathatatlanabb formában kellene mutatkoznia a tehetségnek ahhoz, hogy egy fiatalember igazán, joggal érezhesse magában az eljövendő kiváló művészt. Némi elmélázó mosollyal idézte erre vonatkozó megjegyzéseit, kétségkívül arra is gondolva, bár nem mondva, hogy később nem adatott neki mód atyját meggyőznie arról, hogy tévedett. (Nagyatyám akkor halt meg, amikor atyám még meglehetősen pályája kezdetén mozgott.) Lehet, hogy annakidején ez is letörte atyámban a művésztörekvéseket; hogy ő se merte vállalni a művészpálya kockázatát, éppúgy, mint ahogy bátyja, Ferenc is lemondott a színészi pályáról, amikor ezt csak atyja ellenére próbálhatta volna megvalósítani. Ennyiben analóg az eset; de Ferencnek sokkal halálosabb szerelme volt akkoriban a színészet, mint Károlynak a festészet; viszont Károly volt atyja kedvence; neki alighanem kisebb küzdelmet kellett volna vívnia az atyai ellenzéssel,

bizalmatlansággal szemben. Ő azonban nyilván nem is nagyon próbálkozott ebben az irányban; szépen beiratkozott a jogra, aztán átment a gazdasági akadémiára s végül 22 éves korban letelepedett Gavosdián, mint gazdálkodó.

Itt, ebben az időpontban jött a döntő sorsfordulat. Atyja meghívta Gavosdiára rokonát, Fialka Olgát, aki már akkor elismeréssel, sikerrel működött Bécsben a festőpályán. Nem első eset volt ez, hogy a nagytehetségű művész nő Magyarországon járt. Atyja, Fialka Móric — osztrák katonatiszt s egyben lelkes kultúrrajongó — a legnagyobb mértékben bátorította legtehetségesebb kislányát a festőpályára; Olga rendkívül korán tanult és már huszadik éve előtt mint komoly, figyelemreméltó festő nő szerepelt. A rokonság révén már régebben is tett egy ifjúkori festőkörutazást a Temes völgyében. Régi családi iratok közt megmaradtak azok a levelek, amelyeket a fiatal lány haza írt erről a távoli vidékről, ahol minden újság volt neki s ahol az egész rokoni, földbirtokos kör szíves vendégszeretettel fogadta. Úgyszintén megvan egy — még előző időpontról való — levél, melyet a műbarát-rokon, idősb Freund Károly, írt Bécsbe Olga atyjának, Fialka Móricnak, nagyban helyeselve, hogy lányának művészi tanulmányait atyai szeretettel felkarolja, előmozdítja és meleg szerencsekívánatait küldve a rendkívül korai és máris figyelemreméltó eredményekhez, amelyeket Olga elért, nevezetesen a könyvillusztrálás terén, amellyel a festésen kívül rendszeresen foglalkozott.¹ Olga korán tűnt fel mint arcképfestő is és már ama korai magyarországi útja folyamán rokoni alapon

¹ Fialka Olga még mint gyermeklány Krakkóban nyerte első mélyebb művészi benyomásait, Matejko műtermében, ahova atyja, aki mint magasrangú katonatiszt akkor Krakkóban állomásozott, elvitte. Matejko felismerte tehetségét s nagyban biztatta a művészpályára. Anyám élete utolsó éveiben — körülbelül nyolcvan éves korában — röviden, két-három oldalon megírta krakkói emlékeit. Keresetlen szavakkal állít emléket atyjának, akinek nagy művelődési hajlamáról, emberies, szabadelvű szelleméről nekem is sokszor beszélt és aki akkoriban osztrák katona létére lengyel körökben is meg tudta magát kedveltetni.

Emlékezéseit anyám német nyelven írta, mert a lengyelt, ha tudta is, de már régen nem gyakorolhatta. Nyolc nyelven beszélt,

festett arcképeket, közte egy pár gyermekarcképet is. Ezek az arcképek ma is megvannak és van köztük kettő, amelynek egészen különös a jelentősége: két elragadó, kedves, a művészi munka szépsége s az ábrázoltak személye révén egyaránt vonzó kisfiú-arckép, a két kis szőke Freund-gyerekről, Feriről és Károlyról. Ez volt tehát Olga és Károly első találkozása; a második az a döntő jelentőségű találkozás, amelyről szólni kezdtem, az, amely annyira mélyreható változást jelentett Ferenczy Károly életében. Ez az a sorsfordulat, amely valóban két részre osztja életét. Ez fejtette ki belőle az addig csaknem rejtve maradt képességeket; ez tette festővé. Ferenczy Károlynak Fialka Olgával való felnőttkori találkozását, kapcsolatát tehát ugyanolyan értelemben kell életrajzában kiemelni, mint más kiváló művészekében azokat a gyermekkori hatásokat, amelyeknek melegében tehetségük, elhivatottságuk életrekelt. A művészek — s általában a kiváló alkotók — életrajzainak gyermekkori szakaszában rendszerint igen jelentős, talán legjelentősebb szerepe van a gyöngéd, megértő, finomlelkű anyának, aki a szeretet szálaival szövö körül a gyermeket s női lényének megérzésével, kisugárzásával nagyban előmozdítja tehetsége kibontakozását. És íme, Ferenczy Károlynak, aki édesanyját oly korán vesztette el, hogy nem is emlékezhetett rá, későbbben, sokkal későbbben, de mégis meghozta a sors azt a nőt, aki odaadó szeretetével, lényének varázsával, valamint széles szellemi látókörével, művészi kultúrájával lehetővé tette, hogy igazi hivatottsága megnyílják előtte.

nagyrészt tökéletesen (a magyart csak házassága idejében tanulta meg).

Fialka Olga Bécsben Eisenmenger tanítványa volt. Ami illusztrációit illeti, némiképp Schwindre emlékeztetnek, olykor Ludwig Richterre; mint ezeknél, nála is megvan a részletekkel való zsúfoltság, valamint az idillikus hangulattartalom; mindamellett e korszellem határain belül határozottan van egyéni ízük. Atyám nem szerette illusztrációit, hiszen mind a túlrészletezés, mind az idillikus, érzelmes jelleg merőben ellenkezett mindazzal, ami neki egyénileg megfelelt. Egy alkalommal, amikor anyám illusztrációi kerültek szóba kettőnk között, ellene vetettem, hogy mégis csak igen nagy tudás van bennük. «Igen, de fölösleges tudás», felelte atyám.

Az átalakulás Rómában ment végbe, majd folytatódott Nápolyban, ahová már mint családapa megy ki, nejével és kisleányával együtt. Szorgalmasan végzi rajztanulmányát a nápolyi akadémián, de korántsem úgy, mintha az akadémia légköre legkevésbé is új hatást, új irányba való tájékozódást jelenthetne azzal az egyetértéssel szemben, amellyel még itt is neje oldalán, még nagyjában neje vezetése mellett dolgozik. Az irányváltás, merőben új behatások felé való vonzódás csak akkor kezdődik, amikor családját itthon hagyva, Párizsba megy és ott nyomban belekerül a Julian- és Bastien—Lepage-féle irányzatba, melyről az előzményekben szoltam. Ettől fogva megszűnik nejének közvetlen művészi hatása, bár Münchenben ismét bekapcsolódik művészéletébe; itt Olga, már három gyermek anyja, teljesen abbahagyta a maga művészi munkáját, odaadással szenteli magát a családnak, mindamellett szeretetteljes megértéssel veszi körül Károly művészi munkásságát; az a nem lekicsinylendő szerep az övé, amelyet minden szellemi alkotó mellett betölt az, aki bárki másnál előbb látja műveit, aki legközelebről vesz tudomást terveiről, aki mint legelső kiváltságos közönség reagál arra, amit alkotott. Nagybányán aztán ketten osztunk ebben a kiváltságos szerepben: nemcsak anyám, hanem egyre nagyobb mértékben magam is igen korán vagyok az, akinek legelőször mutatja képeit, akitől természetes magátólértetődőséggel várja a megértő szemlélést, sőt hozzászólást.

Elhibázott eljárás volna tőlem, ha váltig igyekezném az első személyt kiküszöbölni, miközben atyám alakjáról, művészi és azzal oly szorosán összefüggő, vele homogén emberi lényéről emlékezem. A legnagyobb tárgyilagossággal ismertetve Ferenczy Károly életét, lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hogy gyermekei rendkívül nagy helyet foglaltak el egész gondolat- és érzésvilágában. Mint első és egyben igen korán érett gyermek, igen sokáig én voltam atyai érdeklődésének gócpontjában. Ha nem így hozta volna magával a sors, akkor jelen munkám is más alakot öltene; hiszen épp az atyám mellett jutott kiváltságos szerep teszi nekem lehetővé, hogy annyira közvetlen szemléletből ismertessem egyé-

niségét. Nagybányai éveinkre elevenen, felejtethetlenül emlékszem; München és homályosabban Szent-Endre is él tudatomban. Ami a nápolyi időszakot illeti, ez ugyan oly korai, hogy még halványan sem emlékezem rá, legfeljebb tudatalatti emlékekben s utóhatásokban maradhatott meg bennem; mégis meg kell állapítanom, hogy atyai mivolta akkor is igen fontos mozzanat volt életében; a kis gyermek, aki ott vele volt, aki ott tanult járni, valamint (először olaszul) beszélni s aki az elbeszélések tanúsága szerint Nápolyban éppúgy megnyerte környezete szívét, — olasz dajkájától egészen az utca talián népéig, amely kitörő, olaszosan heves tetszésnyilvánítások között igyekezett anyja karjai közül kiragadni, ahol csak mutatkoztak — mint itthon a rokonokét; ez a kis gyerek, aki szüleinek annyi vázlatkönyvében, valamint nagyszámú fényképben van megörökítve, nyilván fénypontját képezte annak a nápolyi légkörnek és nagy, igen nagy szerepet töltött be nemcsak anyja, hanem atyja életében.

Művészi szempontból fontos emlékei ennek az időnek a vázlatkönyvek, amelyek családi tulajdonban megmaradtak. Ezeken kívül maradt atyámnak számos tanulmánya a festőakadémiáról s néhány vízfestményű tájképe. Nápolyi munkái közt egészben véve van sok gyengébb, de van már gyönyörű is. Bár még kevés látható ebben az idejében abból, ami későbbi, kifejlett egyéniségét jellemzi, bár még nyoma sincs itt a folthatásnak, a szintétikus összegezésnek: viszont már teljes mértékben föllelhető, ami elejétől végig sajátsága: a lelkiismeretesség, tisztelet, pietás a természet iránt, amely — noha más formában, de ugyanolyan mértékben nyilvánul később, fölényes, egyéni ízű tudással megfestett, széles ecsetvonásokkal, erőteljes szintézissel megalkotott képeiben, mint nápolyi idejének gyengéd, finom, részletező rajzaiban és vízfestményeiben. Maradtak gipsz utáni rajzai, aztán pár jelmez alaktanulmánya, rajzban és vízfestményben; ezek igazán kezdetleges és főleg jellemzőtlen, merőben iskolai jellegű tanulmányok. A szoborrajzok közt egy rendkívül szép maradt meg, egy Vénusz-fej, amelyen nyilván különös érdeklődéssel, elmerüléssel dolgozott. Ily

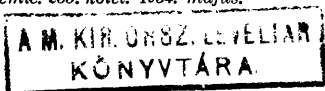
vonatkozásban érdekes, hogy a Vénusz-szobor vagy Vénusz-fej később, fejlett, nagybányai idejében is nem egy ízben merül fel, mint kedvelt motívuma. Egyszer egy plakátterven alkalmazza, úgyhogy két kéz koszorút tart a Vénusz-fej fölé; ez valami kiállítási plakátpályázatra készült, amelyet persze nem ő nyert meg; éppúgy nem fogadták el azt a címlap-fedéldrাজot, amelyet ugyancsak a nagybányai időben készített a *Művészet* c. folyóirat számára: egy Vénusz-szobor áll középen, körülötte pedig több, a mai életből vett alak, akik szimbolikusan fejezik ki az emberek magatartását a művészi szépséggel szemben. Egy fiatal férfi, szalonkabátban — az akkori idők komoly ünneplőruhájában — letérdel előtte; egy nyárspolgár könyvvel, Baedekerrel a kezében vesz róla tudomást; egy munkás hátat fordít neki. Csendéletei közt egy különösen szép van Vénusz-szoborról; ezt Nagybányán festette, egy igen szép, finom gipszöntvényről, a Capitoliumi Vénuszról, amely nagybányai otthonunk «szalonját» díszítette. Erős, búzavirág-kék selyem volt a háttér s a szobor mellett egy tálban rózsák voltak. Ez a képe különösen érdekes annyiban, hogy — bár általában véve igen sok képére joggal mondhatjuk, hogy a szépségideálnak (itt most nem a sajátos festői és kompozicionális szépséget értve) alig van benne szerepe, itt viszont szinte szimbolikus kifejezést nyer a szépség gondolata a csendélet összeállításában, ahogy a művészi s egyben emberi szépséget, a Vénuszt, és a természet kertjéből sarjadó másik szépséget, a rózsát helyezte egymás mellé. Amikor már kész volt a kép, egyszerre úgy találta, hogy a kettő nem jó együtt — bizonyára nem úgy, mintha hirtelen kedvét veszttette volna ettől a jelképes összeállítástól, hanem mert kétségkívül a kompozíciót, a Vénusz-szobor magas, hosszúkás, barnásfehér színfoltját a tálban elterülő rózsák széles rózsaszín foltja mellett nem találta eléggé zártnak, eléggé kiegyensúlyozottnak; erre szétvágtá a képet és pedig oly szerencsés eredménnyel, hogy két önmagában teljesen helytálló, igen szép kép lett belőle. Mind a kettőt ki is állította és ma már talán senki sem tudná megállapítani, hogy számos gyönyörű rózsacsendélete közül melyik a levágott «fél» kép. A két ikerfestmény tulajdon-

jogilag is hamar különvált, a rózsákat nemsokára megvették, a Vénusz atyám birtokában maradt.¹

A nápolyi idők vázlatkönyvei közt van olyan, amelyről azt sem mondhatom, hogy «apám vázlatkönyve». Annyira együtt dolgoztak akkor anyámmal, hogy nem egy esetben mindkettőjük rajzai találhatók ugyanabban a könyvben; sőt mi több, néha nem is egészen könnyű eldönteni, még munkájuk alapos ösmerőjének sem, hogy egy-egy rajz melyikük munkája. Nem egy esetben csak az aláírás az, ami lehetővé teszi a megállapítást — nem a név persze, mert nevet nem írtak alá, hanem a hely és a kelet olykor rajta van egy-egy rajzon, apám jellemző, már akkor is erőteljes kézírásával, mely hasonlíthatatlanul kevesebbet változott az évek folyamán, mint rajz-stílusa, mint az a művész-kézírás, amely festőegyeniségével, felfogásával lépést tartva alakult s fejlődött egyénibbé s egyénibbé. Íme, ez is megkapó példája annak, hogy emberi egyénisége már meglehetősen kialakult volt, miközben művészi lénye, aránylag későn, kibontakozott.) Mindenesetre, ha nincs is apám e korai rajzaiban, egy-egy nápolyi tájról, egy sziklás útról vagy capri-i partrészletről készített ceruzarajzában jóformán semmi az ő később oly ízig-vérig egyéni felfogásából, stílusából, az mitsem von le e rajzok szépségéből, gyöngéd, szinte nőies bájából, már azért sem, mert igen komoly, figyelemreméltó rajz-stílus volt az, amit akkori tanítómesterétől, anyámtól többé-kevésbé változatlanul átvett. E régi vázlatkönyvek legszebb, valóban megkapó, mesteri s egyben bájos rajza egy göndörfürtű, alvó kisgyermeket ábrázol; kimagaslóan a legszebb a számos arckép közül, melyek akkoriban rólam készültek. Nem is olyan régen történt, hogy egyéb családi emlékekkel együtt ez a vázlatkönyv is birtokomba került; nem is látta még jóformán senki. Amikor az említett gyermekrajzot megmutattam olyanoknak, akikről művészi és emberi szempontból meleg érdeklődést tételezhettem fel, az illetők valóban meghittséggel, szinte áhitattal szemlélték úgy, mint amikor valakinek legkedvesebb családi élményeibe nyer váratlanul

¹ Ferenczy Noémi tulajdona

betekntést egy kívülálló — szinte lábujjhegyre állva, mint ahogy az ember tényleg lábujjhegyen jár, ha egy pillanatra feltárul a gyermekszoba ajtaja, ahol épp egy kisgyermek alszik. E látogatóimnak úgy mutattam e rajzot, mint anyám művét, miután valóban gondolkodás nélkül így könyveltem el magamban, mikor a vázlatkönyv kezembe került. És ez természetes is, mert hiszen főleg anyám volt az, aki akkor mindig velem volt és igen gyakran rajzolt engem. Később egyszerre átvillant rajtam, vajjon valóban anyám rajza-e ez, nem apámé? És megvallom, a magam szempontjából nem is tartom fontosnak ezt eldönteni, nem vizsgálom a rajzot ebből a szempontból; szinte jobban esik, ha nem tudom, mintha ezzel még becsesebb maradna számomra azoknak a régi nápolyi időknél ez a meghitt, kedves emléke. Alighanem mégis csak anyámé, mert apám akkoriban még nem igen ért el ehhez fogható figurális rajzot, olyat, amely ennyire ment lett volna minden kezdő fogvatékosságtól; viszont anyám rólam készített rajzai, pasztellei rendszerint többé-kevésbébbé genre-szerűek, csaknem azt mondhatnám édeskések; van bennük egy bizonyos elbeszélő, csaknem irodalmias, ahogy mi atyámmal általában (nem épp anyámra vonatkozólag) mondani szoktuk, novellisztikus elem, amely itt ugyan jogosult az anyai érzés szempontjából, de mégsem a legmagasabb művészet sajátja. Ez a bizonyos elbeszélő irodalmi íze nagyon is megvan a kor művészetének, nevezetesen pedig annak az osztrák, bécsi művészi légkörnek, amelyben anyám mint festőnő tanult s dolgozott. Így azokon a képeken, amelyeken édesanyám örökítette meg legkedvesebb modelljét: a kisgyermekkel mindig történik valami, vagy katonásdit játszik, vagy meztelenül áll s örül az odakészített fürdőnek... szóval mindegyik, bármily kedves és bármily figyelemreméltó festőtudással van megcsinálva, mégis bizonyos mértékig genrekép. A szóban forgó rajz nem ilyen és éppen ennek a novellisztikus elemnek a hiánya az, ami ezt magasra, egy komolyabb, felsőbbrendű művészet síkjára emeli, amelyen nem volna helye a genre-szerűségnek. Lehet, hogy akadna olyan műbíráló, aki ezt a felfogásomat előítéletnek tartaná, aki szerint a genre-szerűség mitsem von

le egy kép érdemeiből — hiszen épp nemrégiben egy igen elismert műértő állt meg nyilvánvaló megilletődöttséggel anyámnak egy, műtermem falán elhelyezett (valamivel később, a szentendrei években festett) kis képe előtt, amely ugyancsak egy ilyen kedves kis történet, egy ilyen genreszerű epizódot ábrázol: az elmaradhatatlan kisfiú, amint kislányos ruháját kötényszerűen maga elé tartja és fölfelé emelt tekintettel várja, hogy a nagypapa, aki egy cseresznyefa mellett áll a kisfiú mögött, cseresznyét dobjon neki; a gyermek közelében egy tyúk figyeli, hogy mi történik. A kis kép igen jól van komponálva és mondhatom, gyönyörűen, egységes festőelóadással, minden kicsinyesség nélkül van megfestve. Lehetetlen nem gyönyörködni benne, akkor, ha nem érezzük zavarónak, hibának azt, hogy valóban iskolapéldája a genreképnek. Atyám, főként később, amikor a maga egyénisége, felfogása már erősebben kialakult, nagyon is hibának, zavarónak, majdnem azt mondhatnám diffamálónak érezte és ezzel maradéktalan magyarázatot kapunk arra a kérdésre is, amelyet nem egy ízben intéztek hozzám: miért hagyta abba anyám a festést? Még ha talált volna is időt és erőt ahhoz, hogy három gyermekkel és a háztartással járó minden elfoglaltsága mellett fessen, apámtól nem nyert volna erre biztatást. Hogy apám, legalább is a későbbi időkben, nem sokra tartotta anyám munkáit, az egyrészt egyéniségéből folyik, amelynek misem felelhetett meg kevésbé, mint ez a novellisztikus festészet; másrészt még fokozottan érthető annyiban, hogy az ő ideje épp a legerősebb ellenhatás korszaka volt mindazzal szemben, ami anyám iskolájára jellemző, hogy a hatás és ellenhatás törvényénél fogva természet-szerűen a kor nagyon is hajlandó volt szakítani mindennel, ami az előző időszak művészi fegyverzetéhez tartozott, hogy a «*nous avons changé tout cela*» jelmondat alapján egy erőteljes mozdulattal elsöpörtek, sutra vetettek jóformán mindent, amit az előző egy-két évtized művészei műveltek. Ez a jellemző, számtalan példával illusztrálható jelenség az értékelés hullámozása a művészetben, amely nem egyszer túlzottan alábecsüli épp a közvetlenül megelőző korszak termékeit, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Fialka Olga

munkássága, melyet becsülésre méltó hely illet meg kora művészetének történetében, oly teljesen feledésbe merülhetett. És az ő nagyvonalú, nagystilű gondolkodását viszont az jellemzi, hogy minden mellékgondolat, megbántottság vagy hiúság nélkül tért e fölött napirendre.

Ha anyám egyéniségét a maga egészében, a maga teljességében szemlélem, világos előttem, hogy művészi tehetsége és mindaz, amit ezzel a tehetségével ő maga alkotott, csak egyik és nem is a legkiválóbb adottsága az ő sokoldalú, gazdagon organizált lényének.¹ És ha nem így volna, akkor nehezebben volna magyarázható az a magátólértetődőség, amellyel ő maga lelépett a porondról mint festő, — nem is csupán azért, mert a női hivatás, az anyaság elsőrendűen fontos volt neki; nem is merőben azért, mert mindvégig bele tudta élni magát férje művészi törekvéseibe és megértéssel, átérzéssel figyelte alkotásait; de mindezekon felül azért, mert páratlanul nagyvonalú, széles látókörű, összefoglaló szemléletű egyéniség volt, akitől éppoly távol állt minden kicsinyesség, mint az önteltség vagy önérdék. Ily vonatkozásban, anyám összefogó, pantheisztikus világnézetét illetőleg elevenen él bennem egy párbeszéd szüleim közt. Nem tudom már, miként hozta magával a beszélgetés, amikor anyám határozottan kijelentette, hogy ő vallásos. Hallom apám hangját, amint nyomban vitatta ezt s kifejtette, hogy anyám, ha ezt állítja, a vallásosságnak az elfogadottól merőben eltérő értelmet ad; és hogy ez nem egyéb, mint a Renanféle «vallásosság» — «l'émotion religieuse en regardant un beau paysage». (A vallásos érzés, amikor az ember egy szép tájat szemlél.) Szüleim mindig németül beszéltek egymással, mégis jól emlékszem, hogy apám franciául mondta ezt, talán nem is csupán a francia nyelv iránti szereteténél fogva, hanem alkalmasint azért, hogy kis testvéreim, akik akkoriban még nem tudtak franciául, ne érthessék.

¹ Apám maga használta egy alkalommal, velem anyámról beszélve, ezt a szót: «zenialitása», amivel — nyilvánvaló és kézenfekvő — nem művészi munkájára célzott, hanem emberi egyéniségének nagyvonalúságára.

Ferenczy Károlyné a maga művészi munkáját teljesen abbahagyta akkor, amikor már három gyermek anyja volt. Aztán, évtizedekkel később, hajlott korában, hébe-korba ismét kedve támadt, hogy valamit rajzoljon, egy-egy tájat, vagy valami alkalmi illusztrációt egy családi levélbe; ugyanolyan finom kalligrafikus vonásokkal, aminőkkel leveleit írta, egészítette ki ezeket olykor egy rajzzal, mely kapcsolatban állt a levél tartalmával; a rajzolás természetes életnyilvánulása maradt. Ugyanilyen igénytelen kedvtelése volt egy időben az is, hogy gyermekeivel a hevenyészett vers formájában szeretett levelezni; verses lapjai tele voltak vidám ötletekkel. Rendes prózában megírt leveleinek stílusa a maga keresetlenségében oly szép volt, hogy ezt még olyan, elfogultsággal nem vádolható bíráló, mint sógora, Ferenc, is nyomatékosan elismerte s hangsúlyozta.¹

Az is érdekes, hogy anyám saját korai művészi irányzatán mily messze túlmenően tudta a művészetet értékelni, szeretni. Hogy férje képeiért lelkesedett, hogy később gyermekei művészi munkáit — nevezetesen ifjabb gyermekeiét is, akik nálamnál későbbi művésznemzedékhez sorolandók és már körülbelül kezdettől fogva, mondhatni antinaturalisztikus, többé-kevésbé «expresszionisztikus» felfogásban dolgoztak — teljesen tudta méltányolni: erről esetleg azt lehetne gondolni, hogy a családi kapcsolat, az anyai szeretet is elősegítette a megértést. De akkor hogy' magyarázzuk azt, hogy amikor, már túl a hatvanon, két ifjabb gyermekével együtt eljutott Párizsba, valósággal lelkesedni tudott Cézanne képeiért? amivel szemben még magamnak, mit tagadjam, meg kellett szoknom Cézanne-t, amíg képes voltam egész jelentőségében értékelni. Igaz, Grecóig, akit viszont én ajánlottam figyelmebe, amikor Münchenben voltunk együtt, már nem volt hajlandó elmenni; a Pinakothékában elhelyezett Carstanjen-gyűjtemény Grecója, a véleményem szerint különösen

¹ Ferenczy Ferenc az ő szokott, folytonosan tréfálkozó modorában egy alkalommal sógornőjének lapon válaszolva ilyen címmel küldte a lapot Nagybányára: «Ferenczy Károlyné úrnőnek... született Goethe».

szép, nagyszerű *Golgotha*, sehogy sem tetszett neki; érzése elutasította, idegen maradt Grecóval szemben. Engem ebben a képben az olaszos, tintorettós és mégis egyéni kompozíción, a komor, eredeti, gyönyörű színösszeállításon s az előtér nőalakján kívül főleg a festői előadás hallatlanul könnyed lazasága, szabadsága kapott meg (legfőképpen Krisztus arcánál); anyámat kétségkívül az a lázálomszerű nyugtalanság zavarta, mely Grecónak általában egyéni sajátja. Ami párizsi benyomásait illeti, az is meglehet, hogy ott a sok első benyomás újszerűsége egészben véve is annyira magával ragadta, hogy ez a fölhangolt lelkiállapot fogékonyabbá tette minden új élmény iránt.

Ferenczy Károlyné a kevesek, a ritka kiváltságos emberek közé tartozott, akik rendkívül magas korig s egészen az elmúlásig teljes, változatlan frissességben őrzik meg szellemi képességeiket. Lelki egyensúlyát is bámulatos mértékben megőrizte hosszú, évtizedekig tartó testi szenvedés, rokkantság, sőt lelki zaklatottság, családi és egyéb gond között is. Akik élete alkonyán találkoztak vele, akik Nagybányán abban a háborúutáni, román impérium alá került fészekben vetődtek el a régi családi otthonba, ahol szerény elzártágban élte le utolsó éveit, az agg nővel való együttlétből kétségtelenül azt a benyomást vitték magukkal, hogy rendkívüli emberrel találkoztak. Volt rá eset, hogy a látogató, aki elbeszélgetett vele, nem is sejtette, hogy testileg mennyire törékeny, milyen szenvedő, rokkant az a koros hölgy, akivel oly élénk, érdekes eszmecseréje volt; akadt, aki meghívta, hogy most már aztán ő látogassa meg, nem is sejtve, hogy még a másik szobába is csak a legnagyobb nehézséggel tud átmenni. Valóban, az, aki így megismerte, aki láthatta, mennyire érdekli minden (kivéve az emberszólás, mert ezt egész életében nem szívelhette); hogy mennyire szeret olvasni, mily eleven érdeklődéssel vitatja meg a világirodalom, sőt a világpolitika legújabb problémáit; és hogy mennyire szívből tud örülni a természet szépségeinek mindamellet, hogy évszámra alig bírt eljutni a ház verandáján túl — elég volt neki az, hogy egy különösen szép naplemente aranyozza be azt a pár fakoronát, amely elzárta előle a távolabbi kilátást,

hogy az a darab nagybányai ég a fák lombja fölött különösen szép színekben s felhőzetben mutatkozzék előtte, ahhoz hogy ez az egyetemes természet szépsége előtti áhítat hangulatába ragadja : aki így látta s ismerte meg őt, az méltán s joggal kiálthatott volna fel olyanformán, mint Napoleon Goethével való találkozása után : *«Voilà un homme !»*

Ritka eset, hogy nagy művész oly későn és a biztató előzményeknek mondhatni csaknem teljes hiánya mellett jusson el rendeltetéséhez, mint Ferenczy Károly ; és ugyancsak ritka, rendkívüli egyéniség volt a nő, aki ehhez hozzásegítette. Ha azt mondanám : «aki tehetségét életrekelte, nyilvánulásra készítette», ez a fogalmazás bizonyára szintén nem volna helytelen, így is megfelelne az igazságnak ; mégis sajtáságosképpen a kielégítetlenség ízét kell éreznem, ha ezzel az átalakulással, atyámnak ízig-vérig s a szó legnemesebb értelmében művésszé válásával kapcsolatban a tehetség szót használom. Láttuk, hogy ifjan környezete s nevezetesen atyja nem tartotta sokatígérő tehetségnek, sőt lehet, talán ő maga sem. Ebben nyilvánvalóan tévedtek ; de hogy olyan nagy mértékben tévedt nagyatyám, amikor Károly fia tehetségét kevesellve, vonakodott neki jövőt jósolni a művészetben, úgy érzem, azért volt, mert nem tudta, hogy nemcsak a tehetség teszi a nagy művészt. Hibás volt a lélektani számítása, téves volt a kiindulópont ; nem ismerte a nagy művész lélektanát. Ő alighanem elragadtatással biztatta volna kedvenc fiát, Károlyt, ha az azt a bizonyos feltűnő, ragyogó, könnyedén nyilatkozó tehetséget mutatja, amely kétségkívül megvolt sok, nagyon sok emberben, akik aztán, ha művészpályára mentek, távol maradtak attól, hogy nagy művészetet alkossanak, akikben talán több, sokkal több volt a «tehetség» — de kevés volt az egyéniség. A tehetség bizonyára nagyon könnyen ad a festészetnek utánérzőket, kápráztatón ügyes meseterembereket, akikre nemcsak az nem illik, hogy «nagy művész», hanem még az is alig, hogy «művész». Ha ily szempontból nézzük a kérdést, talán nemcsak hogy nem előny, hanem inkább hátrány a nagy tehetség. Mindenesetre úgy érzem, túlsokat szokás dobálódzni a «tehetség» szóval ; sok-

szor gondoltam már, hogy Ferenczy Károlyt nem a tehetség tette nagygyá, hanem az egyéniség és a jellem. Végső fokon kétségkívül jellembeli tulajdonságok döntöek a művészetben — ezt gondoltam már régen s most elgondolásom vágányán tart egy olvasmányom, amelyre «véletlenül» bukkantam (ha ugyan vannak véletlenek), Ludwig Klages *Persönlichkeit* című könyvének fejtegetései a jellemről, a karakterről. Klages az ő módfelett vonzó módszerével, amellyel mindig a szó jelentésének alapos körülírásából indul ki, igen érdekesen határozza meg a jellem — Charakter — fogalmát, és pedig Goethe nyomán. Így kétféle értelemben használható ez a szó, szűkített érteleme szerint csupán az erkölcsi, az etikai jellemre vonatkozik, tágabb értelemben a jellem minden erkölcsi kritériumtól elvonatkoztatva jelenti azt, hogy valaki egyéniségének megfelelő célja, akarata mellett kitart és semmi által el nem téríthető ettől. Mindkét értelemben véve kell használnunk a jellem szót Ferenczy Károly esetében; az első, a szűkített értelemben, ha emberi mivoltát szemléljük, a második, a bővebb (Klages szerint a goethei) jelentésében akkor, ha művészlényéről van szó.

Tehetség, egyéniség, jellem, tántoríthatatlan kitartás egyéni célja irányában: a kiváló alkotóművész összetevői; ezekhez jön még az ízlés és artisztikum; ezek Ferenczy Károlynál ugyancsak elsőrendűen fontos tényezők. Megjegyzendő, hogy atyám maga — noha nemcsak lélektani vagy filozófiai, de még művészi kérdésekben sem bocsátkozott soha bővebb, merőben elméleti fejtegetésekbe — a maga szűkszavú modorában erősen ellene szólt a tehetség csodaváró túlbecsülésének; nyilván bosszantotta, ingerelte az ezzel a fogalommal úzótt visszaélés. Erre vonatkozó mondanivalója abban összegeződött, hogy hangsúlyozottan idézte a franciákat, akik a fiatal, nagyon is a tehetsége kártyájára mindent feltenni kész, tehetsége erejében vakon bizakodó ifjúnak, vagy akár annak is, aki fél, hogy talán nem elég a tehetsége, ezzel az irányelvvel szoktak megfelelni: «Travaillez, alors vous auez du talent» (dolgozzék, akkor majd lesz tehetsége). Hogy annyira nem szerette az elméleti beszélgetéseket, vitákat, az is olyan sajátsága, mely joggal ejthet gondolkodóba.

Nem hinném, hogy ez onnan származhatott volna, mintha valaha is nehezebbre eshetett volna megfelelő, gondolatait teljesen fedő kifejezést találni mindahhoz, amit hitt s vallott. Hiszen láttuk, hogy amikor «azt a journalisták informálására írt dolgát» megírta, szabatos, gondolatának minden árnyalatát kifejező fogalmazásért nem ment a szomszédba. Érvelő képessége igen erős, fejlett volt. Ezt számtalanszor megfigyelhettem, sőt már gyerekkoromban magamon érezhettem, amikor súlyos, dönthetetlen érveket vonultatott fel velem, hebegő, éppen nem talpraesett beszédű fiúval szemben, ha valami hibát, baklövést követtem el, amely sehogy sem illett ahhoz a ragyogó elképzeléshez, amelyet atyai szíve rólam megalkotott magának. Másokkal, felnőttekkel is szeretett olykor vitatkozni; élvezte a vitákat, csaknem öncélúan űzte és jellemző volt az a vérmérsékleti hév, amellyel — semmi könnyedebb előcsatározásba nem bocsátkozva — érveinek legsúlyosabb ágyúival igyekezett kivégezni ellenfelét. Mindamellett azonban nemcsak hogy nem szerette a merőben elméleti fejtegetéseket, nevezetesen művészetéről, hanem hangsúlyozta is, hogy a művész ne is igyekezzék felfogását, törekvéseit elméletileg indokolni; a műélvezet gyönyöreit, mondjuk a hatást, amelyet valamelyik képtárban szemlélt mesterművek tettek rá, ne is próbálja elméletileg meghatározni, szavakba foglalni. Ez objektíve ellentmondásnak, a következetesség hiányának látszhatik; és nem is érzem könnyűnek a feladatot, hogy kihámozzam szubjektív értelmét. Tény, hogy egyrészt élvezettel bocsátkozott elméleti vitákba, ha a beszélgetés úgy hozta magával, s hogy ilyenkor mindig készek voltak érvei, sőt igen ötletes, meglepő érvek, és hogy dialektikai fegyverzetét mindig erősnek, csaknem győzhetetlennek érezte; és viszont volt nem egy téma, amelyről lehetetlen volt beszélgetésre bírni, és nevezetesen az őt szíve szerint oly mélyen érdeklő esztétikai kérdéseket, a természet s művészet szépségeinek benne fölkeltezt benyomásait, érzéseit illetőleg nemcsak nem bocsátkozott hosszas elméletkezésbe, de elvnek is állította fel, hogy ezeket kár boncolgatni, tudatosítani. Ezt a felfogását, hogy

az esztétikai benyomások nem tudatosítandók, eleinte én is átvettem tőle, magamévá tettem. Sose felejttem el egy erre vonatkozó párbeszédemet egy rokonszenves, velem egykorú, fiatal hírlapíróval és műbírálóval; ¹ helyesebben leginkább a csattanója az, amire oly élénken emlékszem. Firenzében folyt ez a beszélgetés, a Signoria-téren; az Uffiziák múkincsei adták hozzá a gondolati háttérret. Én éppen ezt az elvet fejtettem ki ismerősömmel szemben, hogy nem akarok magamnak beszámolni elméletileg arról, hogy a nagyszerű műrekek közt mi miért és hogyan kelt bennem gyönyörűséget, és hogy ezeknek az esztétikai reakcióknak mibenlétéről nem is tartom helyesnek magamnak beszámolni. A vita egy darabig e körül forgott, nyilván egymást kerülgettük érveinkkel... végre az illető, türelmét vesztve, felkiált: «De hát, bocsásson meg, ez csak *a nem-beszélés elve!*» Alighanem azért is maradt meg oly élénken emlékemben ez, mert itt tisztán áll szemben egymással két véglet: egyik oldalon a rajongó fiatal művész, akinek elég, ha érzi az esztétikai benyomásokat és ehhez az áhítatos érzéshez se nem kíván, se nem remél megfelelő szavakat találni; a másikon a, noha ugyancsak lelkes, fiatal művészeti író, aki korántsem hajlandó a szavakbafoglalást oly reménytelenül nehéznek tartani, aki hamar, esetleg nagyon is hamar kész esztétikai benyomásainak szóbeli körülírásával. Egy másik, ugyancsak mulatságos példája ennek az elméletekbe nem bocsátkozó művészálláspontnak az, amit egy alkalommal egy festőről, a régi nagybányai festő-baráti kör egyik tagjáról ² jegyzett meg valaki, hogy csak két szava van, amikor képet néz: «gyönyörű» vagy «ocsmány» (!) Túlzásában, torzítva, ez ugyanaz az álláspont, amely nagy mértékben megvolt atyámnál. Egyrészt igen kevés szóval beírta ahhoz, hogy kifejezze benyomásait; másrészt valóban a gyönyör, az élvezet volt nála a döntő; e szerint osztályozott mindent. Leveleit olvasgatva, feltűnt nekem, milyen gyakori, lépten-nyomon visszatérő szó nála az «élvezet». «Élvezd a Louvre-t» vagy «remélem, élvezed a

¹ Fülep Lajos.

² Horthy Béla.

tengert»; «igen, élveztem» — valamelyik képtárat stb. «Nem okoz élvezetet», ez volt tömör megállapítása sokszor egy-egy képről vagy könyvről; ezzel el volt intézve, megszűnt minden érdekessége számára.

Ezzel sarkalatosan fontos megállapításhoz jutottunk el: Ferenczy Károly művészi hedonizmusához. Ahogy a kyrénaei Aristippos a *hédoné*-t, a gyönyört helyezte bölcséleti rendszere gócpontjába, ugyanúgy szerepelt Ferenczy Károlynál az élvezet, mint döntő kritérium, mint fokmérője minden esztétikai értéknek. És ez az élvezet is azok közé tartozott, amelyekről nem nagyon beszélt. Itt fejtegetésemnek — úgy érzem — nehéz pontjához érkeztem; több irányba, több kuszált, nehezen kibogozható lélektani kérdés felé mutat itt a gondolatmenet. Nem tudnám eldönteni, mennyire, milyen mértékben forgott fenn nála valóban a «nem-beszélés elve», ahogy hírlapíró ismerősöm olyan kitűnően mondta annak idején a Signoria-téren... Azt hiszem, hogy erősen fennforgott, hiszen atyámnak a zárkózottság annyira kiemelkedő sajátja volt, hogy e nélkül lehetetlen kimerítően jellemezni. Viszont az is valószínű, hogy nagy mértékig volt önmaga előtt is zárkózott, hogy igen sok mindent nem engedett magában atud at színe fölé törni. Lelkiekben szemérmessége olyan volt, mint testi vonatkozásban a zárdában nevelkedő lányoké, akik soha másképp nem fürödnek, mint bokáig érő ingben, nehogy valamiképpen egy pillantást vethessenek a maguk meztelenségére. Hiszen ő ezt csaknem be is vallotta, sőt elvül állította fel annyiban, hogy túlérzékenységét — ahogy ő mondta, hiperesztézisét — lénye nagyon is fontos, elengedhetetlen velejárójának tekintette. Ösztöne nem ingadozott, igen erős volt és nyilván ő maga jobbnak, jellemével, tántoríthatatlan művészlényével jobban összhangzónak érezte, ha rejtett reakciói nem törnek át a tudat síkját. De nemcsak művészi, emberi lényére is nagyban vonatkozik ez. A hiperesztézis szó annyiban is kitűnő kifejezése ennek, mert éppúgy jellemzi nála a művész esztétikai érzékenységét, mint az ember nőies finomkodását, sőt álszemérmét, ami annyira ritka, szokatlan, kivételes mértékben volt sajátja. Már volt

szó arról, mennyire vonakodott tudomást venni arról, ami nem kedvére való; bámulatos mértékben képes volt másfelé fordítani tekintetét. Ezt a sajátságát Ferenc nagybátyám az ő szokott tréfálkozó, élcélődő hangnemében nem egyszer szóvá tette: azt mondta, hogy apám lelki ellenzőket visel (hogy szavát idézzem, «Scheuklappé»-kat!). Köteteket lehetne beszélni apámnak erről a sajátságáról. A freudi fogalomtárban ezt a lelki jelenséget Verdrängung-nak, kiszorításnak nevezik. Ilyen értelemben apám igazi kiszorító típus volt, de ami a legérdekesebb: bevallottan üzte a kiszorítást; tudatosan tudattalanított. Így az öntudatlanságnak és a legnagyobb mérvű tudatosságnak igen sajátságos vegyülékét találjuk nála. Művészi vonatkozásban tudatosságára vall az a néhány szó, amellyel oly tömören ki tudta fejezni azt, ami fontos neki. És mindenek fölött jellemző, hogy ezek a kedvenc szavai is mind egytől-egyig a legnagyobb eredetiséggel voltak megválasztva. Ily vonatkozásban jut eszembe, hogy például azt a szót, amely épp azokban a korai nagybányai időkben — a századvégiség légkörében — a legtöbb művésznak nélkülözhetetlen, kedvenc szava volt: a «hangulat»-ot ritkán hallottam atyámtól. Kedvenc kifejezései voltak: hiperesztézis, élvezetet okoz, folthatás, ízlés (főleg ilyen összeállításban: előkelő ízlés), műtárgy. A műtárgy szó inkább későbbi idejében lett kedvenc szólásmódja, és ez is jellemző annyiban, hogy ez az artisztikum kifejezője. És bár az artisztikum mindig igen kiemelkedő érdeme volt, mégis úgy érzem, hogy fejlődésében egyre hatványozottabban uralkodott és tetőfokát késői időszakában érte el.

Sokszor gondolkoztam már azon, miként kellene az artisztikum szó jelentését körülírni. Hogy «artisztikus» nem ugyanaz, mint «művészi», azt érezzük, éppúgy mint ahogy a németben érzi a szóbeli kifejezésnek olyan nagy mestere, mint Thomas Mann, aki saját legkiemelkedőbb érdemét, erősségét így határozza meg: «etwas artistisches» (tehát nem: etwas künstlerisches). «Artisztikum» kevésbé tág fogalom, mint művészi; azt is magában foglalja, hogy a műalkotásnak megvan az önmagáért volta, az a belső, önmagában

rejlő törvényszerűsége, amelynek semmi köze kívülálló szempontokhoz. Ilyen értelemben az artisztikum műtárgyszerűség; a kép éppoly értelemben jó kép, vagyis artisztikus, műtárgyszerűségi szempontok szerint kiváló alkotás, mint ahogy a kerámiának mint kerámiának, a bútornak mint bútornak kell jónak lenni. Egy kis csendélet a maga nemében ugyanolyan artisztikus alkotás, mint egy nagy bibliai kompozíció; viszont talán mégis túlzás volna azt mondani, hogy ugyanolyan műalkotás. A műalkotásnak abszolút különletét, önmagában zárt voltát fejezi ki az artisztikum szó. Nem üres szójáték, ha atyámnak azt a korszakát, amelyben még fokozottan kezd uralkodóvá válni az artisztikum, artista-képeitől számítom. Ezekben van egy bizonyos szimbolizmus. Atyám soha mégcsak nem is célzott erre, mégis kétségtelen előttem, hogy — mindamelllett hogy artistákról, cirkuszi birkózókról, orfeumi akrobatákról, légtornászokról festett képei megszületésére elég ok, hogy ezek festőszemét érdekelték, izgatták, hogy az emberi test iránti festői kedvtelését, sőt bizonyos mértékig humorérzékét is kiélhette bennük — mindehhez az a rejtett, csak egészen alárendelt árnyalatban, de mégis kiérezhető gondolatmenet is hozzáadódott, hogy a légtornász-artista, az erőművész-artista a festő-artistát is szimbolizálja. Ha ezek után megjegyzem, hogy atyámnak kedvenc írói voltak a Goncourt-ok, akkor ezzel azt, hogy elgondolásom nem lehet légből kapott valami, bebizonyítottam mindenki előtt, aki Edmond de Goncourt *Les Frères Zemganno* című artista-regényét ismeri, amelyben ugyancsak szimbolikusan fejeződik ki e két íróművésznek, Edmond és Jules de Goncourtnak artisztikus életfelfogása, miután Edmond ebben a regényében a két légtornászban, a Zemganno-fivérekben félreismertetlenül magát és korán elhalt öccsét, Julest írja le.

Hogy atyám annyira szűkszavúan bár, de mégis mindig szeretett velem művészetről beszélni, hogy kettőnk főtémája mégis csak a művészet volt, azzal is függ össze, hogy bennem megtalálta művészi kérdéseket illetőleg azt az ösztönös megértést, melynek nincs szüksége sok szóra. Kevés dolgot utált úgy, mint a sok szót. És nem egyszer mondta, hogy az esztétika, mint tudomány, még nagyon is fejletlen. És azt is, hogy

a festőnek milyen nehéz a helyzete a külvilággal szemben, mert olyan nyelven fejezi ki magát, mely az emberek kilenc tizedrésze előtt érthetetlen. Nagyon is tisztában volt mindig azzal, hogy igazi megértésre csak keveseknél számíthat, hogy csak egy szellemi elitnek alkot. Nem egyszer hangsúlyozta, mennyire félreismerik a legtöbbben azt, hogy a festő mondanivalója mennyire tisztán festői, látási mondanivaló, mennyire téves, mekkora fogalomzavar a festészetben holmi elvont «gondolatokat» vagy «érzésbeli» irodalmias elgondolásokat belekeverni, belemagyarázni. Ezt a meggyőződését olykor a túlzásig is hangsúlyozta, aláhúzta, alighanem azért is, mert épp itt, erről az oldalról érezhette, várhatta a legtöbb félreértést művészetével szemben. Hogy olyan nyomatékkal nyilatkozott mindig ebben az értelemben, ezenkívül részben onnan is eredhetett, hogy annyira ellensége volt minden csak némiképpen is érzelmesebb önvallomásnak. Sose célzott arra, hogy mért fest akkor hát bibliai képeket, ha csak a minden emberi vagy érzelmi vonatkozástól elvont festői gondolatok fontosak szemében; annál inkább beszélt arról, hogy valamelyik bibliai képnél milyen szín-, folt- és világításbeli gondolatok — ahogy ő szokta mondani: ideák — érdekelték. Egy alkalommal valami körkérdő-ívet hozott neki Nagy-bányára a posta, amelyben rovatok voltak; az volt a küldő óhaja, hogy a művész írja bele főbb alkotásainak címét és mellé különféle adatokat, többek közt azt is, hogy mi ihlette a kép megfestésére. Ott voltam apám mellett a műteremben, amikor kitöltötte az ívet és egyszerre kijelentette, hogy szó-rakozottságból majdnem azt írta be a *Keresztlevétel*hez: «hasonlót láttam a természetben». Azon mosolygott főleg, hogy szíve szerint igaz örömmel írta volna be éppen ezt a *Keresztlevétel* mellé, amennyiben ennél a hatalmas, monumentális képénél különösen a Magdolna zöld selyemruhája volt fontos neki, az esti napsütésben, a fák másfajta, ugyancsak a lenyugvó nap meleg sárgás fényétől megvilágított zöldjével mint háttérrel. Ez a kétféle színű és anyagú zöld, az esti nap meleg aranyfényében, a hideg kékes, halvány árnyékokkal: ez volt neki legfontosabb, ez volt a kiindulópontja a képnek, és ezt a festői gondolatot valóban a természetből vette, még

pedig az alagi lóversenyen, ahol egy zsokénak volt ilyen élénk zöld selyem-dressze. (Épp akkor, kevéssel azelőtt történt, hogy nagyban megragadta festőérdeklődését a lóverseny, annyira, hogy ki is ment Alagra és több lovasképet festett, ami persze igen sok külső akadállyal járt; gróf Batthyánytól, a zsokéklub elnökétől kellett engedélyt kérnie és a tré-
nerekkel sok baja volt, folyton féltették a lovakat, amit igen humoros részletekkel beszélt el nekünk otthon Nagybányán.)¹ Félig tréfásan azt vallotta tehát, hogy a *Keresztlevétel* gondolatát az alagi lóversenyen kapta; sajnálkozott azon, hogy ezt mégis csak bajosan írhatná oda a kérdőívre; arról, hogy mennyire és mennyiben érdekelte a *Keresztlevétel* megrendítő drámai érzéstartalma, arról sose szólt egy szót sem. Ez bizonyos mértékig kétségkívül azzal kapcsolatos, amit líraellenességének neveztem; férfias pose-nak is nevezhetném talán... E mellett azonban nagyon is megfelel ez annak, amit kiállítási előszavában mond, hogy nagybányai éveiben «az embernek az őt környező természettel való összefüggésével tisztába jött», és hogy eltért az «anthropistikus» felfogástól, amelytől müncheni éveiben még nem tudott teljesen szabadulni. Újból és újból megkap, hogy az a néhány tömör szó, amelyet első gyűjteményes bemutatkozásához írt a nagybányai idők elején, ez a pár, szinte ridegen líraellenes szó mily alapos magyarázatát tartalmazza, mondhatni, mindannak, ami elméletileg megvilágítja törekvéseit, művészi világnézetét. És ily vonatkozásban az a legfigyelemreméltóbb, hogy ez az ő kifejezetten nem «anthropistikus» felfogása nem gátolta abban, hogy egész pályája alatt mindig érdekeljék olyan témák, — főként bibliai, ó- és újszövetségi tárgyak — amelyekről éppen nem lehetne mondani, hogy híjával volnának a mélyen emberi, megható, megrendítő gondolati és érzésbeli tartalomnak. Nem beszélve a nagyszabású, sokalakos *Hegy*

¹ Különösen szép, emlékezőm szerint legszebb alagi képe a «Carasco» nevű versenyló. (Néhai gróf Andrassy Gyula gyűjteménye. Felvidéki kastélyát az összeomláskor feldúlták s ott több kép is tönkrement, de — mint ő maga említette nekem — atyámnak ez a gyönyörű képe megmaradt.)

Beszédről,¹ mert ezen még első gyűjteményes kiállításánál előbbi években, a két első nagybányai évben dolgozott, s így ez a gyönyörű képe még nagyon közel áll a müncheni, még többé-kevésbé «anthropistikus» időhöz; később is, egész hosszú nagybányai korszaka folyamán rendkívül nagy szerep jut képei közt a Bibliának. *Három királyok*; ² *Józsefet eladják testvérei*; *Ábrahám áldozata*; a *Keresztlevétel*; ³ a *Tékozló fiú hazatérése* ⁴ és végül késői, erősen leegyszerűsített, nem szabadégi, hanem műtermi világítású *Pietája*, mind elsőrendűen nagyjelentőségű, nagyszabású mesterművei. Mindamellettt úgy érzem, hogy ezek sem hazudtolják meg felfogását, amelyben az emberi momentumok alá vannak rendelve. Nagyon is szegényes, vértelen eljárás lett volna az, ha az emberi momentumoknak ezt az «alárendelését», a környező természettel összhangzásba-hozását tárgykörének megszükitése árán vitte volna keresztül; nyilván inkább arra kellettek neki épp ezek a feladatok, amelyek már előtte nem egy kiváló festőt foglalkoztattak s amelyek a Biblián át nemzedékeknek váltak érzelmi és lelki kincsévé, hogy ezekben a nemes veretű, a legszebb érzelmi patinával ékes témákban számoljon le a maga egyéni módján «az embernek az őt környező természettel való összefüggésével».

Úgy érzem, misem alkalmas inkább arra, hogy felfogását, valamint fokenkénti fejlődését áttekintsük, mint éppen bibliai képei. A müncheni Ádám, melynek jelentőségét az előzményekben domborítottam ki, már nem is szigorúan véve bibliai kép: több annál. Ahogy az újonnan született ember ráébred a természetre, ahogy ennek a monumentális meztelen férfialaknak tartása, fölfelé irányzott tekintete, s az egész

¹ Modern Magyar Képtárban.

² Schuller Gusztáv gyűjteménye.

³ Marosvásárhely, Kultúrpalota.

⁴ Ezt a gyönyörű kompozícióját több változatban festette meg (egyik báró Hatvany Ferenc, másik Ferenczy Noémi tulajdona). Nagybányai otthonunk kertjében festette, egy diófa lombjai alatt vannak elhelyezve az alakok; a világítás az a naplementeutáni meleg utó-visszfény, amelyet annyira kedvelt s amely sok képének világítása.

kép komoly, áhitatos hangulata kifejezi a természet szépségeire való föleszmélést, a teremtésnek átfogó szemlélését, az egész természetben való gyönyörködést, ez valóban a müncheni korszakon túl, előre mutat Nagybánya felé, ez hatalmas, szimbolikus kifejezése annak, ami a továbbiakban is legfontosabb Ferenczy Károly törekvéseiben, felfogásában, ami egész fejlődése folyamán megmarad művészi gondolkozása, világszemlélete lényegének. Még egy fontos, figyelmen kívül nem hagyandó bibliai kép a müncheni időből a *Királyok hódolása*.¹ Ragyogóan szép kompozíció; sajnos, véleményem szerint nem fejezi ki annyira Ferenczy Károly sajátosan egyéni felfogását, mint többi képei kivétel nélkül. Nincs benne semmi, amire azt lehetne mondani, hogy törekvéseit megtagadta, hogy hűtlen lett önmagához ebben a képben; mégis, ha megkérdeznék tőlem, melyik művét tartom legkevésbé izig-vérig egyéni alkotásának, ezt kellene említenem; ez mintegy a kivétel, amely megerősíti a szabályt, hogy Ferenczy Károly soha még egy árnyalatnyira se tért el önmagától, hogy nemcsak minden képében, hanem minden pár-vonásos rajzában, odavetett vázlatában is egyforma erővel, intenzitással jut kifejezésre az, ami egyéni benne. Ebben a képben van valami érzelmesség, és azonkívül az egész elgondolásban, a kompozícióban, színösszeállításban valami színpadias csillogás, ami általában nem jellemző Ferenczy Károlyra. Erős a gyanúm, hogy alighanem elsősorban ez a kép lebeghetett előtte is, mint túlhaladott álláspont, amikor müncheni éveiről, ha nem is elítélőleg, mégis úgy nyilatkozik, hogy akkor mintegy még csak tapogatódzva kereste «az embernek a környező természettel való összefüggését». Az sincs kizárva, hogy itt ebben a képben müncheni benyomásainak, olyan műalkotásoknak átmeneti, múló hatása tükröződik, amelyek ideiglenesen érdekelték és lenyűgözték képzeletét annyira, hogy saját munkájában kellett ezeket a hatásokat kiélnie. «Diese Wirkung war so stark, dass ich mich ihr gegenüber schöpferisch verhalten musste», így írja le Goethe a *West-östlicher Divan* keletkezését, Hafis behatása alatt.

¹ Özv. dentai Gomperz Miksáné tulajdona.

Külön tanulmányt igényelne utánajárni annak, hogy Münchenben, ahol nemcsak a múzeumok és képtárak gazdag műkincsei jelentettek fejlesztő, serkentő hatásokat, hanem a Secessio kiállításai is, amelyekken akkor a legkülönbözőbb nemzetek modern művészeinek színe-java vett részt s amelyek ekként a kor leghaladóbb művészi törekvéseinek, festői java-termésének nyújtották mintegy keresztmetszetét: milyen maradandó, neki megfelelő behatásokat vett fel magába. De ily vonatkozásban nem lehet említetlenül hagyni, hogy a gyönyörű és sokak által különösen bámult, valóban rendkívüli jelentőségű *Hegyi Beszéd* elgondolása: az, hogy a legkülönbözőbb korok és társadalmi osztályok alakjai hallgatják az Üdvözítő szózatát, kapcsolatos azzal a felfogással, amelyben akkoriban Uhde és mások is festettek újszövetségi tárgyú képeket. Uhde és a hozzá hasonlók Jézust nem régies, «korhú» jelmezekbe öltöztetett alakokkal vették körül, hanem mai, a festő korának megfelelő, mindennapi emberekkel; a tizenkilencedik század végének szegényei, nem időszámításunk kezdetének idejéből vett palesztinai alakok a hívek, akik az Üdvözítő alakja körül csoportosulnak. Ezt az elgondolást folytatta s egyszersmind bővítette, gazdagította Ferenczy Károly gyönyörű *Hegyi Beszédében*; itt kortól, országtól, társadalmi osztálytól teljesen elvonatkoztatva, a legkülönbözőbb alakok, római pásztorfiú, vasruhás középkori vitéz, oláh parasztok, mai polgári ruhás férfiak és nők veszik körül az Üdvözítőt s lesik igéjét; ezzel szimbolikusan fejeződik ki Krisztus tanításának korokon, népeken, tér- és időhatárokon túl ható, terjedő jelentősége.¹ Íme, legszebb példája annak, hogy a nagy művésznél miként asszimilálódnak, fejlődnek és rendeződnek bele egyéniségébe a látottak, a kortársak műveiből kapott hatások. Hatás, befolyás minden művészt, minden alkotót ér, ezt atyám

¹ A *Hegyi Beszéd* szempontjából rendkívüli jelentősége van egy képnek, amely épp most került elő hosszú évek után, a báró Kohner-féle gyűjtemény árverésén az Ernst-Múzeumban. Ez egy tájkép, amelynek hátsó oldalán egy gyönyörű tanulmány van a *Hegyi Beszédhez*. A kép mint tájkép volt látható az árverési kiállításon, csupán a tárgymutató jegyzi meg, hogy a hátán két nőalak

maga is nyomatékosan hangsúlyozta és ily vonatkozásban szívből örült, amikor legnagyobbra tartott írójának, Goethének arra a bájos versére bukkant, amelyben azokat gúnyolja ki, akik azt állítják magukról, hogy nem estek áldozatul semmi idegen behatásnak, hogy csakis saját magukból mérítettek :

Das heisst, wenn ich ihn recht verstand :
Ich bin ein Narr auf eigene Hand.

A behatás persze a világért se tévesztendő össze az utánérzéssel, ami gyökeresen más. (Így Ferenczy Károlynak hamarosan akadtak utánérzői kortársai közt — sőt kimondott utánzásnak, úgy festőmodora, mint eszméi eltulajdonításának is tudnám példáját adni.) A három müncheni évet kell tehát Ferenczy Károly fejlődésében úgy tekintenünk, mint azt az időt, amikor sokféle gazdag benyomás éri a mult s jelen műremekei, művészi törekvései oldaláról. De semmi olyan hatás, melynek behódolna, melyet ne tudna teljesen asszimilálni, egyénisége kohójában újszerű, egyéni értékke szublimálni. A kapott fegyverekből egyéni vértezetet kovácsol magának. Nagybánya aztán, a hosszú nagybánya—budapesti időszak merőben az önmagát maradéktalanul megtalált művésznek, a magasra fejlődött egyéniségnek tántoríthatatlan haladása a maga útján.

Ennek az útnak szebbnél-szebb, ragyogónál-ragyogóbb állomásai a mesterművek, amelyek e diadalmas években születnek. A nagybányai tájképek, naposak, borusak ; fürdő fiúk és férfiak ; lovasképek, mint az *Est lovakkal*, a naplemente utáni világításban, amelyet nem kevésbé szeretett, mint a nappali világítások összes változatait. Szobai, műtermi, alakos képek, arcképek, cigányképek, alagi versenylovak ; a lussingrandei tengerpart ; artisták, díjbirkozók, ha-

festménye van, egy pirosruhásé és egy fehérruhásé. Aki a tárgymutatót szerkesztette, nyilván nem tudta, hogy ez a nagyjelentőségű tanulmány, amely kétségkívül épp oly szép, mint a tájkép, a *Hegyi Beszéd*hez készült, sem azt, hogy a pirosblúzos nő Ferenczy Károlyné, a fehérruhás pedig Hollósy Simon első felesége, aki akkor még vele volt Nagybányán.

talmas izomzatú férfialakok. Családtagokról festett arcképei, amelyeket külön hely illet arcképfestészetében, mert — mindamellet, hogy a megrendelt képmásoknál se tagadta meg soha művészi hitét és, amint az előzményekben is jeleztem, ezek is elsősorban nem mint arcképek, hanem mint *képek*, mint egyéni festői elgondolásainak megvalósítási lehetőségei szerepeltek nála — ezeket a festővágyakat, ezeket az egyéni kép-eszméket még szabadabban, a megrendelőktől való feszélyezettségnek minden mellékgondolata nélkül valósíthatta meg családi arcképeiben. Aztán munkájában oly jelentős csendéleteinek hosszú sora: leölt kacsák, virágok, porcellán- és fayence-tárgyak; végül meztelen nőképeinek sorozata, amelyek utolsó éveinek kiemelkedő, legfontosabb alkotásai. És mindezekon kívül valamennyi időszakából egy-egy kép, amelynek tárgya a Szent Írásból van véve s amelyekben nemcsak hogy semmiben sem tér el érdeklődése attól, ami épp akkor egyéb, mindennapi tárgyú képeiben is vonzza, izgatja, hanem inkább nyomatékosan fejezi ki, mintegy kicsúcsosítva bennük azt, ami akkor épp festői vágyainak gócpontjában áll, ami legjobban gyönyörködteti az egész természetben. A *Három Királyokban* a sűrű erdő világitása, tompított, zöldes félhomálya; a napsütés nem hatol be közvetlenül, csak a lombozaton átszűrődve éri az alakokat, amelyek ekként helyenként erősen zöldes árnyalatokban mutatkoznak.¹ A *Keresztlevélben* a nagybányai Vi-

¹ Talán egy képe se volt célpontja annyi együgyű megjegyzésnek, gáncsnak, sületlen élnek, mint éppen ez a költői szépségű, hatalmas alkotása. Persze, aki nem élt annyira benső kapcsolatban a természettel, aki nem ismeri olyan jól az erdő sűrűjében előforduló megkapó világitásokat, az értetlenül állt e kép előtt, a «zöld ló» előtt, melyről annyi badarságot összebeszéltek, írtak. («Der lammfromme Schimmel von Nagybánya, der schon so manches über sich hat ergehen lassen müssen», írta a *Pester Lloyd* kritikusa még később is, amikor Ferenczy Károly ismét egy lovasképet állított ki a tárlaton.) Ily vonatkozásban azt se szabad elfelejteni, hogy az még minden vonalon a természethűség ideje volt a festészetben; ma bezzeg senki sem akad fönn azon, ha akár békazöld is egy ló egy képen. Atyám legfeljebb kissé hangsúlyozta a lombon átszűrődő világitás zöldes színét, mint ahogy általában elve volt, hogy túlozni kell azt, ami jellemző.

rághegy pazar, sűrű lombozatú, öreg gesztenyefái, amelyeket annyiszor, annyi változatban, annyiféle világításban festett. A nyugvó naptól megaranyozott lombozat, mint háttér — éppúgy, mint már előbb, például az ugyancsak gyönyörű *Hazatérő javágóknál* is — és az előtérben az Üdvözítő meztelen alakját tartó férfiak és a kétségbeesett, ájuldozó, kezeit tördelő Magdolna : mind a nyugvó nap narancssárga, festőnyelven «meleg» színeiben tündökölve, a napnyugta jellemző, csaknem tiszta kék, «hideg» árnyékaival. *Józsefet eladják testvérei*: ismét az alkony világítása, amelyet annyira szeretett, amikor a lenyugodott nap utolsó, meleg visszfénye, reflexe hoz ismét egy halványabb aranyárnyalatot — ugyancsak hideg, halványkék, csaknem zöldesbe játszó árnyékokkal — s amikor a színfoltok, az alakok ruhái, a Józsefet megvásárló arabok fehér burnuszai mind abban a nemes egyszerűségben, összegecsített folthatásban érvényesülnek, amely annyira fontos tényezője kompozícióinak. Ugyanez a világítás a nagyszerű, drámaiságában valóban megrendítő *Tékozló fiú*

A *Három királyok* iránt nyilvánvaló nagyfokú értelmetlenség bántotta; noha ezt, előttem legalább, sohse nyilvánította, mégis érzem, hogy így volt. És talán ez is oka lehetett annak, hogy ezt a nagyszabású alkotását könnyedén, nevetségesen alacsony áron adta el.

Egy alkalommal, amikor a kép a pesti kiállításról már visszakérült Nagybányára, atyám rossz kedvében azt találta mondani egy (nem festő) barátjának: «Áh, ezt odaadnám 50 forintért!» Néhány nap múlva meglepő dolog történt: a jó barát ezt komolyan vette és hozott egy vevőt, egy nagybányai ügyvédet, aki ezen az áron reflektált a képre. Tanúja voltam ennek a meglepő, valóban kínos jelenetnek, sőt, mint merész gyerekekben, volt bennem bátorság, hogy az illetők jelenlétében kértem apámat: ne adja, hiszen nyilvánvaló volt, hogy azt az árat csak úgy rossz kedvében mondta volt. Apám azonban állta szavát és az ügyvéd sietett az árat kifizetni. Később, nem sokkal atyám elhúnyta után, a háború utolsó évében egy pesti műkereskedő az ügyvéd özvegyétől megvette a képet — az akkori árviszonyokhoz képest — igen magas áron. Ennek a vételnek híre is járt akkoriban, úgy tudták, hogy 16,000 korona volt a vételár. Akkortájt egy alkalommal együtt voltam apám barátjával, aki az 50 forintoseladást közvetítette, és szóba került köztünk, hogy a kép miként cserélt gazdát. Az illető elmélázott, homlokára ütött és egyetlen tömör szóval fakadt ki önmaga ellen . . .

hazatérésénél. És végül a *Pieta* komor tragédiája,¹ amely festői felfogásában, a frontális, a fény- és árnyékhatást csaknem teljesen megszüntető, az alakokat rajzszerűen körvonalaikban érvényre juttató műtermi világításban és a mély, fekete, gyászlepelszerű háttérrel, amelytől az alakok világos foltjai elválnak — ismét teljes mértékben megfelel annak a késői, utolsó éveit jellemző stílusnak, ismét rokonjelenség ebből az időből való egyéb képei, főleg nagy meztelen nő-képei mellett, amelyeknél, ugyancsak mint legfontosabb, megvan a frontális világítás, a női test zárt kompozicionális hatása — szinte ornamentálishan kialakított körvonalhátás és egyben világos folthatás a sötét, mélyszínű, olykor ugyancsak tiszta fekete háttér előtt.

Ez volt utolsó éveinek stílusa. Rendkívüli ízlés, csodálatos artisztikum van ebben is, mint egész életmunkájában. Ez inkább benti világítású, nem szabadégi korszak; ebben az idejében egyre kevesebb a szabadégi kép. Utolsó éveiben már közeledett végső, végzetes betegsége; a nyarat, amikor a Képzőművészeti Főiskolában szünidő volt, akkor már többnyire valamely fürdőhelyen töltötte, hogy rheumájától szabaduljon; a főiskolai tanítás idején, mindaddig míg betegsége miatt szabadságot nem kapott, Pesthez volt kötve. Ebben az időben festett minden télen egy nagyszabású, nagyjelentőségű, monumentális meztelen nő-képet. Mind-egyiken hónapokig dolgozott, a legnagyobb megfontolással alakította ki a képet. Betegségét nagy lelki erővel lebírván, még utolsó évében, 1915—16 telén is megalkotott egy ilyen gyönyörű meztelen-képet, talán a legszebbet: a kétalakos *Cigánylányt*, amelyen, bordóvörös bársonyháttér előtt, hosszan elnyúlva, háttal a szemlélőnek fekszik a meztelen cigány nő, míg mögötte a háttérben ugyancsak egy meztelen nő ül, még pedig ugyanaz a nő. Tudatosan, szándékosan festette

¹ A *Pietával* szemben, már miután kiállította, egyszerre oly elégedetlenség fogta el, hogy ezt a nagy, teljesen befejezett, monumentális képet szétvágta. Így maradt meg, különálló töredékben, a kép két-három töredékes része, amelyek közül az egyik ugyancsak most a Kohner-gyűjtemény árverése alkalmából került ismét a nyilvánosság elé.

ugyanazt, a művészi egyidejűség elve szerint, *szimultanisztikusan* helyezte el ugyanazt a nőt kétféle mozdulatban a képen. Lehet, hogy azért is felelt meg ez neki így legjobban, mert a cigány nő barnás testének színbeli megisméltődése a képen emeli a színösszeállítás nemes egyszerűségét, ebben az artisztikus színakkordban tartja a kompozíciót, amelyben csupán a vörös háttér színeiben van némi árnyalati eltérés.

Az ízületi rheuma, melyben utolsó éveiben szenvedett, előhírnöke volt a végzetes bajnak; hogy ez mi volt, az nincs egészen kiderítve. Az 1916-iki nyarat ismét különböző gyógyhelyeken töltötte; ősszel kiment Svájcba, Leysinbe, ahol meghitt rokon körével, a Manno-Dumba családi körrel volt együtt; aztán hazajött, felügyelt az Ernst-múzeumi gyűjteményes kiállítás rendezésére, amelyen az ő művein kívül még az én képeim, valamint öcsém szobrai és hugom faliszőnyegei, tervei is bemutatásra kerültek. Aztán, egy rövid és eredménytelen tátrai tartózkodás után, a Baross-utcai — akkor Bálint Rezső vezetése alatt álló — belgyógyászati klinikán jött rá a vég, szinte rohamosan, néhány heti súlyos szenvedés után. Betegága mellett voltak bátyja és gyermekei, pár jóbarátja is meglátogatta.¹ Odaadó szeretettel viseltetett iránta a Manno-Dumba kör is, főleg Andreevits Melanie, aki oly nagy és évről-évre fontosabb szerepet töltött be életében.

FERENCZY VALÉR.

¹ Anyám akkor már súlyos rokkantságban, járni is alig tudva, élt állandóan Nagybányán. Amikor atyám utolsó óráit élte, hugom úgy vélve, hogy valamelyikünknek ott kell lenni anyánk mellett, rábírt, hogy én vállalkozzam erre. Így történt, hogy atyámat nem kísérhettem el utolsó útjára.

INDIA VILÁGOSSÁGA.

Mahatma Gandhi.

— Második közlemény.¹ —

Ez az öntudatra ébredés meglátta és a világnak megmutatta az India testén éktelenkedő sebeket. Az angol uralom a XIX. században nyelvével, iskoláival, a technikának távolságokat megrövidítő eredményeivel megteremtette az európai értelemben vett indiai népet. Az indiai szabadságeszmék nem India talajából csiráztak ki, hanem a XIX. század gazdaság- és szellemtörténelmének sajátos, sokoldalú termékei. Az indiaiak arra ébredtek, hogy nemcsak a mindennapi rizsért és az elkövetkezendő életekben az örök megtisztulásért kell harcolniok, hanem hogy ez a harc megszűnt az egyéni ember érdeke lenni, egyetemlegessé vált, egy, azelőtt egymás mellett ténykedő egyedeknek a régi hivatások megbomlásával alakult újszerű érdekközösségében, amelyet a születésnek nem kötelességérzetére, hanem jogérzetére alapítottak. Felébredt a nép, mindenkinek nagy közössége, és fellázadt a tömegek önkénytelen testiségével az eszmék ellen. Nem akart többé belenyugodni abba, hogy a szenvedés, a lemondás isteni erény, míg a birtoklás, a vagyon kölönc és szégyen a gazdagok nyakán a másvilágon; nem sajnálta a sok gazdagot, aki vagyonának bűnével megterhelve fogja az újjászületés fájalmát, vagy a moszlim pokol kínját elszenvetni, hanem maga részére követelte ezt a helyzetet. Jogokért és a jogok eredményeként anyagi előnyökért szálltak síkra. Bármennyire szemére vetik is az indusok az európai kultúrának anyagias voltát, az

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 677. számában.

életnek éppen ez a materiális felfogása szülte az indiai nacionalizmust.

Születése óta ötven esztendő sem telt el, ha az Indian National Congress 1885-ben tartott első ülésétől számítjuk létét. Ennek a testületnek a megalakulása kapcsolatos az amerikai és angol theosophusok mozgalmával, akik Indiában keresték misztikus tanaik támaszát és az indiai kultúrának világszerte elismerést kívántak szerezni. Blawatsky asszony zagyva írásai, Olcott és Hume propagandája nagyobb mérvben járultak hozzá ahhoz, hogy a világ India kultúrája, népe és sorsa iránt érdeklődjék, mint Prinseptől Müller Miksáig a sok indológus tudós. Kezdetben a Congress csak művelődési kérdésekről tárgyalt és minden érdeklődőt beválasztottak, később, amikor az angol közhatalom felismerte annak lehetőségét, hogy ez az ártalmatlannak látszó önképző-kör mellékkormányra nőheti ki magát, állást foglalt ellene. Évről-évre más városban tartották üléseiket, amelyeken mindinkább kidomborították India egységét és a szabadságjogok szükségességét az idegen hódítók és gazdasági kizsákmányolók uralmával szemben. 1898-ban az alkirályi székbe Lord Curzon ült, aki orientalista készültségével hivatottnak látszott arra, hogy India kormányzatát méltányosabb mederbe terelje, de rideg uralmával, Bengál politikai kettéosztásával, dolyfős fellépésével lerontotta az indusokban azt a bizalmat, amelyet a régi műemlékek restaurálásával szerzett. Curzon a régivágású imperialista politikusok példaképe volt, hatalmas szaktudásával, törhetetlen erélyével sok visszaélést szüntetett meg és tekintélyes összegekkel életrekelte az enyészetnek indult indus történelmi emlékeket, de tékozlása és rideg szókimondása elidegenítette az indusokat.

Az ő alkirályságának idejére esik Gandhi, a kezdő ügyvéd délafrikai szereplése, amelynek kiindulópontja az indusok jogfosztottsága és társadalmi lealacsonyítása volt. Akkor, amikor az alkirályi székből, az alkirályi intézmény minden ragyogásával és pompájával körülvéve olyan szólamok hangzottak el, amelyek burkoltan bár, de félreismerhetetlenül az indusok alsóbbrendűségét hirdették, a távoli Délafrikában

egy törékeny testű, megalázott hindu a gyengék és elnyomottak legerősebb fegyverét, az Istenben való hitet és az igazságot szegezte a földi hatalom fegyvereinek. Az indiai Nemzeti Nagygyűlés új erőt és bátorságot meritett a délafrikai mozgalomból. Önbizalmát fokozták Vivekananda indus tudósnek európai és amerikai felolvasásai, amelyek a kétkedő európai lelkekben a misztika iránti érdeklődést ébresztették fel. A kínai lázadás, a japánoknak Oroszország felett aratott győzelme pedig megmutatta, hogy a halottnak hitt Ázsia még a harctereken is megállja helyét a legyőzhetetlennek hitt európai ellenében. A Congress a XX. század elején kilépett tétlen magatartásából, és határozatai mind élesebben fordultak az angol közigazgatás ellen, amely emberileg képtelen volt két urat, az angol és indiai érdekeket egyformán szolgálni. Kimondta az angol áruk kiközösítését és az indiai önkormányzatot követelte a többi angol dominium (Kanada, Délafrika, Ausztrália) mintájára. Ez a bátor előretörés a mohamedánok sorában aggodalmat keltett. Iskolázottságban visszamaradtak a hinduk mögött, az önkormányzat gondolatát részint moszlim maradiságuk folytán nem tudták magukévá tenni, részint attól tartottak, hogy a hindu többség (220 millió hinduval szemben 80 millió a mohamedán) veszi kezébe a gyeplőt. Az angol uralom mindent elkövetett, hogy aggodalmaikat ébren tartsa. Mégis több engedmény megadására kényszerült. 1907—8-ban a Morley-Minto reformok, 1911-ben pedig Bengal kettéosztásának visszavonása lecsendesítették a forrongó kedélyeket.

A világháború döntő fordulatot jelentett India és Ázsia sorsában. Az az Európa, amely feltarthatatlanul tört utat magának a Kelet meghódítására és amely eddig a vitás koncepcióját mindig békésen tudta megoldani, csatatérré alakult át. Az egységesnek képzelte Európa az ébredező és még tapogatózó Kelet szeme előtt egymásnak rontott. Japán egy ugrással a német Kiau-Csaut ragadta el. Eleddig (az 1870—71. német-francia háborúban szerepelt jelentéktelen számú zuávot nem számítva) színes ember nem harcolt Európa csatateréin európaiak ellen. Most a fehér faj bajtársának ismerte el lenézett színes testvéreit. Franciák és angolok tízezerszámra

szállították a négereket, indusokat az európai harcterekre és nem egyszer a legsúlyosabb feladatok elvégzését azokra bízták. A világháború borzalmainak igazolására egy erkölcsi indokot dobtak a köztudatba, amely felismerhetetlenül a központi hatalmak (Német, Ausztria-Magyarország, Törökország) ellen irányult: a demokrácia diadalrajuttatását és az elnyomott nemzetek önrendelkezési jogát.

India lelkesedéssel vállalta magára a birodalmi hűség minden terhét, a Pandsab harcias lakossága önfeláldozó módon vérzett a különféle csatatereken, a Congress civakodó pártjai is egymásra találtak és az indus Lord Sinha az 1915-ben Bombayban tartott ülészakon Lincoln Ábrahám szavaival festette az eljövendő szabad Indiát: «Government of the people, by the people and for the people.»

A háború esélyei arra készítették az angol kormányt, hogy tágkörű reformokat helyezzen kilátásba az indiai zvarads (önkormányzat) híveinek, és a Montagu-Chelmsford terv (1918), amely kettős uralmat honosított meg Indiában — azaz bizonyos tárcákat indus felelős tényezőkre bíztak, mások az alkirály tanácsának voltak fenntartva — ismét véleménykülönbséget teremtettek a Congress tagjai között. Sokan nem bíztak az ígélet megtartásában és a reformokat nem tekintették kielégítőknak, hiszen az indiai tárcák javaslatainak keresztülvitelét az alkirályi tanács részére fenntartott pénzügyi tárca mindig keresztülhúzhatta.

A világháború után a váratlan győzelem megkeményítette a győzők szívét, egyfelől a reakció ütötte fel fejét, másfelől a felcsigázott remények és a megnövekedett önérzet hangosan követelték jogaikat. A négy és félévig tartott háborúban az erőszak szent voltára oktatótt tömegek ezt az erőszakot a saját igazuk érdekében is jogosnak tartották. Oroszországban, amely modern háborúra legkevésbé volt felkészülve és ahol a társadalmi ellentétek a legkirívóbbak voltak, a marxista szocializmusnak cselekvő csoportja jutott diadalra, és az ázsiai erőszakos imperializmusnak európai eszméktől átítatott újabb formája lépett a porondra Európa ellen. Az orosz szovjet gazdasági berendezkedésében és szellemében harcos alakulat, amelynek ütőereje a külső tevékeny-

ségben rejlik. A háború minden tekintetben a szovjet malmára hajtotta a vizet. A hadvezetés modern formája szocializációs folyamatot idézett elő, az egyén háttérbe szorult, a nagy cél, tehát egy eszmei elgondolás lépett az előtérbe, és az elsorvasztott emberi agyvelő a borzalmas jelentől egy idealizált társadalomba akart menekülni. A bolsevizmus tanait mindenütt, de különösen Ázsiában az európai imperializmus legerősebb ellenszerének képzelték, és a régi vallásokban kétkedő, az európai kultúrát megismerő és saját elmaradottságukat szégyenlő ázsiaiak mohón ragadták meg ezt a csodaszernek látszó új gondolatot. A bolsevizmus propagandája hasonlít a középkori túlzó siita felekezet politikai-theológiai aknamunkájához, de akkor csak a kalifa birodalmának nyugalalmát zavarta meg, ma az egész világra kiterjed. Indiában az orosz propaganda gyökereit még a cárizmus idejében kereshetjük, a háború után ennek a szerepét a bolsevizmus vette át. Az indiai nemzeti probléma elsősorban társadalmi kérdés, amely az által válik élesebbé, hogy a kapitalisták idegen nyelvű, vallású és fajú nemzet fiai. A Congress vezető elemei között csakhamar feltűntek az indiai szabadságharc kommunista agitátorai — első sorban a fiatal Javaharlal Nehru — és a teljes függetlenségnek azonnal való kihirdetése és az angol birodalomtól való elszakadás mellett törtek lándzsát. A háború utáni időknek jellegzetes, lövöldöző merényleteket, összeesküvéseket szító alvilága Indiában is felütötte fejét, és a brit kormány a Rowlatt-törvény statáriális intézkedésére kényszerült. 1919-ben a győzelemtől megittasult angol soldateszka Amritsarban előzetes figyelmeztetés nélkül sortüzet adott egy tüntető tömegre, s ez fellobbantotta India haragját és elkeseredését.

A török békekötést a mohamedánok sérelmesnek tartották, mert a török szultánban kalifájukat tisztelték és az iszlám megalázását nem voltak hajlandók tűrni. A török kormány nem szította ezt az ú. n. khilafat-mozgalmat, hiszen a szultán-kalifa Wahyeddin az angolok oltalmát kereste a békekötés ellen tiltakozó «forradalmár» Musztafa Kemál elől, a kemálisták pedig annyira nem törődtek a kalifatús intézményével és annak hatáskörével bel- és külföldön, hogy

1923-ban végleg el is törölték. Ez a mozgalom indiai eredetű volt, és a szabadságjogokat követelő fiatalság eszköznek tekintette. Közvetlen eredménye a fanatikus mopla mohamedánok vallás-háborúja lett a hinduk ellen, és a brit karhatalomnak kellett a tüzet eloltani. A rendetlenkedés, munka-beszűntetés, a bojkott, a tüntetés, a felelőtlen elemek eldorádója ; a szabadság jelentése ezek fejében szabadossággá változik és a semmibe vett, elnyomott népség saját alacsonyabbrendű voltának érzetét akarta elnémítani azzal, hogy cselekedni készült. Az írországi lázadás és a széthulló Ausztria-Magyarország felszabadult nemzetiségei is buzdították és erősítették önérzetét. Az indiai bazároknak nemcsak peripatetikus filozófusok járkálnak, megmozdult az alvilág és az elfojtott szenvedélyek a huszas években mindenütt a szabadság szent eszméjét tartották védőpajzsul maguk előtt, hogy féktelen rombolóvágyukat palástolják. Az indiai szabadságmozgalomban éppen annyi álpatriotizmus és egyéni érvényesülési vágy robbant ki, mint a nagy francia forradalomban, amelynek nagyhangú szónokai a szabadság fáját vérrel kívánták öntözni, és a reformtörekvések higgadt és gyakorlati képviselői mellett a romboló gyujtogatók ragadták magukhoz a vezetést. Az európai szocialisták egyoldalú beállítáiban látták Indiát és, mivel az indiai helyzet jellegzetesen tükrözi vissza a kapitalizmus kinövéseit, ezeket a kinövéseket mutatták be a világnak mint a brit uralom elrettentő példáját és elhallgatták az üdvös hatásokat, az ország közbiztonságát, a bíróságok pártatlanságát, az iskoláztatást és a megnövekedett gazdasági forgalmat.

A háború utáni lelkiség az egész világon az erőszak lelki alkata volt. A győzők önhittsége, amely az oktan békékben is megnyilvánult, meg nem alkuvó magatartásra ösztökölte a brit politikusokat. Ez a magatartás egyáltalán nem volt alkalmas arra, hogy a brit imperializmus és az indiai szabadságvágy között felmerült ellentétet észszerűen elsimítsa. Európában pedig az orosz bolsevizmus terrorja még azokat is a kapitalista társadalmi rend túlzói közé hajtotta, akik különben képesek lettek volna a békés megegyezés szükségességének megértésére. Az angol indiai hivatalnoki szellem

az indust képtelennek tartja az önkormányzatra és nem egy ilyértelmű könyv jelent meg, amelynek írója évtizedes indiai tapasztalatra tekint vissza. Az angol szocialista és theosophus írók egyéni tapasztalataikra támaszkodva azt vallják, hogy az indiai elme felsőbbrendűbb az átlag európainál.¹ Az igazság a középúton van. Az indiai bámulatos tanulékonyosságával és különösen a brahminok átöröklött szellemi képességeikkel a legelső sorba küzdik fel magukat az európai diákok között és még az idegen nyelv akadályát is játszva legyőzik. Az indus filozófiai beállítottsága pedig olyan gondolatfolyamatok megértésére is képesíti, amelyek előtt tanács-talanul áll meg az európai olvasó, de a XX. század civilizációjának egész teljében való elsajátítására és annak észszerű gyakorlati alkalmazására eddig még nem bizonyult képesnek. Vonatkozik ez külső életének minden mozzanatára. A hindu eredetileg pusztai nép. A földművelés legősibb és legkedvesebb foglalkozása. A földművelés szimbóluma, a tehén, a hindu szeretett háziállatja, amelyet magával visz a városba is, ahol a szent bikák szabadon sétálnak és lakmároznak a zöldséges boltokból vagy az utcákon felhalmozódó szemétdombokból. A hindu nem városiasodott el és szereti, ha a város aszfaltos útjain a szarvasmarha falusi hangulatot teremt számára. Az indiai nagyvárosok európai telepítések, amelyekben az angol annyira, amennyire a klíma megengedi, európai házakban, európai életmódon él. A jobbmódu indusok is ezt az életmódot utánozzák elvben, de a gyakorlatban képtelenek házukat rendben tartani; a kertet ellepi a gaz és csak akkor tisztítják ki, ha vendéget várnak. Az indus negyedekben leírhatatlan piszok és rendetlenség tárul szemünk elé. Tehenek, varjak, ölyvek és kóbor kutyák tanyáznak a romladozó házfalak között, az asszonyok nem néz háztájéka után, hanem tunyán tölti életét és gyermekeit sem tudja a modern élet követelményeinek megfelelően nevelni. Az indiai iskolák szervezete és szelleme szintén a keleti tespedés jelét hordja magán. India minta-intézménye, a Rabindranath Tagore elnöklete alatt álló santiniketani egyetem, művészetakadémia

¹ V. H. Rutherford: *Modern India*. 83.

és mezőgazdasági telep, még az európai vendégtanárok szorgos fáradozásával sem tudta az európai hasonló intézetek színvonalát elérni.

Az indus szabadságmozgalom azonban, mindannak ellenére, hogy az angol iskolás éveitől fogva Indiát természetes örökségének tartotta, feltartóztathatlanul haladt a maga útján. Az európai hatalmi állás megdőlt és az «Ázsia az ázsiaiaké» jelmondat nem hangzik többé üres szólamnak. Pánázsiai szövetség létesítésére gondoltak, önkénteseket toboroztak, akik magukat India jövő hadseregének tekintették. Az indus nemzeti önérzetet a hindu-moszlim ellentétek, amelyek mind-mind megújuló véres összeütközésekre vezettek, csakhamar külön mohamedán és hindu önérzetre osztották. Ezeknek az összeütközéseknek közvetlen oka rendszeren a hindu szertartások zenés körmenete volt a mecsetek előtt, amely zavarta a moszlimok ájtatosságát, viszont a mohamedánok áldozati ünnepe, amelyen tehenet is vágtak le, a hinduk élettiszteletét sértette.

1927—28-ban az angol parlament csak angolokból álló bizottságot küldött ki (Simon Commission) az új reformok tanulmányozására, és India ezt a bizottságot felháborodással fogadta, mert saját véleménye nem volt benne képviselve. Új indiai alkotmány megalkotására csak magukat tartották alkalmasnak és hivatottnak, ezért a Congress elhatározta, hogy maga fog India sorsa felett dönteni. 1928-ban bizottságot küldött ki, hogy tanulmányozza a választójog kiterjesztését, a képviselőtestület összeállítását, a munkáskérdést és a bennszülött államok hatáskörét. E bizottság élén Pandit Motilal Nehru állt, és jelentése az ú. n. Nehru-report. A bizottság munkáját két kérdés megoldása nehezítette meg főképpen. Elvileg nem tudtak megegyezni, vajjon India a nagy brit birodalom kiegészítő része maradjon-e, mint önálló dominium, külön pénzügyi és hadügyi felelősséggel, vagy pedig elszakadjon-e végképpen Angliától. A másik nehézség a moszlim és hindu szavazók együttes vagy külön választókerületei körül merült fel. A Nehru-reportot 1928 telén a Kalkuttában tartott viharos Congress ülésén tárgyalták. Ezen az ülésen több szónok, pl. Sen Gupta, Kalkutta pol-

gármestere, kegyetlen őszinteséggel feltárta az indusok fogyatékoságait és a brit uralom önző célzatait.

«Emlékezzünk — mondotta — hogy India kultúrája az emberiség bámulatát vívta ki oly időben, amikor a modern nemzetek még az erdőben bolyongtak és fakéregből készült ruhát viseltek. De az indusok elvesztették ezt a magas pozíciót. A múlt szolgai imádata (!), felekezeti villongás, a kaszt-rendszer, a hárem, a soknejűség, gyermekházasság az okai ennek a hanyatlásnak. Életünk rekeszekbe van osztva. Hazafiasságunk felekezeti érzés, és míg a középkor előítéleteiben botorkálunk, életerőnk legjavát a háremben vesztegetjük el. India lakosságából ötven millió érinthetetlen, és árnyéka is megfertőz. Hogyan leszünk képesek ily állapotban Britanniát feltételeink elfogadására kényszeríteni? A mai idők ideáljait kell kifejlesztenünk! Szabadítsuk fel az asszonyokat, mert tudatlanságuk mázsás súllyal nehezedik nemzetünkre. Romboljuk szét a társadalmunkat szétforgácsoló rekeszfalakat. Szüntessük meg a kasztokat. Mi célt szolgálhat ez a társadalmi rend a XX. században, amikor eredeti gazdasági célját már nem tudja teljesíteni? Mit várhatunk népünettől, amíg az csak a mulatságnak él s nincs önuralma, és képtelen áldozatok elviselésére? Egy-egy nagy szellem mozgásra serkent, de csakhamar visszaesünk a régi tespedésbc.

India virágzó földrész volt az angol hódítás előtti időben. Kereskedelme, ipara, mezőgazdasága duzzadt az erőtlől. Hatalmas kereskedelmi hajórajza szállította áruit. Fejlett iskolarendszere volt. Földjét a csatornák ezrei öntözték. Lakói egészségesek voltak és nem ismerték a ragályos betegségeket. Ez a saturnusi korszak letűnt a Keletindiai Társaság kormányzatával és a virágzó kert sivataggá vált. Azelőtt Indiának erőteljes tőkéje volt, amely jól szervezett bankhálózaton élte a bennszülött iparokat. Hosszú korszakok érlelték az indiai ipari ügyességet. De ezt az ipart Anglia szántsándékkal tönkretette, hogy saját termékeit helyezhesse el az indiai piacon. A kifosztott ország drága fehér adminisztrációt kénytelen eltartani, holott az olcsóbb indiai hivatalnokok nem tudnak elhelyezkedni. Az angol kultúra minden áldása csak az angoloké, míg az indus népre átok volt; a vasúthálózat katonai célokat szolgál, a külkereskedelem a szegény indus nép vérének megcsapolása. A nevelésügy visszafejlődést jelent és nem haladást.»

Mindezek az állítások tényeken alapulnak, de természetes következményei voltak egy külső, tetterős, céltudatos és civilizáltabb nép hódításának, amely nem jótékonykodni, hanem meggazdagodni jött el a tropikus, miazmás Indiába.

Az indus ellenszenv a brit uralommal szemben a Congress vérmes szónokaiban olyannyira nőtt, hogy kijelentették,

hogy semmilyen tökéletes és áldásos *idegen* kormányzás sem adhat egy nemzetnek annyit, mint egy bukducsoló önkormányzat.

A szónokok radikális hangja, a felhozott érvek és a ténymegállapítás maga világosan mutatja, hogy Európa kultúrája ragadta búvkörébe a szabadságmozgalom vezetőit. A XX. század követelményeiről beszélnek, és észre sem veszik, hogy ez a «XX. század» Európát és nem Ázsiát jelenti. Ázsia maradisága volt oka Anglia győzelmének felettük és ezt a maradiságot Sen Gupta ijesztő módon ostromozza, amikor India vallási viszályairól beszél :

«Mivel Indiát vallásai akadályozták meg abban, hogy népe reformálódjék — ezért a reactiót kell szembe támadnunk. Ha azt találjuk, hogy a hindu kultúra háremet jelent, és a mohamedán kultúra is háremet jelent, akkor pusztuljon mindkettő. Ha a hindu kultúra kasztrendszer és gyermekházasságot jelent, és ha a moszlim kultúra soknejűséget jelent, akkor egyiknek sincs helye társadalmi rendszerünkben! Egyenlőség és szabadság legyen csatakiáltásunk. India szabadsága a színes fajok jogszabadságát és egy ázsiai Zollvereint fog jelenteni.»

Motilal Nehru is hasonló hangnemben beszélt. Nem titkolta, hogy India átka, a külső hódítás, nem keríthette volna hatalmába az országot népe súlyos hibái nélkül. Szembeszáll a kommunisták türelmetlen követeléseiivel és hangoztatja, «hogy oly országok, amelyek tökéletes szabadságot élveztek századokon át, sem voltak képesek a kommunisták programját megvalósítani». India szelleme nem tűri a diktatúra zsarnoki eszközeit. Felhívja a Congressust a pária-osztály válaszfalának eltüntetésére, az idegen áruk kiközösítésére és a felekezeti kérdés megoldására.

És míg India legjobbjai heteken át vitatkoznak az alkotmány pontjain és a jövőben követendő célkitűzéseken, addig Angliában látszólag közönyösen fogadják az Indiából jövő híreket. Angliát közgazdasági kérdései sokkal inkább lefoglalják, mint a távoli ország barnabőrű, mezítlábas szabadságapostolainak szónoklatai. A világ pedig tudomást sem venne a Kelet ébredéséről, ha egy rendkívüli, külsőben, belsőben minden megszokottól különböző egyéniség nem adna különös szint a Nyugat és Kelet politikai összeütközésének. Ez az ember Mohandas Karamchand Gandhi.

II.

Törékeny testű, elálló fülű, csúnya arcú emberke, akinek szemében a jóság és szeretet sugarai tükröznek vissza lelkének erejét. 1869-ben született a kathiawari Porbandarban. Nem brahmin szülők gyermeke. Családjá a kereskedőbankár kaszthoz tartozik, s apja és nagyapja magas állami hivatal viseltek a kathiawari kiskirályok udvarában. A családban a mély vallásosság hagyományos volt. A szelídebb Vishnu szekta tanait vallották, sőt a dsaina — minden földi jelenségben a lüktető életet látó, megérező és tisztelő — felekezettel nemzedékeken, át szoros kapcsolatot tartottak fenn. A dsaina felekezet arisztokratikus színezetű a hinduk között. Tanítóik, a *tirthankarok*, a magasabb megismerés úttörői. Életet nem oltanak ki, legyen az a legnyomorultabb féreg testébe szorítva. A hívők a szúnyogcsípést is szívesen eltűrik, csak ne kelljen elpusztítani valamit, amiben a nagy és egységes Élet végzi a maga hivatását.

Élettörténetét maga írta meg megható őszinteséggel, miként ejtette bűvkörébe az európai civilizáció fénye és eleganciája fiatal korában, miként ragadta el hiúsága, amikor új európai ruhát készíttetett és a tükör előtt tanult be meszterkelt mozdulatokat. A mai felemás indus néz ránk e sorokból, aki oly választékos és erőltetett módon ölt magára európai ruhákat, amelyek viseléséhez nem ért. Aztán jönnek lelki harcai. Felébred benne a test és annak szenvedélye. Az európai társadalmi életben nőkkel jön össze, az angol lányok pajzán pajtáskodását félreérti és visszaretten tőle. A húsevéstől irtózik, az alkohol élvezetétől útalattal fordul el. Mindezekben a vívódásokban nincs semmi különös, minden hindu, aki fiatal korában Európába kerül, átesik rajtuk, de Gandhi lelkében különös erő szunnyad és ez visszatartja kísérletektől, próbálgatástól, megalkuvástól és kísértéstől. Megdönthetetlen vezérelvek uralkodnak felette: fogadalmat tett anyjának, hogy húst nem eszik, hogy testét idegen növel nem fertőzi és az anyja által fűzött illatos *tulasi* virágfűzért kegyeletteljesen hordja nyakán mint szent amulettomot. Ez a jellem nem a XX. század kíváncsi, nyugtalan,

megalkuvó emberéé, ennek a jellemnek a gyökerei visszanyúlnak a középkorba, amikor az embereket a hit irányította és nem a tudomány, amely minden eredményével önmagát rombolja le. A testtől különálló, a testet kormányzó, a világűrűt betöltő lélekbe — amely az egyetlen valóság — és az igazságba vetett hite tette oly bátorra ezt a törekeny testű embert, hogy szembeszállt erőszakkal, üldözéssel, előítéletekkel és saját népe hibáit époly szigorúsággal tudta megítélni, mint az idegenéit, saját tévedéseit és vétkeit époly alázattal igyekszik helyrehozni, mint ahogy másokéit javítja.

Az angolországi diákévek alatt a jogtudományon kívül más nem érdekelt. Irodalmi könyveket nem olvasott, sőt a hinduizmusban sem sajátított el nagyobb jártasságot, mint a hozzá hasonló indus ifjak. Szanszkrit tudása sekély volt, s a *Ramayana* eposzt és a *Bhagavad Gítát*, ezt a felséges bölcséleti költeményt, csak fordításból ismerte, de oly mély hatást gyakorolt rá, hogy egész életén át ebből merített ihletet és épülést élete nehéz napjaiban.¹ Vallásos, elmerülő természet volt, és ez elvi kérdések felé terelte szellemi érdeklődését.² Míg korunk fiatalságát a technikai találmányok és a pártpolitika érdeklik, addig a jogászok Gandhit a vallásos hit és az emberi élet viszonya ejtette gondolkodóba. Indiai szokás szerint mester (guru) után nézett, aki ihletével tudását is átadja tanítványának, de nem talált tökéletes vezetőre. Ha személyes mester nem is tudta lenyügözni, olvasmányai két férfit emeltek lelke trónusára, akiknek nézetével mindenben egyetértett, ezek: Ruskin és Tolsztoj.³

Indiába hazatérve, kathiwari otthonában akart ügy-

¹ A *Bhagavad Gítára* is két angol theosophus hívta fel figyelmét.

² Az Ótestamentumot unalmasnak találta, az iszlám tanításait is angol forrásból: Carlyle Mohamed-tanulmányából ismerte meg.

³ Ruskin *Unto this Lastja* új irányt mutatott életfelfogásában. Bevallja, hogy kevés könyvet olvasott életében és ezért azt a keveset jól megemésztette. Az igazi tudást abban leli, ha az ember a tudattal úgyszólván eggyé válik és a szubjektum és a felveendő objektum különös lelki folyamat folytán egyesülve, új szellemi lényé alakul át. Általában nem sokra becsüli a könyveket és a túlzott olvasást, amely olyan, mint a víz, amely a szikláról leperreg.

védi gyakorlatot kezdeni. Az ideális gondolkozású ifjú csakhamar megismerte az angol hivatalos gépezet ridegségét, amely, mint minden hivatalnokuralom, önmagát teszi meg államnak és az emberi élet legfelsőbb céljának. Rövid próbálkozás után egy indiai mohamedán kereskedő cég Dél-afrikába küldte, hogy pörét az ottani törvényszék előtt képviselje.

Délafrikában a hinduk — mohamedánok és párszik — részint kereskedők, részint szerződéses munkások, kulik voltak. Ez utóbbiak öt évi szolgálatra kötelezték magukat és az angolok utánuk valamennyi indust kuli-nak neveztek. Gandhit is csakhamar kuli-ügyvéd név alatt ismerték. Az a néhány értelmiségi vagy kereskedő indus a faji elnyomatás következtében ferde helyzetbe került. Ha turbánt hordtak, *kulinak*, ha európai kalapot hordtak, pincérnek nézték őket.

Gandhi önérzete a turbánhoz való ragaszkodásban nyilvánult először Délafrikában. A turbán — ha az analytikus szemével akarunk bírálni — nem indiai viselet. A hinduk dús hajukat olajozzák és így védik a nap heve ellen, a díszes fejviseletet a mohamedánok hozták Indiába és az a mogul uralom alatt az állami tisztviselők, katonák és «urak» általános viseletévé vált. De Délafrikában a fehér és feketebőrű ember faji megkülönböztetőjévé lett és viselőjét nem tartották egyenrangúnak a kalapos emberrel. Gandhi hírlapi cikkben védelmére kelt a turbán jogosultságának a törvényszéki teremben, és ezért őt támadói «alkalmatlan idegennek» bélyegezték. Egymásután érték a legsúlyosabb bántalmak, amelyek a színes fajnak lenézett helyzetéből fakadtak. A vonaton ki akarták tenni az első osztályú fülkéből, mert fehérbőrű utasok is beszálltak, a postakocsin a bakra ültették, majd pedig a padlóra egy szennyes rongyra akarták elhelyezni, és mikor e megalázás ellen tiltakozott, a kalauz képen verte. Önérzetében mélyen sértve, Johannesburgba érkezett. Itt a szállóban nem akartak neki szobát nyitni. A színesek megalázásában a búrok még ridegebbek voltak az angoloknál. Az indusok, akár kereskedők, akár munkások voltak, nem élvezték azt a megbecsülést, ami minden embernek kijárt volna ; túrt és megalázott lények voltak, akiket

anyagilag is kizsákmányoltak. Ez a bánásmód oly természetesnek látszott, akár az anglikán britnek, akár a kálvinista hollandinak, hogy egyesek, akiknek szívét még nem durvította el a faji gyűlölet, csak titokban állhattak az önérzetükben mélyen sértett indusok pártjára. Színes embert gyalázni, ütlegetni, megkárosítani, sőt esetleg megölni, nem emlékeztette a délafrikai fehér embert arra, hogy két évezreddel azelőtt a csőcselék Krisztust is keresztre feszítette.

Pretoriába érve, csak egy amerikai néger segítségével talált egy kis családi szállodát. Ez csak azzal a feltétellel adott neki szállást, ha szobájában étkezik, mert az ebédlőben a fehér vendégek tiltakoztak volna jelenléte ellen. A színes ember ellen táplált előítélet és lenézés, a szín mint elkülönítő fogalom megvan Amerikában a négerrel és a kínaival szemben, sőt magában Indiában is, ahol a *kaszt*-különbség is a *színen* nyugszik, és a félvérek mindent elkövetnek, hogy kozmetikai szerekkel kifehérítsék magukat, és az alacsony népnél a világos szín a házasságkötésnél éppoly fontos szerepet játszik, mint a pénz. A brahmin büszke világosabb bőrére és mélyen lenézi a sötétbőrű őslakót.

Az európainak rideg magatartása a színesekkel szemben azok társadalmi szokásaival, gazdasági versenyükkel magyarázható, ha keresztény elvekből kiindulva nem is védhető. Gandhi 1893-ban szenvedte el ezt a minden indusnak kijáró lenézést, Délafrikában, ahol az idegen bevándorlástól való félelem némiképen indokoltta tette, de a gögös fehér ember még Indiában magában sem volt hajlandó a vasúti fülkáját indussal megosztani.

Pretoriában, mialatt ügyvédi tevékenységét folytatta, keresztény hittérítőkkal került össze, akikkel együtt imádkozott, vitatkozott és ez az eszmecsere érlelte benne természetes hajlamát a mérlegelésre és a gondolatrendszerbe való elmélyedésre. Egyik keresztény barátja, aki a «Plymouth brothers» felekezethez tartozott, arra akarta oktatni, hogy meddő dolog a bűnök és vétkek felett való önmarcangolás; Krisztus minden bűnt megváltott szenvedésével, és ha ebben a megváltásban hiszünk, akkor vétkeink súlya alól fel vagyunk mentve. A derék sophista még tetteivel is

igazolta, hogy e frivol tant tényleg hiszi; Gandhi nem azonosította magát tanításával.

Pretoriában tartotta első nyilvános beszédét egy főleg kereskedőkből álló gyülekezet előtt és ebben azt hangoztatta, hogy a kereskedelem és a becsület nem zárja ki egymást. Az indusok egészségtelen életmódját ostorozta és azzal az indítvánnyal lépett elő, hogy alapítsanak egy társaságot, amely az indusok siralmas társadalmi helyzetén javítani igyekszik. Ez a javaslat testet öltött. Eleinte fesztelen megbeszéléseket folytattak, később a hivatalos körökkel kerestek érintkezést, hogy emberi jogaikat érvényesíthessék a kormánynál. Transvaal és Oranje szabad-államban az indusok helyzetének sívársága és igazságtalansága azt az elhatározást érlelte meg Gandhiban, hogy addig nem hagyja el Délafrikát, míg nem sikerül honfitársain segíteni.

Pöranyagának tanulmányozása közben jutott arra a meggyőződésre, hogy minden jogesetben a tényálladék a legfontosabb, mivel a tény a valóság, s mikor védence igazát a tényálladék bebizonyította, de a perlekedés még bizonytalan lefolyású volt, arra bírta a feleket, hogy pártatlan döntőbíróra bízzák ügyüket. Ez nagynehezen sikerült is, s a két elkeseredett fél megegyezett és békésen simították el a közöttük elmérgesedett ügyet. Ez a siker Gandhiban két gondolatot gyökereztetett meg, az egyik: az igazság felismerése mint megdönthetetlen tény, a másik a szenvedélyek leküzdése és a békés megegyezés, a szeretet, a belátás fegyvereivel. Ez az eljárás nem hagy tövist egyik fél szívében sem és teljes győzelemre vezet. Későbbi tanítása és életének egész programja tulajdonképpen ebben a meggyőződésben gyökerezik, s emberfeletti akaraterővel és bátorsággal vitte győzelemre az igazságot. Megalázónak érezte az indusok és más színesek ellen foganatosított rendszabályokat, és mikor egyszer egy rendőr letaszította arról a járdáról, amelyen csak fehér ember járhatott, megbocsátott támadójának, de eltökélt szándékát, hogy honfitársait e gyalázattól megszabadítsa, ez az eset csak erősítette.

Pretoriában keresztény barátai hitükre akarták téríteni. Többször eljárt gyülekezetükbe és együtt imádkozott

velük. A keresztény etika mélyen megragadta lelkét, de nem tudta rábírní hindu hitének elhagyására, amelyet éppen ebben az időben, midőn életének harmadik tizedéhez közeledett, ismert meg alaposan. «Nem bírom elhinni, — írja önéletrajzában — hogy Krisztus Isten egyszülött fia és csak az, aki benne hisz, jut az örök életbe. Ha az Istennek gyermekei lehetnek, akkor mindnyájan gyermekei vagyunk. Ha Krisztus olyan volt, mint Isten, vagy Isten maga volt, akkor minden ember olyan lehet, mint Isten. Képtelen voltam felfogni, hogy Krisztus halála és vére által a világ bűneit megváltotta. Ezt csak képletesen tudom hinni. Aztán a keresztény hit szerint csak emberi lényeknek van lelke, a többi teremtmény halálával a teljes megsemmisülésbe hull. Krisztus kereszthalála példa volt a világ számára, de ebben nem találok titokzatos megváltási csodát. A keresztények istenfélő élete nem nyújt nekem többet másvallásúak istenfélő életénél. Bölcselmi tekintetben a keresztény tanokban semmi különös sem találok és nem tudom a keresztény vallást a legtökéletesebb vallásnak elismerni, de magasztossága előtt alázatosan meghajlok.»

A kereszténységről vallott e nézetek azonban Gandhiban csakhamar megváltoztak és elmélyültek. Későbbi írásaiban Krisztusról oly mély alázattal és fiúi szeretettel beszél, martyriuma annyira megragadja, hogy a brahminok kereszténynek tartják. Amidőn egyszer európai látogatók azt kérdezték tőle, hogy hisz-e Krisztusban — mélyen lehajtva fejét, szótlanul nézett maga elé. E pillanatban átérezte a krisztusi hit magasztosságát, amelyről emberfia csak alázatos némasággal hallgathat, de nem nyilatkozhat.

Ahogy lelke mélyén e gondolatok és érzések forrtak, a hindu vallás árnyoldalait is tisztán felismerte. Éppen dél-afrikai tapasztalatai mutatták, hogy az elkülönödés faj és faj között mily megrendítő lelki és testi szenvedésekhez vezet és önkéntelenül az Indiában állati sorban sínylődő ötvenmilliónyi pária jutott eszébe. Ahogy az európai ember Dél-afrikában a színeseket nem tűrte meg ugyanazon a járdán, mert bételt rágva, vörös nyálat köpködtek és a vasúti fülkében mosakodtak és főztek, úgy tartották távol maguk-

tól a magasabb kasztbeli hinduk a feketebőrű páriákat is tisztátalan szokásaik miatt. De éppen e miatt az elkülönítés miatt nem fejlődhettek és nem nyerhették el emberi méltóságukat. Gandhi teljes egészében átérezte, hogy az indus nem emelkedhetik az emberiség megbecsülésében mindaddig, amíg meg nem szüntetik saját igazságtalan megvetésüket eltiport honfitársaikkal szemben. Nem tudta elhinni, hogy a Vedák isten sugalmazott szavai, a nélkül, hogy ezt az isteni sugalmazást a bibliában és a koránban is ne ismerte volna fel. A vallásos hit az isteni igazságban, a minden anyagi világot egyformán megihletett isteni szellemben egybeforrtnál az eltaposott ember istentől eredt szabadságában való hittel. Önmagát kereste, saját énjének természetes nyilvánulását kutatta és ez arra vezette, hogy kötelességei vannak minden szenvedő emberrel és első sorban honfitársaival szemben, mert ezekkel — akár saját, akár mások hibájából kifolyólag — igazságtalanság történt. Lassan, de annál határozottabban kialakult és megerősödött benne az a meggyőződés, hogy a világot az isteni igazság vezeti és ennek az igazságnak a felismerésére kell embertársait segíteni, tekintet nélkül arra, hogy barátai vagy ellenségei-e a szó polgári értelmében. Gandhi ilyen elmélyedés következtében vált azzá, ami. Nem bölcselő és nem szent. Nem bölcselő, mert nem sajátította el mindazon tudományokat, amelyek egy, a tiszta ész követelményeinek megfelelően abstract rendszer alkotásához vezetnek volna; nem szent, mert nem tartotta magát távol az élet küzdelmeitől, hanem szándékosan belesodródott, és ő maga is tiltakozott az ellen, hogy honfitársai mást lássanak benne, mint esendő embert. De talán több volt mindennél: *praktikus idealista* — ahogy magát nevezni szerette. A földi életet egy a priori isteni igazság alapján akarja minden ember számára a tévedéstől, erőszaktól és büntől megtisztítani. Tolsztojnak «Az Isten szava benned él» igéjét akarta mindenki számára hirdetni.

Midőn 1896-ban Indiába visszatért, felhívta az indiai és az angol közvélemény figyelmét a délafrikai állapotokra. Szavának mély visszhangja volt. Kikelt az ellen, hogy a munkára szerződtetett indus munkásoknak három font fejadót

kellett fizetni Natalban, ha szerződésüket felbontották; kikelt a kegyetlen bánásmód ellen, amelyben ezeknek a védtelen munkásoknak részük volt, és röpiratai s beszédei annyira felingerelték a délafrikaiakat, hogy mikor kis idő múlva ismét visszatért, hogy ügyvédi gyakorlatát folytassa, a feldühödött tömeg majd agyonverte. Az angol kormány a támadókat törvényesen üldözni akarta, de Gandhi a félrevezetett tömeg és annak vezetői ellen semmiféle jogorvoslással nem élt. Felvillant benne Sokrates tanítása: inkább el kell tűrni igazságtalanságot, mint másnak igaztalanságot okozni.

A búr háború alatt Gandhi törhetetlenül ragaszkodott az angol álláshoz. A búrok éppen úgy elnyomták az indusokat, mint az angolok, de az alattvalói kötelesség az angolok táborába szólította. Sebesült-ápolói tisztséget vállalt és Lord Roberts fiát a Spion Kop-i ütközetben a haláltól mentette meg. Az indusok bátorságukkal kivívták az angolok elismerését. Ezalatt Gandhi ügyvédi gyakorlata annyira megnövekedett, hogy egyszerre négy ügyvédet is alkalmazott, de ez a foglalkozás nem térítette el magasabb hivatásától. Folyóiratot alapított, az *Indian Opinion* (1904), amelyben hetenkint hirdette hitvallását. Tíz éven át majd minden számába írt. Az első nagy probléma, amely lelkét izgatta, az «érinthetetlen»-ek, a páriák problémája volt. «Ahogy Európában a zsidók annakidején külön negyedben laktak és tisztátalanoknak tartottak, úgy váltak az indusok tisztátalanokká Délafrikában — írja. A zsidók magukat Isten kiválasztott népének hirdették, és utódaikat idegen népek üldözték. A hinduk is magukat tartották az egyedüli tiszta árja népnek, és míg jelentékeny részüket saját maguk állati sorba nyomták le, addig őket is elérte a nemezis, idegen ország kuli-jaivá váltak.» A pária-osztály létezését éppen úgy India szegényének bélyegezte, mint ahogy a színes emberek elnyomását Európa szegényének tartotta. A tiszta hinduizmus nem ismeri ezt a megvetést a kasztonkivüliekkel szemben, és csak később vált a hindu társadalom vezető-elvévé. Buddha megtörte a kasztokat, a hindu reformerek, Csaitanya és Nának, elvetették az érinthetlenséget. Gandhi,

aki magát orthodox hindunak vallja, inkább elfordulna a hinduizmustól, mintsem ezzel az elnyomó, megvető, igazságtalan előítélettel azonosítaná magát. Azt kívánta, hogy ha újból kell születnie, szülessék páriának.

A pária a legpiszkosabb munkákat tartozik végezni, az utcák seprését, a csatornák tisztítását és csak eldobott ételhulladékot ehet. Hogy felemelje őket ebből a társadalmi szennyből, azt hirdette, hogy a brahminnak is el kell végeznie ezeket az alantas munkákat, hogy megtisztuljon lelkileg az elnyomás bűnétől. Meg kell szabadítani a páriát az iszákosságtól és a hullaevéstől, és ez csak úgy lehetséges, ha felemelik őket, együtt engedik őket enni a magasabb kasztbeliekkel és beveszik őket házukba. Ezt nemcsak hirdette, hanem gyakorolta is, és felesége legnagyobb megütközésére házába fogadott egy pária gyermeket. Váltig hirdette, hogy ha az indus nép nem szabadítja fel saját áldozatait, akkor nem méltók arra, hogy ők felszabaduljanak.

Az *Indian Opinion* kiadása súlyos áldozatokat kívánt és angol barátai (Mr. West, Mr. Pollak, Kallenbach és Miss Schlesin) segítsége sem volt elégséges a vállalat fenntartásához. A megoldás kulcsát csodálatosképpen egy véletlen adta Gandhi kezébe. Egyszer vonaton Ruskin *Unto This Last* könyvét kezdte olvasni és ez olyan mélyen megragadta, hogy elhatározta, hogy életét e könyv értelmében fogja irányítani. «A költő az az ember, — írja — aki az emberben rejtőzőt jól elő tudja varázsolni.» Ruskin tanításait a következőképpen értelmezte: Az egyén java az összeség javában foglaltatik. Az ügyvéd és a borbély foglalkozásának egyenlő értéke van, mert mindenkinek egyforma joga van munkája után megélni. A testi munka, azaz a földműves és az iparos munkája, az igazi életörömöt és értéket rejti magában.

Ezek a tanok érlelték meg benne azt az elhatározást, hogy az *Indian Opinión*t egy farm-gazdasággal kapcsolja össze, ahol mindenki elvégzi testi és szellemi munkáját. Így létesült a Phönix-farm Durban mellett 1904-ben és Gandhi már akkor foglalkozott azzal a gondolattal, hogy abbahagyja ügyvédi gyakorlatát és testi munkával keresi kenyerét s a szolgálat által lelki tisztuláson megy át. Ekkor tört ki a

zulu-lázadás és Gandhi mint a brit birodalom hű alattvalója önkéntes ápolói csapatot szervezett. Szemtanuja volt a felkelés leverése körül véghezvitt erőszakoskodásoknak. Ezek az erőszakoskodások feltárták előtte a húsból-vérből való ember állati mivoltát és gondolatait a világtól való teljes elfordulás felé terelték. Az indus ideál a férfi életet három korszakra osztja: az első az önmegtartóztatás, a második a családalapítás, a harmadik az aszkéta elmerülés korszaka. Úgy érezte, hogy mások ügyének szolgálatát nem teljesítheti addig, amíg a családi élet örömei tartják fogva. Nem tudott a húsnak és a szellemnek egyidőben élni. Fogadalmat tett az önmegtartóztatásra, és bevallja, hogy akkor még nem érezte ennek messze kiható súlyát és még ma is nehézségekkel küzd, de csak ezt az életet tartja emberhez méltónak. De az önmegtartóztatás nem szorítkozik a testre. Sokkal nehezebb feladat a szellem felett való uralom. Mindenféle mellékgondolat letérítheti elhatározott útjáról. Ez ellen mindenkinek a maga módja szerint kell küzdenie. Ebben a küzdelemben nem önmegtágadásra, hanem inkább az igazi n megtalálására kell igyekezni, ez pedig az isteni kegyben való hit nélkül lehetetlen.

Ez a lelki tisztulás csirájában hordta a későbbi politikai ellenállás fegyverét. Gudserati anyanyelvén az angol «passive resistance» szót használták, de ez nem fedte a fogalmat. Ez úgy tüntette fel az ellenállást, mint valami makacsságot, haragot és bosszút, viszont Gandhiban a gondolat már-már formát öltött. Az elnyomott, eltiport emberben nemcsak a közvetlen testi vagy egyéni fájdalom és szenvedés jelentkezik, hanem valami, ami általánosabb és magasabb: egy eszme ellen követtek el sérelmet, az igazságon ejtettek csorbát. Ez túlhalad az emberi érzékek fájdalmain, ez kozmikus jelentőségű.

«Egyszer egy gudserati hymnus jutott eszembe, — írja Önéletrajzában — amelyet még az iskolában tanultam: «Ha valaki neked italt ad és azt te itallal viszonzod, akkor adósa maradsz. Az igazi gyönyör abban áll, hogy a rosszat jóval viszonzod». Ez a vers gyermekkoromban meghatott és mindig fülembé csengett, a megvalósításától azonban távol álltam. De aztán jött a «hegyi beszéd» és való-

ban az új testamentum indított el a passzív ellenállás igazi útjára : «Én pedig mondom nektek : Ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki megüti jobb orcádat, fordítsd neki a másikat is». «Szeressétek ellenségeiteket, jót tegyetek azokkal, kik titeket gyűlölnek és imádkoztatok üldözőitekért és rágalmazóitekért.»

Ezek a sorok szívembe hatoltak. A passzív ellenállás szelleme abban nyilvánul, hogy az ember szenvedésével elnyomója sajnálatát kelti fel s emberi méltóságára emlékezteti és míg részéről eltűri az igazságtalanságot, felébreszti benne az igazságérzetet. Így a szenvedő ellenállás áldást hoz arra, aki aláveti magát, és arra is, aki ellen kifejtik. Ez az etikai oldala, de gyakorlati oldala az, hogy ha az igazság hitében folytatják, akkor olyan fegyver, amely nem ont vért és amelyet nem lehet elvenni.»

Csakhamar nevet is kapott egy pályázaton ez az új és mégis ősrégi fegyver : *satyagraha*, amely magyarul az «igazság erejé»-vel fordítható. Ragaszkodás tűzön-vizen keresztül az igazsághoz, nem ahhoz, amit hiú módon igaznak vélünk, hanem ahhoz az igazsághoz, amelyet mint Isten teremtményei minden vércseppünkben annak hiszünk és amiért minden földi szenvedést el tudunk viselni. Krisztus, Sokrates és Dániel a «satyagraha» képviselői voltak, akik lelküket testük fölé helyezték. Az újkorban Tolsztoj képviselte a lélek erejét. Tana szerint élt. Indiában a lélek halhatatlanságát hamarabb ismerték fel, mint Európában. Ha az ember a testi erőszakra lelki erejével válaszolna, sok szenvedéstől menekülne meg a világ. Az indiai bölcséletben ezt úgy fejezték ki : minden élő lényvel szemben elkövetett igazságtalanságtól való megtisztulás. Ez a lelki ellenállás sokkal nagyobb bátorságot kíván, mint bármily fizikai hősködés. De előbb fel kell ismerni, hogy a léleknek a testtől különálló léte van, azon uralkodik és ennek a felismerésnek hitté kell erősödnie.

Ezekkel az elvekkal fogott hozzá Gandhi, hogy az elnyomott indusok tekintélyét Dél-Afrikában emelje. Abból indult ki, hogy a satyagraha, az erőszak elől való alázkodás, de öntudatos kitérés erősebb az erőszaknál, hogy az angol nép igazságszeretete nem fogja túrni az igazságtalanságot, és nem fogja megengedni, hogy az indus és angol nép között szakadás álljon be.

Még mielőtt erre a nagy próbára sor került volna,

Gandhi, a praktikus idealista, kipróbálta elveit abban az iskolában, amelyet a Phoenix-farmon létesített. A diákok rossz magaviselete miatt a tanítót tette felelőssé elgondolásában és a bűnösök lelkére oly módon akart hatni, hogy magát vetette alá bűnbánásnak. Hét napi böjttel sujtotta magát. A harag elpárolgott és a szájalom foglalta el helyét. Mindenki érezte a bűn súlyát s ez megerősítette Gandhi és hívei között a kötelékeket. A tanulók érezték, hogy mesterük eggyé forrt velük, ez önérzetüket növelte és kötelesség-érzetüket erősítette.

Gandhi első böjtje könnyen folyt le. Nem kellett rendes munkáját megszakítania, de nem tudta, hogy sok vizet kell a böjttőlőnek innia, bármennyire undorodik is tőle. A böjt, a büntudat és az igyekezet a büntől való megtisztulásra oly lelki erőt kölcsönöz az embernek, hogy rettenthetetlenné teszi nemcsak embertársaival, hanem saját magával szemben is. Nem fél és nem szégyelli hibáit másoknak bevallani.

Így írja le Gandhi haragját feleségével szemben, akit orthodox hite visszatartott attól, hogy egy kereszténnyé vált pária szobáját kitakarítsa. E miatt összevesztek.

«Még most is magam előtt látom feleségemet, — írja — amint szitkozódva, a haragtól vörös, könnyes szemekkel, kezében a vödröt tartva lemegy a lépcsőn. De én akkor kegyetlenül szerető férj voltam, nevelőjének tartottam magamat és vak szeretetemben kínoztam őt. Nem elégedtem meg azzal, hogy cipelte a súrolóvödröt, azt kívántam, hogy *örömmel* takarítsa ki a pária szobáját, és haragosan rá-rivaltam: «Nem tűröm házamban ezt a szemérmérséget!»

E szavak nyílként fúródtak szívébe. Visszakiáltott: «Tartsd meg magadnak házadat, én elmegyek». Nem ismertem magamra, a szájalom forrása elapadt bennem, megragadtam kezénél, a kapuhoz vonszoltam a tehetetlent és ki akartam lökni rajta. A könnyek végigfolytak arcán és így szólt: «Nem szégyelled magad, ennyire megfeledekezel magadról? Hová menjek, nincsenek szüleim, vagy rokonnaim itten, akik befogadhatnának. Azt hiszed, mert a feleségem vagyok, kénytelen vagyok ütlegetésemet és rúgásodat eltűníteni? Csukd be a kaput, nehogy az emberek meglássák, mit művelsz».

Mélyen megszágyenyülve bezártam a kaput. Nem tudtunk egymástól elválni. Sokszor veszekedtünk, de végül békében megfértünk egymással. Feleségem végtelen türelmével mindig győzedelmeskedett. Ma már nem vagyok elvakult férj, aki azt hiszi, hogy felesége szenvedélyének eszköze».

Gandhi szenvedélyénél és haragjánál csak makacssága volt erősebb. Ez a makacsság azonban nem passzivitás, hanem tudatos lelkierőn nyugszik.

Midőn felesége súlyosan megbetegedett s élete veszélyben forgott, az orvos a távollevő Gandhitól távbeszélőn engedélyt kért, hogy feleségének húslevest adhasson. Gandhi, aki szigorúan növényevő, ebbe nem egyezett bele és mikor megérkezése után megtudta, hogy az orvos a beteg megmentése érdekében már adott neki húslevest, eljárását csalásnak nevezte, kezelése alól kivette feleségét és elszállította Durbanból a Tolsztoj-farmra. Nem tudta eltűnni, hogy beleegyezése nélkül feleségének olyan orvosságot adjanak, amely ellenkezik az ő elveivel.

Ekkor vegetarianus könyveket olvasgatott, amelyekben azt találta, hogy a só nem okvetetlenül szükséges táplálék, sőt a sótalán élelem egészségesebb s elősegíti az önmegtartóztatást. Olvasta, hogy gyengélkedők ne egyenek hüvelyes veteményeket. Ő maga azonban nagyon kedvelte ezeket. Mikor felesége rövid javulás után ismét visszaesett betegségébe és a vízgyógy mód nem használt, férje orvosi szereiben való bizalma is megingott és ezért a hüvelyesekről és a sóról sem akart lemondani. Mikor erről vitatkoztak, Gandhi, hogy feleségét meggyőzze szeretetéről, fogadalmat tett, hogy egy évig sem sót, sem hüvelyes veteményeket nem fog enni. Erre felesége is követte példáját, mélyen meghatódva Gandhi örfeláldozásától, s rövid idő múlva meggyógyult. Valószínű, hogy a lelki felindulás új erőt kölcsönzött neki; Gandhi viszont örült az áldozatnak és boldogan igazta le érzékiségét. «Több munkatársamnál kipróbáltam a sótalán és hüvelyesek nélkül való táplálkozást — írja — és mindig jó eredménnyel. Orvosi szempontból két vélemény lehetséges, de erkölcsi szempontból nem kételkedem, hogy minden önmegtágadás használ a léleknek. A magán uralkodni tudó ember táplálékának másnak kell lennie, mint az érzékiség emberének, mint ahogy életútjaik is különbözők.»

1909 körül Gandhi levelezésbe lépett Tolsztojjal és az orosz apostol emberboldogító tanait Dél-Afrikában a gyakorlatban is meg akarta valósítani. Ebből az időből száрма-

zik *Hitelve*, amelyet azóta nem fogad már el minden részletében. Akkor még feltétlen híve volt az angol világbirodalomnak, csak a közigazgatás kinövéseiben látta a bajt. Tolsztoj elveiről tanúskodik az a meggyőződése, hogy a mezőgazdaságban látja az ember egyedüli életcélját s a nagyvárosi életet valamennyi technikai találmányával és egész mesterséges életmódjával erkölcstelennek tartja. Hitvallásának főbb pontjai ezek:

1. Nincs áthidalhatatlan űr Kelet és Nyugat között.
2. Nincs külön keleti és nyugati civilizáció, a mai műveltség csak külsőségekben nyilvánul, az európai ember azelőtt a keleti emberhez hasonló életmódot folytatott.
3. Nem az angol nép, hanem a modern civilizáció uralodik Indiában, vasútjai, távirói stb. által.
4. Az indiai (európai eredetű) nagy városok, mint Bombay, Kalkutta, Madras stb. fekélyek India testén.
5. Ha az angol uralmat indus uralom váltaná fel, amely ugyanezekre a mai eszközökre és eljárásokra támaszkodnék, azzal India nem nyerne semmit. Legfeljebb valamit megtakaríthatna abból a pénzből, amit jelenleg Anglia sajtol ki belőle. Mindebből az következik, — Gandhi szerint — hogy a Kelet és Nyugat csak akkor közeledhetik egymáshoz, ha Európa civilizációját feláldozza — vagy ha a Kelet átveszi Európa modern civilizációját, és fegyveresen farkasszemet néz egymással.

6. Egyetlen ember vagy embercsoport sem képes az emberiség helyzetét megjavítani, a közlekedési eszközök gyorsításával sem érhető el ez a cél. A külső kényelem és az élvezetek nem vezetnek erkölcsi megújodáshoz. Ezért a gépek által nyújtott könnyebbítések nem jelentenek haladást.

7. Meglepő és érthetetlen Gandhinak az európai orvostudományról való véleménye, amelyet később (1920) a delhii Tibbia College (ahol Galenus, Hippokrates és az indus ayurveda gyógytudomány a hivatalos tan) megnyitásán részben módosított. Szerinte a modern gyógyászat a fekete mágia sűrített kivonata és a kuruzslást többre becsüli az orvosi tudásnál. A kórházak az ördögnek különösen kedvelt

eszközei. Ezek a bűn, a nyomor, a lealacsonyítás és a rab-szolgaság tanyái. Ha nem volnának kórházak nemi betegek és tüdővészések számára, akkor sokkal kevesebb nemi betegség és tüdőbaj lenne ma a földön.

8. Indiára térve azt ajánlja, hogy felejtse el mindent, amit az utóbbi században tanult: a vasutat, távírót, kórházakat, ügyvédséget, orvosságot stb. A felsőbb tízezer pedig tanulja meg a paraszt egyszerű életét ájtatosan élni, mert csak ez az élet ad igazi boldogságot.

9. Az indusok ne hordjanak géppel készült szöveteket, akár európai, akár indiai gyárakból kerüljenek ki azok. Anglia Indiát háziipara felújításához segítheti és ezáltal India feletti uralmát a jogosság színezetével ruházza fel.

10. A régi bölcsek helyesen jártak el, amikor a társadalom építményét úgy rendezték, hogy az emberek életfeltételeit bizonyos korlátok közé szorították: az egyszerű eke ötezer év óta nem változott. Ebben van az üdvösség. Az emberek sokáig élnek, ha így élnek, mert sokkal nagyobb béke áldását élvezik, mint amióta Európa a modern technika rabjává lett.

«Meg vagyok győződve, hogy minden belátó angol fel fogja ismerni ezt az igazságot és e szerint fog élni.

A *satyagraha* (ragaszkodás az igazsághoz) szelleme diktálta nekem ezeket az úgyszólván végleges elhatározásokat. Nem törődhettem azzal, vajjon lehetséges-e ezeknek keresztülvitele oly emberek-nél, akik a mai örült hajzában találják kielégülésüket. Miután felismertem e következtetések igazságát, örömmel kell szerintük élnem, és nem várhatok, amíg az emberiség összessége azokat magáévá teszi. De mindnyájunknak, aki úgy gondolkodik, mint én, meg kell tenni a szükséges lépést és ha igazunk van, a többinek követni kell példánkat, az élet forgatagában nem leszünk képesek arra, hogy gyarlóságainkat kiküszöböljük. Valahányszor vasútra szállok, vagy autón utazom, az az érzésem, hogy tanításomba és az igazságba ütközöm. Ezen az alapon félelem nélkül nézek az előzmények elé. Akkor gyalog jártak az apostolok. Akkor a zarándokhelyek szentélyek voltak, ma borzalommá váltak.»

Ebben a hitvallásban megtaláljuk Gandhit, nem a történés rendjét szemlélő objektív philosophust, hanem az imperatív gondolkodót. Ez a rendszer, még ha nem is ad tökéletes világképet, mégis rendszerre törekvés látszatát

kelti — sok tekintetben önmagának ellenmondó és csak igen kisszámú tényezőt vesz figyelembe, amellyel az emberi társadalom fejlődését magyarázza. Az igazság megismerése Gandhinál nem az ismeretelmélet alapján, hanem intuitive történik és egyéni voltának következtében beleütközik az összesség tapasztalati úton szerzett és igazolt gondolkozási rendjébe.

Tagadhatatlan, hogy első három pontja helytálló. Európa túlszárnyalta a Keletet civilizációjával, s a keleti és nyugati ember között lényeges — akár fajbeli, akár fejlődésbeli — különbség nincsen; a különbség időbe vetíthető és úgy fejezhető ki, hogy a Kelet élete, gondolkodása mutatis mutandis hasonló a középkori Európáéhoz. Az emberiség történetében a pozitív tudományos szemlélet ősidőktől fogva fellelhető akár a technika, akár az elvont tudományok terén és hogy bizonyos ágakban nagyobb eredményt ért el az emberiség, azt éppen ezeknek az ágaknak a pozitívizmusra való nagyobb alkalmassága döntötte el. Míg a technika a kerékkel és emelővel már a kőkorszakban dolgozott, addig a világűr végökének kifürkészésében egy tapodtat sem haladtunk. A gép őseredetű, és mai gépeink az emberiség számának, tudásának növekedésével arányban álló természetes tökéletesedést tüntetnek fel. Nincs elvi ellentét a primitív eke és a traktor, a rokka és a szövőgép között, de még a legkomplikáltabb motor s az ember végtagjai és izomzata között sincsen. Éppen az indiai bölcsélet nagy monistikusai tanították a theopanismust, a világegyetem életének egyforrású, együtemű, sokváltozatú egységét.

Gandhi nem filozófus, hanem praktikus idealista. Ebben a minőségben rendkívüli fegyelmezettsége és nagy lelki ereje olyan akadályokat küzdött le s mély vallásossága oly példát mutatott az emberiségnek, amely a történelem legnagyobb, és egyúttal legnemesebb alakjai közé emelte.

Az indus jogok megvédésére és a satyagraha passzív ellenállásra alkalmat a 3 font sterling fejadó adott, amelyet minden indus férfirra, asszonyra és felnőtt gyermekre kivetettek, akik szerződésüket fel akarták bontani. Ez a fejadó megakadályozta őket szabad mozgásukban. A natali euró-

paiak tiltakoztak ennek az adónak a megszüntetése ellen, és ezért Smuts tábornok nem terjesztette a Délafrikai Únió parlamentje elé, sőt kijelentette, hogy nem hajlandó ezt a törvényt felfüggesztetni. G. K. Gokhale, India lelkes képviselője, aki ez ügyben ígéretet is kapott a kormánytól, India súlyos sérelmét látta az Únió magatartásában. Eddig az indus munkások, akik írni-olvasni nem tudtak, nem vettek részt a délafrikai mozgalomban, amelynek inkább intellektuális jellege volt, de ez az anyagi sérelem őket is csakhamar Gandhi táborába vitte. Gandhi Gokhalenak az ellenállási hadjáratban résztvenni hajlandó «önkéntesei» számáról ekkor Indiába küldött jelentésében legfeljebb hatvanhat embert említ. Ez a szám azonban csakhamar emelkedett. Az Únió nem volt hajlandó az indusok házasságát törvényesnek elismerni, mert csak indus egyházi szertartás kapcsolta őket össze. E megbélyegzés mélyen sértette az indus asszonyok önértetét és önként csatlakoztak a satyagraha harcosokhoz. Engedély nélkül nem volt szabad Natal- és Transvaalból jönni-menni. Gandhi azt akarta elérni, hogy az asszonyokat, akik ezt a rendeletet áthágnak, tartóztassák le. Eleinte a hatóságok szemet húnytak, de amikor az asszonyok a natali szénbányák munkásai között munkaszünetésre tüzeltek, biztosra volt vehető, hogy a sztrájkoló munkásokkal együtt ők is a fogházba kerülnek. Ugyanakkor a Phoenix-farm lakóit is fel akarta áldozni a szent célnak. Valamennyinek át kellett kelni Transvaal határán, hogy a hatóság kénytelen legyen őket letartóztatni. Nagy lelki erő kellett ahhoz, hogy elviseljék a fogság súlyát. Megbánás és visszavonás az egész mozgalom komolyságát veszélyeztette volna. Terv szerint valamennyien titokban szöktek át a határon és nevüket letartóztatásukkor csak a törvényszék előtt voltak hajlandók elárulni. A terv sikerült, az asszonyok felbőszítették a natali bányászokat a fejadó miatt, ezek sztrájkba léptek és valamennyiüket három hónapi fogházra ítélték (1913. szept. 23.).

Ez a legtisztább áldozat volt az indus becsület oltárán. Elismerésért és tisztességes bánásmódért harcoltak. «A világ — mondja Gandhi — az igazságon nyugszik. «Asatya», azaz igaztalanság egyúttal «nemlélet» is jelent. Ha nincs igaz-

talanság, akkor nem is győzedelmeskedhetik, viszont az egyedül «létező» igazságot nem lehet eltaposni. Ez röviden a satyagraha tana.»

Mivel a sztrájkoló munkásoknak munkaadóik nem szolgáltatottak vizet, azt tanácsolta nekik Gandhi, hogy hagyják el házaikat és tanyázzanak a szabad ég alatt. Európai tömeget nem lehetett volna ily zord körülményeknek kitenni, de az indusokat velük született igénytelenségük sok oly akadályon átsegíti, amely előtt az európai magasabb civilizációnak kényelemszerető embere leroskad. Ez az indiai mozgalomban oly fontos momentum, amelyet nem szabad szem előtt téveszteni. A satyagraha éppen ezért Európában keresztülvihetetlen volna. A sztrájkolók száma csakhamar ezrekre rúgott és Gandhi nem tudta, mitévő legyen ezzel a tömeggel, amely könnyen erőszakosságra ragadtathatta volna el magát. A bányatulajdonosok tanácstalanul álltak a munkaszüneteltetéssel szemben, hiszen az ok nem bérharc, hanem a rajtuk kívülálló 3 fontnyi fejadó volt. Október 28-án (1913) Gandhi több ezer főnyi seregével, amelynek minden «katonája» napi másfél font kenyeret és 30 gramm cukrot vitt magával, a legszükségesebb indus ruházaton kívül, megindult, hogy engedély nélkül átlépje a transvaali határt és ezzel kényszerítse a hatóságot, hogy tartóztassák le valamennyiüket. A hősies, önfeláldozó «sereg» oly mély benyomást keltően viselkedett, hogy útjukban megnyerték a lakosság rokonszenvét, amely élelemmel segítette őket. Mikor Gandhit letartóztatták, utódjául egyik hívét nevezte ki vezérnek. A bloemfonteini fogházban örömmel meditált, hiszen évek óta nem volt alkalma egyedül lenni önmagával. Tápláléka csak gyümölcs: banán, paradicsom, dió, citrom és olajbogyó volt.

A sztrájkoló sereg keményen viselte megpróbáltatását. Az igaz ügyért semmi áldozattól sem rettentek vissza. Lelki erők működtek közre, a tömeglélek megmozdulása volt ez, mely egy súlyos szenvedés áldozatával hosszú elnyomatás alól óhajtott felszabadulni. Két indus anya útközben elvesztette gyermekét. Az egyik megfagyott, a másik egy patakba esett anyja karjaiból és belefűlt, de a bátor asszonyok még

az ilyen csapást is elviselték. «Nem szabad a halottakat siratnunk, az élőkért kell küzdenünk» — volt jelszavuk. A sors pörölye megacélozta idegeiket és Gandhi őszinte tekintete oly lenyűgöző erőt sugározott, hogy még a tétovázókat is magával ragadta. A «sereg» fogházba került, de nagy száma oly magas költségbe sodorta a hatóságot, hogy visszaterelték őket a bányákba, amelyeket drótsövénnyel vettek körül és újból munkára kényszerítették őket — de ezúttal mint foglyokat. Az ellenszegülőket megkorbácsolták, megrugdalták, de mindez nem használt. A «sereg» kitarzott és ez a példátlan eset India s a világ figyelmét magára vonta. Lord Hardinge, India alkirálya, akinek hivatali kötelessége az indusok védelme, igaz brítchez méltóan Madrasban kijelentette, hogy azonosítja magát a satyagraha mozgalommal Dél-Afrikában, amely békés eszközökkel igyekszik egy igazságtalan rendszabályt megszüntetni.

Ez a rokonszenv, amely Indiában nyilvánult, még nagyobb mértékben erősítette a felébredt önértetet és más üzemek indus munkásai is beszüntették a munkát. A kormány ekkor erőszakhoz folyamodott. Sortüzet adtak a sztrájkolókra. Vér folyt és sok sebesülés történt, de a kormány képtelen volt a sztrájkolók ezreit fogházban tartani, vagy agyonlőni, így Smuts tábornok kénytelen volt fenyegetése ellenére az indus követeléseket elfogadni és azokat a parlamentben keresztülvinni. Gandhi nem használta ki az Únió nehéz helyzetét, amikor ugyanakkor a fehér vasutasok bérharcba fogtak a kormány ellen, mert küzdelmét csak egy bizonyos eszme diadaláért folytatta és nem azért, hogy a közrendet felborítsa. Ebben különbözött taktikája minden más bérharcától vagy bojkottól, amelyet a féktelen gyűlölet vezet. Smuts tábornok maga is elismerte a satyagraha lovagias szellemét. Megegyezést kötött Gandhival, amelyet hívei közül sokan nem helyeseltek, mert nem bíztak a tábornok ígéretében, de Gandhi tántoríthatatlanul kitarzott a szenvedések útján, amelyen csalódások után is újból békés eszközökkel kellett megkísérlni az igazság győzelmét. A szanszkrit közmondás azt tartja: «Békülékenység a bátrak ékszere.»

III.

A világháború kitörése a világot új korszak elé állította. Gandhit már Londonban érte a hadüzenet. Úgy látszott, hogy ütött India szabadulásának órája. A Congress túlzói és más elégedetlen elemek gondolatában felébredt a zendülés, de Gandhi megőrizte hidegvérét. Az indusok sérelmeit nem a brit uralmi rendszerben, hanem — mint rendesen más országban is — a tisztviselői kar fölényeskedésében érezte. A britekkel való együttműködésben látta nemcsak állampolgári kötelességét, hanem India sorsa jobbrafordulásának reményét is. A háború alatt önkénteseket toborozott és egészségügyi szolgálatot teljesített.

Mikor 1914 telén Indiába visszatért, már jelentős személy volt a közéletben. A délafrikai Phoenix-farm és a Tolsztoj-farm eszmélkedő életét szerette volna folytatni Indiában is. Akkor már megvolt Rabindranath Tagorenak, a költőnek, a bengali Santiniketanban a telepe, indus nyelven *asramja*, ahová apja szokott visszavonulni és meditálni. A költő itt írta művei nagy részét és híven az ősrégi indus hagyományhoz, maga köré gyűjtötte tanítványait, akiket a maga szellemében a Kelet és Nyugat közös kultúrkinccseinek megismerésére és fejlesztésére akart nevelni. Puna mellett G. K. Gokhalenak is megvolt a maga *asramja*, a «Servants of India Society». Mind Santiniketan, mind Puna kitérte kapuit a Délafrikából hazaözlött satyagraha csapatnak, de Gandhi a saját *asramjában* szerette volna az erőszaknélküliség eszméjét tanítani. Egyideig Santiniketanban telepedett le. Az önségély és a munka szeretete, legyen az bármily alsóbbrendű, volt az első, amelyet meg kellett honosítani. A santiniketani iskolák (elemi, középiskola, művészakadémia és egyetemi kutatóintézet) tanárai és tanulói lelkesen tették magukévá elveit. Maguk ástak, kertészkedtek, főztek és mosogattak, míg mások indiai hangszereken zenével kísérték testi munkájukat. Az egész telep méhrajhoz hasonlított. De a munka és szeretet e diadalmas bevonulásának Gokhale halála csakhamar végetvetett. Gandhi Punába sietett és a temetés után

nem tért vissza Santiniketanba. Hozzáfogott az indiai közhangulat tanulmányozásához.

Első útja a hardwari *kumbha* ünnepélyre vezetett. Hardwar a hinduk egyik szent zarándokhelye, ahol tizenkétévenként százezernyi tömeg keres lelki megtisztulást. Őszinte hívó és népcsaló egyaránt felkeresi e helyet és évezredes babonák mellett a legtisztultabb elmélyedés példáit láthatja a látogató. Gandhi, aki nap-nap után tapasztalhatta, mint szenvednek a szomjúságtól a hinduk, csak azért, mert nem brahmin vagy nem hindu kezéből nem vesznek el vizet, de meg gondolás nélkül esznek húslevest vagy isznak bort orvosság gyanánt, gondolkodóba esett, vajjon a hardwari zarándoklat nem fonáság vagy bűn-e. Ha igen, akkor a résztvevők tudattalanul esnek a bűn áldozatává — és ez a gondolat arra bírta, hogy mások öntudatlanul elkövetett bűneiért saját magára vegye a bűnhődést. Élete nevelő elhatározásokon nyugszik, ezért példát kell állítani azoknak, akik a sötétben tévelyegnek. Elhatározta és fogadalmat tett, hogy csak egyszer, napnyugtakor, eszik. Ez a korlátozott táplálkozás tartotta fenn — szerinte — hosszú életét.

Indiai utazásai alatt a hinduk hagyományos szokásai oly különöseksnek tűntek fel előtte, aki évtizedeken át idegen földön és nem brahmin környezetben élt, akárcsak valami külföldinek, és ezeket a hagyományokat a józan ész és az ethika elveivel akarta összhangba hozni. Gyermekkorában boldogan hordta a három felső kaszt gyapotszálát a vállán és örömmel játszott az azon lógó kulcsokkal, de mikor Angliába ment diákoskodni, el kellett ezt hagynia ősi ruhájával együtt és feje búbján meghagyott hajtincsét is levágta. Most a válalásos környezetben rossz néven vették, hogy az ősi szokásoktól elidegenedett. Nem akarta hordani a szent szálát, mert ezt az újjászületés jelvényeként adták a serdülő hindura, ő pedig kételkedett abban, hogy a mai Indiában az ifjak lelkiileg megtisztulnak és méltókká bizonyulnak a lelki megtisztulásnak erre a külső jelére. Ameddig a hinduizmus a gyakorlatban nem szünteti meg az «érintheletlenséget» és tovább tűri a babonákat, addig mély belső tartalom híján szenvedő társadalma nem jogosult külső előjogokra.

A levágott hajtincset azonban ismét megnövesztette, mert annak idején hiúságból és félelemből vágta le. Ezek az utazások és mindenféle kasztbeli hinduval, mohamedánnal való érintkezés meggyőzte, hogy India szabadsága az indusok kezében van. Fel kell rázni népét tespedéséből, rá kell világítani azokra a tévtanokra és ostoba babonákra, amelyek évszázadok alatt megfertőzték a hindu lelket, munkára, önmegbecsülésre és mások megbecsülésére kell megtanítani azokat, akik saját énjüknek tömjénezve, magukat és másokat is romlásba taszítottak.

Ahmadábád mellett Gudseratban *asramot* alapított. Ebben az asramban akarta gyakorlatban megvalósítani mindazokat az eszméket, amelyeket a hinduk emberies életéhez, megtisztulásához szükségeseknek tartott. Itten, Sabarmatiban, meg akarta szüntetni a kasztok között fennálló kirívó ellentéteket, elsősorban az «érintheletlenség» embertelen hagyományát. A testi és szellemi munkának egyformán nemes voltára a szolgálatkészséggel akarta szoktatni mindenféle előítélettől áthatott honfitársait, akiket egyrészt az európaiaktól eltanult frivolitás, másrészt tunyaság és megbízhatatlanság rontott meg. Nem a politikai szabadság csillogó tornyával akarta az épületet megkezdeni, hanem szilárd alapot akart teremteni egy megújódott indus társadalom részére. Ezért társadalmi reformokra vetette a fősúlyt. Aki Indiában járt, tudja, hogy az indus népet rendetlensége, hanyagsága, az elmélet és gyakorlat között való szöges ellentét akasztja meg fejlődésében. Míg testére idegesen tiszta, nemcsak naponta fürdik, hanem külön is szükségletei után, láb- és kézkörmét egy divathölgy figyelmességével gondozza, addig háztájéka romhalmazhoz hasonlít, amelynek levegőtlen kamráiban bicikligumi, bétellelvel, tennisirakett, szennyes fehérnemű és könyvek békés összeviasszaságban hevernek együtt. Ezt a rendetlenséget, amely Tagore asramjában éppen úgy megvan, mint akármelyik hindu előkelőség házában, akarta Gandhi kiirtani az indus lélekből azáltal, hogy a munka megbecsülésére oktatta híveit. Legfőbb ideálja a szolgálat. Nemcsak attól kell tartózkodni, hogy másnak ártsunk, hanem másoknak a fájdalmát is enyhítenünk kell. Az Úr

így szól a *Bhagavad Ghitában*: «Aki csak csekélységet ad nekem az áldozatkészség szellemében, legyen az gyümölcs vagy virág, vagy csak egy levél, az az én szolgám». «Az Úr zsámolya ott van, ahol a legszegényebbek és az elveszettek élnek.» Az igazság azonban nem az ilyen idézetekben van, amelyekben bővelkedik a világirodalom, hanem a *tettben*. És ebben domborodik ki Gandhi igazi nagysága, aki hosszú, fájdalmas töprengés után kialakított magában egy elvet, egy életformát és azt tűzön-vízen keresztül még élete árán is megvalósította. Ebben különbözik a filozófusoktól, akik csak gondolkodnak, vagy a szentektől, akik csak imádkoznak és a költőktől, akik csak dalolnak és színházat játszanak.

A háború végén súlyos vérhasban szenvedett és a szokásos vízgyógy mód sem segített rajta. Már ekkor fogadalmat tett, hogy nem iszik tejet, ezért húslevest ajánlottak az orvosok, majd tojást és az *Ayurvedából* idéztek, hogy rábírájk tanácsuk elfogadására, de ő hajthatatlan maradt. Számára a beteg étrendjét nem lehetett a szent iratok alapján meghatározni, ez egész életfelfogásának kérdése volt; ezt elvi elhatározások irányították, amelyek semmiféle tekintélyt nem ismertek el. Ha csak elveinek feladása árán élhetett volna tovább, akkor inkább választotta volna a halált. Válságos állapotában felkereste egy indus orvosjelölt, aki még nem nyerte el diplomáját, de külön kutatásai alapján szerzett tudását az elismert orvostudomány fölé helyezte. Ez a magántudós a jégkezelésben hitt és Gandhi bizonyos fokig hitelt adott tanának s megengedte, hogy testére jeget rakjon. Habár nem lehetett a közvetlen hatást ellenőrizni, de a hit, amely a lélekben gyökeret vert, áthatott a testre és nem-sokára beállt a gyógyulás. Ez után az eredmény után tojást ajánlott neki, amit azonban visszautasított; ezután könnyebb természetű operáción esett át. Hogy erejét hamarabb visszanyerje, tejkúrát kellett volna tartania, de fogadalma ettől visszatartotta. Ez a fogadalom főleg a tehén- és bivalytejre vonatkozott, nem a kecsketejre, ezért felesége unszolására feladta fogadalma szellemét, hogy megtarthassa betűjét. Azóta kecsketejen él, a tejet azonban általában az ember számára természetellenes itálnak tartja. De «az életakarát

erősebbnek bizonyult az igazsághoz való ragaszkodásnál» — írja — de csak azért, hogy a Rowlatt-törvény ellen megkezdhesse tevékenységét. De mind a mai napig fájdalmasan gondol vissza erre a szószegésre és azon igyekszik, hogy a kecsketejet kiküszöbölje életéből. Az igazság ideálja megköveteli, hogy a fogadalmat betűje és szelleme szerint egyaránt megtartsa. Csak a törhetetlen hit képes az embert a kételytől és a félelemtől megóvni, ezért hitért esedezik Istenhez éjjel-nappal.

Ezeknek az elvi szempontoknak próbaköve a gyakorlat volt. Gandhi elgondolásában az egekig emelkedett, de lába a földben gyökerezik. A vallás nem elképzelés és theológia nála, hanem élő valóság, amely minden földi ténykedés feltétele. A politika, az erkölcs, a kereskedelem — mindaz, aminek valami köze van a lelkiismerethez, szükségképpen: vallás. Vallás, amely Isten országát akarja a földön megvalósítani, amely nemcsak hiú ígéret, hanem rideg beváltás! Vallás, amely a testi előnyöket elveti egy kérlelhetetlen parancs előtt. Vallás, amely nem ismer faji, nyelvi, felekezeti különbségeket, amely az Isten egységét látja az emberiség, sőt az egész élő világ egységében, és mely a gazdaságban elveti a gyengék kiaknázását és a politikában a más véleményen lévők üldözését. Gandhi előtt egyforma a hindu, a mohamedán, a keresztény és zsidó — ha az általuk hangoztatott ige nemcsak külső máz, hanem élő valóság és igazság, amelyért ezt a látszatlétet meggondolás nélkül feláldozzák.

GERMANUS GYULA.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Negyedik közlemény.¹ —

IX.

Eliza az éjszaka javarészt Jane szobájában töltötte s nagy öröme, a reggeli órákban tűrhető választ adhatott Bingley úr kérdésére, aki már nagyon jókor egy szolgálót küldött hozzá, s valamivel később a két testvérnek is, akiknek a nevében két előkelő komorna jelent meg nála. De a javulás ellenére is kérte, küldjenek néhány sort Longbournba, hogy az anyja okvetlenül jöjjön át Jane-hez s ő maga ítélje meg a beteg állapotát. A levelet rögtön elküldték, s éppoly gyorsan jött meg rá a válasz. Kevéssel a családi reggeli után megjelent Netherfieldben Bennetné, két legifjabb leányával.

Ha azt látja, hogy Jane állapota veszélyes, Bennetné vigasztalhatatlan lett volna; de miután nagy meglepéssel tapasztalta, hogy nincs ok a nyugtalanságra, nem kívánta, hogy sürgősen gyógyuljon meg, mert hiszen fölépülése után alig maradhatott volna Netherfieldben. Tehát hallani sem akart Jane óhajáról, hogy vigyék őt haza. A patikárius, aki ugyanakkor érkezett oda, szintén helytelenítette, hogy a beteget elszállítsák. Miután egy darabig Jane szobájában ültek, megjelent Miss Bingley, akinek hívására anya és a három leány vele együtt lementek a reggelizőbe. Bingley rögtön kifejezést adott abbeli reményének, hogy Bennetné nem találta betegbbnek Jane-t, mint előre gondolta.

— Bizony betegbb — így hangzott a válasz. Sokkal betegbb, semhogy haza lehetne vinni. Mr. Jones azt mondja, hogy erre gondolnunk sem szabad. Így kénytelenek vagyunk még egy darabig visszaélni az önök jóságával.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676. és 677. számában.

— Hazavinni! — kiáltott fel Bingley. — Erre igazán nem szabad gondolni. A nővérem sem engedné meg semmi szín alatt, hogy hazavigyék.

— Higgye el, Mrs. Bennet, — mondotta Bingley kissasszony, hűvös udvariassággal — hogy Jane-nek igazán gondját viseljük, amíg nálunk marad.

Bennetné nem győzött eleget hálálkodni.

— Igazán, ha nem ilyen jóbarátok házába kerül, nem tudom, mi lett volna vele, mert nagyon rosszul van, rettentően szenved, ámbár angyali türelemmel viseli, mert ő már ilyen, és őszintén mondhatom, ilyen jólelkű teremtés nincs még egy ezen a világon. Sokszor mondom, hogy mellette a többi leányom számba sem jöhet. Milyen édes szoba ez, Mr. Bingley, s milyen gyönyörű kilátás nyílik innen a kavicsos útra. Az egész vidéken nincs még egy hely, amely fölveheti a versenyt Netherfielddel. Remélem, hogy nem fog innen hamar elköltözni, bár a bérlet rövidesen lejár.

— Én mindent hirtelen csinállok — felelte Bingley. — És ha egyszer elhatározom, hogy itthagynom Netherfieldet, az valószínűleg öt perc alatt történék meg. Ebben a pillanatban azonban állandó lakosnak érzem itt magamat.

— Maga pontosan olyan, amilyennek gondoltam — mondotta Eliza.

— Szóval, érteni kezd engem? — kiáltotta Bingley, feléje fordulva.

— Oh igen — tökéletesen értem önt.

— Szeretném ezt bóknak tekinteni, de attól tartok, hogy akin ilyen könnyen keresztüllátnak, az siralmas alak.

— Embere válogatja. Ebből még nem következik, hogy aki bonyolultabb jellem, az több vagy kevesebb becsülést érdemel.

— Lizzy! — kiáltotta az anyja — jusson eszedbe, hogy ki vagy, és ne légy olyan vad, mert azt csak odahaza tűrik el tőled.

— Nem tudtam eddig, — folytatta Bingley — hogy maga jellembúvár. Okvetlenül nagyon mulatságos tanulmány.

— Igen, a bonyolult emberek a legmulatságosabbak. Ez az egy előnyük legalább megvan.

— A vidék általában nem sok példánnyal szolgál az ilyen tanulmányhoz — mondotta Darcy. — Mint falusi szomszéd nagyon is körülhatárolt környezetben mozog, mely azonfelül alig változik.

— De maguk az emberek annyira változnak, hogy mindig talállok bennük új megfigyelnivalót.

— De mennyire! — kiáltotta Bennetné, akit nagyon bántott a hang, ahogyan Darcy a falusi szomszédságot emlegette. — Higgye el, hogy a vidéken is éppúgy tudnak élni az emberek, mint Londonban.

Mindenki meg volt lepve, Darcy ránézett egy pillanatig, aztán némán félrefordult. Bennetné, aki azt képzelte, hogy teljes győzelmet aratott rajta, diadalmas hangon folytatta :

— Én igazán nem tudom belátni, miért volna London különb, mint a vidék, a boltokat és a köztereket kivéve? A vidéki élet sokkal, de sokkal kellemesebb, igaz-e, Mr. Bingley?

— Ha én vidéken vagyok, — felelte Bingley — sohasem kívánkozom Londonba ; de ha Londonban élek, onnan sem kívánkozom el soha. Mindegyiknek megvan a maga előnye, s én itt is, ott is egyformán boldog ember vagyok.

— Igen ám, csakhogy önnek jó a természete. De ez az úr — s itt Darcyra nézett — úgy látszik, semmibe sem veszi a vidéket.

— De mama, ez nagy tévedés — szólt Eliza, aki pirult az anyja miatt. — Teljesen félreérti Darcy urat. Ő csak annyit mondott, hogy Londonban sokkal többféle embert látni, mint vidéken, és el kell ismernie, hogy ebben igaza van.

— Hát hogye, szívem, senki sem állítja az ellenkezőjét, de a mi környékünkön igazán sok az ember, ilyen népes szomszédság nagyon ritka. Csak mi is huszonnégy családdal járunk össze ebédelni.

Ha Eliza nincs ott, Bingley most már kijött volna a sodrából. A nővére nem volt ily tapintatos s nagyon sokatmondó mosollyal fordult Darcy felé. Eliza úgy érezte, hogy mondani is kell valamit, amivel anyját eltérítheti ettől a tárgytól, s megkérdezte tőle, nem volt-e Longbournban Charlotte, amióta ő eljött hazulról?

— De igen, tegnap járt nálunk az apjával. Milyen kedves ember ez a Sir William, igaz-e Bingley úr? Olyan előkelő és mégis olyan nyájas és fesztelen. Mindig van egy szava mindenki számára. Szerintem ilyen az igazi úriember. Akik nagyon el vannak telve magukkal és soha ki nem nyitják a szájukat, nagyon is rosszul értik a dolgot.

— Charlotte nálunk ebédelt?

— Nem, hazament. Azt hiszem, szükség volt rá a pástétomkészítésnél. Én mindig olyan cselédek tartok, akik elvégzik a dolgukat, az én leányaimat másképp neveltem. De hát mindenkit olyannak kell venni, amilyen, s igazán, a maguk nemében a Lucas-leányok nagyon derék teremtések. Kár, hogy nem szépek. Nem mintha Charlotte-ot olyan nagyon csúnyának tartanám, de hát mi igazán jó barátságban vagyunk velük.

— Nagyon kellemes leánynak látszik — mondotta Bingley.

— Oh Istenem, hát hogyan — de önnek is be kell ismernie, hogy nagyon csúnya. Lady Lucas is sokszor mondja nekem, mert irigyli, hogy Jane olyan szép. Nem szívesen dicsekszem a saját gyermekeimmal, de olyan szép leányt, mint Jane, nem mindennap látni. Mindenki ezt mondja. Mert a magam elfogult ítéletére nem adnék semmit. Még csak tizenöt éves volt, amikor Gardiner bátyáméknál Londonban egy úriember beleszeretett és a sógorném már biztosra vette, hogy megkéri a kezét, mielőtt eljövünk onnan. De mégsem kérte meg. Talán túlfiatalnak tartotta. De azért írt hozzá egy pár verset — nagyon szép versek voltak.

— És ezzel végződött a szerelme — mondotta Eliza türelmetlenül. — Azt hiszem, a szerelemnek gyakran szokott ilyen vége lenni. Vajjon ki fedezte fel először, hogy a költészet milyen biztosan sorvasztja el a szerelmet?

— Én mindig azt hittem, hogy a költészet *táplálja* a szerelmet — jegyezte meg Darcy.

— Talán: az igazi, erős és egészséges szerelmet. Ami már erős, azt minden táplálja. De ha az érzés gyöngé és bágyadt, meg vagyok róla győződve, hogy egyetlen jó szonettől végleg elsorvad.

Darcy csak mosolygott; és minthogy mindenki hallgatott egy darabig, Elizát remegés fogta el, nem fogja-e az anyja megint elszólni magát. Szeretett volna mondani valamit, de nem jutott eszébe semmi. Rövid hallgatás után Bennetné megint hálálkodni kezdett Bingleynek, hogy olyan jók Jane-hez, s bocsánatot kért, hogy most még Lizzy is alkalmatlanságot okoz nekik. Bingley őszinte udvariassággal felelt, hűgát is udvariasságra eröltette s néhány odaillő szót mondott. Bingley kisasszony nem volt túlkedves, de Bennetné beérte azzal, amit kapott s kevéssel azután a kocsiját kérte. Ez jeladás volt legifjabbik leányának, aki egyszerre csak ott termett. A két leány az egész látogatás alatt egymással sutogott, s az eredmény az volt, hogy a legifjabb figyelmeztette Bingley urat a legelső alkalommal tett ígéretére, hogy házi-bált fog adni Netherfieldben.

Lydia kifejlődött, jótermetű, szép arcú és nagyon jókedélyű fiatal leány volt, mindössze tizenöt esztendő. Ő volt anyjának a kedvence, aki majomszeretetében túlfijjan vitte be a társaságba. Forrt benne az életkedv, s volt benne valami természetes önállóság, amelyet a tiszték udvarlása, akiket egyaránt vonzott nagybátyjának jó konyhája és Lydiának jó kedélye, egészen az arcátlanságig kifejlesztett. Ezért nem röstelte számonkérni Bingleytől, hogy mi lesz a megígért bállal, s azt is hozzátette, hogy nagy szégyent vallana a világ előtt, ha nem váltaná be ígéretét. A váratlan támadásra Bingley úgy felelt, hogy Bennetné gyönyörrel itta be minden szavát.

— Higgyc el, hogy amit megígértem, az meg is lesz, mihelyt kedves nénje fölépült; ha tetszik, maga fogja meghatározni, hogy milyen napra tűzzük ki. De önök sem akarnak táncolni, amíg Jane kisasszony beteg?

Lydia a feleletet kielégítőnek találta.

— Oh igen — hogycne, sokkal jobb, ha bevárjuk, míg Jane felgyógyul, addig valószínűleg Carter kapitány is megint visszakerül Merytonba. És ha túl leszünk a maga bállán, — tette hozzá — követelni fogom, hogy a tiszték is rendezzenek egyet. Megmondom Forster ezredesnek, hogy szégyen-gyalázat lesz, ha nem teszik meg.

Bennetné és leányai aztán elpályáztak, Eliza rögtön visszatért Jane-hez és családjának, valamint saját magának a viselkedését kiszolgáltatta a két hölgynek és Darcy úr kritikájának. De Darcyt nem sikerült belevonniok az ember-szólásba, akárhogy ugratta is őt Miss Bingley azokkal a bizonyos szép szemekkel.

X.

A nap majdnem úgy telt el, mint az előtte való. Hurstné és Bingley kisasszony reggel néhány órát töltöttek a beteg-nél, akinek az állapota, lassan bár, de javulni kezdett; este Eliza megint bejött hozzájuk a szalonba. De a lottó-asztal nem jelent meg. Darcy az íróasztalnál dolgozott, Bingley kisasszony mellette ült, nézte, hogyan írja a levelét, közben ismételt elvonta az írástól s üzeneteket adott át Darcy kisasszony számára. Hurst és Bingley pikéteztek, Hurstné pedig nézte a játékot.

Eliza valami kézimunkát vett elő s elég jól mulatott azon, ami Darcy és Miss Bingley között lejátszódott. A hölgy mindig talált rajta valami dícsérnivalót; hogy milyen szépen ír, milyen egyenesek a sorai, milyen hosszú a levele, s mint-hogy Darcy e magasztalásokkal szemben teljesen érzéketlen maradt, nagyon furcsa párbeszéd szövődött kettejük között, amely teljesen összevágott Eliza véleményével erről a két emberről.

- Hogy' fog örülni Miss Darcy egy ilyen levélnek!
Darcy nem felelt.
- Milyen sebesen tud maga írni!
- Téved. Nagyon lassan írok.
- Istenem, hány levelet kell megírnia egy év alatt!
Hozzá még üzleti leveleket is! Igazán szörnyű lehet!
- Akkor hát szerencse, hogy ez a dolog engem terhel és nem kegyedet.
- Írja meg a húgának, hogy nagyon vágyódom utána.
- Ezt már beleírtam a levélbe, a kegyed kívánságára.
- Attól tartok, nem jól fog a tolla. Hadd faragjam meg. Nagyszerűen tudok tollat faragni.
- Köszönöm, de mindig magam faragom a tollamat.

— Hogy' tud ilyen egyenes sorokat írni?

Darcy hallgatott.

— Írja meg a húgának, hogy nagy örömmel hallottam, milyen szépen halad a hárfajátékban. És írja meg, hogy láttam egy szép kis asztaltervét, amelytől el voltam ragadtatva. Miss Grantley a közelébe sem jöhet.

— Nem volna szíves ezt az elragadtatását felfüggeszteni, amíg újra írok? Mert ezen a papíron már egy csöpp helyem sincsen.

— Oh, nem baj. Úgyis fogom őt látni januárban. De mindig ilyen szép, hosszú leveleket ír neki?

— Rendszerint ilyen hosszúak. Hogy szépek-e, nem vagyok hivatva eldönteni.

— Nálam szabály, hogy aki könnyen megír egy hosszú levelet, az nem írhat nem szépen.

— Ezt a bókot Darcy nem fogja megköszönni, Caroline, — kiáltotta Bingley — mert ő nem ír könnyen. Nagyon is keresi a négy betűből álló szavakat. Igaz-e, Darcy?

— Én egészen másképpen írok, mint te.

— Oh, — vetette közbe Miss Bingley — Charles olyan pongyolán ír, hogy az szörnyű. Félszavakat hágy ki s a többit kitörli.

— A gondolataim olyan rohamosan jönnek, hogy nem érek rá formába önteni őket — így aztán a leveleimben néha egyáltalában nincs gondolat.

— Az ön szerénysége, Mr. Bingley, — mondotta Eliza — lefegyverez minden gáncot.

— Semmi sem olyan csalékony, mint a látszólagos szerénység — mondotta Darcy. — Gyakran nem egyéb, mint meggyőződéstelenség, néha pedig rejtett dicsekvés.

— S ezek után minek tartod szerény kis nyilatkozatomat?

— Rejtett dicsekvésnek. Te igazán büszkélkedel azzal, hogy nem tudsz írni, aminek okát abban látod, hogy túlgyorsan gondolkodol és hanyagul fejezed ki magadat, ami, ha nem is éppen becülendő, de fölöttébb érdekes tulajdonság. Ha valaki nagyon gyorsan tud elvégezni valamit, még akkor is sokra tartja, ha a végzett munka maga nagyon tökéletlen.

Amikor ma reggel azt mondtad Bennetnének, hogy ha valamikor elmégy Netherfieldből, az öt percet fog igénybe venni, ódát zengtél önmagadról, bókoltál saját magadnak, pedig hát mi dícsérnivaló van az ilyen hirtelenségen, amely nem engedi meg, hogy elvégezd a legfontosabb dolgot s amely se magadra, se másra nézve nem lehet igazán előnyös?

— Ejnye, — kiáltotta Bingley — mégis csak túlzás késő este eszébe juttatni az embernek azt a sok bolondot, amit reggel mondott. És mégis, szavamra, én csak igazat állítottam magamról, amit abban a pillanatban komolyan hittem s amit most is hiszek. Én nem akartam szerepet játszani a hölgyek előtt s elhíttetni velük, hogy én vagyok az az ember, aki ok nélkül siet.

— Bizonyosan elhitted magadról, amit mondtál. Csak arról nem vagyok meggyőződve, hogy oly hirtelen fogsz elmenni innen. Te is éppúgy alá vagy vetve a véletlennek, mint akármelyik más ismerősöm. És hogyha a lóraülés pillanatában egy barátod így szólna hozzád: Bingley, jobb volna, ha maradnál még a jövő hétig, valószínűleg hallgatnál rá, nem indulnál el, — szóval maradnál még egy hónapig.

— Ezzel csak azt bizonyította be, hogy Bingley úr a saját szándékához sem ragaszkodik. És így sokkal jobban parádézott a barátjával, mint ő saját magával.

— Roppant hálás vagyok, — szolt Bingley — hogy barátom szavaiból bókot font nekem, hogy én milyen szelíd bárány vagyok. De attól tartok, ez a magyarázat egyáltalában nem fedi Darcy gondolatát; neki jobb véleménye volna rólan, ha ilyen körülmények között kereken tiltakoznám és elnyargalnék innen, amily gyorsan csak lehet.

— És Darcy úr kibékülne az ön eredeti, elhamarkodott szándékával, ha azt látná, hogy ön makacsul ragaszkodik hozzá?

— Szavamra, erre nem tudnék pontos választ adni. Ezt Darcynak kell megmagyaráznia.

— Most azt várják tőlem, hogy indokoljak nézeteket, amelyeket nekem tulajdonítanak, de amelyeket én sohasem vallottam. Még ha úgy állana is a dolog, ahogy itt kifejtették, nem szabad elfelejtenie, Miss Bennet, hogy az a jóbarát,

akiról föltették, hogy rábeszéli Bingleyt a maradásra és tervének az elejtésére, csakis az óhajtságát fejezte ki, de egyetlen érvel sem támogatta, hogy helyes, amit kíván tőle.

— Az ön szemében nem érdem, ha valaki könnyen — készségesen enged a barátja rábeszélésének?

— Engedni meggyőződés nélkül, — ez egyik fél intelligenciáját sem dicséri.

— Darcy úr, ön most úgy tűnik föl előttem, mint aki a barátságnak és szeretetnek a befolyását nagyon helyteleníti. Az ember gyakran enged egy kérésnek, mert csak az illető személyt nézi s nem vár arra, hogy érvekkel vegyék rá a dologra. Én most nem olyan esetre gondolok, mint az ön föltevése volt Bingley úrról. Talán be kell várnunk, hogy az a helyzet bekövetkezzék, s csak azután beszélhetünk arról, milyen elgondolás szerint cselekedett Bingley úr. De egy közönséges és rendes baráti viszonyban, ha egy nem túlfontos dologra nézve egyik arra kéri a másikat, hogy másítsa meg elhatározását: ön rosszat gondolna arról a félről, aki enged a kérésnek, a nélkül, hogy meggyőző érveket kívánna?

— Mielőtt tovább vitatkoznánk erről, nem volna helyes pontosan megállapítani, milyen fontosságú dolgokra vonatkozhatik az ilyen kérés, meg hogy milyen fokú bizalomnak kell fennállnia a két ember között?

— Akkor hát halljuk az összes részleteket s ne feledezzünk meg a viszonylagos nagyságukról és magasságukról; mert látni fogja, Miss Bennet, hogy annál súlyosabb lesz az érvelés. Higgye el, ha Darcy hozzám képest nem volna ilyen nagy, magas fiú, félenyire sem hódolnék be neki. Mondhatom, hogy Darcy bizonyos alkalmakkor és bizonyos helyeken a legszörnyűbb alak, akit el lehet képzelni; kivált a saját házában és vasárnap esténként, amikor semmi dolga.

Darcy elmosolyodott, de Eliza mégis úgy vette észre, hogy meg van bántva és nem merte elnevetni magát. Miss Bingley is nagyon zokon vette ezeket a gorombaságokat s perbeszállott a bátyjával, hogy miért beszél ilyen bolondokat.

— Én belelátok a szándékodba, Bingley — mondotta Darcy. — Gyűlölöd az érveket s így akarod őket elnémitani.

— Meglehet. Az érvelés nagyon is hasonlít a vitatkozás-
s én nagyon hálás leszek, ha te meg Miss Bennet föl-
függesztitek az érveiteket, amíg én künn nem leszek a szobá-
ból. Akkor aztán mondhattok rólam akármit.

— Amit ön kér, — mondotta Eliza — az én ré-
szemről nem áldozat. Darcy úr jobban tenné, ha befejezné
levelét.

Darcy szót fogadott neki s visszaült az asztalhoz.

Miután befejezte levelét, fölkerlte Miss Bingleyt és
Elizát, hogy muzsikáljanak. Bingley kisasszony fürge lép-
tekkal sietett a zongorához s miután udvariasan átengedte az
elsőséget Elizának, amelyet ez éppoly udvariasan, de annál
komolyabban elhárított magától: ő maga ült a zongo-
rához.

Hurstné duettet énekelt a hűgával, s amíg ebben fáradoz-
tak, Eliza egypár kottafüzetben lapozgatott, amelyek a zongo-
rán feküdtek, s kénytelen volt észrevenni, hogy Darcy mily
gyakran szegezi rá tekintetét. Alig bírta föltenni, hogy ő egy
ilyen kiváló ember bámulatának a tárgya lehessen, de még
valószínűtlenebb volt, hogy Darcy azért nézi őt mindig, mert
nem tetszik neki. Végül mégis csak azt képzelhette, hogy a
jelenlevők között ő az egyetlen, akiben Darcy felfogása
szerint annyi a helytelen és kifogásolnivaló, hogy ezzel vonja
magára a figyelmet. Ez a föltevés nem volt fájdalmas. Oly
kevés rokonszenvet érzett Darcy iránt, hogy az ő helyes-
lésével igazán nem törődött.

Miután elénekelték néhány olasz számot, változatosság
kedvéért Miss Bingley egy vidám skót dalba kezdett. Darcy
Elizához lépett és így szólt:

— Miss Bennet, nem volna kedve felhasználni ezt a jó
alkalmat arra, hogy eljárjon velem egy skót táncot?

Eliza elmosolyodott és nem felelt. Darcyt meglepte ez
a hallgatás és megismételte a kérdést.

— Oh! — mondotta Eliza — az előbb is jól hallottam,
de nem tudtam hamarjában elhatározni, mit feleljek. Ön
természetesen azt várta tőlem, hogy igent mondjak, s aztán
nagy meglepéssel lekicsinyelhesse az ízlésemet, de én

mindig örülök, ha felboríthatom az ilyen számításokat s elúthetem az illetőt az ő előre megfontolt gáncsaitól. Így hát elhatároztam magamat és most már megmondhatom, hogy egyáltalában nem táncolok erre a skót muzsikára. És most kritizálja az ízlésemet, ha meri.

— Igazán nem merem.

Eliza azt hitte, hogy most megsértette Darcyt, úgy-hogy a fiatalember udvarias viselkedése meghökkentette. De Eliza egész viselkedésében annyi édes huncutság volt, hogy soha senkit sem tudott igazán megsérteni, és Darcyt soha egy nő sem bájolta el annyira, mint Miss Eliza. A fiatalember úgy érezte, hogy veszélyben forogna, ha nem volna a háttérben az alsórendű rokonság.

Miss Bingley eleget látott vagy gyanított ahhoz, hogy féltékennyé váljék; és hogy olyan epedve várta Jane felgyógyulását, ebben volt némi része annak is, hogy vágyott megszabadulni Elizától.

Hogy Darcyban ellenszenvet keltsen vendégük iránt, több ízben szóba hozta, hogy Darcy nyilván el fogja venni Elizát, s milyen boldog ember lesz a házasságában.

— Remélem, — mondotta — amikor másnap együtt sétáltak a berekben — ha meglesz az örvendetes esemény, figyelmeztetni fogja anyósát, hogy jó lesz, ha nem nyitja ki a száját, s ha el tudja érni, gyógyítsa ki a legifjabb leányokat, hogy ne szaladgáljanak katonatisztek után. És ha szabad érintenem ezt a kényes kérdést, próbálja mérsékelni Miss Elizát, hogy ne lépje át minduntalan a szerénység és az illendőség határát.

— Tud még egyebet is ajánlani a családi boldogságomhoz?

— Oh igen. Festesse meg Philips nagybácsi és Philips nagynéni arcképét a pemberleyi képtár számára. És akasztassa fel őket nagyanyjának a bátyja mellé, aki magasrangú bíró volt. Ugyanaz a pálya, — csak a szakma különböző. Ami Eliza képmását illeti, őt nem szabad lefestetni, mert melyik festő tudná vászonra vetni azokat a szép szemeket?

A M. KIR. ORSZ. L.
KÖNYVTÁR.

— A kifejezésüket igazán nem volna könnyű visszaadni, de a színüket és a formájukat és azokat a gyönyörű szempillákat nem oly nehéz lefesteni.

E pillanatban értek oda sétájukból Hurstné meg Eliza.

— Nem is tudtam, hogy kísétáltak — mondotta Miss Bingley, kissé ijedten, hogy nem hallották-e az ő szavait?

— Igazán nem volt szép tőled, — felelte Hurstné — hogy elszaladtál és egy szóval sem mondtad, hogy ti is ki fogtok jönni.

Aztán belefogózott Darcy másik karjába s magára hagyta Elizát, mert az ösvényen csak hárman haladhattak egymás mellett. Darcy érezte, hogy ez gorombaság az ő részükről, és rögtön így szólt :

— Ez az út nem elég széles négyünknek, menjünk inkább a fasorba.

De Eliza, aki nem akart velük maradni, nevetve válaszolta :

— Nem, nem, csak maradjon a helyén. Olyan szép csoportot alkotnak, amelyet csak nagyritkán látni. Egy negyedik elvenné minden festőiségét. A viszontlátásra!

Jókedvűen szaladt el, s amíg fel-alá kószált, nagy örömet érzett arra a gondolatra, hogy egy-két nap múlva megint otthon lehet. Jane már annyira felépült, hogy este, egy-két órára el is akarta hagyni szobáját.

XI.

Amikor ebéd után a hölgyek visszavonultak, Eliza fölzaladt Jane-hez, s miután látta, hogy jól beburkolózott a hideg ellen, lekísérte őt a szalónba, ahol a Bingley-nővérek alig győzték ismételni, mennyire örülnek; Eliza sohasem látta még őket olyan kedvesnek, mint most, egy óra hosszat, míg az urak meg nem jelentek. Igazán jó társalgók voltak. Pontosan tudtak leírni egy mulatságot, elmondani egy adomát és elmésen csúfolták ki ismerőseiket.

Mihelyt az urak beléptek, Jane megszűnt, mint közép-

pont. Miss Bingley rögtön Darcy felé fordította a szemét, s a fiatalember alig tehetett pár lépést, amikor ő már mondani akart neki valamit. Darcy egyenesen Miss Bennethez lépett s udvariasan gratulált neki. Mr. Hurst is meghajolt egy kissé feléje s azt mondta, hogy «nagyon örül»; de csakis Bingley üdvözlésében volt melegség és áradó érzés. Bingley csupa öröm volt és csupa figyelem. Az első félórát azzal töltötte, hogy telerakta a kandallót, hogy Jane-nek meg ne árthasson a szalón hűvösebb levegője, s az ő kívánságára Miss Bennetnek a kandalló túlsó oldalára kellett átülnie, hogy távolabb legyen az ajtótól. Aztán leült melléje s alig szólt máshoz. Eliza, aki a szemközt levő sarokban foglalt helyet, örömmel nézte őket.

Tea után Mr. Hurst eszébe juttatta sógornőjének a kártyaasztalt — de hiába. Bingley kisasszonynak bizalmas értesülése volt arról, hogy Darcy úr nem óhajt kártyázni, és Mr. Hurst hiába szólott nyiltan is, indítványát elvetették. Miss Bingley biztosította a felől, hogy senki sem akar kártyázni, s minthogy az egész társaság hallgatott ekkor, Mr. Hurst nem tehetett egyebet, mint hogy végignyujtózzék a szófán és átadja magát az alvásnak. Darcy fölvetett egy könyvet, Miss Bingley ugyanezt csinálta, Mrs. Hurst, aki elvből mindig a karkötőivel és gyűrűivel babrált, itt-ott belevegült Bingley és Miss Bennet beszélgetésébe.

Miss Bingley figyelme egyformán oszlott meg a saját könyve és Darcy között, akit állandóan szemmel kísért; folyton kérdezett tőle valamit és figyelte, hogyan halad az olvasással. De nem tudta őt belevonni a társalgásba; Darcy röviden felelt és tovább olvasott. Végül is Miss Bingley teljesen kimerítette az a próbálkozás, hogy szórakozást leljen a saját könyvében, amelyet csak azért választott ki, mert második kötete volt annak a munkának, amelynek első kötetét Darcy olvasta; — nagyot ásított és így szólt:

— Milyen kellemes dolog így tölteni az estét! Igazán mondhatom, nincs nagyobb élvezet az olvasásnál. Minden egyéb hamarabb fárasztja ki az embert, mint a könyv. Ha

saját házam lesz, vigasztalhatatlan volnék, ha nem lenne kitűnő könyvtáram.

Senki sem felelt. Erre megint ásított, félredobta a könyvet, körüljártatta tekintetét a szobában valami szórakozás irányában ; amikor meghallotta, hogy bátyja a bált hozza szóba Bennet kisasszony előtt, hirtelen feléje fordult és így szólt :

— Mellesleg mondva, Charles, te komolyan gondolsz arra, hogy bált rendezz Netherfieldben? Mielőtt ezt elhatároznád, ajánlom, kérdezd meg, mit szólnak hozzá a jelenlevők? Nagyon kellene tévednem, ha nem akadnának közöttük többen, akikre nézve egy bál inkább büntetés, mint szórakozás.

— Ha Darcyra gondolsz, — kiáltotta a bátyja — ha neki úgy tetszik, feküdjék le, mielőtt elkezdődik a bál, mert az nálam elhatározott dolog ; mihelyt Mikulás bácsi elég fehér darát szitált le, szétküldöm a meghívókat.

— Sokkal, de sokkal jobban szeretném a bálakat, — felelte Miss Bingley — ha egész másképpen volnának rendezve, de ezek a táncos összejövetelek, ahogy manapság csináljuk, elviselhetetlenül unalmasak. Sokkal okosabb volna, ha kevesebbet táncolnának és többet társalognának.

— Igaz, hogyne, sokkal okosabb, kedves Caroline, csak-hogy az minden egyéb volna, de nem bál.

Miss Bingley nem válaszolt s rögtön utána fel s alá kezdett sétálni a szobában. Elegáns alakja volt és szép járása ; de Darcy, — akinek ez a művelet szólott, még mindig el volt merülve a könyvébe. Bingley kisasszony, kétségbeesett helyzetében, még egy kísérletet tett s e szavakkal fordult Elizához :

— Miss Eliza, fogadjon szót, kövesse a példamat és járkáljon egy kissé a szobában. Higgye el, nagyon felfrissíti az embert, ha sokáig ült egy helyben.

Elizát meglepte a dolog, de rögtön ráállott. Miss Bingley-nek még az is sikerült, amit ezzel az udvarias felszólítással el akart érni : Darcy föltekintett a könyvéből. Ez a váratlan figyelem neki éppúgy feltűnt, amint feltűnhetett Elizának és

öntudatlanul becsukta a könyvet. Őt is rögtön hívták, hogy csatlakozzék hozzájuk, de nem volt hajlandó, mert, amint megjegyezte, ennek a föl s alá való sétálásnak csakis két elképzelhető oka lehetett s bármelyik is elegendő volt arra, hogy zavart okozzon. Vajjon, mire gondol? Miss Bingleyt majd szétvetette a kíváncsiság s Elizától kérdezte, meg tudja-e érteni Darcy-t?

— Egyáltalában nem, — így hangzott a felelet — de bízva rá, hogy most is kifogása van ellenünk; ha nem kérdőzködünk tovább, Darcy úr okvetlenül fel fog sülni.

Miss Bingley azonban nem tudott belenyugodni, hogy Darcy bárhogy is felsüljön, és tovább firtatta, hogy melyek az okai.

— Kérem, ha kívánja, szívesen megmagyarázom, — mondotta Darcy, mihelyt Miss Bingley szóhoz engedte jutni. — Vagy azért sétálgatnak itt ma este, mert mint bizalmas jóbarátnők titkaikat akarják megbeszélni, vagy azért, mert tudják, hogy szép a járásuk s előnyösen emeli ki az alakjukat. Első esetben csak útjokban volnék, ha pedig a második eset áll fenn, sokkal jobban gyönyörködhetem magukban a kandalló mellől.

— Hallatlan! — kiáltotta Miss Bingley. — Ilyen csúnya dolgot sohasem hallottam. Mivel büntessük őt az ilyen beszédért?

— Nincs ennél könnyebb, csak akarnia kell — mondotta Eliza. — Egyik ember mindig megbüntetheti és meggyötörheti a másikat. Kínozza meg és nevesse ki. Tudnia kell a módját, hiszen olyan bizalmas barátok.

— Bizony Isten, én nem tudom. Ezt még nem tanultam meg barátságunk alatt. Aki ilyen nyugodt és sohasem veszti el a lélekjelenlétét, azt nem lehet megkínozni. Nem, nem, — érzem, hogy ő erősebb, mint mi vagyunk. Ami pedig a nevetést illeti, ne kockáztassuk meg, hogy ott akarjunk nevetni, ahol nincs ok rá. Darcy úr csak gyönyörködjek saját magában.

— Rajta nem lehet nevetni? — kiáltotta Eliza. — Ez ritka előny s remélem, ritka is marad, mert nagyon sokat

veszíténék, ha sok ilyen ismerősöm volna. Roppantul szeretek nevetni.

— Miss Bingley — szól Darcy — határozottan túlbecsült. A legjobb és legtökéletesebb embereket, sőt a legjobb és legbölcsebb tetteket is nevetségessé teheti az, akinek nincs egyéb dolga az életben, csak hogy másokon mulasson.

— Kétségtelen, hogy ilyen emberek is vannak, — felelte Eliza — de remélem, nem tartozom közéjük. Sohasem nevetek azon, ami jó vagy helyes. A bolondság és butaság, az ellenmondások és a hóbortok, bevallom, mulattatnak és nevetek rajtuk, amikor csak lehet, de azt hiszem, hogy épp ez mind hiányzik önből.

— Ezek talán egy emberből sem hiányozhatnak. De egész életemben iparkodtam kikerülni azokat a gyöngeségeket, amelyek a legértelmesebb embert is gyakran nevetségessé teszik.

— Ilyen a hiúság és a büszkeség.

— A hiúság csakugyan nagy gyöngeség. De a büszkeség? Ahol igazi szellemi fölény van, — ott nem lehet baj a büszkeséggel.

Eliza félrefordult, hogy elpalástolja mosolyát.

— Remélem, sikerült kivallatnia Darcy-t — mondotta Miss Bingley. Mi az eredmény?

— Teljesen meg vagyok győződve arról, hogy Darcy úrnak nincsen hibája. Ő maga is leplezetlenül beismeri.

— Nem, — szól közbe Darcy — ennyire elbizakodott nem vagyok. Vannak hibáim, de remélem, hogy nem észbeli fogyatkozások. A természetemről már nem állhatok jól. Azt hiszem, semmi simulékonyság nincs bennem, — amit pedig megkövetel a világ. Nem tudom elfelejteni a mások bűneit és bolondságait oly hamar, mint kellene, és azt sem, ha megbántottak. Én nem igyekszem mindenáron az emberek szívéhez férközni. Lehet, hogy túlérzékenynek tartanak. Akiben egyszer csalódtam, abban mindörökre csalódtam.

— Ez már öreg hiba! — kiáltotta Eliza. — Az engesztelhetetlen harag jellembeli fogyatkozás. De annyiban jól

választotta meg a hibáját, hogy nem tudok rajta nevetni. Ön biztonságban van tőlem.

— Azt hiszem, minden emberben megvan a hajlam valami különös rosszaságra, — természeti fogyatkozás ez, mellyel a legjobb nevelés sem tud megbirkózni.

— Önnek tehát abban a hajlamában rejlik a hibája, hogy minden embert gyűlöl?

— Az öné pedig abban, — felelte Darcy mosolyogva — hogy minden embert szándékosan félreismer.

— Hallgassunk egy kis zenét — kiáltotta Miss Bingley, akit kifárasztott a társalgás, amelyben nem volt semmi része. — Nem bánod, Lujza, ha fölébresztjük az uradat?

Lujzának a legesekélyebb ellenvetése sem volt, így kinyitották a zongorát. Pár pillanatnyi gondolkodás után Darcy sem bánta. Veszedelmesnek kezdte érezni túlfigyelmességét Eliza iránt.

XII.

A két testvér megállapodásához híven másnap reggel Eliza írt az anyjának, hogy még a nap folyamán küldjék el értük a kocsit. Bennetné azonban úgy számított, hogy leányai jövő keddig maradnak Netherfieldben, amikor kitelik az egy hét, s nem szívesen nyugodott volna bele, hogy előbb jöjjenek haza. Válasza nem is volt biztató s főképp nem elégitette ki Elizát, aki már szeretett volna otthon lenni. Bennetné megírta nekik, hogy kedd előtt nem kaphatják meg a kocsit, s az utóiratban hozzátette, ha Bingley úr és nővérei még tovább is tartóztatnák őket, tőle bátran maradhatnak. De Eliza semmikép sem akart maradni s nem is hitte, hogy nagyon fogják marasztalni őket. Sőt, mert attól félt, hogy alkalmatlankodásnak fogják tekinteni, ha ok nélkül tovább időznek ott, ösztökélte Jane-t, hogy rögtön kérje el Mr. Bingley úr kocsiját, s végül is abban állapodtak meg, hogy elkérik a kocsit s hivatkoznak arra, hogy eredeti tervük és szándékuk is az volt, hogy aznap délelőtt mennek haza Netherfieldből.

Ez a kijelentésük élénk izgalmat keltett, s Jane elég könnyen engedett Bingleyék kívánságának, hogy legalább

egy nappal hosszabbítsák meg tartózkodásukat ; így az elmenetelt másnapra halasztották. Bingley kisasszony rögtön megbánta a szívességet, mert ellenszenve és féltékenysége Elizával szemben nagyban befolyásolta baráti érzelmeit Jane iránt.

A ház ura igaz sajnálkozással hallotta, hogy ily hamar elmennek s ismételtlen meg akarta győzni Miss Bennetet, hogy túlkorai a dolog — Jane gyógyulása még nem teljes ; de Jane mindig szilárd volt, amikor tudta, hogy igaza van.

Mr. Darcy megörült a híreknek, — az egyik Miss Bennet épp elég sokáig volt Netherfieldben. Eliza jobban érdekelte őt a kelleténél — Miss Bingley udvariatlan volt a leányhoz, vele pedig többet kellemetlenkedett, mint máskor. Darcy tehát elhatározta, hogy ezentúl nagyon vigyáz magára s egy jellel sem fogja elárulni, mennyire bámulja Elizát, akinek nem szabad azt remélnie, hogy bármi köze is lehet az ő boldogságához. Érezte, hogyha Elizában él ez a reménység, akkor az utolsó napon való viselkedésén fordul meg, hogy megerősítse vagy összezúzza benne. Föltett szándékához híven, szombaton egész nap alig szólt hozzá tíz szót és bár félórát tölthettek együtt négy szemközt, nagyon buzgón mélyedt bele a könyvébe s rá sem nézett a leányra.

Vasárnap, istentisztelet után megtörtént a búcsúzás, amely majdnem mindenkire nézve kellemes volt. Miss Bingley végül, rohamos tempóban egyre udvariasabb lett Elizához és egyre kedvesebb Jane iránt ; és az utolsó pillanatban biztosította Jane-t, hogy mindig nagy örömmel fogja látni, akár Longbournban, akár Netherfieldben, gyöngéden átölelte és még Elizával is kezét fogott. Eliza az egész társaságtól nagyon jókedvűen vált meg.

Anyjuk nem nagy örömmel fogadta őket otthon. Csodálkozott, hogy már hazajöttek, kifogásolta, hogy annyi alkalmatlanságot okoznak, s bizonyos volt benne, hogy Jane újra meghült. Apjuk viszont, bár fukar volt az örömmilyvántásai-ban, őszintén megörült nekik ; érezte, milyen szükség van rájuk a családi körben. Ha mind együtt voltak is leány távollétében az esti beszélgetések sokat vesztek élénkségükből, sőt alig volt értelmük.

Mary most is, mint rendesen, a kontrapunktot és az emberi természetet tanulmányozta, új megbámulandó kivonatokot csinált és új megfigyelései voltak a szokványos erkölcsről, amelyeket meg kellett hallgatni. Catherine és Lydia egészen más természetű újságokkal állottak elő. Mult szombat óta sok szóbeszéd folyt és sok minden történt az ezredben ; a tisztek közül néhányan a nagybátyjuknál voltak ebéden, egy közlegény korbácsot kapott és néhány szó esett arról is, hogy Forster ezredes meg fog házasodni.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Imádság a Bálvány előtt.

Agyaglábú Kolosszus!
Kit istenné tömjéneznék fölénk
Élelmes udvaroncok és bódult milliók,
S országokat állítanak oltárodul
És áldozatul kaszálnák eléd,
Aki egy fejjel több a többinél, —
Hallgass rám, Tömegisten,
Hallgasd meg ezt a káromló imát :
Amaz ezerek szólnak ajakammal,
Akiket meg nem számolhatni számmal
És nem mérhetni, csak a végtelennel,
S faragott istent egyik sem imád.

Nem, ó Bálvány, mi nem bálványozunk.
A monotón litániából,
Mellyel hozzád hunyásznak híveid,
Egeket vívó diszharmóniával
Harsan ki férfiénekünk.
Nekünk nem kell a megrágott falat,
Belénk dalolt dal, előírt imádság :
Ajakunkon a szív bősége szól,
S szívből a Lélek, aki ott fuvall,
Ahol akar és ahogyan akar ;
És szívből szakadt imánk Ahhoz kiált,
Kinek titokzatos betűje ott lobog
Olthatatlanul minden élő homlokon,
A tieiden is, ó Milliófejű,
Hiába fenekedtél annyiszor
Letörülni a világ homlokáról.

Mi ott voltunk, amikor Szókratésznek
 Kezébe adtad a bürökkehelyt,
 Álltunk a részeg guillotin tövében,
 Ott borzongtunk Pilátus udvarában,
 Amikor egy ajakkal üvöltötted
 A Barabbás-t és a Feszítsd meg-et,
 És láttuk a Kálváriáról,
 Vérből, hamuból, oltár üszke közzül
 Örökké újrakelni a Jelet,
 Az Egyetlenét. Mi övé vagyunk,
 És ellened mondunk az Ő nevében.

Ó, mert mi tudjuk, hogy mi vagy :
 Beletlen váz, torz és agyatlan álarc,
 Szemgödredből üres szél sivít,
 Szád tölcserén hatalmas papjaid
 Ordíttatják világgá százsorozva
 Áhítatos füleknek hangjukat
 S nevedben írnak törvényt a világnak,
 A millióknak, akik térdrehullva
 Önképüket imádják arcodon.
 Jól ismerünk! Ha leszakítanók
 Érinthetetlen csillámköpenyed,
 Ha szétvernők testvázad óriás
 Aranydongáit, ó szegény Kolosszus,
 Istenségedből nem maradna más,
 Csak a sok hentergő emberbogár,
 Az összezárt fejetlen milliók,
 Akiket egyszer egy kéz leborított
 Az istenek gazdátlan köpenyével
 S arany kolosszust építvén föléjük
 Isten-neveket írt a homlokára.

Nem, faragott istenség, nem imádlak,
 Én szánlak, ó Kolosszus, és szeretlek,
 Mint ember embert, gyengét az erős.
 Nem jövök kérni : nem adhatsz nekem,
 Nincs, amit adhass : én azért jövök,

Hogy én adjak neked, a legnagyobbat,
 Amim csak van : töretlen magamat.
 Azért jövök, mert tabuid mögül
 Felém, felénk hallom kiáltani
 A megváltatlan bálvány jajszavát,
 Tömjént nem osztó egyistenhívők felé.
 Hát itt vagyok, hát elhozom neked
 Az éneket. A gondolatomat,
 A félelmet, az idegent, a pártütőt,
 És nem engedem elcsonkítani.
 Mert nincsen jód a csonka gondolatból,
 S nincs más reményed, mint a gondolat, —
 A nagy, az egész, az egyemberi.
 És hozom neked gazdag szívemet,
 Érzései örvénylő tengerével,
 Nyugtalanító, lázadó tüzekkel,
 És nem engedek oltót közelembé,
 Mert életed és sorsod és jövőd
 Ebből a termő lángból születik.
 Hozom egész szent különségemet,
 Hogy neked adjam. Fejjel magasabb
 Akarok lenni nálad, ó Kolosszus,
 Hogy le tudjak hajolni hozzád ;
 A megváltás a magasból való.
 Így, így adom magamat mindenestül,
 Hogy ahány holt atomod illeti
 A lelkemet, annyiszor megszülessél
 Egyekké, egészekké, emberekké!
 Igyál föl engem, szegény Millió!

Sóhajtás a hegyen.

Hegyek hátán járdogálok,
 Üldögélek, meditálok.
 A világból kiszakadtam,
 Kék fölöttem, zöld alattam.
 Bár közéje illeném !

Csupa lanka fenyvest látok,
 Tengertáncos hegyvilágot.
 Csupa hullám, csupa dallam!
 Ami nincs is, belehallom,
 Ami fáj is, muzsikál.

Fürge könnyű fellegárnyak
 Erre jönnek, tovaszállnak.
 Jaj de volna szállni kedvem!
 Nézem őket irigykedve,
 Mint a sárga repceföld.

Ó hogy int a tarka távol:
 El a bűnös, buta mából!
 Zsibbadt lelkem ó hogy lendül,
 Föl a kötőfék jelenbül,
 Mely kemény húsomba vág!

Felszökellni, köteletlen,
 Merre zsong az ismeretlen,
 Szállni, nőni, föl a fölbe,
 Elsímulni amaz Ölbe,
 Amely egyre hívogat!

Ott, az Ölben, elpihenni!
 Aztán újra visszaenni,
 S mindenkinek, kéretetlen,
 Odatárni meleg mellem,
 Mint a jóságos hegyek!

Szénaillat.

A mézillattól mámoros mezőt,
 Méhikék, pillék zsongó kánaánját,
 Tegnap hajnal előtt
 Hosszú haldokló rendekbe kaszálták.
 Se baj! Ne sajnáld! Így a jó:
 Így születik a szénaillat
 S a szénaillat örökkévaló!

Az éden hazajáró illata
Játszadózott a kábult emberekkel
Egy nap egy éjszaka.
Aztán behordták zörgő szekerekkel.
Mezők virága, egy napig nyíló!
De minden szépet visszaillatoztat :
A szénailat örökkévaló!

Ha lépteden majd csikorog a tél
És didereg az esthajnali csillag :
Akkor is él,
Akkor is melegít a régi illat.
Fű, mámor, élet : illanó.
De illata az Istené :
A szénailat örökkévaló.

SÍK SÁNDOR.

SZEMLE.

Petőfi és Vörösmarty.

Azok között a tiszteletreméltó jelszavak és hő óhajítások s minduntalan visszatérő programmpontok között, melyek irodalmi téren is — és minket itt most csak ezek érdekelhetnek — olyan nagy izgalmakat keltenek, és olyan erős mozgalmakra vezetnek, a leggyakoribbak és legélénkebbek egyike az a követelésszámba menő kívánság, melynek rövid, de sokat mondó fogalmazása: *Helyet az ifjúságnak!* . . .

Tudjuk, hogy minden időnek, minden korszaknak megvan a maguk jellegzetes, sokszor egészen különleges tünetei, eszméi, vágyai, hangulatai, törekvései; de az ifjúság és az öregség közti különbség, formában és tartalomban, a köztük fennforgó ellentét, a köztük támadó viszály — miután az emberi természetben alapszik és az életviszonyokból folyik — minden korszaknak állandó jelensége és velejárója. Ám a korszakok vezető szellemeiben, a nagy egyéniségekben nem egyformán tükröződik az ifjúságnak és öregségnek ellentéte, s hogy ennek a sokszor oly szomorúan sötétté, olyan rideggé és zorddá, néha éppenséggel gyűlöletessé váló kérdésnek vannak szép, szinte fenséges mozzanatai is: azt irodalmunkban megkapóan igazolja az a viszony, melyben a múlt század dereka felé Vörösmarty, a harmincas-negyvenes évek költőfejedelme, és Petőfi, az új idők dalnoka állottak egymással.

Éppen kilencven esztendeje.

Egy sápadtképzű, kopott gúnyájú ifjú, télvíz idején, szemközt a süvöltő széllel, melynek nyomán megfagytak a vándor arcán a zivatar hidegétől és a nyomorúságtól fakasztott könnyek, zihálva gyalogolt a Debrecenből Pestre vezető úton, zsebében «egy pár huszassal és egy kötet verssel.» Azokban a szép gyöngybetűkkel írott versekben volt szegénynek minden reménye, de a remény fénye mögött ott sötéttett a szomorú gondolat árnyéka, hogy, ha nem sikerül költői érvényesülése, akkor vagy éhen hal, vagy megfagy, de legalább «vége lesz minden szenvedésnek . . .»

Ezt a nehéz utat később leírta *Űti leveleiben* a fiatal költő, Petőfi ándor, s aztán így folytatta:

«Egy heti kínos vándorlás után Pestre értem. Nem tudtam, kihez forduljak? Nem törődött velem senki a világon; kinek is akadt volna meg szeme egy szegény rongyos kis vándorszínészen? A végső ponton álltam, kétségbeesett bátorság szállt meg, s elmentem Magyarország egyik legnagyobb emberéhez, oly érzéssel, mint amely kártyás utósó pénzét teszi föl, hogy élet vagy halál. A nagy férfi átolvasta verseimet, lelkes ajánlására kiadta a Kör s lett pénzem és nevem. E férfi, kinek én életemet köszönöm, s kinek köszönheti a haza, ha neki valamit használtam vagy használni fogok, e férfi: Vörösmarty...»

A Kör, amelyet Petőfi itt említ, abból az írói és művészi baráti társaságból alakult, amely a harmincas évek vége óta a városrendezés folytán ma már nem létező Sebestyén-téren állott s a *Csigához* címzett kis vendéglőben jött esténként össze, s melyből kerekedett ki — *Egyesült, hogy egyesszen* jelige alatt — a Nemzeti (később: Ellenzéki) Kör, mely, mint Gyulai is hangsúlyozta *Vörösmarty életrajzában*: «Emlékezetes szerepet játszott Pest irodalmi és politikai életében», sokat tett «a nemzeti szellem terjesztésére.» Ennek a körnek első elnöke s «mindig legbefolyásosabb tagja» Vörösmarty volt, s az ő ajánlására indult meg az új költő verseinek kiadására a mozgalom, amelynek során az első pénzadomány a derék Tóth Gáspár magyar szabó 60 pengőforintja volt.

Petőfi nem mert — talán nem is akart — mindjárt Vörösmartyhoz fordulni. Barátai biztatására fölkeresett több kiadót, de az akkor még ismeretlen nevű, alig 21 esztendőös költő előtt nem nyíltak meg a kiadói szívek és zsebek. Ezért — de meg mert, mint Ferenczi Zoltán, Petőfi érdemes életírója hangsúlyozta, nemcsak kiadóra és pénzre volt szüksége, hanem «ítéletre is, mely megingott hitének visszaadja egyensúlyát és önbizalmát» — határozta el, hogy a leghozzáértőbb emberhez, a legnagyobb irodalmi tekintélyhez, a *Zalán futása* és a *Szózat* költőjéhez fordul, akit emlékezései során Jókai is a «költők Mentorá»-nak, «minden fiatal tehetségek pártolójá»-nak, a «magyar irodalom édesatyjá»-nak nevezett. «A jó, szelíd költő-patriárka — így folytatja emlékezéseit Jókai — nem volt bőbeszédű, nem tudott valakit sok szóval biztatni, de amit mondott szájával, azt érezte szívével...» Az itt Jókaitól «patriárká»-nak nevezett Vörösmarty Petőfi emez első látogatásakor ugyan még csak 44 esztendőös, tehát nagyon is javakorbéli férfi volt; de nemcsak elismert nagy tekintélye s egyéni súlya, hanem kissé nehézkes természete és öreges magatartása miatt is, életéveinél általában sokkal korosabbnak látták és tartották. Petőfi is, ki Pönögei Kis Pál álnév alatt kopogtatott be hozzá, Sass István-nak, Tolna megye későbbi jeles főorvosának, Petőfi diákkori jó barát-

jának feljegyzése szerint az öreg elnevezéssel illette Vörösmartyt. A nagy költő — s ezt ugyancsak Sass István említi — olyan melegen fogadta az új múzsafit, hogy ez «örömtől ragyogó szemekkel» beszélt erről a találkozásról, s ennél «tisztább öröme» — hangsúlyozza a Petőfivel később is sokszor együtt volt Sass István, a *Négyökrös szekér* Erzsikéjének testvére — talán sohasem volt az életben. Hasonló értelemben írt erről a látogatásról Petőfinek egy másik diákpajtása, Kemény Mihály, — később képviselő és tanfelügyelő — ki még Aszódon ismerkedett meg a kis Petrovics Sándorral. Kemény Mihály adatai szerint Vörösmarty a maga, még kéziratban levő verseiből is megmutatván néhányat, azt Petőfi «olyan kitüntetésnek vette, hogy mikor visszatért, madarat lehetett volna vele fogatni . . .»

Íme, az ifjú költőnek tisztelete és bizalma a tekintély iránt — s a vezető szellem szeretete, jó indulata a kezdőhöz. Bizony, nem okvetlenül szükséges, hogy a fiatalok acsarkodjanak az öregek ellen, igyekezzenek őket kisebbiteni, lenézni, kitérni — s viszont nem kell, hogy az öreg írók eredendő bizalmatlansággal, komor irigykedéssel tekintsenek az ifjabbak törekvéseire és sikereire. De ne higyjék a fiatal óriások azt se, hogy ők, még ha talán igazán különbek is elődeiknél, nem tartoznak az elismerés mellett még hálaival is az öregebbek iránt. Lám, Petőfi költői génusza s neve csakhamar túlszárnyalta a Vörösmartyét, s bizonyos, hogy Petőfi, tehetségének istenadta erejével és eredetiségével új utat vágott a költészet mezején; de mégis tagadhatatlan, hogy egészen kezdő korában reá is hatottak más írók, leginkább talán éppen Vörösmarty. S íme, Petőfi, bár szinte túláradóan önérzetes és a kritikával szemben szinte megengedhetetlenül türelmetlen volt, Vörösmartyval kivételt tett. Nemcsak hogy készségesen ismerte őt el illetékes irodalmi bíról, hanem maga is többször egyenesen kérte véleményét, bemutatván neki nem egy versét, még a nyilvánosságra bocsátás előtt. Mikor pedig *Összes költeményei* 1847-ben — népszerűségének már fényzőnében — megjelentek: a kötetet Vörösmartynak ajánlotta, hálaját akarván ezzel is kifejezni önzetlen pártfogója iránt, kiben ő nemcsak az embert szerette, hanem a nagy költőt is, kit ő, mint lírikust, a már akkor világszerte csodált Hugó Victornál is többre tartott. Vörösmarty is, ki — mint Gyulai mondotta róla — «nagyobb lelkű volt, mintsem irigy lehessen», nem keserőséggel, hanem örömmel s növekvő érdeklődéssel látta Petőfi mind nagyobbá váló népszerűségét. «Hadd múljon felül mielőbb, — mondotta egy ízben feleségének — nem szeretnék úgy meghalni, mint Magyarország első költője . . .»

Egyszer azonban — igaz, hogy az összetűzésre még az irodal-

minál is alkalmasabb politikai téren — mégis szakadék támadt a tüzes Petőfi s a higgadt Vörösmarty közt.

Szinte magától értetődő, hogy a nyugodt, megfontolt Vörösmarty, ha a hazafias magyar ellenzéknek az eszmények és elvek terén rendületlen híve volt is, sohasem ragadtatta magát szélsőségekbe, nem szertelenkedett, mindig megmaradt a belátó mérséklet álláspontján. Mikor képviselő lett, «szavazatával — írja Gyulai — folyvást, egész fennállásáig a Batthyány-minisztériumot támogatta, mert lelkiismeretessége visszariadt mindentől, mi kockáztatás bélyegét hordotta magán.» Mikor 1848 nyarán a hadügyminiszternek újoncozási törvényjavaslata került döntés alá, mely szerint az újonnan besorozott legénység egyelőre, célszerűségi szempontból, még a régi osztrák rendszerű ezred-keretekbe osztatik be — Vörösmarty, meggyőződésből, bár, mint maga beismerte, nem minden habozás nélkül, a kormány álláspontját téve magáévé, megszavazta a törvényjavaslatot, hiszen csak átmenetnek volt az tekintendő, a háború ideje nem lévén alkalmas a nyugalmasabb napokat kívánó rendszerváltozásra. A javaslatnak a képviselőházban heves ellenzői is voltak, akik az ezredeknek azonnal való teljes átszervezését kívánták.

Petőfi, aki már évek óta türelmetlenül várta a forradalmat s 48-ban boldogan, lelke egész lobogásával csatlakozott a szélsőséges demokrata felfogáshoz, a nélkül, hogy pártemberré és Kossuth hívévé lett volna, felháborodva vett tudomást a kormány szándékáról s rettenetesen felindult arra a hírre, hogy Vörösmarty is, a *Szózat* költője, a többséggel a törvényjavaslatra szavazott. A lehiggadásra magának időt nem engedve, nyomban megírta híressé vált s költői szempontból igazán szép, de valójában igaztalan versét, Vörösmartyhoz.

Hallgassak-é, mivel szeretlek,
Miként atyámat szeretem?
Hallgassak-é, mert te neked sem
Fáj majd úgy a szó, mint nekem?

— kezdte, s később így folytatta :

Ha a költő is oda hagyja,
Ki küzd aztán a jó ügyért? —
Nem én tépem le homlokodról,
Magad tépted le a babért . . .

Mikor ez a vers — magával Vörösmartyval való, egymás meggyőzése nélkül végződött beszélgetés, s Jókai ellenzése után — mégis

megjelent az *Életképekben*, Petőfi jegyzetét is csatolt hozzá, melyben erősen hangsúlyozva mondta, — s szavainak őszinteségében ki kételkedhetnék? — hogy «... én szerettem és tiszteltem legjobban Vörösmartyt, mindazok közt, kik őt valaha szerették, de elveimet még sokkal jobban szeretem és tiszteltem, mint őt...»

Petőfi e szent haragtól izzó vers írásakor nem gondolt arra, hogy abban a törvényben nem elvek feladásáról, hanem egy nehéz helyzetnek szükségparancsolta gyors áthidalásáról, gyakorlati megoldásáról, e megoldás eszközéről volt csak szó, s a törvényjavaslat mellett való szavazás egyáltalában nem tehetette kétségessé, hogy a *Szózat* írója rendületlenül híve az ő forrón szeretett hazájának, hol élnie és halnia kell. Természetes, hogy Vörösmartynak nagyon fájt a támadás az ő kedves Petőfije részéről, de viszont a tíz nappal utóbb *Kossuth hírlapjában* a versre vonatkozólag közölt, különben nyugodt hangú, okosan érvelő nyilatkozatának egy pontjában őt is igazságtalanságra ragadta az indulat, mikor azt írta, hogy Petőfi ő róla «mindeddig egy jó szót sem szólt.» Maga a szigorú, de igazságos Gyulai is hangsúlyozva mutat arra, hogy Petőfi sok alkalommal szólt a nagy nyilvánosság előtt is elismerőleg, sőt megasztalólag Vörösmartyról «oly tisztelettel és szeretettel, mint senkiről...» S azt is találóan emeli ki Gyulai, hogy Petőfiiben «egész a rajongásig kifejlődött meggyőződéseinek kultusza, melyeknek magát és másokat egyaránt kész feláldozni.» Ezt a méltánylandó szempontot Vörösmarty figyelmen kívül hagyta és így a tárgyilagos igazság — Gyulai helyes fogalmazása szerint — az, hogy «felindulásukban mindketten félreértették egymást s éppen abban a pontban, mely leginkább fájt szívöknek...»

Hogy az egymás iránt való érzések tengerén ez a rövid vihar hamar elsímuló hullámokat vert csupán, azt bizonyítja az, hogy az öreg és a fiatal költő barátsága a vihar elültével változatlanul fennmaradt. Vörösmarty nem éreztetett, nem is mutatott tovább haragot, s későbbi találkozásaiukkor is mindig a régi szeretettel fogadta Petőfit. A Debrecenbe vonult országgyűlés idején Petőfi, valahányszor a maga, szintén odamenekült s Vörösmartyékkal egy házban lakó családjá meglátogatására a civisek nagy városába érkezett, először mindig Vörösmartyt látogatta meg, felolvasta neki új verseit, s a haza során mindjobban aggódó, már akkor «setét eszmék»-kel vívódó, s rohamosan öregedni kezdő Vörösmartyt is költemények írására buzdította. Arra az esetre pedig, ha ő a harctéren elesnék, születendő gyermeke gyámjául éppen Vörösmartyt kérte föl.

Mindebből látszik, hogy Petőfi és Vörösmarty közt voltaképpen csak gyorsan támadt felindulás nyomán keletkezett a harag, de

Petőfinek megint kissé szenvedélyes viszonzálása és Jókai szerkesztői tiltakozása után az is elült, mint ahogy néha egy-egy hirtelen össze-sűrűsödött nyári felhő egy-két villámlás után eloszlik, a nélkül, hogy pusztító jégverést zúdítana alá. Bekövetkezett, amit Vörösmarty bölesen és szeliden megjósolt nyilatkozatában, mondván: «Nem gondolom, hogy ezen kis tollharc a jó viszonyt köztünk felbontsa.»

Valóban nem bontotta föl. S ha ma visszatekintünk a Petőfi és Vörösmarty barátságára, egymás iránt való szeretetüknek igazán csak őszinteségét állapíthatjuk meg, s melegét majdnem egy évszázad távolából is érezhetjük. Milyen önzetlen, tiszta ragaszkodás él és erősbül az öregedő, ünnepezt költő szívében, az oroszláncörmeit már mutogatni kezdő, de még alig ismert fiatal lantos iránt — s milyen mélységes tisztelet tölti el fennkölt lelkét az ifjúnak, mikor kemény nyakát meghajtja pártfogójának és pályatársának emberi és költői nagysága előtt — s ez a kölcsönös érzés milyen példaadóan kiállja az összekülönbözés próbáját is!

Vörösmartyak és Petőfiék ma — egyelőre még — talán nincsenek közöttünk, de írunk, dolgozunk, meggyőződésünk mellett kitarunk az irodalom terén, mi öregek — s buzgólkodtok, lángoltok, csatáztok, ti fiatalok. Az élet munkából és küzdelemből áll, s a csöndesen munkálkodók és hevesen küzdők seregét öregekből és fiatalokból toborozza a Gondviselés. Mi öregek talán sokszor nem tudjuk megérteni a ti lelketek lobogását, ifjak — ti pedig gyakran nem vagytok elég méltánylással a mi tapasztalatokon alapuló megfontolásaink iránt. Ti néha csak álmodoztok ott, ahol mi mérlegelünk — mi meg nem egyszer késlekedünk, mikor ti rohamra indultok. De ti ne vegyétek rossz néven, ha mi még mindig okoskodunk, mikor ti már cselekesztek — s nekünk sem szabad haragudnunk, ha ti ott is hangoskodtok, ahol mi hallgatunk. Csak az a fontos és kívánatos, hogy mi öregek, a hagyományok természetes tisztelői és átörökítői, a mult dicsőségének és gyászának hirdetői, őszintén és igazán szeressük benneteket, a jövődönnek zászlótartóit, úgy, ahogy a komoly Vörösmarty szerette egykor a heves Petőfit. Ti pedig, ifjú harcosai irodalmunknak, legyetek legalább is a mi szorgos munkánk és becsületes törekvéseink iránt olyan tiszta érzéssel, mint amilyennel tisztelte a fiatal Petőfi az «öreg» Vörösmartyt.

S még egy tanulságot vonhatunk le — irányításul — a két költő közt fölmerült, hol versben zengő, hol prózában nyilatkozó vitából. Ha Vörösmarty és Petőfi nem mártották nyilaikat méregbe, ha nem rontottak egymás becsületére, ha nem vették célba egymás személyét: tanuljunk meg tőlük mi is mindnyájan, öregek és fiatalok

egyaránt, hogy a természet örök törvényei szerint minduntalan megújuló harcainkban, ha védelmezzük is a magunk álláspontját, tartsuk tiszteletben a mások meggyőződését is, s ha kölcsönösen meggyőzni akarjuk is egymást, ne használjuk a gyanúsítás méltatlan fegyverét s ne akarjunk egymásnak személyileg ártani. Ha pedig vannak — mint ahogy igazán vannak — közös eszményeink : a haza java és nemzeti-ségünk védelme, nyelvünknek és az erkölcsnek tisztasága, azoknak érdekében dolgozzunk közös akarattal, diadalukért küzdjünk egysült erővel.

Szász Károly.

IRODALOM.

Kornis Gyula új könyve.

Kornis Gyula : *A kultúra válsága*, Budapest, Franklin-Társulat, 1934.
N 8°. 255. l.

A sok könnyű fajsúlyú irodalmi termékből, mely ma a könyvpiacra megjelenik, magasan kiemelkedik Kornis Gyula könyve, mely *A kultúra válsága* címmel a Franklin-Társulat kiadásában látott napvilágot. A termékeny szerző összegyűjtött tanulmányai, két-három esztendő aratása van benne egybehordva. A címét biztosan attól kapta, hogy jó részük a kultúra kérdéseivel és olyan jelenségekkel foglalkozik, amelyekből mai kultúránk válsága érezhető ki.

Az ilyen gyűjteményes könyvek érdekesen szokták mutatni, mennyi fordulatosság, mily tanultság s mekkora átfogó erő lakik szerzőjükben. Az anyag változatossága szinte még nagyobb erővel tereli az olvasó figyelmét az íróra, kinek szellemi arca élesen rajzolódik ki a változó témák mögül. Az ember nemcsak tanul az ilyen könyvekből, hanem egy jó ismerősre is szert tesz, mert a szerző emberi vonásai: eszejárása, módszere és tanultsága sokkal jobban belevesődnek tudatunkba, mintha egyetlen problémának bármily részletes kifejtését kapnók tőle. Ez alól még Kornis sem kivétel, pedig ő éppen nem az az író, aki könnyen kerül személyes viszonyba olvasójával. Munkáiból az ész fölényes és hűvös tárgyilagossága árad felénk, s nagyon oda kell figyelnünk, hogy valahol az érzelmi világából, rokon- vagy ellenszenvéből elkaphassunk valamit. Szívét gondosan elrejtí, s csak a következtetés fonalán haladva bukkanunk rá, miért lelkesedik és mit utasít el magától. Mondatai nem benső hevűkkel, nem érzelmi hangulatukkal kapják meg az olvasót, hanem világos értelműkkel és logikus tartalmukkal. Sokszor úgy hangzanak, mint a bírói ítélet tételei és súlyos megállapításai, melyek hűvös magasságból kivédhetetlenül zuhognak alá. Az embernek néha kedve volna velük vitáta szállni. Szeretne fellébezni, de legott érzi, hogy mindez igen reménytelen, mert ezekkel a tökéletesen megszerkesztett tételekkel nem lehet megküzdeni. Kornisban tehát a sokoldalú tudás, a tárgy ízig-vérig való ismerete a megkapó, továbbá az, hogy milyen souverain módon tudja elméjével az ismeretnek ezt a tömegét elren-

dezni. Ez a rendező értelem utakat vág a tömkelegbe, bevilágít a rejtett zugokba, s mikor becsukjuk a könyvet, úgy érezzük, hogy kényelmes úton járva tekintettünk szét egy zezugos hegység csodálatos szépségein. Az író sokszor szemmel láthatóan gyönyörűségét leli benne, mily könnyen meg tud birkózni a tárgy nehézségeivel, s ezt szinte a virtuóztatásig fokozza. A legellentétebb körben mozogva rögtön otthonosan érzi magát és mindig tud olyat mondani, ami érdekes és meglepő világításba helyezi a témát. Legfőbb igyekezete, hogy ura maradjon a tárgynak. Annyira sohasem enged magához közel, hogy egybeolvadjon vele. Kívül és fölül marad rajta, s tanulmánya úgy hat, mintha egy óriást látnánk játszani hozzá méltó játékkal. Így játszik Kornis *Kezdet és Vég* című tanulmányában Pauler Ákos világfelfogásának fejlődésével a naplók és az ifjúkori művek alapján. Egy, az övétől teljesen eltérő misztikus egyéniség kibontakozásának ragyogó rajza ez. Bizonyossága szerzőnk megértő képességének. Még remekebb mintája ennek a *A költő és a lélekbúvár*, mely Herczeg Ferenc *Emlékezései* kapcsán a gyermeki lélek gyönyörű képévé szélesedik. A kötetnek talán legmelegebb írása a kultúrpolitikusról szól, ahol Kornis nagy barátjának és politikai mentorának, Klebelsberg Kunónak vonásait feledhetetlen elevenséggel, de a veszteség fájdalma által tompított színekkel állítja elénk. De szóljon bár Wagner Richardról, vagy a sok vihart felidézett Bleyer Jakabról, mindig oly határozott és találó képet ad életük tartalmáról, hogy ez a kép mélyen bevésődik emlékezetünkbe s maradandó szellemi érték gyanánt él bennünk tovább. Az olvasóban önkéntelenül feltolul az ítélet: valóban ez volt s ezért élt ez a kiváló elme, akit Wagnernek vagy más valakinek nevez a történelem.

A kultúra azonban itt is Kornisnak központi problémája. E körül forognak a kötet legterjedelmesebb tanulmányai. A szellemi munka válságában magát a kultúra válságát pillantja meg. Az értékvilág és a kultúra kapcsolatáról szól, mikor az értékek formális jellegét világítja meg. A kultúrpolitika elmélete van *A kultúra mint államcél* c. értekezésében, s igen mély a neveléstörténet és szelemtörténet összefüggésének vizsgálata. Nagyon jelentős itt a lelkiességnek (psziché), a szellemnek mint jelentésnek (logosz) és a rajta nyugvó szellemi életformának (eidosz) elkülönítése, mely ezen a nehéz területen bizonyosan érdekes további szempontok felvetését fogja eredményezni. S — last not least — a könyv egyik legragyogóbb tanulmánya Európa és Amerika kultúrpolitikájának összehasonlító fejtegetése. Bámulatos tájékozottság s kristálytisza értékítéletek. Talán túlságosan szkeptikus Amerika szellemének mérlege, de bizo-

nyos, hogy a szellem embere, aki Európa történeti kultúráján nevelkedett, másképpen nem ítélné az Új Világ iskoláiról és kultúrpolitikai törekvéseiről.

Könyve egyik helyén (41. lapon) azt mondja: «Engem a rideg valóság masszív tömbje érdekelt, amely a puszta eszmék emelő-rúdjaival oly nehezen mozdítható meg. Ősztönös életerőnk azonban azt súgja: higgyünk benne, hogy akaratunkkal mégis megmozdítjuk!» Ez a nyilatkozat önvallomás. Könyve nem a puszta teóriáért, a meddő siránkozásért született. Egy alkotó lélek néz itt szembe kultúránk égető kérdéseivel s hőseinek életértelmével azért, hogy elhárítsa az összeomlást és keresse a szabadulás útját. Tett ez a könyv: akarat szülte és az akarathoz kíván szólani az értelem, s nem az érzelem nyelvén. Aki így olvassa, annak nagyon beszédessé fog válni.

Halasy-Nagy József.

Anglia és az orosz hatalom kialakulása.

Gerhard Dietrich: *England und der Aufstieg Russlands. Zur Frage des Zusammenhanges der europäischen Staaten und ihres Ausgreifens in die aussereuropäische Welt in Politik und Wirtschaft des XVIII. Jahrhunderts.* München 1933. VIII. és 436. l. Oldenbourg.

Magyar vonatkozásainál fogva is nagyobb érdeklődésre tarthat számot ez a terjedelmes német munka, mely napjainkban az angol és orosz hatalmaknak a XVIII. században fennállott viszonyáról megjelent. Különösen azért, mert az orosz hatalom kialakulása Magyarország történetében állandóan éreztette hatását, bár e hatás megrajzolása még történetírásunk további feladata.

Az elmúlt két század történelmének vizsgálata még arról is meggyőz bennünket, hogy az európai nemzetek voltaképpen két nagy világbirodalom, azoknak ellentétes politikai rendszerei és hatalmi törekvései között beékelve élnek, és hogy ennek következtében sorsukat és egész életüket két hatalom politikai magatartása írja elő. Ha valaki az angol és az orosz hatalmaknak a világháborúban nyilvánult politikai magatartását vizsgálat alá veszi, akkor meglepetve fogja látni, hogy a háború eredményeként a legnagyobb vereséget a cári orosz hatalom szenvedte, míg Anglia győzelme Oroszországgal szembeállítva látszik a legnagyobbnak. Az 1848-i forradalmakban a két hatalmat egymás ellen látjuk fegyverkezni, és ez volt az első eset, hogy nyíltan szembekerültek egymással. Mikor az orosz kormány elmulasztotta azt, hogy az európai forradalmak eredményeit

a maga javára értékesítse, olyan mulasztást követett el, amely az 1853—56. krími háborúban Oroszország vereségét vonta maga után, tehát súlyos veszteség árán sem lehetett a hibát helyrehozni. I. Miklós cár a vereség folytán állítólag önkezével vetett véget életének és ebben megelőzte II. Miklós cár tragikus végzetét, aki a tengerszorosok megnyitására vállalkozott és ezzel idézte fel a világháborút, melynek irtózatos máglyáján elégett. A vázolt ellentét mélyebb elgondolásra készíti azt, akit Európa sorsa érdekel és annak multjából keresi a jövő képeinek megrajzolását. Annál tanulságosabb lesz előtte az az összefoglalás, amelyben e könyv szerzője hasonlóan szédítő távlatot adott az angol-orosz ellentét kialakulásáról. Igaz, hogy ő egy távolabbi korszakba megy vissza és a kérdésnek eredetét keresi, de annak mélységeiben ugyanazt az izgalmas színteret találjuk meg. Az érdekeséget pedig jelentékenyen növeli az, hogy a tudós szerző fel van fegyverkezve mindazon eszközökkel, melyeket neki a tudomány nyújthat, és hogy lelkiismeretes szorgalommal hord össze mindent, a mi munkáját maradandóvá tudja tenni. Ez nagy mértékben sikerül is neki, mert a kontinentális történetírás ezzel a kérdéssel még nem igen foglalkozott, az angolok pedig kisebb tanulmányokban szórták szét a vonatkozó ismereteket. Munkája kétségtelenül ki fogja elégíteni a szakköröket, melyek itt egy nem tárgyalt kérdésnek egész forrás-anyagát készen kapják ; de az érdeklődők közé kell számítanunk magunkat is, mert Magyarország sorsa sok tekintetben szintén az orosz hatalomtól függött.

Bár német minták nyomán legtöbbször még ma is az 1648-i vesztfáliai békeszerződésben keresik azt a korhatárt, amely az európai hatalmak politikáját erősebb mozgásba hozta, hova-tovább az a fel fogás lesz irányadóvá, hogy e korhatárt 1660-ban kell felállítanunk, mert addig csak az európai kérdések elrendezésével találkozunk. Nyugaton Franciaország megküzdött a spanyol világhatalommal és ekkor fordította figyelmét kelet felé ; keleten az orosz hatalom az északi háború győztes hatalmaként emelkedett ki és miután határait észak felől biztosította, egész súlyával dél felé fordult, hogy elérje a meleg tengereket. Európának ebben a részében alig vehető észre az, hogy Anglia tulajdonképen északi hatalom, amelynek a történelem folyamán a skandináv országokkal voltak közeli kapcsolatai és Oroszországot is Dánián keresztül ismerte. Ha tehát Anglia Oroszországtól aggódott, akkor ennek az aggodalomnak okait a XVIII. században még nem a Földközi-tengerben, hanem az Északi- és Keleti-tengereken fogjuk megtalálni. Ez volt az oka annak, hogy Angliára nézve az orosz hatalom délre fordulása egyben az orosz

veszedelem elmúltát is jelentette, amint hogy valóban ebből az időből származtak az első angol-orosz kereskedelmi szerződések. Így jöttek létre az 1734-i kereskedelmi és az 1742-i szövetségi szerződések, amelyekben Anglia erős közeledést mutatott a feltörekvő orosz hatalom felé. Az utóbbi szerződés Angliának hátvédet biztosított Franciaország ellen, amellyel állandó versengésben élt a gyarmatok miatt. Ugyanakkor azonban Poroszországot is közrefogta és ez birta rá az angol-orosz szövetség közé beékelni Nagy Frigyeszt arra, hogy 1756-ban Angliával szövetségre lépjen. Itt tehát készen kapjuk az okot arra a meglepő fordulatra, melyet a történetírók eddig megmagyarázni nem tudtak és amelyet a korabeli szövetségek talányszerű felforgatásának neveztek. Anglia e szövetség következtében igen ügyesen kikapcsolta magát a kontinentális bonyodalmakból, egész erejével a francia-spanyol szövetség ellen fordult, míg Oroszország szabad kezet nyerve, Franciaországgal szövetségelt és eldöntötte a hétéves háborút a Hohenzollernek ellen.

Angliában ekkor még azt is szívesen látták, hogy Nagy Katalin cárnő figyelmét a déli tengerszorosok felé fordította, mert a Levantében ekkor még nem Anglia, hanem Franciaország volt a legjobban érdekelt hatalom. Az angol közvélemény egyenesen szövetséget követelt Oroszországgal a francia-spanyol Bourbonok ellen, akik akkor a Földközi-tenger urai voltak. Mikor a balti orosz flotta a Levantéba vitorlázott, tüntetően szíves fogadtatásra talált Angliában, honnan ugyanakkor egy angol flotta is elindult, hogy az orosz-török háborúban a francia-török érdekeltég ellenében az oroszoknak segítségére legyen. A Katalin cárnőtől szorgalmazott angol-orosz szövetség megkötését azonban az amerikai függetlenségi harc kitörése csakhamar meggátolta, mert a brit kormánynak figyelmét Amerika felé kellett fordítania, hol a franciák a felkelt gyarmatosok oldalára állottak és a figyelmet elterelték a Levantétól. Londonban egyre növekvő aggodalommal látták, mint siklik ki az angolok kezéből az északamerikai gyarmatbirodalom, de mikor ez megtörtént és a brit kormány megszabadult amerikai kötelezettségeitől, akkor viszont a franciák vették észre azt, hogy Anglia figyelmét most már India felé fordítja és az India felé vezető tengeri úton a francia hatalommal veszi fel a versenyt. A szerző nagy felkészültséggel és alaposággal mutatja be azt a brit politikára nézve tragikusvá vált fordulatot, hogy a Levantéba megérkezve, mint találta szemben magát az oroszokkal, akik akkor a Fekete-tenger partvidékének birtokában birodalmuknak egész súlyával Törökországra nehezettek és a tengerszorosokon át a Földközi-tengerre kijutva, elvágni készültek az összeköttetést Anglia és

India között. India védelme volt tehát az, amelyből a brit és orosz hatalmak engesztelhetetlen ellenérzése és áthidalhatatlan ellentéte kialakult. Ez az ellentét ettől kezdve állandósult és mindaddig meg fog maradni, amíg India brit kézben lesz. Ezen az ellentétén az eltelt másfél század mit sem változtatott és létezése a tengerszorosok mögött elterült balkáni és dunai területeken olyan tényezővé vált, amellyel minden körülmények között számolni kell.

Az orosz flotta megjelenése a Földközi-tengeren és a Duna megközelítése az oroszok által, a szárazföldi útvonalon egy görög-szláv birodalom alapításának gondolata és lehetősége, a Katalin cárnő és József császár között folytatott vonatkozó tárgyalások, az osztrák-orosz szövetség tervei, melyekben a magyar és különösen az erdélyi kérdés oly nagy szerepet vitt : ma is megiratlan fejezetei a magyar történelemnek. Ennek a fejezetnek szövevényes bonyodalmaiba feltűnően színes fonalat szőtt bele az a báró Tóth, ki francia szolgálatban a tengerszorosok megvédélmezésére vállalkozott és az oroszok tervét megghiúsította.

Csak ennek a munkának gondos jegyzeteiből látjuk, hogy milyen hatalmasan megdagadt az európai kormányok vonatkozó levelezése akkor, amikor az oroszok az 1774-i kücsük-kainardsüi békeszerződésben a Dnyeper-folyó torkolatát birtokba vették és elérték a Fekete-tengert ; és mint növekedett az európai hatalmak érdeklődése akkor, amikor 1783-ban Krím félszigetet is elfoglalták. Amíg József császár és Katalin cárnő Törökország felosztásáról leveleztek egymás között, addig Franciaország egész erejével Konstantinápoly mögé állott, sőt 1783-ban, az amerikai szabadságharc befejezése után, már Angliának is szövetséget kínált az oroszok ellen. A brit kormány ekkor még nem látta át a kérdés fontosságát és Franciaországtól idegenkedve arra gondolt, hogy a cárnőt egy angol-orosz közeledés vagy szövetség útján könnyebben lefegyverezheti. A gazdag levéltári anyagból, melyet a szerző bőséges jegyzetekben ismertet, érdekesen bontakozik ki Londonnak az a törekvése, hogy a rettegett Oroszország mellé álljon. A francia szövetség-ajánlatot Pétervárra továbbította, hol azonban az angol szövetségajánlatot félretették. Katalin diplomatái azzal érveltek, hogy Anglia és Poroszország között Németalföld védelmére olyan szövetség van kialakulóban, mely állandónak ígérkezik és méltó ellensúlya lesz Oroszország hatalmi törekvéseinek, amiből világosan észre lehet venni azt, hogy az európai politika ezzel válaszútra került.

Ezen a válaszúton a brit kormány azt vette észre, hogy az oroszok egy hatalmas átkaroló mozdulattal két oldalról közelednek

az Indiát féltő Anglia felé, amit mi is könnyen észrevehetünk, ha Európának egy kisebb arányú térképét tesszük magunk elé. Ez sokak előtt optikai csalódásnak tűnnék fel, pedig a bekerítés vonalai nem azért vehetők észre a kisebb arányú térképen, mert a nagyon nem látszanak, hanem azért, mert a nagy orosz birodalom kormányfőit Európát Oroszországhoz viszonyítva olyan félszigetnek tekintették, melynek végében Anglia egy aránylag kis szigetet alkot, amelynek megközelítése annak lefegyverzését is maga után vonhatta. A szerző maga is észreveszi ezt, de annyira elmerül a kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó bőséges forrásanyagban, hogy nem veszi észre Pitt angol miniszterelnöknek Skandinávia és Törökország irányában kifejtett egyidejű védekezését. Pitt elsőnek vette észre azt az Angliát fenyegető nagy veszedelmet, hogy Oroszország a balti és Fekete-tengereken olyan erős flottákat építhet ki, amelyek a dán Sundon s a Dardanellákon és Gibraltáron átnyomulva, francia szövetségben Angliára nézve komoly veszedelmet jelenthetnek. Különös aggodalommal látták Londonban azt, hogy az oroszok Podolia elfoglalásával Lengyelországot és Törökországot egymástól elszakították és közös védekezésüket lehetetlenné tették. Nyilvánvalóan ez volt az oka Pitt 1791-i nagy felkészülésének az oroszok ellen, amelyet azonban abba kellett hagynia. Egyrészt azért, mert az Angliával szövetséges Poroszország nem vállalkozott arra, hogy Oroszországba hadat vezessen, másrészt pedig, mert ezt a franciaországi események miatt már nem is lehetett követelni tőle. Az európai hatalmak ekkor már a francia forradalom ellen szervezkedtek és Poroszország ezért keresett szövetséget Ausztriával. Pitt viszont nem vállalkozott arra, hogy hozzájok csatlakozva, Franciaországgal kerüljön háborúba akkor, amikor őt Oroszország fenyegette. A francia forradalmat Franciaország belügyének tekintette és csak akkor fordult ellene, mikor az új osztrák-porosz szövetség Németalföld megvédelmezésére már elégtelennek bizonyult. Franciaország Pétervárott vette fel a harcot Anglia ellen és Pitt fájdalommal vette észre, hogy mint megy át Franciaország segítségével 1792-ben egész Ukrajna Oroszország birtokába.

Ennek megtörténte Magyarország szempontjából is fontos esemény volt, mert ettől kezdve Oroszország az aldunai fejedelemségek határán, Magyarország kapujában állott. Ezért tartottuk érdemesnek azt, hogy a szerzőnek nagy tudományos felkészültséggel megírt művét, amelyet az angol és francia történetírás is eseménynek fog tekinteni, a magyar művelt közönséggel és szakembereinkkel megismertessük.

Horváth Jenő.

Egy lírikus emlékezései.

Farkas Imre: *Az iglói diák*. Regény. Budapest, Singer és Wolfner évf. n. (1933) 8-r. 222 l.

Egy hónap alatt a második *mémoire* költő tollából: szokatlan jelenség irodalmunkban. (Kénytelen vagyok az idegen terminust használni, mert magyar párja, az *emlékirat*, túlságosan követelődző s nem is illik sem Herczegnek, sem Farkas Imrenek egészen személyes jellegű följegyzéseire.) Szokatlan, de örvendetes. Nemcsak a közönséget érdekli mindig, ha egy mozgalmas külső vagy belső életű költő élénk tárja élményeit, nemcsak az irodalomtörténet látja hasznát, ha az író maga világít bele lelke zugaiba vagy műhelyének titkaiba, hanem az ilyen szubjektív érdeken túl tárgyi szempontból is nagy érték-lehetőségeket nyújt ez a műforma. Herczeg *Emlékezései* például szerzőjének legvonzóbb műve, s figyelmünket éppúgy lebilincseli, mint bármelyik regénye — ez pedig nagy szó.

Nem volna méltányos Herczeg *mémoire*-jához mérni Farkas Imréét, csak azért, mert egy időben jelent meg a két könyv. Herczeg nemcsak legnagyobb írónk, — művészetével még az élet mindennapi jelenségeit is egyénivé és érdekessé tudja fokozni, hát még azt, ami már önmagában is érdekes; nemcsak páratlanul tartalmas és színes az emberi valója, hanem ő maga közéletünk jelentékeny tényezője: a csúcson áll s a magasból messze lát, az ország határán is túl. Farkas Imrének már az is érdeme, hogy Herczeggel egyszerre, tőle függetlenül, ugyanabban a szellemben, ugyanazzal a fölfogással írta meg művét.

Az iglói diák ugyanis szintén visszaemlékezés, mégpedig hű visszaemlékezés: azoknak a valóban megélt eseményeknek fölfűzése az időrend fonalára, amelyeket az író a maga multjában lát érdekessé. Csak stilizálja őket, egy-egy árnyalattal teltebbé teszi a színeit és mélyebbé az árnyékait, de még a művészi hatás kedvéért sem hamisítja meg.¹ Regényesség kevés, regényszerűség meg éppen nincs az elbeszélésben, a címlap műfaji megjelölése megtévesztő, nyilván gyakorlati célból került oda, hogy a kiadónak módja legyen

¹ Egyszer azonban megteszi, nem is hagyhatom megrovás nélkül. Egy nemrég elhunyt főúri asszonyt kedvesen mutat ugyan be, de irodalmilag tájékozatlannak, korlátoltanak és tapintatlannak rajzolja. Alaptalanul a méltatlanul: irodalmi életünk legkiválóbb emberei igen nagyra tartották — joggal, mert nemes, finom lélek volt, és nagyműveltségű asszony.

besorozni a kötetet a *Magyar regények* sorozatába. De azért van olyan érdekes, mint akárhány mai regény. Az új nemzedék, amely csak hallomásból ismeri a két század fordulójának immár messze tűnt világát, Farkas Imre élményei közül egyiket-másikat bizonyára nem tartja elég érdekesnek és jellemzőnek, helyenként meg elkedvetleníti a várt csattanó elmaradása vagy a művészi kikerekítettség hiánya, talán egy kicsit sokallja a prózai szövegbe beleékelte versfoszlányokat — az «alanyi költő»-nek messze multból fölcsendülő hangjait — de talál a könyvben eleget, amit szívesen elolvas ma is, később is. Nekünk meg, a szerző kortársainak, kétszeresen kedves olvasmány, hiszen személyükben ismertük a visszaemlékezésekben föllepetett embereket, és benne éltünk abban a világban, amelynek képe, ha külső valójában is, akarva-akaratlanul kirajzolódik *Az iglói diákból*.

Fokozza az emlékezés hatását az író «önbeállítás». Magáról beszél, de ezt szinte elfelejti azzal a jó érzékre valló szerénységgel, amellyel igyekszik leszállítani magát a regényhős piedesztáljáról. Érezzük, hogy ez nem álszerénység, nem a cinizmus leple mögé rejtőzködő önhittség. A könyv fő vonzóereje mégis az előadása. Közvetlen és friss, nem érzik meg rajta, hogy az elbeszélte eseményekre azóta évtizedek pora rakódott le. Hangja is hol meleg, hol érzelmes, a lírikus Farkas Imre hangja — és az emberé is.

GRÓF APPONYI ALBERT EMLÉKEZETE.

1889-ben, negyvenöt évvel ezelőtt két magyar diák ült velem együtt a bécsi Theresianum iskolapadjában és feszült figyelemmel olvasta, mialatt a mathezis tanára unalmas egyenleteket írt a táblára, a budapesti újságok híradásait a magyar képviselőház véderővitájáról. Különös lelki gyönyörűséggel nyeltünk minden szót, amely ezen vita rendjén gróf Apponyi Albert ajkáról elhangzott, és megvallom, hogy magyar osztálytársaimmal együtt sohasem lelkesedtünk sem azelőtt, sem azután élő magyar politikusért jobban, mint akkor gróf Apponyi Albertért.

Ifjúságunknak ez az első mély benyomása, amely nemzeti és politikai öntudatunk ébredésének pillanatában hatott reánk, hosszú időre kitörölhetetlen nyomokat hagyott lelkünkben. Velem együtt egy egész fiatal generáció nemzeti idealizmusa táplálkozott abból, amit Apponyi a nemzet jogairól, hivatásáról, jövőjéről akkor hirdetett, mert szava élő kifejezője volt mindannak, ami ennek a generációnak a lelkében vágyképen, óhajképen, lelkesedésben és ideális törekvésben elrejtve szunnyadott és amiért, úgy éreztük akkor, évszázadokon keresztül apáink hiába ontották volt vérüket. Meg voltunk győződve, hogy ha Apponyi pártja a magyar országgyűlésen többségre jut, alkotmányos eszközökkel és egyszerűen a többség elve alapján fogja valóra váltani mindazt, amit évszázadokon keresztül fegyverrel nem voltunk képesek kivívni.

Az a gondolat, hogy a nemzet aspirációinak az útjába még akkor is akadályok gördülhetnének, ha Apponyit az országgyűlés többsége támogatná, soha egy percig sem fordult meg agyunkban. Ha valaki ilyen aggályt felhozott volna,

kinevettük volna. Hiszen úgy tanultuk volt, hogy Magyarország szigorúan alkotmányos ország és jogállam, amelynek alkotmányát királyi eskü is biztosítja ; és úgy okoskodtunk, hogy ha még igaz volna is az, amit egyesek állítanak, hogy Apponyi kívánságai a nemzeti hadsereg felállítása tekintetében ellentétben állanak az 1867. évi törvényekkel, az országgyűlés többsége ki fogja egyszerűen mondani ezeknek a rossz törvényeknek a megváltoztatását ; és ezt nem akadályozhatja meg senki, maga a király sem, aki különben sem tenné, mert hiszen ő jóságos és alkotmányos érzésű uralkodó, amint ezt mindenki tudja és hirdeti is.

Ez volt nagyjában az, amit akkor erről az egész dologról gondoltunk és ahogyan éreztünk, és azt hiszem, nem tévedek, mikor azt mondom, hogy leszámítva azokat, akik az 1867. év előtti eseményekbe mélyebb bepillantással bírtak, így érzett nemcsak az a fiatal nemzedék, amely 67 óta felcseperedett, hanem a nemzet politikai dolgokban kevésbé jártas túlnyomó nagy többsége is.

Mérhetetlen volt ebből kifolyólag erre a generációra egy olyan férfinak a hatása, aki a közérzésnek és a benne szunnyadó vágyaknak, az általa táplált kívánságoknak és követeléseknek a legmélyebb idealizmus hangján és avval a páratlan szónoki készséggel adott kifejezést, mint ahogyan ezt gróf Apponyi Albert ekkor tette.

Nincs is 1867-től 1914-ig, ezen közel 50 éves korszak alatt azok között, akik közéletünkben szerepet vittek, egyetlenegy politikus sem, aki Apponyinál mélyebb hatást gyakorolt volna arra, hogy a politikai küzdelem homlokterébe milyen kérdések kerüljenek és aki a nemzet érzelmi világára és az abból fakadó törekvésekre döntőbb elhatározást fejtett volna ki, mint ő. Az ország anyagi ügyeinek a fejlődésére, gazdasági és kulturális előrehaladására, szellemi és anyagi jólétünk alakulására, a szociális és a nemzetiségi kérdés fejlődésére döntő befolyást a kormányzati politika és elsősorban a dualisztikus korszak három nagy államférfia : Tisza Kálmán, Wekerle Sándor és Tisza István gyakoroltak ; de a nemzet érzésvilágának a kialakulása, a politikai küzdelmek iránya és üteme felett a kilencvenes évek vége óta Apponyi korlátlanul ural-

kodott és nem tehetette ezt vitássá számára még az sem, hogy népünk lelkéhez tulajdonképpen mindig sokkal közelebb állott a tiszta 48-as függetlenségi program, mint Apponyi sok változáson és viszontagságon átment nemzeti programja, mert nemcsak hogy bent a parlamentben szellemi és szónoki fölényével Apponyi diktálta az ütemet, hanem főleg azért, mert abban, amit Apponyi hirdetett, a nemzet nem annyira programjának eleinte igen sovány egyes pontjaira figyelt fel, hanem arra az egész eszmei tartalomra, amelyben benne lappangott, ha nem is volt mindig kimondva, nemzeti függetlenségünk és önállóságunknak a teljessége.

A kiegyezési korszak politikai harcainak igazi dinamikus lökőereje az ő személyében testesült tehát meg és egyéniségének, politikai irányának, egész eszmevilágának ismerete nélkül ez a kor és küzdelmei meg sem érthetők, mint ahogy a múlt század huszas és harmincas éveinek képe is csak Széchenyi egyéniségén, a negyvenes éveké pedig Kossuthén keresztül fogható fel.

Apponyi életrajza a kiegyezési korszak történetírásával azonos tehát. És ha élete közel két évtizeddel ezen korszakon túl is terjed, és talán épp ezen korszaka életének az, amely felett kortársainak csak az egyhangú elismerés hangján lehet ítéletet mondani, miután ezalatt tett eléggé meg nem becsülhető szolgálatokat a Trianonban megcsonkított országnak, mégis egyéniségének a bélyegét leginkább a kiegyezési korszakra nyomta reá Apponyi, amelynek eleitől végéig cselekvő részese volt.

A történelem objektív ítélőszéke előtt ő ezen korszak eseményeiért tehát épp úgy felelős lesz, mint akár Tisza Kálmán, vagy Tisza István, mert történelmet csinált, mint ezek, és döntőleg befolyásolta 50 éven keresztül a nemzet életét még akkor is, ha nem volt felelős állásban. Felelőssége hasonló a Széchenyiéhez vagy a Kossuthéhoz az 1848 előtt történt eseményekért, amikor ők sem voltak még felelős állásban, de azért mégis döntő befolyást gyakoroltak ezen kor politikájára.

Vagy gondoljuk el, hogy mikép alakult volna a kiegyezési korszak közéleté, ha Apponyi nincsen és nem ő ragadja

a közjogi küzdelmekzász laját kezébe. Az 1889. évi véderővitáiig tulajdonképpen ez volt a helyzet, mert Apponyi ebben az időben közjogi kérdésekkel még alig foglalkozott. Ennek megfelelőleg, jóllehet, a függetlenségi párt közjogi téren ezen 20 éves időszakban is ellenzéki politikát folytatott, nagyobb közjogi harcok mégsem merültek fel ezen időszakban ; az ily irányú küzdelem lendületet csak 1889-ben Apponyi és a mérsékelt ellenzék fellépésével nyert, mert addig a függetlenségi párt tevékenysége a 67-es kiegyezés pusztá negációjában merült ki és nem tűzött ki politikai küzdelmének célul pozitív közjogi követeléseket, amelyek érdekében a magyar közvéleményt mozgósítani képes lett volna. Apponyi volt 1889-ben az első, aki hirdetni kezdte, hogy a kiegyezés nemzeti tartalma nincsen még végrehajtva, hogy a kiegyezéssel nincsen ellentétben az a követelés, hogy a közös hadseregben a nemzet kívánságai érvényesüljenek, sőt még az a követelés sem, hogy a kiegyezés nemzeti értelemben tovább fejlesszessék.

Kétségtelen, hogy Apponyinak ezen kijelentései a nemzet széles rétegeiben keltettek visszhangot, mert amennyire abban az időben a közvéleménynek nagyrésze még fázott volna attól, hogy Deák nagy művét megbolygassa, amely a közfelfogás szerint évszázados súlyos küzdelmeknek vetett volt a dinasztia és a nemzet között véget, épp annyira kész volt a nemzet arra, hogy minden törekvést támogasson, amely a kiegyezéssel létesített intézmények nemzeti irányban való kiépítését tűzte ki célul, ha ez magának a kiegyezési műnek megbolygatása nélkül és a régi konfliktusok újra való felélesztése nélkül látszott lehetségesnek. Az is bizonyos, hogy a függetlenségi párt Apponyi fellépéséig ezt nem tartotta lehetségesnek ; de amint olyan 67-es politikus hirdette ezt, akinek pedig a jóhiszeműségéhez kétség nem férhetett, a függetlenségi párt erre az útra szintén rá kellett hogy lépjen, miután az Apponyi által felállított követelések a kiegyezés keretén belül fokozatosan valósították volna meg a magyar hadsereget, amelynek hiánya miatt ellenezte volt első sorban ez a párt Deák művét.

Annnyival inkább érthető, hogy Apponyi eszméi a ki-

egyezéshez hű közvéleményben találtak számos lelkes követőre, különösen abban a részében, amely a fiatal generációhoz tartozott és már nem élte volt át az elnyomatás súlyos éveit, amely időnek szenvedései a nemzetre nézve kézzelfoghatóan bizonyították volt azokat a kedvezőtlen erőviszonyokat, amelyek hasonló összeütközések felidőzésétől a nemzetet saját jól felfogott érdekében kellett hogy távol-tartsák.

Ennek a nemzedéknek idealizmusa, rendíthetetlen bizalma a magyar parlamentarizmus erejében és az alkotmányosságban Apponyi eszméinek buzgó híveivé tették ezt a nemzedéket és reménysugárt adtak az egész nemzetnek, hogy az általa irányított küzdelem ki fogja vívni a nemzet számára a hadsereg körében is azt, amit 67-ben Deák és társai még nem voltak képesek megvalósítani.

Annyival valószínűbbnek látszhatott ez, mert hiszen Apponyinak teljesen igaza volt abban, hogy a közös hadsereggel szemben felállított követelményei, amelyek különben fokozatos fejlődésnek voltak alávetve és eleinte csak a magyar katonai nevelésben csúcsosodtak ki, később azután a magyar vezérleti, vezényleti és szolgálati nyelvben sűrűsödtek össze, tényleg semmikép sem állottak ellentétben a kiegyezésnek betűszerinti szövegével, amely a magyar hadseregről, mint az egész monarchia hadseregének kiegészítő részéről tett említést, és belső szervezetének, vezérletének, vezényletének az intézését a magyar király alkotmányosan gyakorlandó jogai közé sorolta. Ez a konstrukció nem zárta ki, hogy az uralkodó az említett jogával élve, a közös hadsereg magyar csapatainál a magyar nyelvet juttassa érvényre, úgyhogy az a politikai küzdelem, amely ennek elérését tűzte ki célul, nem tűnt fel olyanak, mint amely a kiegyezéssel ellentétben állana.

A 67-es kiegyezésnek ez a jogi felépítése azonban, amint ezt ma már tudjuk, sajnos, csak jogi álarc, csak jogi fikció volt, ami csak később, utólag derült ki és vált világgossá a nemzet és Apponyi előtt is a maga egész valóságában, amikor a hadsereg körül lefolyt alkotmányos küzdelem összeütközésre vezetett nemzet és királya között és azt egyezség útján

kiegyenlíteni nem lehetett. Ferenc József király előtt ugyanis nem a kiegyezés jogi része tette annak lényegét. Szerinte ő Deákkal a németnyelvű közös hadsereg fenntartásában egyezett volt meg, annak az évszázados összbirodalmi intézménynek a fenntartásában tehát, amelynek az 1867. XII. törvénycikk csak alkotmányosan elfogadható jogászi konstrukciót és jogi megalapozottságot adott ; előtte ezen intézmény érintetlen fenntartása és megőrzése volt a megegyezés lényege és nem fér kétség hozzá, hogy Ferenc József király is teljesen jóhiszeműen gondolhatta ezt. Legjobban bizonyítja ezt többek között az is, hogy 68-ban, mikor a magyar törvényhozás az 1868. XLI. és XLII. törvénycikkkel a közös hadseregről, a honvédségről és a népfelkelésről intézkedett, a képviselőházban még vita sem volt abban a tekintetben, hogy a közös hadsereg nyelve más is lehetne, mint a német. Azóta azonban Apponyi fellépéséig hosszú évek teltek volt el, amelyek alatt a magyar alkotmányosság megerősödött, a magyar államiság kiépült, a nemzeti erők megizmosodtak és egy ifjú nemzedék nőtt fel, amely csak a 67-es törvények szövegét látta maga előtt és amelynek nemzeti eszmevilágával sehogyszem fért többé össze a közös hadsereg idejét multa összbirodalmi berendezkedése. Ez a németnyelvű hadsereg 1900 után anachronizmusnak tűnt fel tehát a nemzet szemében, megalázó Gessler-kalapnak és egy sötét történelmi kor maradványának.

Apponyi nemzeti törekvéseiben és lángoló szónoklataiban ebből kifolyólag a magyar eszmények, a nemzeti érzés jogosnak látszó követelményei öltöttek testet ; míg viszont azok, akik vele szembeszálltak, úgyszólván nem is fejthették ki a király személyének exponálása nélkül a maguk igazát, nem hivatkozhattak azokra a komoly és hazafias aggodalmakra és azokra a veszélyekre, amelyek állásfoglalásuknak valódi indokául szolgáltak ; a közvélemény előtt úgy tüntek fel tehát, mintha nemzeti érzés híjján csak a hatalomhoz ragaszkodnának és erőszakkal állnák útját a nemzet boldogulásának.

Ebben a helyzetben rejlik ezen kor kormányférfiainak, de az egész kiegyezési korszaknak is tragikus vonása, amely

a kormányt kézbentartó legjobb magyar hazafiakat életükön és közszeraplésükön át végigkísérte és amely utoljára Tisza István életének fenséges tragédiájában csendült ki. Gyakran szótlanul kellett túrniök azt a vádat, hogy rossz hazafiak, holott ezen vád néma túrésével a legnagyobb hazafias áldozatot hozták meg hazájuknak.

És azért mégsem szabad Apponyi szereplését olyanak néznünk, amely ezt a tragédiát a legtávolabbról is akarta volna, vagy akár könnyelműen idézte volna fel. Apponyi kétségtelenül rendületlenül hitt és egészen 1910-ig, a koalíció összeomlásáig, bízott is abban, hogy a közös hadsereg nemzeti irányba való fokozatos átalakítását a nemzet és a király között való komoly összeütközések nélkül érheti el. Hiszen nem hiányoztak erre bizonyos tárgyi bizonyítékok sem. A magyar katonai nevelés a Bánffy-kormány idején, talán éppen azon okból, hogy az Apponyi vezetése alatt álló nemzeti párt és a szabadelvű párt fúziója lehetővé tétessék, a király hozzájárulásával valósult meg; a magyar tannyelvű honvédevelőintézetek a közös hadsereg tisztikarának a kiképzésére is alkalmassá tétettek, később a honvédség megkapta a tüzérséget, amiről 1868-ban a király még hallani sem akart, a Széll-korszak után a kilences bizottmány javaslataihoz Ferenc József jórészt hozzájárult, jóllehet azok a nemzeti követelmények részbeni elfogadását jelentették. De mindezeket eltekintve, Ferenc József király alkotmányos érzése minden kétely felett állott és különösen mindaddig, amíg Ferenc Ferdinánd főherceg beavatkozása és befolyása kevésbé volt érezhető, nem volt kizártnak tekinthető, hogy ha a királynak választania kell az alkotmányos uralkodás lehetősége és bizonyos katonai követelések teljesítése között, ő egyes engedmények megtételére megnyerhető lesz.

Sokkal lelkiismeretesebb államférfi volt Apponyi Albert, semhogy cinikus könnyelműséggel és pusztán népszerűség-hajhászásból tudatosan akarta volna tehát nemzetét olyan küzdelmekbe behajszolni, amelyek, ismerve a monarchia erőviszonyait, a nemzetnek csak a legsúlyosabb megsebzésére és a meglévőnek kockáztatására vezethettek. Apponyi nem volt forradalmár és sohasem gondolt akár a dinasztia-

tól, akár az Ausztriától való elszakadásra, sohasem gondolt fegyveres ellenállásra vagy olyan alkotmányos következmények levonására sem, mint amilyeneket Kossuth vezetése alatt a nemzet a királlyal szemben 1848-ban levont volt. Ő, amikor harcát megindította, kizárólag parlamentáris és alkotmányos küzdelmekre gondolt és ezen az úton remélte, fokozatosan, igaz, a nehézségekkel bátran szembenézve, a nemzet igazát kiküzdeni.

De avval is mindig tisztában volt, hogy a parlamentáris eszközök kimerítése esetén, ha azok eredményre nem vezetnének, és a király ellenállását ezúton leküzdeni nem lehetne, további konzekvenciák levonását nem kockáztathatja.

Apponyi sokkal európaibb látkörű volt, aki az erőviszonyokat mérlegelni képes, sokkal lelkiismeretesebb és jogtisztelőbb, semhogy nemzetét kockázatos kalandokba akarta volna belevinni, amelyeknek kimenetele kétséges nem lehetett.

Az a körülmény pedig, hogy az ezen küzdelmek rendjén felzaklatott politikai élet légkörében Károlyi Mihály minden felelősségérzet nélküli politikai kalandorképpen rendezhetett a világháború végén a legcéltalanabb módon forradalmat, ez lehetett a koalíciós korszak idején keletkezett közéleti légkörnek egy késői vadhajtása, de semmiesetre sem írható Apponyi politikai törekvéseinek a terhére, mert Apponyi harcai mindenkor eszmei magaslaton, nemzeti célok érdekében és a nemzeti adottságok figyelembevételével vívottak meg.

Ő igenis hitt és bízott a magyar parlamentárizmusban, ő hitt és bízott az alkotmány kiegyenlítő erejében és meg volt győződve arról, hogy a nemzet útjában nem állanak alkotmányellenes tilalomfák, nemzeti fejlődésünk útjában nem állanak áthághatatlan akadályok.

Ma, mikor ezen küzdelmektől közel egy emberöltő választ már el, és az akkori szenvedélyektől mentesen vagyunk képesek az események felett ítéletet mondani, határozottan megállapítható, hogy Tisza Kálmán és Tisza István, Ferenc József idejében világosabban látták a nemzet erőkifejtésének a határait és azokat az adott kereteket, amelyeket figyelmen kívül hagyni a nemzetre nézve komoly veszélyt jelentett. De viszont az is bizonyos, hogy a nemzetnek éppen a hosszú

alkotmányos békekorszakban ő általuk munkált megerősödése, a nemzetnek gazdasági, kulturális és társadalmi téren bekövetkezett megizmosodása, a nemzeti öntudatnak evvel járó megnövekedése önműködőleg ébresztették fel azokat az erőket, amelyek ezen adott keretek tágitását elkerülhetetlenül szükségessé tették. Kétségtelen, hogy ezek az erők az adott keretek szétrepesztésére a nemzet nagy idealistája, gróf Apponyi Albert nélkül is megkezdték volna a maguk feszítő munkáját, talán valamivel később, talán kevesebb hatással, talán lassúbb ütemben, de bizonyos, hogy ez Apponyi nélkül is előbb-utóbb bekövetkezett volna, mert a németnyelvű közös hadsereg, úgy mint az a háború előtt fennállott, hovatovább mind nagyobb anachronizmussá vált még a monarchia védelmének a szempontjából is. Ennek a hadseregnek ugyanis, amint azt a világháború eseményei utólag a vak előtt is bizonyították, igazi nagy katonai értékét a magyar csapatok alkották. Az a törekvés tehát, hogy a magyar nemzet jogos igényei benne kielégítést nyerjenek, nemcsak a magyar nemzet, hanem ezen hadsereg jól felfogott katonai szempontjaiból és az egész Monarchia védelmi érdekei szemszögéből is teljesen jogosnak volt tekinthető.

Ha a világháborút elkerültük volna is, még egy kisebb háború is, amelyben a magyar csapatok értéke és jelentősége a Monarchia védelme szempontjából kitűnt volna, elkerülhetlenné tette volna a hadsereg kérdésének teljesen új alapokon, még pedig az Apponyi által követelt módon való rendezését és ez a követelés teljesen jogosan és ellenállhatatlan erővel tört volna magának utat a közéletben és ily új rendezés a politikai helyzet követelményeinek is megfelelt volna.

Hogy a háború előtt a közös hadsereg egész tisztikara, Ferenc Ferdinánd trónörökösön kezdve egészen a legutolsó osztrák hadnagyig, a Monarchia erejét a közös hadsereg németnyelvű egységében kereste és nem ismerte fel azokat a hatalmas népi és lelki erőket, amelyek benne a Monarchia utolsó erőtartalékát képezték, az csak szomorú bizonyítéka annak, hogy a Monarchia igazi vezetői még a régi összbirodalmi gondolat foglyaiképpen nem voltak képesek arra, hogy a birodalom politikai arzenáljának rozsdásodó fegyvertárából kivá-

logassák az egyetlen igazi éles kardot, amellyel a Monarchia összeomlását talán még fel lehetett volna tartóztatni.

Apponyi a legnagyobb idealizmussal küzdött ezért a célért egy hosszú életen keresztül. És hogy célhoz jutni mégsem tudott, nem Tisza István és nem Tisza Kálmán voltak azok, akik megakadályozták benne ; nem ők voltak azok, akik útjában álltak, nem ők voltak Apponyinak igazi politikai ellenfelei, mert ha tőlük függött volna, ők lettek volna az elsők, akik a nemzet kívánságait megvalósítják, hanem az a történelmi fátum, amely sorsunk felett lebegett és egymással szembenállásra kényszerítette ennek a kornak a legnagyobb, legönzetlenebb, legderekabbb magyarjait, a helyett, hogy vállvetett összefogással munkálhatták volna hazájuk boldogságát.

Az ő elmúlásukkal a halál angyala nemzetünk felett is megsuhogtatta fekete szárnyait és eljött az ideje annak, hogy emléküik idézésével igazságot tegyünk az egymással szemben állott két tábornak, amely a maga hazafias kötelességét ebben a korban szent meggyőződéséhez híven teljesítette : az egyik optimistább hittel azíránt, ami kiküzdhető a nemzet számára, a másik ridegebb számítással és az élet valóságainak józanabb mérlegelésével ; az egyik a hit, a bizakodás, a lélek tüzének szent pathoszával, a másik a puritán kötelességteljesítés áldozatos és komor némaságával ; mindkettő önzetlenül, csak a hazának a javát keresve, méltó példakép minden idők magyar nemzedékei számára, mindketten elmerülve azonban a magyar sors tragédiájában, mintha ennek homlokára lett volna írva akkor, hogy : «Hiába, minden hiába!»

Úgy látszik a sors könyvében volt megírva, hogy minden erőfeszítés eredménytelen maradjon, és hogy a nemzet sorsa felett más erők vegyék át uralmukat, mint azok, amelyek ezen nemzedék fiait annakidején egymással szembe állították volt.

Apponyi és Tisza mindketten a Monarchia keretében keresték a magyar nemzet boldogulását, Apponyi épp úgy, mint Tisza ; a magyar nemzet szempontjából mindketten meg voltak győződve fennállásának szükségéről ; mindketten vallották, hogy a *pragmatica sanctio*val Ausztria és Magyarország közt létesített kapcsok és a Monarchia nagyhatalmi

állása a magyar nemzet fennmaradásának és boldogulásának legbiztosabb garanciái. Különösen érdekesek e tekintetben Apponyi Albert emlékiratai II. kötetének vallomásai, amelyekben ő tulajdonképpen egész politikai rendszerét és a magyar nemzet létproblémáiról táplált nézeteit fejtette ki és amelyek épp ezért Apponyi egyénisége és politikai küzdelmei megértésének a kulcsát is tartalmazzák. Szükséges ebből kifolyólag, hogy velük részletesebben foglalkozzam.

Apponyi ezen emlékirataiban, Kossuthhoz hasonlóan, vallomást tesz a mellett, hogy az ország nemzetiségi viszonyai folytán nemzetünk elszigetelt fennállását, ha nem is tartja lehetetlennek, de legalább is nem tartja kívánatosnak; de Kossuthtal szemben a nyugati kapcsok keresését és fenntartását gondolta egyedül helyesnek, illetve óhajtottának. Nem osztozik tehát Kossuth nézetében a Duna-konfoederációról sem, éskülönösen nemhelyesli összeférhetlenségi elméletét az Ausztriával való kapcsolatáról, amelyből azután a kölcsönös védelem kötelezettsége is folyt. Elismeri ugyan, hogy ily kapocs megnehezíti az uralkodó teljes lelki összeforrását a nemzettel, miután más nemzetnek is uralkodója egyúttal, de ezt a hátrányt szerinte ellensúlyozzák oly előnyök, amelyek a magyar nemzetre nézve létfenntartási szükségességet képviselnek. Amint mondja: «Valamennyi ország közt egy sincs, melynek külső helyzetét nagyobb bizonytalanságok és veszélyek környékeznék, mint Magyarország: e veszélyek ellen pedig pusztán szövetségesekkel és diplomáciai összeköttetésekkel biztosan védekezni nem lehet.» «A kis nemzetek a nagyok politikájában a kompenzációs objektumok jelentőségével bírnak és ez a jelentőség konjunkturális természetű.» Áll ez szerinte nemcsak a csonka országra, hanem fokozottabb mértékben Nagymagyarországra is, amelynél a belső bomlás veszélye, nemzetiségi viszonyai folytán, fokozott jelentőségű. Mindebből kifolyólag elkerülhetetlennek tartja a más országgal való kapcsolatot. És amikor arra a kérdésre ad választ, hogy ezt a kapcsolatot hol kell keresnünk, feleletét abban a kifejezésben foglalja össze, hogy «a nyugattal való összeköttetés kulturális emelkedéssel, a keleti kulturális súlyedéssel járna.» A Habsburg-uralom mérlegét ennek

megfelelően úgy állítja fel, hogy az előnyösen megszilárdította bennünk a nyugati gondolkodásmódot, tejesztette köztünk a nyugati szokásokat, szóval teljessé tette a Szent István által útbaindított fejlődést a nyugati nemzetlét megvalósításához.

Ennek az uralomnak még a hátrányos oldalai is javuló irányzatot mutattak szerinte. Minden egyes kibékülés nemzet és uralkodója közt jobb volt, mint az azt megelőző: a *pragmatica sanctio* több biztosítékot tartalmazott, mint a szatmári béke; viszont ehhez mérve haladást jelentettek az 1790. évi törvénycikkek; az 1867. évi kiegyezés pedig még jobb volt náluk is.

Apponyi ezek szerint magyar szempontból meggyőződéses híve volt az Ausztriával való állami közösségnek és amikor a közös ügyek terén, tehát elsősorban a hadseregben, a független magyar államiság attributumainak és a magyar nyelv jogainak elismerése érdekében lépett fel, előtte nem ezen állami közösségből folyó kapcsolatok a lazítása vagy a szétbontása lebegett, hanem ellenkezőleg, azoknak szilárdabbá, népszerűbbé tétele és az, hogy ezen kapcsolatok fennállását ne csak formai államszerződés és a formai jog biztosítsák, hanem a nemzet ragaszkodása hozzájuk, annak szabad elhatározásából, szabad akaratából. Olyan rendezést kívánt, hogy a közösségből folyó ezen intézményeket a magyar nemzet teljesen a magáénak vallhassa úgy, amint magáénak vallja saját autonóm intézményeit.

Amint emlékirataiban mondja: «Épp azért, mert az Ausztriával való kötelekek fenntartása egyik megingathatatlan tétele volt politikai hitvallásomnak, súlyos hibának tartottam, hogy e kötelék nevében oly állapotok fenntartását követelték, példának okáért a véderőben, amelyekkel életerős nemzet soha meg nem barátkozhatik és amelyek csak e köteléket tették gyűlöltté. Épp ezért iparkodtam e köteléken belül oly helyzetet kivívni, amelybe a magyar őszintén — tehát nemcsak mondva csinált többségek külső látszatával — belenyugodhatik. Ez a helyzet pedig nemzetbiológiai törvények szerint — amint mondja — csak a nemzeti élet teljessége lehet.»

Ebből kifolyólag határozottan állást foglalt a kiegyezési korszak közjogi orthodoxiája ellen, amely elvileg hirdette a magyar állam teljes souverainitását, gyakorlatilag azonban annak lényeges részét, pl. a nemzeti véderőt áldozatul hozta. Közpályája igazi tartalmává vált tehát, ezt a jogi fikciót valósággá változtatni.

Nagyon tévedne azonban az, aki ezen idézetekből azt a következtetést vonná le, hogy Apponyi a 67-i kiegyezésnek minden közös intézményét meg akarta volna változtatni vagy szüntetni. Korántsem. A külügyek közösségének fenntartásához élete végéig, tehát a 48-as függetlenségi pártba való 1905-ben történt belépése után is ragaszkodott. Belépése előtt ezt a kérdést Kossuth Ferencsel tisztázta, aki vele ezen a téren egy nézeten volt. Lehetetlennek tartotta a külügyek szétválasztását és összeférhetetlennek a Monarchia konstrukciójával, de a magyar nemzet életérdekeivel is. A közös vámterületnek a fenntartását gazdasági szempontból tartotta szükségesnek és jónak; megszüntetését életének egy szakában sem követelte. A külön bank felállítását sem követelte, és 1910-ben Justhék agitációja ellen foglalt állást, amellyel ezek a koalíciót azután meg is bontották.

Előtte az Ausztriával való kapcsolatnak a főproblémáját a közös hadsereg németnyelvű berendezkedése alkotta. Ezt tekintette olyannak, amelybe a magyar nemzet soha bele nem nyugodhatik, tehát itt sem a hadsereg szervezeti és vezérleti egységét kifogásolta, amelyet katonai szempontból tulajdonképpen szükségesnek tartott és alapjában sohasem támadott meg, hanem a magyar csapatoknál a magyar vezényleti és szolgálati nyelv behozatalát sürgette úgy a legkisebb, valamint a nagy harcászati egységeknél egyaránt; és hogy evvel semmit sem követelt, ami tisztán katonai szempontból a hadsereg katonai értékét csökkenteni lett volna alkalmas, annak legjobb bizonyítéka a magyar kir. honvédség kifogástalan katonai értéke és egyúttal az egész hadsereg kötelékében magyar szelleme és nyelve volt. Valóban teljesen igaz a Blumenthal porosz tábornagnak, a porosz hadsereg Moltke után a 70-es években legnagyobb tekintélyének,

aki Apponyitól arra nézve megkérdeztetvén, hogy vajjon az osztrák-magyar monarchia katonai hatalma gyengülne-e, ha a közös hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereg teljesen magyarrá tétetnék, habozás nélkül azt a választ adta, hogy ellenkezőleg, a hadsereg két külön részének üdvös versenye mindkettőnek katonai értékét csak növelni volna alkalmas.

A hadsereg kérdésében látta tehát valóban Apponyi az egész kiegyezési mű és az Ausztriával való házasságunknak főkérdését és amikor 1889-től kezdve arra szánta magát, hogy e kérdés magyar értelemben való megoldását viszi keresztül, ezt azért tette, mert, amint emlékiratában szó szerint mondja: «Egy élő nemzet öntudatából ki nem irtható követelményekről volt itt szó, amelyeknek nem a hangoztatása, hanem a megtagadása ásta alá a kiegyezési mű szilárdságát. Egészségesen érző nemzet nem nyugodhatik bele véderejének nem nemzeti jellegébe.» Tovább azt mondja: «Azzal, hogy arra rámutattam, hogy ezt a természetszerű, ideig-óráig elfojtható, de ki nem irtható nemzeti követelményt az 1867: XII. tc. keretén belül is ki lehet elégíteni, a kiegyezési mű fenntartásának egyik mellőzhetetlen feltételére mutattam rá.»

Annak azonban, hogy Apponyi a hadsereg kérdését küzdelmeinek homlokterébe helyezte, nemcsak az volt az oka, hogy azt az összefüggést látta, amely a hadsereg ily értelmű reformja és a kiegyezés fenntartásának, illetve az Ausztriával való kapcsolatok állandó fenntartásának az érdeke között szerinte fennállott, hanem az a mély és egész politikai pályáján minduntalan hangoztatott meggyőződése, hogy egyfelől az általa felállított követelések megtagadása belpolitikai életünk egészségét is aláásta, és az, hogy szerinte megoldhatatlanná tette a nemzetiségi kérdést is, mert amint ezt sokszor hangsúlyozta, a véderő nemzeti jellege az egységes állampolgári nevelés sikeres keresztülvitelének előfeltételét képezte.

Apponyi szerint azok a férfiak, akik a kiegyezést létrehozták volt, Deák, mint Andrássy, de kortársaik általában, nem ismerték volt fel az általános védkötelezettség

1868-ban, tehát a kiegyezés után történt behozatalának nemzeti jelentőségét, és azt az egészen új szerepet, amelyet a néphadsereg a kaszthadsereggel szemben a nemzeti organizmusban betölteni hivatott; ez volt az oka annak, hogy 1868-ban nem tulajdonítottak szerinte annak akkora jelentőséget, mint ahogy kellett volna, amikor a véderőről szóló törvényt meghozták és ez az 1867: XII. tc.-kel szemben visszalépést tartalmazott. A kiegyezés még a magyar hadsereget mint az egész hadsereg kiegészítő részét említette volt, a 68-i véderőtörvény azonban erről a magyar hadseregről még említést sem tett már. A magyar hadsereg ezen tényleges eltemetésével Apponyi meggyőződése szerint a halál csíráját vitték bele az egész kiegyezési műbe.

Ez volt szerinte a főoka annak is, hogy az egész kiegyezési korszak alatt a magyar közélet nem tudott szabadulni a közjogi politikától, mert oda csak a hadsereg megfelelő reformjával lehetett volna eljutni. A kiegyezés megvédése lett a közjogi ellenzékkel szemben a kormányzati politika főfeladata, és nem tudott a közélet úgy, mint más országokban, egymással világnézeti alapon szemben álló konzervatív, liberális és radikális színezetű pártokban elhelyezkedni. Ez volt Apponyi felfogása szerint a kiindulási pontja a kiegyezést védő szabadelvűpárt nélkülözhetetlenségének, állandó és egyoldalú párturalmának, annak, hogy az egész közigazgatás ennek a célnak a szolgálatába állítatott, ez volt szerinte oka a szűk választójognak, amely a nemzetiségi veszély kellő felismerését tette lehetetlenné, ez volt az oka az erőszakos választási rendszernek, a választási korrupciónak és végeredményben közéletünk sok más egyoldalúságának is. Miután a nemzet, természetes ösztöneit követve, a közös hadsereg német berendezését nem akarhatta, olyan kormányzati szellemnek és olyan állami berendezkedésnek kellett szerinte kialakulnia, amelynek főtörekvése az kellett hogy legyen, hogy a nemzet ezen törekvését ne érvényesíthesse, ami alkotmányosságunk megrontására vezetett. Felfogása szerint organikus bajban szenvedett tehát nemzeti berendezkedésünk, mert a nemzeti élet teljességének a hiánya beteggé tette az egész szervezetet, a nemzeti élet kifejléséhez

nélkülözhetetlen szerveknek a hiánya zavarokat okozott az egész szervezetben, és annak más orgánumaiban is és azokat is sorvadásra kárhoztatta.

Igen érdekes és Apponyi egész gondolkodásmódjára vet éles világot, hogy milyen összefüggést vélt felfedezhetni a nemzeti hadsereg hiánya és a nemzetiségi kérdés alakulása között is.

Alaptételét ebből a szempontból emlékirataiban a következőkben foglalja össze: «Az én gondolatom mindig az volt, hogy a magyar állam belső megerősödésével, minden irányban megóvott presztizsével, a nemzeti élet teljességével (mely egyedül képes a magyar állampolgári minőséget büszkeség tárgyává tenni, holott a csonka nemzeti élethez való tartozás vonzóerőt nem gyakorolhat), a jogállam minden biztosítékának kiépítésével, a kormányzat pártatlan igazságosságával, és szociális és — last not least — az állampolgári nevelés szellemétől telített közoktatással (mi alatt nem a nyelvi magyarosítás chimerája értendő) kell a nemzeti egység organikus feltételeit létesíteni, amelyek nélkül az mindenkor csak látszat lesz; organikus veszéllyel organikus erőket akartam szembehelyezni.»

A hadsereg nemzetivé tételét a nemzetiségi kérdés orvoslása szempontjából is elodázhatatlannak tartja, amikor azt mondja: «Teljesen igazam volt azoknak a hatásoknak megítélésében, amelyeket az általános politika, a közigazgatás korrektsége és szociális szelleme, a kormányzati szellem és különösen a katonai szolgálat nemzeti jellege a nemzetiségi kérdés kialakulására gyakorol. Hiszen — hogy ez utóbbinál maradjak — a nemzeti jellegű hadsereg követelését épp ebből az indokból állítottam fel elsősorban, mert a katonai szolgálat benyomásai alkotják a leghatályosabb állampolgári nevelőeszközt; sehol és soha az államhatalom nem hatja annyira át az egész életet, annak úgyszólván minden percét, mint a katonai szolgálat éveiben, melynek benyomásai, mint a legfőbb hatalomról nyert benyomások, kiirthatatlanul belevésődnek az ifjú lelkekbe. Hiába mondja neki tanító, jegyző, főszolgabíró, alispán és főispán, hogy a magyar állam főhatalom, melynek föltétlen hűséggel, engedelmességgel és

odaadással tartozik, ha a katonai szolgálatban a káplár és a leutnant mindennap, a kapitány és az ezredes rövid, a generális úr hosszabb időközben valami más hatalom nevében követelik meg ugyanezt, még pedig nagyobb és félelme-
sebb erővel; tehát úgy jelentkezik a helyzet az ifjú lelkében, hogy van más ilyen hatalom, amely többet jelent, mint a magyar állam hatalma. Ez előttem annyira világos, hogy nem értem, miként lehetett annak elismerése elől elzárkózni, hacsak politikai kényszerhelyzetből nem.»

Ezen rövid idézetből látható, hogy Apponyi, mint különben túlnyomó többsége a politikusoknak a kiegyezési korszak alatt, a nemzetiségi kérdésben elsősorban lélektani problémát látott. Az a cél lebegett a szemök előtt, hogy megteremtsek közállapotainkban, általános berendezkedésünkben, a közigazgatásban, tanügyi intézményeink alkalmas megszervezése útján azokat az előfeltételeket, amelyek között a nem-magyar nemzetiségeink is jól érezvén magukat, lelkükben majd a magyar államhoz való ragaszkodás és szeretet fog erősebben gyökeret verni azon csábítással szemben, amelyet a fajrokonaikkal vagy a más rokonnépekkel való egyesülés gondolata kelthet bennük. A szabadelvű korszak ezen optimizmusa ütközik ki Apponyi-nézeteiből is, aki a magyar állam intézményeinek a szabadság, a jogrend, a szabadelvű alkotmányosság elvei szerint való kiépítésével és a közös hadsereg magyarrá tételével remélte nemzetiségeinket, önekik ez úton is imponálva, a magyar államiság gondolatának a büvkörében leláncolhatni. Nincs ebben a gondolatkörben sem az elnyomásnak vagy a hatalmi politikának még a leghalványabb utógondolata sem. Nem is fog a legrosszindulatúbb ellenséges propaganda Apponyi összes beszédeiben és írásaiban egyetlenegy mondatot sem találni, amely ilyen törekvésekkel való rokonszenvet árulna el, ellenkezőleg, tipikus kifejezője és szószólója volt ő, a nemzetiségi kérdés terén, a hosszú szabadelvű korszak azon optimizmusának, amely minden elszakadási törekvést, még ha ilyen már fel is ébredt, megfelelő szeretetteljes bánásmóddal, méltányossággal, a nemzetiségi nyelvek jogos igényeinek kielégítésével vélt könnyen és sikeresen ellen-

súlyozhatóknak, valamint szabadelvű és demokratikus intézmények fenntartásával. Ugyanaz a naiv hit ez, amely 48-ban Kossuth Lajost is hevítette, amikor vakon bízott abban, hogy a magyar szabadság proklamálása csodákat fog művelni és elegendő lesz arra, hogy az osztrák szoldateszka zsoldjában álló havasi mócokat és rácokat lefegyverezze, és hogy hatása alatt azok majd keblünkre fognak borulni.

Valóban csak csodálkozni lehet tehát azon, hogy még azt az Apponyit is, akinek lelkében annak a gondolatnak még az árnyéka sem fordulhatott meg soha, hogy bárkit is állampolgári jogaiban csorbítson, aki mindenkinek jogait, mindenkinek egyéniségét és jogos igényét minden téren a legnagyobb tiszteletben tartotta, aki életében senkit még megbántani sem volt képes, mint elnyomót, mint a magyar feudális uralom véreskezű és tipikus bosszúállóját állították oda hazánk külföldi ellenségei nem magyarakjú nemzetiségeinkkel szemben, holott ő egész életében csak azon telpelődött, mikép nyerhetné meg a magyar állam számára jóságos szeretettel belső ellenségeinket is, akik pedig rég elhatározták volt, hogy minden további engedményt csak arra fognak felhasználni, hogy még sikeresebben fordulhasanak a magyar állam egysége ellen.

Az a körülmény, hogy Apponyi sem volt a mellett, hogy a magyar állam egységes területe nemzetiségi részekre bontassék, ilyen vád emelésére jogcímet még nem szolgáltatathott, mert hiszen az, hogy az uralom és az elnyomás lehetőségét a más ajkúakkal szemben az általuk többségben lakott területeken a nemzetiségeinknek sem koncedáltuk, még nem jelentette azt, hogy őket nyomtuk volna el. Viszont az ellen, hogy nemzetiségeinknek nyelvi jogai a közigazgatásban, a törvényhozásban, az iskolákban stb. tiszteletben tartassanak, Apponyi sohasem vétett. Az 1907. évi népiskolai törvényeinek tartalmát pedig, amelyekből ellene a külföldön vádakat törekedtek kovácsolni, egyszerűen azért hamisították meg, hogy evvel a külföldön szerzett igen nagy tekintélyét csorbíthassák, ami sajnos, abban az időben sikerült is.

Apponyit nemcsak a nemzetiségi kérdéstről vallott nézeteinél fogva, hanem egyéniségének jellemvonásait általáno-

sabb politikai szempontból is kutatva, pályájának csúcspontján a szabadelvű történelmi korszak egyik tipikus képviselőjének kell tekintenünk ; ezen kor politikai eszméaramlatai ugyanis lelkében épp oly elevenen éltek, mint e kor bármelyik egyéb nagy reprezentánsában. Ő hitt és bízott a parlamentárizmusban, bízott a demokráciában, ragaszkodott a polgári és a politikai szabadságjogokhoz ; és kora szabadelvű eszméinek végső konzekvenciáit, minden gátlás nélkül, éppúgy, sőt még könnyebben vonta le, mint sok, talán nálánál liberálisabbnak tartott kortársa. Amint az általános titkos választói jog behozatalának eszméje komolyabb formában került a politikai élet homlokterébe, habozás nélkül mellette foglalt állást, tekintet nélkül arra, hogy tulajdonképpen a hadseregbe vonatkozó nemzeti követeléseinek, tehát egész élete politikai törekvéseinek elgáncsolása érdekében dobott e kérdés a közélet nyílt vizeire. A szabadelvű kor eszméit a végsőkig magáévá tette és ebben nem fészélyezte őt sem főnemesi családi származása, sem papi nevelése, sem atyjától öröklött összeköttetései és azok a hagyományok sem, amelyek fiatal korában az ó-konzervatív párt-hoz és az aulikus irányhoz fűzték.

Ezek politikai pályája egyenes ívelését két irányban is hátráltatták ugyan, mert egyfelől bizonyos időre volt szüksége, míg az öröklött hagyományokból képes volt kibontakozni, másfelől ezek hosszabb ideig tették őt a tiszta fémveretű szabadelvűek előtt gyanússá, akik benne konzervatív, aulikus és ultramontán politikust láttak, de ellenkező irányú lelki fejlődését megállítani képesek mégsem voltak. Ezek a körülmények magyarázzák meg, hogy állásfoglalásában, különösen eleinte, sok ellentmondás is mutatkozott, amit azután politikai ellenfelei elvtelenségnek, köpönyegforgatásnak és népszerűségvadászásnak minősítettek ; megvádolták avval is, hogy ingatag és személyi politikát űz, holott ezen jelenségek nem voltak egyebek, mint egy lassan, de állandóan fejlődő és lelkiismeretes lélek fokozatos érésének a tünetei.

Apponyi politikai pályáján 1872-ben Sennyey mellett mint katolikus színezetű Deák-párti képviselő indul útnak. 1875-ben, amikor a balközép, Tisza Kálmán vezérlete alatt,

a Deák-párttal fuzionál és a szabadelvűpárt megalakul, Sennyey Pállal együtt ellenzékbe megy és a konzervatív pártot alapítja. Mindenki azt hihette ekkor, hogy a 40-es évek ó-konzervatív kancellárjának, gróf Apponyi Györgynek a fia szintén a konzervatív irány vezéri szerepét fogja betölteni a szabadelvű korban. Valóban senki sem sejtette, hogy ugyanaz az Apponyi Albert, aki még 1875-ben mint a konzervatív Sennyey-párt egyik prominens tagja a honvédségnek a közös hadseregbe való beolvasztását vallotta programja egyik pontjának, 14 évvel később a közös hadsereg nyelvben és szellemben nemzetivé tételét fogja követelni; senki sem sejtette, hogy ugyanaz az Apponyi Albert, aki 1872-ben katolikus színezettel és avval a politikai törekvéssel jött volt be a képviselőházba, hogy a római katolikus egyházat, amely a pápai csalhatatlanság dogmáját proklamálta volt, megvédje a szabadelvű magyar kormánynak a placetum jog alapján kiadott azon tilalmával szemben, hogy ezt a dogmát Magyarországon a püspökök kihirdessék, élete későbbi szakában a mellett fog állást foglalni, hogy a házassági jogról az állam alkosson törvényt és hogy a polgári házasság vezettessék be, hacsak kisegítő formában is.

Ezeket az ellentmondásokat politikai állásfoglalásában bőségesen megmagyarázza azonban az a fejlődés, amelyen lelkileg Apponyi éppen a politikai életében való szereplése révén 15—20 év alatt átment, és azok a hatások, amelyeket a magyar közélet légköre nézeteire gyakorolt. Az említett idő alatt Apponyi lelkileg teljesen elszakadt a konzervatív eszméktől, ezek alatt azt a világnézetet értve, amely apjának és ó-konzervatív elvtársainak volt a jellemző tulajdona, és fokozatosan szabadelvű gondolkodásúvá alakult át. Ő azonban mégsem lett doktrinär liberális; sohasem volt liberális oly értelemben sem, mint amilyen értelemben nálunk Szilágyi Dezső vagy sok tekintetben a nagy kálvinista államférfiak, Tisza Kálmán és Tisza István voltak, vagy akár az ifjabb Andrássy Gyula, akikben a liberalizmus tantételei hússá és vérré váltak; az Apponyi szabadelvűsége mindig a lelki kiegyezésnek a színével bírt, az öröklött hagyományok

és közéletünk ezen korszakának erősen szabadelvű alaptonusa között; az egyházas nevelés ifjúkorban szerzett és soha el nem homályosuló hatásai és a magyar közélet exigenciái közt; egyfelől a lelkében csendesen meghúzódó és tovább pislogó konzervatív hajlamai, másfelől a haladásra, az új ideálok megvalósítására törekvő ambícióinak a tüze között. Ez a folytonos lelki kiegyezési folyamat állandó tépelődésnek és sok ingadozásnak is vált nála kútforrásává, a nélkül azonban, hogy a mind szabadelvűbb irányban való lelki átalakulásának útját állhatta volna. Az aulikus irányból elinduló és a közjogi radikálizmusban végződő hasonló evolúciójának megkapó bizonyítéka éppen a hadsereg kérdésében elfoglalt álláspontjának minden visszaesés nélküli és fokozatos fejlődése, amely a honvédségnek a közös hadseregbe való beolvasztására vonatkozó programmpontjából kiindulva egészen a függetlenségi program elfogadásáig a legkülönfélébb változatokon ment keresztül. Pedig épp ezen a téren nem hiányoztak olyan körülmények, amelyek ezen fejlődést megakadályozni és őt visszariasztani lettek volna alkalmasok. Hiszen már az egyházpolitikai viták után figyelmeztette volt őt Ferenc József király, hogy a katonai kérdések terén sohase fog engedményeket tenni és kérte, hogy tegye lehetővé a nemzeti pártnak a szabadelvű párttal való fúzióját. Bánffy szintén hiába csábította erre a térre és ez neki még a magyar katonai nevelés megvalósítása révén sem sikerült. Apponyi pártja a Széll-korszak idején kedve ellenére lépett be a szabadelvű pártba és jóllehet híveit, kelleetlenül ugyan, mégis követte, amikor látta, hogy katonai követeléseit ez úton megvalósítani nem tudja, újból hátat fordított ennek a pártnak és ellenzékbe ment. A koalíció alatt rendületlenül kitartott álláspontja mellett és nem volt hajlandó a kérdést Justhék által más térre átjátszatni. Így változott át fokozatosan 20 év alatt a fiatal korában labanc Apponyi kuruccá, nemcsak azért, hogy ezen a réven népszerűsége tegyen szert, amit sokan ezen átváltozása fő mozgatójának hittek, hanem oda vezette idealizmusa és nemzeti érzése, oda vezette feltartóztatathatatlantul, úgy mint sok-sok más magyart évszázadokon keresztül, akik épp úgy

mint ő, részben talán akaratuk ellenére sodródtak bele nemzeti küzdelmeinknek a sodrába.

Idealizmustól telített egyénisége leginkább talán a II. Rákóczi Ferencéhez hasonlít, aki épp úgy, mint ő, a jezsuitáknál nevelkedett, abban az iskolában, amelyből kurucok ritkán kerültek ki és aki hosszú éveken keresztül mindent elkövetett, hogy Béccsel ne kerüljön szembe. Emlékirataiból Apponyiról is tudjuk, hogy politikai szereplésének első 20 évében, sőt még később is állandóan fázott attól, hogy a katonai kérdést előtérbe állítsa, hogy e révén szembe kerüljön Béccsel és a nemzet és királya között összeütközést idézzen fel. Sorsát azért mégis egyikük sem kerülte el. Mintha a fátum könyvébe lett volna beleírva, hogy el ne kerüljék. Mindketten, amint a sorstól kijelölt útra léptek, többé nem tértek vissza erről az útról, hanem levonták a maguk személyére nézve az összes következményeket.

Épp úgy mint Rákóczi, Apponyi is mélyen vallásos érzésű volt. Apponyi vallásossága életének egyik legfőbb jellemvonása. De azért mégis mentes volt minden felekezeti előítélettől, úgy hogy szoros barátságban együtt tudott működni még a vallástalan ifj. Andrassy Gyulával, valamint a régebben szabadkőműves Szilágyi Dezsővel is. Jezsuita nevelése talán leginkább annak a kálvinista magyar szellemnek az elfogulatlan megítélését nehezítette meg számára, amelynek Tisza Kálmán, Tisza István és Bánffy Dezső voltak a tipikus képviselői a magyar politikai életben. Ez a körülmény talán megmagyarázza azt is, hogy velük szemben élete végéig bizonyos tartózkodást, hogy ne mondjam bizalmatlanságot árult el, de azért felekezeti szempontokat a velük vívott politikai küzdelmeibe sem vegyített és azokat szigorúan igyekezett a politikai szempontoktól elválasztani.

Mint ember Apponyi főséges erkölcsi magaslaton állott. A harcban sohase volt gyűlölködő és minden politikai intrikától egész életében távol állott, az egyéni és a pártszempontokat a közérdeknek mindig alá tudta rendelni és nem volt mindenáron ellenzékieskedő sem. Jellemző e tekintetben mindvégig fenntartott álláspontja az obstrukcióval és különösen magatartása a háború alatt Tisza Istvánnal szem-

ben, akit, jóllehet egy életen keresztül harcban állott vele, azon emberfeletti küzdelmében, hogy a legnehezebb háborús években az ország ellentállóképességét fenntartsa, loyálisan támogatott. Nem volt részese azoknak az intrikáknak, amelyek végeredményben a Tisza félreállításához és az ország katasztrófájához vezettek, és nem helyeselte azt a választójogi akciót sem, amely a háború alatt eszközül használta e kérdést Tisza megbuktatására. Amit az ellenzéken hirdetett, azt kormányra kerülve cselekedeteivel sohasem hazudtolta meg. Szigorúan alkotmányos érzése és jogtisztlete, az alkotmányos szabadságokhoz való komoly ragaszkodás nem frázis volt szájában, ő ezeket a közélet kincseinek tekintette és amikor hatalomra került, ezen elvek szigorú tiszteletben tartását követőitől és kormánytársaitól éppúgy megkövetelte, mint ellenzéki korában a vele szemben állóktól.

Egyszerű életmódja, igénytelensége saját személyére nézve a közéleti tisztaság és önzetlenség mindenkire nézve példaadó és tündöklő bajnokává avatták. Szigorúbb volt sajátmagával, mint embertársaival szemben; mint ember talán még nagyobb volt, mint amilyen mint politikus lehetett és politikai ellenfelei is tisztelettel hajoltak meg egyénisége előtt, mert tudták, még ha a nyílt színen ezt nem vallották is be, hogy politikai botlásai is nem annyira hiúságból, vagy más emberi gyöngeségből fakadtak, amint ezt róla állítani szerették, hanem egy fenségesen tiszta lélek naív életszemléletéből és érzésvilágából. Az igaz, hogy Apponyi a népszerűséget és a szónoki sikert is szerette, hiszen minden igazi nagy szónoknak ez közös tulajdona, már azért is, mert minden szónoki sikernek végeredményben a hallgatósággal való lelki összeforradásnak a folytonos keresése és megtalálása a titka. Aki szónoki sikerre törekszik, pillanatnyi népszerűsége is törekszik tehát, és az a szónok, aki magáról azt mondja, hogy a népszerűséget megveti, leggyakrabban evvel a kijelentésével keresi azt és általa remél hallgatóságánál népszerűvé válni. De az igazán nagy szónokot a demagógtól az különbözteti meg, hogy utóbbi csak olyant hirdet, amiről előre tudja, hogy a tömegnek tetszeni fog, előbbi azonban el tudja érni, hogy a tömegnek az tessenék, amiről nincsen eredetileg

meggyőződve, vagy aminek éppen az ellenkezőjében hitt. Apponyi korunk egyik, talán egyáltalán legnagyobb szónoka volt és nagyságát e téren az bizonyítja legjobban, hogy beszédeiben sohasem szállott le arról a magas szellemi és erkölcsi színvonalról, amelyben saját egyénisége gyökerezett, hanem oda tudta a maga hallgatóságát felemelni.

Prófétai megjelenése, zengő baritonja, eszmegazdagsága és fantáziája, tapintata és formaérzéke szónoknak predesztináltak. De sokkal több volt pusztán parlamenti szónoknál, aki csak a momentán hangulatnak megfelelő kifejezést találja meg, aki pusztán megfogalmazza azt, ami adott pillanatban a politikai taktika szempontjából kell előadni. Korának nagy kérdéseibe elmélyedő államférfi volt, aki szuggesztív erejével döntően befolyásolta a kiegyezés korában élt nemzedék gondolatvilágát, aki e révén az eseményeknek irányt adott és aki történelmet csinált, ha nem is a lélek fanatizmusának avval a tüzével, ha nem is avval a domináló akaraterejével, amint azt Tisza István tette, ha nem is a diplomáciai és taktikai képességnek avval a mesteri ügyességével, mint Tisza Kálmán, de a magyar lélek érzőhúrjainak felajzásával és szellemének gazdag eszmevilágával termékenyítve meg a magyar politikai életet, eszméket, gondolatokat termelve közéletünk számára, amelyeket gyakran azután mások valószínűsítettak meg. Sok-sok reformgondolat, amely közéletünkben megvalósult, az ő termékeny agyában született meg és az ő szónoki képessége révén indult meg a maga érvényesülésének az útján. Ez a nemzet valóban sokkal gyengébb lenne nemzeti öntudatban, szegényebb alkotmányos intézményekben és az állami nagy kérdések és összefüggések felfogásában, elmaradottabb gazdasági és kulturális téren, ha Apponyi nem élt volna; beszédei ezen a téren gazdag tárháza lesznek az értékesnél értékesebb gondolatoknak a jövő nemzedék számára is. A szabadelvű kiegyezési korszak nagy magyar parlamentáriusa volt tehát Apponyi életének ezen főkorszakában, amely 1872-től 1918-ig terjed, aki nemcsak szónokolt, nemcsak ellenzéki volt, nemcsak a kuruc hagyományok utolsó fényes vezérlő csillaga a magyar történelem 400 éves Habsburg-korszakában, aki éppúgy, mint elődeinek talán

nagyrésze, optimizmussal ítélte ugyan meg az útjában álló akadályokat, és ebből kifolyólag ezen harcában sikertelen meddőségre volt látszólag ítélve, hanem termékeny gondolatokban gazdag államférfi is volt egyúttal, aki nemzete érzés- és eszmevilágát gazdagabbá tette és ezáltal a magyar politikai kultúra és műveltség kifejléséhez nagyban hozzájárult.

Apponyi életének ez a korszaka 1918-ban a Monarchia felbomlásával és hazánk megcsonkításával lezárult. Mindazok a törekvések és célok, amelyek 45 éven keresztül életének tartalmát tették, amelyekért küzdött és forró csatákat vívott, az osztrák-magyar monarchia és az ezeréves Magyarország történelmi kereteinek összeomlása folytán egy napról a másikra tárgytalanná váltak. Apponyi nagyságát, hazájával szemben érzett kötelességtudásának soha el nem pusztítható erejét az tanúsítja talán leginkább, hogy amikor ő a világháború vérzivatarai és nemzeti összeomlásunk után úgy állott itt közöttünk, mint egy ezeréves letarolt őserdőnek egyedül fennmaradt és életének további folyásában is derékban kettétört fenyőóriása, ez a fenyőóriás újból meg tudott fiatalodni, új rügyeket, és ágakat tudott hajtani, törzse új koronába borult és így a földig letarolt magyar erdő mezítelen talaján ezeréves fennállásunknak a világ minden tájékán messzire látható fenséges hirdetőjévé vált.

Egyedül állva még nagyobbnak tűnt fel előttünk és a világ előtt, mint azelőtt, amikor még más magyar fenyőóriásokkal együtt a világosságért és a napfényért, a magyar égért küzdve sok társát árnyékba állította volt. Az egész magyar láthatáron most egyedül ő uralkodott; ha a letarolt erdőtalajon fagyos szél süvített végig, misztikus visszhangot a szavára ő adott; a tüzelő napsugár ellen hűsítő árnyékot a fáradt magyar vándornak örökzöld koronája nyújtott. Mindenki ismerte és mindenki benne az ezeréves nagy Magyarország nagy szent fáját tisztelte, amelynek rendeltetése, hogy közöttünk az örök életet és a feltámadást hirdesse.

Apponyit az összeomlás után új életfeladata nem érte váratlanul; már életének előbbi korszakában is gyakran

képviselte Magyarországot a külföldön, olyan alkalmakkor, amikor nem hivatalos természetű nemzetközi összejöveteleken idegen nyelven kellett magyar érdekből felszólalni. Különösen 1895 óta szerepelt volt az interparlamentáris unió összejövetelein, amely a háború utáni béketörekvéseknek és a népszövetségnek volt már akkor az előhírnöke. A millenniumi budapesti gyűlését az uniónak Bánffy megbízásából Apponyi készítette elő. A hágai első békekonferencia eszméjét, amelyet a minden oroszok cárja hívott azután később Hágában össze, Apponyi pendítette meg. A második hágai konferencia összehívásának az eszméjét Rooseveltnél 1904-ben Apponyi kezdeményezte, amikor az interparlamentáris unió amerikai ülésén a magyar delegáció élén vett volt részt. A nemzetközi konfliktusok nemzetközi bíróságok útján való elintézésének a tervét más neves békebarátokkal együtt ő hozta javaslatba és ezen eszme megvalósítása érdekében az unió ülésein több ízben hatalmas szónoklatokban szállott sikra.

Neve tehát 1918-ban már világszerte ismert volt. Szónoki képessége, nyelvtudása, békeszeretete, loyaltása más nemzetek fiaival szemben egyénileg hírnevet és tekintélyt szereztek neki és számtalan értékes személyes összeköttetést, amely körülmények már abban az időben kedvezően sugároztak vissza a magyar nemzetre, amelynek méltó képviselőjeként lépett volt fel a külföldön.

Nem készületlenül ment tehát Apponyi annak az új életfeladatnak és hivatásnak neki, amely a háború után reá várt és amelyet senki sem tudott volna helyette avval az utánozhatatlan szónoki művészettel betölteni, mint ő, és amely őt a külföld szemében is a magyar nemzet nagy képviselőjévé, szószólójává, a magyar igazság hirdetőjévé, bent az országban pedig a nemzeti feltámadásnak igazi apostolává és prófétájává avatta.

Ez a szerepe Trianonban vette kezdetét. A legnagyobb nemzeti gyász, a legnagyobb nemzeti megaláztatás pillanatában az ő személyén keresztül magasztos fenségben és méltóságban ragyogott a magyar nemzet öntudatos magatartása itten. Nekem, aki jelen voltam abban a pillanatban, amikor Apponyi Párizsban a békekonferencián felszólalt, örökké fe-

lejthetetlen marad az a jelenet, amelynek akkor szem- és fültanúi voltunk. Már maguk a külsőségei is ennek a jelenetnek benyomást keltők voltak. A terem, amelyben az ünnepélyes aktusnak végbe kellett mennie, félhomályba borult és azt az elnöki asztalnál egyedül ülő Clemenceau mellett álló kandeláberek gyér fénye alig világította meg. A kép olyan volt, mintha temetési szertartáson vennénk részt. Clemenceau felszólalásának gyűlölködő, de egyúttal ironikus akcentusa, amelyből megalázásunknak a szándéka majdnem leplezetlenül csendült ki, kiáltó ellentétben állott Apponyi komoly, de egyúttal végtelenül méltóságteljes válaszával, amelyből egy ezeréves nemzeten elkövetett igazságtalan és barbár elbánás felett érzett fájdalom csak visszafojtva csendült ki, nem adva meg ezáltal a velünk szemben álló győzőknek az elégtételt, hogy a letiportak fájdalomában gyönyörködhessenek.

Sohasem láttam embert, vesztett ügyet több méltósággal és több önérzettel képviselni, mint Apponyit akkor, és úgy éreztem, hogy ő abban a percben az ezeréves magyar becsületnek, lovagiasságnak és történelmi önérzetünknek fenséges képviselője volt.

Apponyi ezen alkalomkor, de más nemzetközi összejöveteleken is nemcsak szónoklatának tündöklő varázsával, nemcsak az idegen nyelvekben való teljes készségével, nemcsak érvelésének a súlyával, disztinkciójának a finomságával és hasonlatainak megkapó erejével hatott hallgatóságára, hanem elsősorban fellépésének méltóságával és egész egyéniségének szuggesztív voltával, amely mindenkit első perctől kezdve büvkörébe vont és amely az ellenfélnek is tiszteletet parancsolt még a legforróbb vita hevében is.

Sir Austen Chamberlain, aki pedig nem volt az optánskérdésben Apponyival egy véleményen, a múlt ősszel mondta nekem, tehát évekkel azután, hogy ez a vita lezajlott, hogy soha életében impresszionálabb vitának nem volt szemtanúja, mint annak, amely Apponyi és Titulescu között Genfben évekkel ezelőtt az optánskérdésben vívatott meg, nemcsak azért, mert ritkán látott évtizedes parlamenti közszereplése alatt két férfit, aki a maga igazát több ékes-

szólással és a rendelkezésre álló érvek egész tárházának olyan tökéletes kihasználásával vívta volna meg, mint ők, hanem főleg azon áthidalhatlan ellentét folytán, amely a szemben álló két bajvívó egész egyéniségében megszemélyesült. Titulescuban mindenki a vitatkozó ügyvéd egyéniségének tipikus képviselőjét ismerhette fel, aki néha súlyosabbnál súlyosabb jogi érveket volt képes a maga igaza mellett felhozni, de aki nem riadt vissza a legkézenfekvőbb rabulisztikától, a nevetséges színészi pose-tól és az általa egyáltalán át nem érzett érzelmek fitogtatásától sem, hogy hallgatóságára hatást gyakoroljon. Vele szemben Apponyi a maga arisztokratikus és tiszteletet parancsoló patriarcha egyéniségével, kifejezőmódjának és beszédének választékos és tökéletes finomságával, meggyőződésének lendületes erejével, a nagy szónok, a nagy hazafi, a grand seigneur és egyúttal a nagy parlamenti vezér kimagasló típusát képviselte, aki érvelésének súlyán kívül egyéniségének egész varázsát volt képes a maga igaza mellett latba vetni.

De élénken emlékszem egy nagyműveltségű indiai maharadzsa megjegyzésére is, aki hazáját a népszövetség egyik őszi közgyűlésén képviselvén, Apponyi akkor elmondott beszédét végighallgatta és a hallott szónoklattól elragadtatva jegyezte meg, hogy Apponyi beszédéből mindenki, még ha különben nem tudná is, meggyőződhetnék arról, hogy a magyar nemzetnek ezeréves kultúrája és multja van, mert olyan egyéniség, mint az Apponyié és a tőle hallott szónoklat csak, egy ezeréves kultúrmulttal bíró nemzet talajából nőhet ki.

Valóban a magyar nemzetnek méltóbb és kimagaslóbb képviselője a külföldön és különösen Genfben senki sem lehetett, mint Apponyi. Akármiről beszélt, feszült figyelemmel hallgatták, ahogyan Briand vagy MacDonald beszédeit hallgatták, akik pedig világhatalmaknak voltak a képviselői. Résztvett Genfben úgyszólván minden olyan kérdés tárgyalásánál, amely európai jelentőségű volt és tudatosan vett ezekben részt, mert célja az volt, hogy a szőnyegen levő kérdéseket általános európai szempontból és európai sívonalon tárgyalva, mégis a magyar nézőpontot juttassa

kifejezésre, amely az európai érdekekkel nemcsak hogy ellentétben nem állott, hanem velük és a civilizáció általános szempontjaival egyező volt. Tette ezt azért, hogy e révén a magyar kérdést a világgal megismertesse és megoldását fokozatosan előbbre vigye.

Amikor az optánskérdésről beszélt, tulajdonképpen a nemzetközi bíraskodás elvének a tiszteletbentartása érdekében szállt síkra; amikor a kisebbségi kérdést tárgyalta, és több beszédében tette ezt, a nemzeti önrendelkezési jog elvének és a nemzetközi béke megteremtésének a magasabb szempontjaiból indult ki és ezeknek biztosítása érdekében követelte a kisebbségi védelemnek és eljárásnak hatékonyá tételét a népszövetség tekintélyének a megóvása szempontjából is, minthogy a kisebbségek jogainak az oltalmát a szerződések a népszövetség feladatává tették volt.

Amikor 1924-ben és 1925-ben az úgynevezett genfi protokollumról vitatkozott, amely a nemzetközi biztonság kérdését lett volna a népszövetség szankciója mellett megoldani hivatva, amit a maga részéről helyeselt, egyúttal nyomatékkal követelte a legyőzött nemzetek biztonsága érdekében az egyenlő lefegyverzés keresztülvitelét, és ma már csak kevesen tudják, hogy az ő szónoklatának a hatása alatt döntött a népszövetség közgyűlése a mellett, hogy a leszerelési főbizottság kiküldessék, még mielőtt a biztonsági kérdés felett végleges döntés hozatott volna, nehogy ezzel is időt veszítsen ezen nagyjelentőségű kérdés megoldása. A lefegyverzési főbizottság munkáiban személyesen is részt vett, mindig az egyenlőség elvének keresztülvitele érdekében emelvén szót, úgyhogy neki is része volt abban, hogy ez az elv a lausanne-i konferencián, ha egyelőre, sajnos, csak elméleti formában is, de végeredményben a győztes hatalmak részéről is elismeréshez jutott.

Minden beszédében fokozott erővel és mind nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a középeurópai és különösen a Duna-völgyi helyzet a békeszerződések revíziója nélkül nem orvosolható és plasztikusan fejtette ki azt az összefüggést, amely egyfelől a revíziós kérdés, másfelől a világbéke megszilárdítására és a béke megszervezésére irányuló

általános törekvések között fennáll. Mind világosabban mutatorra arra, hogy az állandó béke csak igazságos feltételeken épülhet fel, olyanokon, amelyekbe a legyőzöttek is beletnyugodhatnak, és hogy ennél fogva az európai béke legnagyobb érdeke a Párizs környékén kötött békeszerződések revíziójának a keresztülvitele.

Mi, magyarok, Budapestről lélekzetviasszafojtva lestük minden megnyilatkozását és ma világosan látjuk, hogy Apponyi sok-sok százakat és ezreket győzött meg a revízió szükségességéről. Ma világosan látjuk és tudjuk, hogy az a kedvező hangulatváltozás, amely a revízió javára a világ közvéleményében jelentkezik, és az, hogy a revízió kérdése az európai problémák között ma már komoly formában ott szerepel, igen nagy részben Apponyinak az érdeme, ő neki, aki nemzete igazainak évekig becsületes szószólója volt a világ közvéleménye előtt, aki 80-ik életévét is meghaladott korban évről-évre új lendülettel, új lelkesedéssel és örökké ifjú erővel kelt útra Genfbe, ahol mint nagy európai mutatkozott be, de egyúttal mindig a leghívebb magyar maradt.

Valóban európai szabású államférfi volt ebben az időben gróf Apponyi Albert, de egyúttal lelkében mindvégig intranzigens hű magyar.

A béke eszméjéért komolyan lelkesedett. Ő hitt ezen eszmében, amelyet Európa és a világ legönzetlenebb és legnemesebben gondolkodó politikusai írtak a háború után törekvéseik zászlójára; ő hitt abban, hogy a népek közötti megértés munkálásával fokozatosan sikerülni fog a háború okait megszüntetni és a népek közt felmerülő vitás kérdéseket békés úton elintézni. Ő hitt a népszövetség ezen igazi hivatásában és mentől rendületlenebbül volt arról meggyőződve, hogy ezen a téren a népszövetségnek a jövőben nagy hivatása van, annál fájdalmasabban kellett megállapítania, hogy a népszövetség egyelőre nem egyéb, mint a győzőknek az eszköze, amelynek a segítségével a Párizsban kötött igazságtalan békeszerződések fenntartására törekszenek. De éppen azért, mert nem húnyhatott szemet ez előtt a kétségtelen tény előtt, annál inkább kötelességének tartotta általános európai, de hazája érdekéből is, hogy a népszövetség

munkájában komolyan részt vegyen és működésének ideálisabb irányba való megreformálása érdekében teljes erővel közreműködjék.

A népszövetség munkája az utolsó tíz évben látszólag valóban a tartós béke megteremtésére irányult és ezen munkájának a keresztülvitelénél elfogadta a francia hármastétel sorrendjét, amelyet minden Genfben megfordult francia államférfi, elsősorban maga Briand is három szóval fejezett ki: Arbitrage, sécurité, désarmement : bíraskodás, biztonság, lefegyverzés. A népszövetség legelsőnek valóban kidolgozta a kötelező nemzetközi bíraskodásra vonatkozó szerződés-tervezetét és felszólította a világ államait annak elfogadására.

Ezen első munkája nagyjában és egészben sikerre is vezetett, mert a legtöbb állam a szóbanlevő szerződést, ha bizonyos fenntartással is, magáévá tette. 1924 és 1925-ben azután Apponyi hatékony közreműködésével megalkotta a népszövetség az úgynevezett genfi protocollumot, amely a biztonság követelményét kívánta volna megvalósítani, még pedig azon az úton, hogy a népszövetségre bízta volna megfelelő szankciók alkalmazását a támadóval szemben. A népszövetség munkája azonban itt már megtorpant, a kidolgozott szerződés-tervezetet a nagy államok sem fogadták el. Az így előállott hézag pótlására ezért surrogátumok eszeltek ki. Ilyen surrogátum volt a locarnói egyezmény, a Kellog—Briand-paktum, a különféle non-aggressziós szerződések, amelyeket egyes államok kötöttek, később az az amerikai javaslat, hogy minden állam jelentse ki kötelezőleg, miszerint lemond a háborús megoldásról, mint a nemzeti politika eszközéről. Ilyen volt végre a Genfben szintén Apponyi közreműködésével kidolgozott úgynevezett «acte générale», amely az egyeztetési eljárást szabályozta volna kötelezőleg arra az esetre, ha a népek között nem jogi természetű kérdések körül merültek volna fel nézeteltérések. Mindez azonban hiábavalónak bizonyult; a győztes államok élén Franciaország ezen javaslatokat nem fogadta el olyan teljes értékűeknek, mint amelyek a biztonság kérdésének hiány nélkül való megoldására alkalmasaknak lettek volna tekintendők.

Így fejlődött ki azután az a helyzet, amelyben Európa ma is sínylődik. A lefegyverzés ennek következtében a mai napig sem volt keresztülvihető és a népszövetség továbbra is a győzők instrumentuma maradt.

Apponyi mindezekben a munkálatokban Genfben és más nemzetközi fórumok előtt tevékenyen és aktívan vett részt. Nem szorítkozott arra, hogy Magyarország és a Duna-medence szűkebb problémáit vigye a világ fóruma elé, hanem általános európai békepolitikát csinált, mindig szem előtt tartva azonban a magyar nemzet mérvadó szempontjait is. Apponyi Genfben magatartásával mindig tanúbizonyosságot tett e réven a magyar nemzet békeszeretéről és arról, hogy ez a kis nemzet saját érdekeit az általános nagy európai és komoly békeérdekeknek alárendelni képes; ezúton nagy mértékben növelte tekintélyünket a világ szemei előtt és hozzájárult azon balvélemény és kedvezőtlen hírnévnek az elosztatásához, amely sok évtizedes ellenséges propaganda gyümölcseképpen a magyar nemzetben erőszakos, veszekedő, revanche-ra törekvő, békétlen és romantikus hajlamú elemet akart látni Európa szívében.

Apponyit örökre elragadta tőlünk a halál és meggyőződésem szerint Genfben soha senki sem lesz képes őt teljesen pótolni, mert az ő egyénisége a legritkább, a legkivételesebb és legszerencsésebb egyesülését testesítette meg azoknak a tulajdonoknak, amelyekre éppen azon feladatok teljesítése szempontjából volt szükség, amelyekre nemzete nevében vállalkozott, de amelyek ugyanazon összetételben talán egyszer fordulnak elő egy évszázadban, valamely istenáldotta tehetségben. Apponyi előtt nemzetünk nagyjai között csak Kossuth Lajos volt hozzá e téren hasonló.

Nemzetünkre ezért sohasem pótolható veszteség, hogy akkor ragadta el a halál sorainkból, amikor a legnagyobb szükségünk lenne őreája.

A kötelességteljesítés mezején halt hősi halált gróf Apponyi Albert épp úgy, mint sok egyszerű sorsból származott magyar katona, aki a csatatéren esett el. Nincsen is meghatóbb, de a magyar nemzet szempontjából, minden tragikuma mellett, lélekemelőbb is, mint Apponyi halálának ezen körül-

ményei. Amilyen híven szolgálta hazáját életében, épp oly hű volt nemzetéhez halálában is.

A legnagyobb ember porhüvelyéből is halála után csak egy marékra való marad meg ; és egy marékra való hamunál talán nem több az sem, amit Apponyi nagyszerű és gazdag magyar lelkéből a tekintetes Akadémia mai közgyűlésén az ő emlékének szentelt ezen szavaimban megeleveníteni képes voltam.

GRÓF BETHLEN ISTVÁN.

AZ AKADÉMIA TIZENHAT ÉVVEL A HÁBORÚ UTÁN.

Elnöki beszéd a Magyar Tud. Akadémia 1934. évi május 13-i
ünnepélyes közülésén.

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Az elvesztett háború következtében reánk szakadt nagy nemzeti katasztrófának szellemi életünkre gyakorolt végzetes hatásával ismételve foglalkoztam ünnepi közületeinken tartott elnöki beszédeimben.

Már az 1921-i közülésen alkalmam volt kimutatni, hogy a kegyetlen trianoni ítélet majdnem félszázaddal visszavetett szellemi fejlődésünkben; kimutattam, hogy mennyi kár érte műveltségünk tényezőit, hogy három és félmillió magyar van ma nemzeti fejlődésében elnyomva s különösen akadályozva a fajtestvéreivel való szellemi érintkezésben, az azokkal való közös kultúr munkában. Kimutattam veszteségeinket iskolai és egyéb kultúr intézményeinkben, azt, hogy a most elszakított területeken azelőtt még akkori nemzeti kisebbségeink is, különösen a románok és szerbek magasabb műveltség áldását élvezték a magyar uralom alatt, mint fajtestvéreik a szomszéd királyságokban. Ezzel a csapással szemben utaltam az újrakezdés, újraépítés reánk váró elháríthatatlan feladataira s örömmel jeleztem azt az önként megindult társadalmi akciót, amely a pénzromlás következtében úgyszólván egész vagyonát veszített Akadémia felsegítésére irányult, s akkor érve el tetőpontját, Akadémiánkra nézve lehetővé tette, hogy ismét könyveket adhasson ki, szemben az e tekintetben akkor fennállott óriási nehézségekkel, amikor a munkabérvizonyok odafejlődtek, hogy egy tudományos írónak tiszteletdíjul alig hatodrésze jutott nyomtatott ívenként annak, amit ugyanannak az ívnek kieszédéséért egy szedőmunkás kapott.

Hét évvel később, 1928-ban előterjesztett megnyitóm-ban némileg változott képet mutathattam be. Az akkori, sajnos, nagyon csalóknak bizonyult anyagi jobblét némely bajunkat orvosolta, de maradt még elég orvosolni való. Akkori elnöki szózatomat, melyet francia nyelven a külföldön is terjeszteni igyekeztünk, főképp a háború s a békekötés szellemi hatásának általános európai jelenségei kidomborítására használtam fel. Kimutattam azt a dőre és rövidlátó elfogultságot, mellyel a győztes nemzetek a legyőzötteket, mint a háború állítólagos okozóit, a szellemi munka és haladás világközösségéből is kizárták, az e munkaközösség céljára a háború előtt fennállott és virágzott intézményeket megszüntették s helyökbe a legyőzöttek kizárásával újakat létesítettek. Rámutattam ennek a barbár bojkott-mozgalomnak gyors bukására : a semleges államok mellett az angolok voltak az elsők, kik az ilyen kizárólagosságra alapított együttműködéssel minden közösséget megtagadtak ; a franciák voltak, sajnos, az utolsók, mert náluk csak a fiatalság sorompóbaállása az emberi közösség mellett tudta végre leküzdeni az öregek engesztelhetetlenségét. Most már létesítettek intézményeket a nemzetek szellemi együttműködése számára, amelyek különbség nélkül minden nemzet számára nyitva állanak elvben, de gyakorlatilag mi még eddig — mint ki fogom mutatni — vajmi kevésbé tapasztaltuk azok hasznát. 1928-i beszámolómban már megemlékezhettem arról a határozatos segítségről, melyben főképp néhai gróf Klebelsberg Kuno miniszter érdeméből, kinek emlékét mindig kegyelettel fogjuk őrizni, Akadémiánkat százéves fennállása alkalmából részécsitette az állam, de viszont kénytelen voltam vádlólag mutatni rá azokra a szomszéd államokra, melyek szívós csökönnyösséggel zárják el határaikat szellemi termékeink elől, hogy az elszakított részek magyarságát a fajtestvéreikkel való kultúrközösségből erőszakosan kiszakítsák.

Egyébként a nemzetek szellemi életközössége mindinkább visszafoglalja uralmát. Már 1925-ben Akadémiánk évszázados ünnepélyén feltűnt a legkülönbözőbb nemzetek akadémiaiának élénk részvétele s különösen az a majdnem tüntető buzgóság, mellyel a francia Institut ünneplésünkhöz

hozzájárulni sietett. Azóta több más alkalommal is láttuk a háborúban ellenséges államok szellemi életének kitűnőségeit egyenként vagy nemzetközi összejöveteleken fővárosunkban megjelenni s hallottuk hazánk iránt rokonszenves megnyilatkozásait.

Viszont gyakran részesülünk mi is meghívásokban oly országokba, melyekkel a szellemi összeköttetéseket a háború egyidőre megzavarta. Ezek között talán legemlékezetesebb volt az új olasz kir. Akadémia meghívása a Volta nevére létesített alapítvány költségén rendezett ú. n. Convegno Volta 1932-i római ülésére, amelyre Akadémiánk részéről ketten kaptunk meghívást : boldogult, feledhetetlen társunk, gróf Apponyi Albert, kinek épen ma ünnepeljük emlékét, és csekélységem. Felszólalásainkban mindketten Európának a háború utáni viszonyaival foglalkoztunk és, bár tudományos tárgyilagossággal, őszintén feltártuk a hazánkon elkövetett igazságtalanságokat is és a békekötéseknek a szellemi viszonyokra káros hatását. Jele az időknek, hogy felszólalásaink abban a gyülekezetben, melyben háborúbeli ellenfeleink számos képviselője vett részt, alig találkoztak ellentmondással.

A működésünket nemzeti katasztrófánk óta gátló külső és belső akadályok között említettem már Akadémiánk leromlott vagyoni állapotát is és azt a segílyt, melyet azzal szemben előbb társadalmunk, majd az állam nyújtott. Hat évvel ezelőtt egy jelentőségére nézve páratlan hagyomány szállott ránk boldogult gróf Vigyázó Ferenc végrendelezése útján. A nemes gondolkozású magyar főúr — mint az már ünnepi közületeinken is gyakran említve volt — egész, a 25 millió pengőt megközelítő értékű vagyonát Akadémiánkra hagyta s ezáltal Akadémiánk csakhamar a világ leggazdagabb tudományos intézetének hírébe került. Sajnos, a valóság nem felel meg a hírnek. A hagyaték körül már az örökhalgó halálakor perek dúltak ; ezek közül a legnagyobbat, a törvényes örökösöknek kötelesrészük kiegészítéseért folytatott perét mi legmegbízhatóbb jogi tanácsadóink véleményének megfelelően per-egyességgel megszüntettük, de ezáltal az Akadémia örökölt vagyona közel tízmillióval csök-

kent ; per útján valószínűleg, sőt a perköltségeket is számítva, mindenesetre többet veszítettünk volna. Miután a törvényes örökösöket nagyrészből pénzzel kellett kifizetnünk és a hagyatékban nagyobb tőke nem szállott reánk, adósságot kellett vállalnunk, melynek törlesztése még több évig fogja terhelni háztartásunkat. A mostani gazdasági viszonyok között a túlnyomórészből földbirtokból álló hagyaték jövedelme nincs arányban a vagyoneértékkel és így könnyen érthető, hogy a Vigyázó-örökség birtokában az Akadémia valóban csak szerény összeget fordíthat azokra a tudományos célokra, amelyekre vagyontát a fennkölt lelkű örökhagyó szánta. És éppen ily körülmények között az állam gondoskodása rólunk, az államháztartás súlyos helyzete miatt, mindinkább megcsökken. Már azt az összeget sem kapjuk meg, amelyet nekünk törvény biztosít és évről-évre lejjebb száll a nekünk tényleg kiszolgáltatott segély.

Ez most Akadémiánk helyzete, melyet különben még tüzetesebben fog megvilágítani főtitkárunk jelentése. Saját igyekezetünk és hazánk sorsának remélhető jobbrafordulása működésünk sikerének anyagi föltételeit vissza fogja állítani, ez erős hitem ; erős hitem, hogy anyagi tekintetben a nem távoli jövőben legalább is el fogjuk érni azt az állapotot, amely a háború és összeomlás előtt fennállott.

Vannak azonban tevékenységünknek olyan akadályai is, melyeknek eltávolítása nem tőlünk függ, melyeket az összeomlás és a gyilkos békeszerződés idézett elő s amelyek jog, törvény és igazság ellenére, ellenére folytonos tiltakozásainknak, az irántunk ellenséges indulattal eltelt szomszéd államok megátalkodottsága következtében még ma is, majdnem tizenhat évvel a háború befejezése után, változatlanul fennállanak és bénítják szellemi életünket s Akadémiánk munkásságát is különösen.

Rátaltam már ismételve arra a makacsságra, mellyel az ú. n. kis-entente három állama szellemi termékeinknek az ő területükön élő magyar testvéreinkhez való eljuttatását akadályozza.

Az ú. n. békeszerződéseknek a nemzeti kisebbségekre vonatkozó rendelkezései nem tartalmazzak semmi olyant,

ami e tilalmaknak támpontul szolgálhatna ; sőt inkább a kisebbségeknek ott körvonalozott és a Nemzetek Szövetségének védelme alá helyezett jogai nem látszanak megengedni azt, hogy épen csak egy bizonyos nemzeti kisebbség a maga más országbeli fajtestvéreivel való irodalmi összeköttetésben akadályozható legyen. Az illető államok ez eljárásukat az állami közbiztonság érdekeinek souverain védelmével vélik igazolhatni, ámde a következetlenség, változékonyság és ötletszerűség, mely eljárásukat jellemzi, legvilágosabb tanujelei az ingatag jogalapnak, valamint az a tény is, hogy bár nemzeti kisebbségei minden államnak vannak, a három kisentente-államon kívül egyetlenegynek sem jut eszébe azok irodalmi kölcsönviszonya elé ilyen szellemi védvám-sorompókat állítani.

Az eredeti hivatalos álláspont, melyre e kérdésben a szóbanforgó szomszédállamok helyezkedtek, az volt, hogy be nem bocsáthatók előzetes megvizsgálás és engedély nélkül oly sajtótermékek, melyek 1918 ősze, vagyis Magyarország szétszaggatása utáni időből valók, mert ezek — és pedig nemcsak a politikai sajtóban — sokszor bírnak a magyar revíziós törekvéseket előmozdító tartalommal. Az eljárás merevsége időn- és helyenként változik; Jugoszláviával szemben még legkönnyebben leküzdhető. Legbrutálisabb Romániában, s újabban Csehszlovákia is a legridegebb kizárás álláspontjára helyezkedik. Hogy nem valódi cenzura szolgál a be- vagy be nem bocsátás alapjául, azt már az is mutatja, hogy a legtöbb küldeményt már a határszéli vámhivatal rendesen felbontatlanul küldi vissza. Néhány példa igazolja, hogy nem állam-biztonsági tekintetek döntők a visszautasításnál.

Akadémiánknak csak legújabban visszaküldettek, mint be nem bocsáthatók, következő könyvküldeményei: Szentpétery Árpádkori regestái, az Anjou-kori Okmánytár legújabb kötete, Domanovszky új kiadásában Kézai Simon mester krónikája, Vári könyve Leo görög taktikusról, Révai Miklós 1808-i új kiadású latinnyelvű magyar grammatikája, Kazinczy Ferenc levelezéseinek egy kötete, Klemm történelmi mondattana, Pauler Ákos könyve Anaxagoras isten-

bizonyításáról, Kozma Andor Faust-fordítása, Visky könyve a tiszafüredi cserépedényekről, Madarassyé a dunántúli tük-rösökről és Méhelyé a földi kutyákról.

Valóban, ha ez a tárgy oly nagyon szomorú nem volna, kacagni lehetne fölötte, hogy vannak büszke és hatalmas államok Európában, melyeknek biztonságát az Árpád- és Anjou-kori okmányok, a régi magyar krónikák, a középkori görög taktikusok, Anaxagoras istenelméletének, a tiszafüredi cserépedényeknek és a földi kutyáknak ismerete is veszélyezteti.

Hanem hát nagyon jól tudjuk, hogy az a hivatalos magyarázat, mely szerint csak oly sajtótermékek nem bocsátatnak be, melyek az illető állam és a békeszerződések ellen irányulnak, csupán álarc ; itt a valódi cél : meggátolni minden szellemi érintkezést az elszakadt területek és Csonka-Magyarország magyarsága között ; különösen elzárni az elszakított magyarság elől azt a szellemi munkát, mely itt folyik és lehetetlenné tenni abban való részesedését. Lassanként rákényszeríteni akarják az ottani magyarságot arra, hogy szakítva a magyar szellemi kultúrával, élje belé magát abba, amely ott környezi.

És éppen ez az, amibe semmikép belé nem nyugodhatunk s ami ellen szakadatlan harcot vívünk. Ha végigtekintünk a magyar nemzet irodalmi és tudományos élete multján, sőt jelenén is, azt látjuk, hogy annak legfényesebb alakjaiból egész hosszú sort azok a területek adtak a magyar szellemi életnek, amelyeket most elszakítottak tőlünk. Ama területek magyarjainak történelmileg megállapított joguk van a magyar szellemi kultúrában való szereplésre és Magyarország szellemi kultúrájának történelmi joga van az ő közreműködésükre. Ezt igazolja az is, hogy az elszakítás előtt ezeknek a területeknek nagy magyar városai voltak magyar könyvtermelésünk legnagyobb fogyasztói. Ezt az évszázadoktól megszentelt szellemi közösséget egyes újon keletkezett vagy újon nagyranőtt államoknak nem lehet joguk széttépni.

E meggyőződésből kiindulva és igazságunk tudatában

eddig is mindent megkíséreltünk ennek a jogtalan elzárkózásnak megtörésére. Mikor a Nemzetek Szövetségének kebelében Genfben egy bizottság szerveztetett a nemzetek szellemi együttműködésének biztosítására és előmozdítására s mikor ugyane célra Párizsban, a Palais Royalban dúsan felszerelt intézet létesült, úgy véltük, reméltük, hogy ezek az intézmények lesznek arra hivatva, hogy a mi sérelmünket is orvosolják. Hiszen szinte gúnynak látszik a nemzetek szellemi együttműködéséről beszélni addig, amíg Európa bizonyos részében az új országhatárok még az egymással szomszédos és egyfajbéli népek szellemi érintkezésének útjába is áthághatatlan akadályokat állítanak.

A Nemzetek Szövetségének felhívására már 1923-ban felállítottuk Akadémiánk kebelében a nemzetek szellemi együttműködésének szolgálatára hivatott nemzeti bizottságunkat, mely azóta állandó összeköttetésben áll a genfi bizottsággal és a párizsi intézettel s az ügy iránti buzgóságát nemcsak tanulmányaival és közleményeivel, hanem azzal is tanúsítja, hogy számos esetben vendégül látott külföldi tudósokat és írókat, kik e célra rendelt üléseinken saját anyanyelvükön tarthattak előadásokat.

1927-ben fordultunk először a párizsi intézet akkori vezetőjéhez, ki bennünket meglátogatott a kis-entente államaitól az irodalmi csereviszony útjába gördített akadályok elhárítása érdekében; megkeresésünket a bizottság valami albizottsághoz utasította, ahol annak azután nyoma veszett. A bizottság üléseire az érdekelt államok, úgy látszik, bizonyos váltakozó sorrendben kapnak meghívást, így mi összesen kétszer hivattunk meg, s kiküldöttjeink ott panaszos ügyünk mellett nem voltak képesek élénkebb hangulatot kelteni. E tapasztalatok arra indítottak, hogy mikor bold. emlékü nagy tagtársunk, gróf Apponyi Albert legutolsó genfi útjára készült, mi őt, külön e célra összehívott értekezleten, saját kívánságára, minden oldalról tájékoztattuk a tényállás iránt, s ő a haza iránti soha nem lankadó készségével vállalkozott rá, hogy ezeket a felháborító állapotokat hathatós szavával a Nemzetek Szövet-

ségének közgyűlésén fogja feltárni s azok megszüntetését sürgetni.

Joggal nagy reményeket fűztünk ez elhatározáshoz, melyeket a kegyetlen halál semmisített meg.

Miután a Nemzetek Szövetségének itt szóbanforgó bizottsága legutóbb — elnökének levele szerint — arra az álláspontra helyezkedett, hogy ebben a kérdésben semmiféle hivatalos lépést nem tehet, mi március 22-én egy emlékirattal fordultunk kormányunkhoz, melyben feltárva a kérdés egész fejlődését s rámutatva azokra a kiáltó példákra, melyeket a nálunk, sajnos, garmadára gyűlő visszautasított könyvek szolgáltatnak, kértük ügyünk hathatós felkarolását az illetékes nemzetközi tényezőknél. Időközben válasz érkezett a Nemzetközi Szellemi Együtműködés párizsi intézetétől, melyhez szintén panasszal fordultunk. Ez legalább közölte levelünket a cseh és román nemzeti bizottságokkal, azonban az ezektől vett nyilatkozat meglehetősen semmitmondó. E szerint is nekünk minden egyes irodalmi termék bebocsátását külön-külön kellene az itteni követség közvetítésével eszközölni cenzura alapján kérelmeznünk, ami gyakorlatilag majdnem kivihetetlen.

Nemcsak Akadémiánk érdekéről van itt szó; szó van a magyar irodalom egyetemes érdekéről, mert magyar irodalmunknak kellene elsenyvednie, ha ezentúl állandóan nélkülözni volna kénytelen annak az olvasó- és könyvvásárló magyar közönségnek a pártfogását, amelyet a trianoni határok tőlünk elszakítottak.

Nevetséges a Nemzetek Szövetségének minden büszke hivatkozása a nemzetek szellemi együttműködése terén elért vívmányokra és létesített intézményekre, amíg azok közé a népelemek közé, amelyek a háború előtt vállvetett közös munkát fejtettek ki szellemi téren, a szellemi érintkezésnek soha nem látott akadályait emelik. És nevetséges szellemi leszerelésről beszélni, — amivel pedig főképp a románok szoktak előhozakodni — ha majdnem tizenhat évvel a háború megszünte után a szellemi érintkezés terén még tovább folyik az egykori ellenfelek üldözése s az előlük való elzárkózás. Amíg

a Nemzetek Szövetsége e téren se tud orvoslást találni, ne várják tőlünk, hogy magasztalói sorába álljunk s ennek az eddig tehetetlennek bizonyult intézménynek iskoláinkban propagandát csináljunk.

Annak a nagy férfinak, kinek emlékét ünnepeljük ma, szellemében véltem cselekedni, mikor az illetékes tényezők, közönségünk és a külföldi közvélemény figyelmét ezekre az irodalmunkra nézve tarthatatlan állapotokra mai elnöki szózatommal is felhívtam. S ezek után melegen üdvözölve Akadémiánk összes vendégeit és tagjait, XCIV-ik ünnepi közülésünket megnyitom.

BERZEVICZY ALBERT.

A LINZI SZÁMŰZÖTTEK.

Midőn Bacsányi János, a számkivetett magyar költő, visszatér hozzánk, hogy az édes anyaföldben végső pihenőre találjon, illő, hogy a Kisfaludy-Társaság is meggyujtsa a kegyelet fáklyáját emlékének. Nem volt tagja Társaságunknak, neve hiányzik régi jeleseink táborából, de költő és tudós egyénisége, úttörő munkás érdeme azokhoz sorozza őt, akik a mult közösségében velünk együtt vannak, tőlünk és hagyományainktól soha el nem válhatnak.

Negyvenöt évet töltött szomorú, küzdelmes hontalanságban, szárnyalásában lenyűgözve, megbénítva a bosszúálló önkény hatalma által. A száműzetés rabbilincseitől a halál sem tudta felszabadítani, kilencven évig porladt idegen földben, míg a nemzeti kegyelet leróttá íranta tartozását. Nem egyedül érkezik, vele jó hűséges hitvestársa, Baumberg Gabriella is, aki oltalmazója, vigasztalója volt életének, midőn forrongó, szenvedélyes lelkével a sorscsapások és a csalódások útvesztőjében bolyongott. A hű élettársnak nagy áldozatok árán kellett megváltania a szívviszonyt, mely őt a magyar költőhöz fűzte. Bécs ünnepelt költőnőjét, a társadalom és az udvari körök kedveltjét szerencsecsillaga egyszerre cserbenhagyta, midőn a szegény magyar költővel házasságot kötött. Elhatározásától az anyai és baráti intőszó sem tudta visszatartani s midőn a sors a döntő próba elé állította, minden habozás nélkül azt az utat választotta, mely szíve szerinti érzelmeinek sugallatot adott.

Az osztrák irodalomtörténet ridegen kimondja az ítéletet Baumberg Gabriella felett, midőn megállapítja róla, hogy pályafutásának a megroppanását az a frigy okozta, melyet Bacsányi Jánossal kötött. Ezt az ítéletet a hűséges nőnek

még életében meg kellett éreznie, költői munkássága hírnevével együtt gyors hervadásba ment, azokkal az emlékekkel együtt, melyek egykori sikereihez fűződtek. Midőn Pichler Karolina, a régi Bécs neves emlékirónője, fiatalkori kedves barátnőjének a halálát megtudva, kegyeletes szép szavakban idézi őt, a méltatás alig kelt visszhangot. Baumberg Gabriella neve, emléke csak futó fellángolása a multnak, mely rég a feledés homályába süllyesztette őt.

Mi sem jellemezheti hívebben e fennkölt nő lelkületét, mint az, hogy a csapások és a csalódások sem törték meg erejét, a reá mért keresztet élete végéig megadással viselte, hűsége a legválságosabb megpróbáltatások között is rendületlen maradt. Saját sorsa miatt egy zúgolódó panaszszó sem hagyta el soha ajkát, de midőn férjéről volt szó, nem ismerte a csüggedést, az áldozatot. Küzdött, fáradozott érte, szembezállva az akadályokkal és a hatalmasokkal, kik férje romlására törtek. Hűsége a síríg elkísérte őt, támasza, őrzőangyala maradt férjének akkor is, amikor elkövetkezett reájuk a száműzetés korszaka, a reménytelenség borús éjszakájával.

A magyar nemzet kötelessége, hogy kegyelettel őrizze annak a női érényekben gazdag léleknek az emlékét, aki az úttörés bajnokának, Bacsányi Jánosnak az oldalán állott, megosztva véle szenvedéseinek keserű poharát. Illó, hogy abból a feledésből, mely hazájában emlékét homályba vonta, a mi hálás kegyeletünk emelje ki őt. A tapolcai sír, mely a költőpár hamvait maradandóan egyesíteni fogja, ennek a kötelezettségének is a jelképe legyen.

Bacsányi János küzdelmes életéről, valamint szerepléséről, mely nevét egy nagy történelmi korszak eseményeivel is vonatkozásba hozza, számolnak az írások. Változatos életének, eszmevilágának nincs titka többé, ismerjük forrongó, szenvedélyes lelkét is, mely annyi válságos fordulatnak és csalódásnak volt az okozója. De jellemének tiszta zománcát a szélsőségek nem érinthetik, mert alapjában mindig a magasabb ideálokért küzdő, harcos céltörekvése és indulatheve irányította. Kiváló tehetségét folytonosan táplálták művelődésre törekvő hajlamai. Ellenére a sors mostohaságá-

nak, mely pályáivélését korán megtörte, nem állott meg a fejlődés útján, tudós egyénisége tápot nyert, izmosodott az idegenben is, ahol őt sorsa a nyugati nemzetek művelt gondolkodóival összehozta. Nemzethűségét bizonyítja, hogy ebben a környezetben is megőrizte magyarságát, szeretettel csüggött hazája sorsán, melynek fejlődését, irodalmi és művelődési viszonyait állandóan figyelemmel kísérte. Egyéniségében korának legműveltebb magyarját kell látnunk, ki díszére szolgálhatott fájának a világműveltség versenyre hívó próbái között is. Élete, környezete, a kor szellemi tekintélyei, akikkel összejött és barátságot kötött, tanúskodhatnak róla, hogy a versenyt sikeresen kiállotta. Gazdag nyelvismerete, szembeállítva a kor viszonyaival, szinte példanélküli jelenségnek mondható. Anyanyelvén kívül a latin, német, francia, angol, olasz nyelvet szóban és írásban bírta, járatosságát és tanultságát az idegen nemzetek irodalmában munkásságával, bíráló hivatottságával igazolta.

Bizonyos, hogy költőnk büszke, dacos lélek volt, aki harcaiban sok ellenséget szerzett magának, a legnagyobbat Kazinczyban, aki élete végéig sem tudott megbékülni véle. A két reformatori erejű férfiú nem értette meg egymást, amiben kétségtelenül része volt annak a féltékenykedő versengésnek is, mely közöttük megindult. Az ellentétek kiélesítésében hibás volt mind a kettő, de a makacsabb félnek Kazinczy bizonyult, ki nem tudott kiengesztelődni késői öreg korában sem, midőn a linzi száműzött egy összetört élet romjain békejobbot nyújtott felé. Kazinczy nem tudott feledni és sírba vitte gyűlöletét. A tanuságok nem neki adnak igazat, aki azt állította Bacsányiról, hogy megférhetetlen, házsártos, jellemgyenge ember volt. Igaz, hogy Bacsányi ellenségeivel szemben nem türtőztette szenvedélyeit s a bánatmakért nem maradt adós. Heve sokszor elragadta őt, ami részben az akkor élő szenvedélyekre is következtetést adhatott. A nyelvújítás lázas, fanatikus harcában az epéskedő gúny, a személyes támadások kiélezettsége kölcsönös védő és támadó fegyverzet volt, stílusváltozatosságban, sértő kifakadásokban egyik félnek sem lehetett oka a másiknak szemrehányást tenni. Bacsányi azonban fegyverzetének éles-

ségét csak ellenségeivel érezte, a vele rokonszenvezőkkel szemben mélyenérző lelket, meleg vonzalmat mutatott. Mint az akkori korszak fanatikus harcosai, erősen tudott gyűlölni és szeretni. Ez utóbbit tapasztaljuk barátaival szemben, akik mellett mindig kész volt lándzsát törni és küzdelembe menni. Vonzódása az öreg Baróti Szabó Dávidhoz, Kisfaludy Sándorhoz, Báróczihoz, a testőr-írók Nesztorához, Szentjóbi Szabó Lászlóhoz, akinek tragikus sorsát kufsteini börtönében elsiratja, szíve nemességéről tesz bizonysgot.

Külföldi bolyongásai között is a kor legkiválóbbjaival köt barátságot. Maret, Napoleon hatalmas minisztere, Müller János, a hírneves történetíró, Függer, Kininger, a bécsi művészvilág tekintélyei, David, a nagy francia festő, dr. Gall, a híres koponyatudós, barátságukban, bizalmukban részé-
sítik őt, bizonyítékul arra nézve, hogy a magyar költő művelt egyénisége minő vonzerőt tudott gyakorolni a kiválóbb szellemekre is. Még a száműzetés nyomorúságai között is vannak nemesen érző, művelt lelkek, akik hitet tesznek mellette, tisztelettel és szeretettel viseltetnek iránta. A linzi társadalom előkelőségei közül számosan érintkeznek vele, különösen a derék, nemeslelkű Hafner József, a város egyik gazdag, tekintélyes polgára, aki Bacsányinak hűséges támogatója és rajongó tisztelője maradt mindvégig. Második atyjának mondja őt, midőn régi emlékeiről könnyezve beszámol Thaly Kálmánnak, aki a költőpár sírját 1875-ben felkeresi s a lelkes, gondos Hafner nyomán a Bacsányira vonatkozó nyomokat és ereklyéket összeszedeti.

Bacsányi irodalmi úttörő hivatottságáról döntő eredmények tanúskodnak. A *Kassai Múzeum*, melytől Guzmics a magyar irodalom újjászületését számítja, az ő munkássága által nyert lendületet. A nagyjelentőségű irodalmi vállalkozás abban a pillanatban összeroppant, amint a sors Bacsányi kezéből a zászlót kiragadta. Kazinczy, aki a *Múzeumtól* a belső torzsalkodások miatt már korábban megvált, *Orpheus*-ával nem tudott boldogulni, vállalkozása, melyhez annyi reményt fűzött, halvaszületett gyermeknek bizonyult. Nem kisebbitése ez Kazinczy érdemeinek, hanem bizonyítéka Bacsányi hivatottságának, mely más, szerencsésebb viszonyok

között irodalmunkra gazdagon gyümölcsöző kiforradást hozhatott volna.

Bacsányi kezdettől fogva élete végéig a balsors kiválasztottja maradt. Része volt ebben örökké forrongó indulathevének is, mely nyugodni nem hagyta. Pedig nem volt forradalmár, vagy felforgató, mint ellenségei állították, akik elkövetek mindent, hogy befeketítsék és a hatalmasoknál ferde világitásba helyezték őt. Az ő lelkét a kor szelleme hevítette, nem forradalmi, felforgató célzatokkal, hanem azzal a leszűrt öntudattal, melyhez az ítéletet az elnyomott haza szomorú viszonyaiból merítette. A szabadságért rajongó művelt gondolkozó gyűlölte az igát, mely nemzetét fojtogatta, lelkét szorongó aggodalommal töltötte el a haza sorsa, mely a nemzeti életfejlődés létfeltételeitől megfosztva, az enyészetes felbomlás képét mutatta. Meggyőződését nem is titkolta, szenvedélyeit nem türtőztette, ami önként okot adhatott a megbélyegzésre, a gyanúsításra a hatalom előtt, mely a korszerű forradalmi áramlatok hatása alatt minden szabad szót vagy mozgolódást veszedelmes kockázatnak látott.

Bacsányi indulatai sokszor ragadták szélsőségekre, s ez adja meg a titok kulcsát arra nézve, hogy miért kellett neki ártatlansága ellenére is bűnhődni oly vádakért, melyeknek ténybeli bizonyítékai nem voltak. Meghurcoltatása a Martinovics-perben, szereplése a napoleoni kiáltvány körül s az ezekből folyó megtorlások érthetetlenek volnának, ha a korszellem és a költő egyénisége a probléma megoldásában számadáson kívül maradna. Az akkori hatalom szemében elég bizonyíték volt az, hogy Bacsányi a forradalmi szellem gyanúja alatt áll, túlzó nézeteket hangoztat, eszmeforrongásaiban, indulathevében a felforgatásra hajló irányzatok gyanúságát bírja. Pedig az ő kitérései nem egyebek, mint a fellegekben járó eszmék és indulatok csapongásai, a fantáziáké, melyek nem az élet rideg útját járják, ahol nehéz a sikert a leszűrt tapasztalatok és erőviszonyok számítóképesége nélkül biztosítani. Költőnk nem volt az életszámítások embere, idealizmusa inkább oly eszmeáramlatok felé vonta őt, melyek képzeletvilágát hevítették. Egyéniségéről érdekes képet ad

Metternich, aki a költő feleségének ily szavakban nyilatkozik róla :

«Nagyon sajnálom, — úgymond a kancellár — de férje saját maga az oka annak, hogy ily kényes helyzetbe jutott. Ő azon emberek közé tartozik, akik a létező viszonyokba nem tudnak beleilleszkedni, akik élénk képzelődő tehetségük által sok olyanra ragadtatják magukat, ami végül szerencsétlenségüket okozza. Ilyen fejek számára egy külön birodalmat kellene teremteni. Egy köztársaság hasonló emberekből talán boldog volna.»

Sokban találó a kép, bár a bíráló túlzó színekkel fest, mert a teljes megférhetetlenség, a meddőség mégsem tartozott a költő jelleméhez, akinek életében vannak nyugvópontok, melyek alkalmazkodóképességben szilárdabb állandóságot mutatnak. Tíz évi hivatalnoki működése alatt kiválóan hasznavehetőnek bizonyult s fellebbvalói a legjobb véleményekkel vannak róla. Gróf Saurau Ferenc kamarai elnök még távozása után is kitűnő bizonyítványt ad munkásságáról és sajnálja lépését, mellyel elhatározta magát a lemondásra.

Minden jelenség arra vall, hogy Bacsányit csak az életküzdalem válságai tették próbára, a kétes helyzetek és fordulatok, melyeknek áthidalására kellő mérlegelési képességgel és életrealizmussal nem rendelkezett. Mint könnyen hevülő lélek, a pillanatnyi hatások rabja volt, a kedvezőnek látszó helyzetekben a benne élő eszmék és ideálok győzelmét hamar készpénznek vette, a nélkül, hogy az okokkal és a következményekkel számolni tudott volna. Egyéni tisztaságát ez a meghatározás nem érintheti, mert nincs életében és cselekedeteiben egy folt sem, mely jellemére homályt vonhatna.

Bacsányi sorsát a történelmi nevezetességű kiáltvány döntötte el. Ha ebbe az ügybe akkor bele nem keveredik, pályafejlődésének az útja más, szerencsésebb irányzatot vehetett volna. De mint hogyha a Végzet odaláncolta volna őt magához, első szerencsétlensége lett a kútforrása annak a katasztrófának is, melynek később áldozatául esett. Ha kufsteini raboskodása össze nem hozza őt Maret-val, az akkor még jelentéktelen francia diplomatával, akkor nem lett volna

része abban a munkában, mely romlását okozta. Bárminő tisztázást nyert is ügye a bíróság előtt, mely felmentő ítéletet hozott reá, a hatalom a visszaesett, javíthatatlan bűnöst látta benne, a felforgatót, aki veszélyessége miatt állandó fékezést, az őrizetben kérlelhetetlen szigort követel. Sorsa és tragikuma híven tükrözi vissza a Metternich—Sedlnicky-féle korszakot és a rendszert, mely az elnyomás ily eszközeivel dolgozott.

Így jutott a költőnek osztályrészül a holtig tartó száműzetés sorsa, melynek rabbilincsei alól soha többé szabadulni nem tudott. Ettől a nyomorúságától csak három küzdelmes évtized után váltotta meg a halál. Élete utolsó éveit zord magányosságban töltötte, megfosztva attól a hűséges lélektől, aki az egyedüli fénysugara volt a szenvedések és a megpróbáltatások napjaiban. Hitvese korábbi halála nagy csapást mért reá, melyet elviselni sehogy sem tudott. Ez időtől fogva még zárkózottabb lett, nem érdekelt többé semmi, még a jobb hírek sem, melyeket hazájából kapott. A hozzá eljutott utolsó üzenet akadémiai taggá választatása volt, melyet Toldy Ferenc kezdeményezett, kiengesztelésül, hogy igazságtalan bírálatával egykor megbántotta őt. Toldy szíve nemes sugallatát követve, személyesen is hódolni kívánt neki, hogy megbékítse őt, de már elkésve érkezett, a költőt nem találta többé életben. Az utolsó magyar ember, aki Bacsányival találkozott, Szalay László történetíró volt, aki Linzben személyesen felkereste őt. Utolsó fénysugár volt ez a költő életében, akinek alkalmá lehetett arra, hogy látogatójával az édes hazai nyelven még egyszer elbeszélgeszen.

Bacsányi Jánossal a régi úttörő irodalmi gárda utolsó tagja szállott sírjába. Kortársa és lelki barátja, akin szeretettel csüggött mindvégig, Kisfaludy Sándor, két évvel előzte meg őt a halálban. Életükben nem találkozhattak többé, mert *Himfy* íróját a hatalom még a levélbeni érintkezéstől is tiltotta. Most már nincs akadálya a találkozásnak, valóra válhat az üzenet, melyet a rab költő a *Regék* költőjének küldött a holtigtartó elválás küszöbén :

«Isten velünk — írja a búcsúzó költő barátjának. —
Én Linz városába megyek vissza, ott van lakóhelyem, ma-

radásom. Isten tudja, meddig élek, alig remélhetem, hogy ezen a világon láthassalak többé; de amíg élek, tisztelni és szeretni foglak, mint Hazámnak igaz férfiát, Nemzetemnek fődíszét, halhatatlan poétáját. Higyjük édes jó földim, higyjük erős hittel, reménységgel, hogy majd ama jobb világban meglátjuk egymást s kitűrt földi bajainkról bőven és szabadon elbeszélgethetünk.»

A költő óhajtása teljesül, hamvai ott fognak nyugodni közel barátjához, azon a szépséges magyar földön, melynek viszontlátására oly sokszor vágyakozott lelki rabsága idején. A történelmi Dunántúl földje, mely telve van a mult idők emlékeivel. Itt ontotta a vérét a nemzet színe-virága a törökökkel vívott harcokban, itt küzdöttek a magyar daliák, a végek hősei, betyáros, dévajkódó játékot űzve a halállal. A Balatonpart vadvirágos mezőin, a Bakony erdős bérci között folyt a vitézi torna, melyből hősök keltek életre, hogy a magyarság közkincsévé váljanak. Róluk szól az ének, mely tetteiket szájról-szájra adja. Emlékük nyomán a kor lelke száll felénk a tizenhatodik század remek virtusával. Ott, ahol Sümeg Tapolca földjével ölelkezik, van az ő világuk, egy hősi korszak tanúskodik róluk, a nemes faji erények tündöklő példáival. Méltó föld arra, hogy benne két lánglelkű magyar költő szíve szerető befogadásra találjon.

Ennek a régi világnak a fényességét megtöri ma a jelen sötét árnya, mely ünnepi zászlónkat gyászfátyolba vonja, midőn a költő fogadtatására egybegyülekeztünk. Mi nem ünnepelhetünk ma szívünk szerinti érzéssel, mert az a föld, melyet az ősök vére szerzett, rabigában sínylődik, megtépetten, megalázottan a sors viharos hullámai között vergődik.

De a kételkedő, csüggedő lemondás nem lehet a jövő mentő horgonya, csak a szilárd hit, az önbizalom lehet munkánk és küzdelmeink acélozója, jogvisszaszerző hivatottságunk záloga. Minő célok hevítsenek a küzdelemben, ha nem azoké, akik a kitartásra példát adtak, áldozati hűségükkel nehéz időkben a nemzet megmentésére közremunkáltak? Szerencsétlenségünk ne tegyen elvakulttá bennünket és ne higgyük azt, hogy csak mi vagyunk a megpróbáltatások kiválasztottjai. A régi nemzedékek is megéreztek a Végzet

sujtó hatalmát, mely ott szántott az idők barázdáin a multban is. Történelmünkben kevés a szilárd pont, mely küzdelmes sorsunkban derűs fényről, tartósabb megnyugvásról tanúskodhatik. Hány magasra törő lélek szárnyalása tört meg az elmúlt küzdelmes harcokban, mennyien voltak a jók és igazak között, akiknek kétségbeesve a reménytelenség tudatában kellett sírba szállniok!

A Gondviselés nem engedte meg azt, hogy a balsejtelmek valóra váljanak, a katasztrófák után mindig keletkeztek új források, melyek elernyedtt nemzeti életünkben fajunk őseréjének a megtermékenyítésére szolgálhattak. Ebben az ősforrásban bízunk kell ma is, — hivatottságunk tudatában, mely nemzetünknek ezen a földön sorsdöntő szerepet juttatott.

Bacsányi János is azok közé tartozott, akiknek küzdőerejét a balsors összetörte, de, mint a hozzá hasonló többieké, az ő munkája sem volt hiábavaló. Ő is az úttörők, a fáklyavivők között volt, akik a küzdelemben előljártak s melengették a szikrát, hogy a nemzet kialvó életfáklyája új lángra lobbanjon. Neki is része volt abban az ébresztő munkában, mely nyelvünk és irodalmunk újjászületését meghozta s azért méltó arra, hogy késő nemzedékek is hálás kegyelettel emlékezzenek róla.

A Kisfaludy-Társaság, mely ezeknek a hagyományoknak az örököse, csak kötelességét teljesíti, midőn zászlóját meghajtva, hódol a hazájába visszatérő Bacsányi János szellemének.

HORÁNSZKY LAJOS.

INDIA VILÁGOSSÁGA.

Mahatma Gandhi.

— Harmadik közlemény.¹ —

Valljuk be, véres európai civilizációnk dolyfős védői, hogy nagynevű politikusaink és mi, azok megalkuvó követői, mind alázattal tanulhatunk a Krisztus hegyibeszédét átélő és megvalósító Gandhi lábainál. Minden vallás üdvözít, ha hiszünk benne, és a szanszkrit vers arra int, hogy «Isten csak akkor segít, ha az ember magát teljesen egyedül érzi és alázattal meghajol előtte, mert Isten megkönyörül a tehetetleneken». Az igazságot és Istent leggyakrabban a legnyomortabb koldus kunyhójában találjuk. A keresztény misszionáriusokat arra tanítja, hogy ne támaszkodjanak világi hatalmakra, «menjenek mindenhová az ígét hirdetni, ahol kételyt és szenvedést látnak, és vigyék életüket tenyerükön, s ha a vadak megölik őket, akkor érezzék, hogy Isten szolgálatában haltak meg».

A szabarmatii *asram* lakóinak fogadalmat kellett tenni, amely minden gondolatukat s ténykedésüket áthatotta és irányította. Ennek a fogadalomnak főbb pontjai a következő átélésben foglaltatnak.

1. Az igazság. «Igazságon — írja Gandhi — nem értem azt az őszinteséget, amely a legjobb politika, mert e szerint nem kellene igazat mondanunk, ha az nem volna a legjobb politika. Mi azt értjük az igazságon, hogy életünket minden körülmények között ez alá az elv alá rendeljük. Ha az igazság következtében szenvedünk, akkor zúgolódás nélkül el kell tűrnünk, mert az igazság előbb-utóbb diadalmaskodik. De nem csak ezért a diadalért kell szenvednünk, hanem a halállal is szembe kell szállnunk. Nem-et kell mondanunk, ha nem-et gondolunk, a következményekre való tekintet nélkül.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 677. és 678. számában.

2. Az erőszaknélküliség. «Az *ahimsza* szószerint azt jelenti: ne ölj! de számomra tágabb értelme van. Nem szabad senkit se bántani, senkivel szemben ártalmas gondolatot táplálni, még ellenségeinknek vélt emberek ellen sem. Még haragudnunk se szabad, de nem kell viszont csendesen belenyugodnunk mindenbe. Ez olyan ideál, amelyet el kell érniünk, bármily nehéz is az út, de aki végigjárja, annak lába előtt hever a világ. Ha az *ahimszát* úgy tudod kifejezni, hogy ellenfeledben kiolthatatlan benyomást kelt, akkor fel fog ébredni benne ugyanaz a szeretet, amely téged áthat. Az *ahimsza* arra tanít, hogy a ránk bízott emberek becsületét úgy védhetjük, ha saját életünket azoknak szolgálatjuk ki, akik ezt a becsületet be akarják szennyezni. Ez sokkal nagyobb bátorságot igényel, mint a verekedés. Ez az életfelfogás nem teszi magáévá a hazafiasságnak azt az értelmezését, amely a mai Európa háborúit vonja maga után. De ha népünk szabadságáért kell fegyvert fognunk, akkor meggondolás nélkül kell követnünk azt, aki az erőszak ellen az erőszakot alkalmazza. «A gyávaságban nagyobb bünt látok, mint az erőszakban. Sokkal szívesebben látnám, hogy India fegyverrel védje meg becsületét, — ha kell — mint ha gyáván és tehetetlenül túrné a megaláztatást.» Ez az ellenmondás a hindú szellemben rejlik és azzal magyarázható, hogy a születés adta kötelesség (*dharma*) nem engedi szóhoz az absztrakt parancsot. Ez az ellenmondás az erőszaknélküliség és a feltételes önvédelmi erőszak között Romain Rollandot is meglepte, és sokan kérdőre vonták Gandhit, miért vett részt a búr háborúban. Gandhi e kérdésre a következőt válaszolta: «Nem titkolom, hogy lelkünkben mély szakadék van. Az életet nemcsak egyetlen erő kormányozza és tetteinket nem tudjuk egyetlen elv szerint meghatározni. Részt kellett vennem háborukban, mert olyan birodalom alattvalójának születtem, amely az erőszakban hitt és kötelességemet kellett teljesítenem». Ahogy az ember születése által kötelességek alanyává válik, úgy kell a szankhya filozófia ősi tana szerint mindenkinek kötelességét teljesíteni a nélkül, hogy a következményekkel számolna.

3. Az önmegtartóztatás egyik fontos feltétele az asramba való felvételnek. A nemi életnek csak egyetlen célja van: a nemzés.

4. Az állati szenvedélyek leküzdése a falánkság megfékezésével kezdődik. Tartózkodnunk kell az izgató, csípős, fűszeres ételektől, amelyek erkölcstelen, kicsapongó gondolatokat keltenek bennünk. Ha állatok módjára eszünk, iszunk, az állat színvonala alá súlyodunk. Korlátozzuk ételünk számát és minőségét.

5. Ne lopj! Abból indulok ki, hogy bizonyos tekintetben tolvajok vagyunk. Ha bármit, amire nincs közvetlen szükségünk, megtartunk, akkor azt mástól vonjuk el, akinek talán nagyobb szüksége lehet rá. A természet alapvető törvénye, hogy naponta elegendőt hoz létre szükségleteink kielégítésére. Ha minden ember csak a maga szükségleteit fedezné, akkor nem volna szegénység a világon. Nem vagyok szocialista és nem akarok senkit sem szerzett javaitól meg-

fosztani, de azok, akik a világosság felé törekszenek, ne terheljék meg magukat felesleges holmival, vagyonnal. Senkinek sincs joga vagonra addig, ameddig éhező emberek vannak a világon.

6. A *szwadeshi*. A szükségleteknek a saját termelésből való fedezése. Mindenki vásároljon saját honfitársától, és ha azt otthon nem kapja, állítsa elő maga, vagy pedig mondjon le róla. *Szwadeshi* azt jelenti: otthon, haza; Gandhi e pontban a gyakorlati közgazdaságtant vonja be vallási világnézetébe. Mindenkinek saját környezetét a távolabbi világ fölé kell helyezni. Mindenki valamely talajban gyökerezik, amelytől veszteség nélkül nem válhat el. Az embernek abban a helyzetben, amelybe született, ki kell tartani. Az Isten által rendelt körülmények között kell életét leélni. Ezt határozza meg a kasztrendszer, amelyet Gandhi észszerű társadalmi rendszernek ismer el és elvi igazságnak tart. A *szwadeshit* a következőképpen határozza meg:

«*Szwadeshi* az a bennünk élő szellem, amely a szolgálatban és a használatban a saját környezetünkre szorít. A vallásos életben az öröklött vallást kell elfogadnom, azaz közvetlen környezetem vallási formáit kell követnem. Ha azt találom, hogy vallásom hiányos, akkor ezeket a hiányokat helyre kell hoznom. A politikai életben a honi berendezéseket és szabályokat kell figyelembe vennem és azokat szolgálnom. Gazdasági téren csak azokat az árukat kell fogyasztanom, amelyeket közvetlen szomszédjaim állítanak elő. Ha az áruk nem ütik meg a mértéket, akkor tökéletesíteni kell azokat.

A *szwadeshi* gondolata érlelte meg a hinduizmusban a konzervativizmust; a hinduizmus nem indult el térítő útra. Türelmes vallás, a buddhizmust felszívta magába és mindig kész új elemeket magába olvasztani, s ezáltal megújodni. Ez áll a többi nagy vallásra is a maga földjén. A keresztény térítés Indiában meddő talajra talált. Tudom, hogy vékony jégkérgen állok, de mégis azt vallom, hogy az a szörnyű katasztrófa, amely Európában most lejátszódik, azt bizonyítja, hogy Jézust, a béke hírnökét, kevesen értik meg.

India tulajdonképpen köztársasági ország és ezért minden meg-
rázkódtatást túlélt. A fejedelmek a nép életébe az adóbehajtáson kívül nem hatottak be. A tömegek megadták a császárnak, ami a császáré és a többivel nem törődtek. A falusi lakosság közös ügyeit a kasztrendszer alapján intézték, és ez a társadalmi szerkezet ellenállt minden idegen beözönlésnek. A kasztrendszer tökéletes társadalmi alakulat, amelyet azok, akik az új korszak eszméjét követik, nem tudnak felfogni.

Mi, akik műveltségünket idegen nyelven szereztük, elvesztettük saját környezetünket és azt a kapcsolatot, amely népünkkel összeköt. A nép bennünk alig lát többet az angol tisztviselőknél és ezért nem tudunk szívükben olvasni. Ha anyanyelvünkön szólalnánk meg, akkor tudásunkat átültethetnők a nép legszélesebb rétegeibe.

India szegénységének jó része onnan eredt, hogy a gazdaságban letért a *szwadeshi* elvéről. Ha nem hoztunk volna árut a külföld-

ről, India ma tejjel-mézszel folyó Kánaán volna. Az indusok éppen úgy, mint az angolok, a pénz hajhászására adták magukat és ezáltal keletkezett az egészségtelen árucicserélés a két ország között. Ha az angolok tényleg az indiai nép érdekében kormányozzák Indiát, akkor a lancashirei gyapotmalmoknak félre kell állni Indiában és ha a szwadeshi elmélete igaz, akkor Lancashire sem fog veszteni ezáltal. Anglia könnyen önkielégítő országgá válhatik és mindent maga állíthat elő. Indiának minden szükségletét saját határain belül kell előállítania. Nem szabad belesodródnia egy féktelen gazdasági versenybe, amely emberirtó háborúra vezet. Falvaink kihalt háziiparát fel kell éleszteni és a falvak egymás termékeit cseréljék ki. Mindez fonák beszédnek hangzik, — mondja — de India a fonákságok országa. Emberek szomjan vesznek inkább, semmint vizet fogadjanak el mohamedán kezéből. Ilyen emberek éppen úgy tartózkodhatnak attól is, hogy külföldön gyártott szöveteket hordjanak vagy idegen élelmiszereket egyenek, ha vallásuk arra készíti őket, hogy csak honi termékekkel éljenek. Ennek szükségességéről kell az embereket meggyőzni. A gazdasági szwadeshi nélkülözéssel fog járni, de a hazaszeretet által diktált nélkülözés áldás. Meg kell tanulnunk száz olyan dologról lemondani, amit ma nélkülözhetetlennek tartunk. Az az elv, hogy úgy használjuk a magunk vagyonát, hogy más vagyonának ne ártunk, megfelel az *ahimsza* tanának.»

Ezek az elvek, bármennyire fantasztikusnak tűnnek is fel első pillanatra, nem állnak messze az azóta az egész világon követett autarkikus államrendszerek elvétől. Egymástól eltérő, önkielégítő államok keletkezhetnek, amelyek egymás mellett verseny nélkül megélnek. Gandhi nem híve a nemzetköziségnek, amely az egész világot egy kaptafára akarja húzni, hanem szükségesnek tartja, hogy minden nép Istentől rendelt képességét, hivatását és tulajdonságát megtartsa. Nem híve a fajkeveredésnek sem, hiszen a kasztokon kívül sem engedi meg a házasságot. A kasztrendszerrel határozott véleménye van. Andrews angol misszionáriussal és bajtársával folytatott beszélgetéseiben kifejti, hogy miért ragaszkodik a kasztrendszerhez. Tulajdonképpen ebbeli felfogásában is a szwadeshi gondolat rejtőzik.

«Nem tudom neked ezt oly könnyen megmagyarázni, — mondta Andrewsnek — mert te magad nem éltél e rendszerben. Ha valaki a négy *varna*-(szín)-ban hisz, úgy mint én, akkor az emberi élet a jelen születés tartama alatt ezen a földgolyón csak egyike a számtalan lételemeknek. Életünk után még sok más élményen kell átesnünk. Jelenlegi életünk csak tanulási idő, amely alatt meg kell tartanunk bizonyos törvényeket, amelyek erre a bizonyos fokozatra tartoznak. Nem

választhatjuk szüleinket, hazánkat és őseinket. Hogyan követelhetjük számunkra azt a jogot, hogy felbontsuk mindama kötelekeket, amelyekbe Isten maga állított be minket? Saját vallási kötelességünket kell fejlesztenünk és ez a dharma (kötelesség, törvény) magába foglalja azt a környezetet is, amelybe Isten teremtett minket születésünk által. Ezért igyekeznünk kell azon, hogy ezekkel a születés által vont határokkal összhangban éljünk. Nem szabad ellenük fellázadni vagy azokat áthágni, még úgynevezett individualis, vagy önző okoknál fogva sem.»

Gandhi nacionalizmusa nem azonos az európai nacionalizmussal, sok tekintetben tágabb, sok tekintetben szűkebb annál. Mint orthodox hindunak abban a környezetben nőtték és fejlődtek gondolatai, amelyben született és élt, de rugalmasan felszívta az európai hatásokat is.

A szwadeshi gondolat gazdasági részét a gyakorlatban a *khaddar*, azaz háziszóttos előállításával valósította meg. 1908-ban megjelent *Hind Szwarads* (Indiai önkormányzat) című munkájában említi először a szövés nemzeti szerepét, de még 1915-ben sem látott saját szemével rokkát. Csak Szabarmatiban kezdett a szövőszékekkel kísérletezni. Eleinte sehogysem sikerült a dolog, míg 1917-ben egy indus asszony barodai falvakban megtalálta a házirokkát, amely már kiháló félben volt Indiában. Az európai gyáripar Indiában is ugyanolyan gazdasági forradalmat idézett elő, mint Európában. Az értékes és ősrégi gyapotkerméket kiszorította az olcsóbb lancashirei áru és a mohamedánok által meghonosított réz- és ezüstműveket és selyemszövést az európai ízléstelenebb, de sokkal olcsóbb gyári készítmény. A fonásra úgyszólván újból kellett az indiai falusi embereket megtanítani. Míg az ókorban és középkorban az indiai gyapotszövés világhírű ipar volt, annyira elsatnyult, hogy most csak a bombayi gyapotmalmok segítségével tudtak rokkákat szerezni. De Gangaben asszony, Gandhi buzgó segítőtársa, oly fáradhatatlan volt, hogy messze földről kártolókat szerzett, akik a gyapotfonalat állították elő és csakhamar elkészült az első háziszóttos gyapotkermé. Métere kb. 2 pengőbe került és nem tudott sem árban, sem minőségben versenyezni a gyári áruval. De a lélek hatalmasabb az anyagnál, és Gandhi lelki hatása diadalutat nyitott a durva, csomós szövésű khaddarnak.

A bombayi gyapotmalmok sanda szemmel nézték ezt a gigászi vállalkozást. A hinduizmus nem szívesen vette, ha állati termékeket hordanak hívei, és a gyapjú különben sem alkalmas ruhaanyag a tropusokban. Ezért korán fejlődött Indiában a gyapotipar, amelynek termékeit az ó- és középkorban az akkor ismert világban mindenhová szállították. A kalikot és a sindi indus szó adott nevet is ezeknek a készítményeknek. Az utolsó században az angol gyáripar háttérbe szorította és tönkretette ezt az ipart és a gyapotpiacot új helyzet elé állította Amerika és Egyiptom, amely sokkal jobb minőségű hosszú szálú gyapotot termelt. Az indiai lakosság tanulatlansága következtében India termése mindinkább a rövidszálú gyapotra szorítkozott és ez a minőség árban elvesztette termékei versenyképességét. Az indiai gyapotmalmok eleinte az angol gyártmányok védelmére alkotott 3·5 %-os adóval voltak megterhelve. 1925-ben azonban ezt az adót megszüntették, és az indiai ipar tetemes hasznot eredményezett, habár a szükségletnek csak töredékét tudta fedezni. Az indiai gyapotkelme-gyárosok igyekezete odairányult, hogy teljesen kiszorítsák a külföldi, főképpen angol árut, s most íme váratlan vetélytárs támadt éppen annak a Gandhinak a személyében, aki a honi ipar védelmét írta zászlajára. Versenyét a gyáriparral sokan nem vették komolyan, hiszen hasonlított a teknősbéka és a nyúl versenyfutásához, de Gandhi célja teljesen más volt, mint az indiai gyapotmalmok célja. A gyáripar Indiában is a lakosság elszegényedéséhez vezetett, a falusi magányukból kiragadott munkások és munkásnők a gyárváros szennyes és nyomorúságos életét éltek s elszakadtak attól az anyaföldtől és környezettől, amellyel való harmonikus összeforrásban találta éppen Gandhi az ember erejét. A kézirokkával való kelmeszövés hívatva volt India százezernyi faluját munkához juttatni azokon a hosszú téli hónapokon, amikor az asszony nép tétlen tunyaságban tengeti életét. Az éhező, munkától elszokott lakosság munkakedvét volt hívatva a pergő rokka zúgása felserkenteni, hogy saját szükségletüket saját testi fáradságukkal fedezhessék és úgyszólván tőke nélkül ruházatot teremtsenek maguknak. A házirokka az indiai

autarkia legfontosabb szerszáma. Mindenütt a munka tartja ébren a munkakedvet és munkaképességet, India lakossága elernyed, mert hozzászoktatták, hogy mások gondolkodjanak és gondoskodjanak helyette. Indiában az egyetlen és legfontosabb árucikk a ruházat, mert a trópusok alatt minden más iparcikk nélkül könnyen ellehet az ember. A házifonás nem igényel sem tőkét, sem különösebb ügyességet, nem függ az időjárástól és éhínség alatt is űzhető, sőt éppen az éhínség ellen a leghatalmasabb fegyver. Rokoniparokat is új életre kelthet a faluban és egyenletesen elosztott vagyonosodáshoz vezet. Megoldja a munkanélküliséget, munkát ad nemcsak a mezei munkásnak, hanem az iskolázott fiataloságnak is, amely ma céltalanul bolyong hivatali állások után.

Gandhi pályázatot írt ki annak a kérdésnek eldöntésére, vajjon mennyiben lesz a kézifonás és szövés versenyképes a mai indiai gyáriparral szemben. A pályanyertes mű a következő számadatokkal bizonyítja a kézirokka fölényét. A 37 millió font tőke, amely a gyári fonódákban van elhelyezve, csak másfél millió embernek ad kenyeret, azaz 370,000 fonómunkás családjának. India jelenlegi kelmeszükséglete 4660 millió öl, amelynek előállításához 1165 millió font súlyú szál kell. Ez a mennyiség 11 millió rokkán, azaz 215,650 szövőszéken állítható elő. Nem több, mint 600,000 munkás találna ily módon a gyáriparban elhelyezkedést, akiknek száma családtagjaikkal együtt csak 2 ½ millió lélekre rugna. A fonóipar tehát India 300 millió léleknyi lakosságából csak jelentéktelen százalékot tud a maga számára lekötni, és a többinek nem ad munkát, amellyel szükséges ruházatát megvásárolhassa. Ellenben ha a szükségelt gyapotkelme-mennyiséget háziipar útján állítják elő, akkor a számok tetemesen emelkednek. Egy házirokka évenként 25 font szálát képes előállítani, tehát 46 és fél millió rokkának kellene búgni a falusi otthonokban és ugyanennyi fonó találna foglalkozást. Ha ezekhez hozzászámítjuk a kártoló, festő munkásokat, kovácsokat, ácsokat stb., akkor, a gyermekeket nem számítva, ez az ipar Indiának majdnem fele lakosságát látná el munkával. A gyáripar és háziipar érdekei tehát ellentétben állnak egy-

mással, mert ez utóbbi nem a tőke haszonéhségét csillapítja, hanem egy népgazdasági terv keresztülvitele.

Az indiai nép nagy lelkesedéssel fogadta Gandhi népgazdasági tervét, amely hivatva volt a városokba húzódó indiai munkásokat visszavezetni falvaikba. A háziszóttos előállítás költsége idővel csökkent, viszont minősége javult.

Gandhi nemzetgazdasági elvei szakember megítélését kívánják, aki tekintetbe veszi az indiai nép igénytelenségét, primitívebb testi szükségleteit és ezért nagyobb rugalmasságát gazdasági válságokkal szemben. Míg az európai felszigazott igények és társadalmi terhek az európai gazdasági életet sokkal ingadozóbbá, érzékenyebbé teszik, addig az indus ellehet mindazon cikkek nélkül, amelyek nekünk, európaiaknak életszükséglet. Abban a politikai gazdasági harcban, amelyet az indus nép az angol uralom ellen folytat, nem szabad figyelmen kívül hagyni ezt a fontos mozzanatot. A szatjagraha, a hatóságokkal való együtt-nem-működés keresztülvihetetlen lenne Európában, ahol életkörülményeihez minden ember ezernyi szállal van fűzve, amelyet el nem szakíthat. Az európai élet szövevényessége nem nyújtja azt a mozgási szabadságot, amellyel az ázsiai, különösen az indus élhet. Az igénytelenség függetlenebbé teszi az embert és ezért bátrabbá. Azok az indusok, akik az európai élet mértéke szerint élnek, érzik ezt a megkötöttséget, amely társadalmi tekintetben is megbénítja szabad elhatározásukat. Különösen áll ez az állami alkalmazottakra, akik előmenetelük biztosítására a kormánykörök tetszését kénytelenek kiérdemelni. Utánozzák az angolokat, igen gyakran szolgálilag követik szokásaikat, behódolnak életmódjuknak, bármily fonákul és esetlenül történjék is ez. Európai ruhát hordanak, európai háztartást rendeznek be, lóversenyekre járnak, szerencsejátékokban vesznek részt és hiúságuknak hízeleg, ha fehér emberek befogadják őket társaságukba. Ez az életmód megtörí faji büszkeségüket és jellemüket. Gandhi ezt a megrontott jellemet a rabszolgaság észjárásának tulajdonítja, amely alól Indiának fel kell szabadulni azáltal, hogy gazdaságilag függetleníti magát és lelkileg is teljesen felszabadul. Ez a felszabadulás bátorra teszi az embert. A félelem és gyávaság a

legrútabb emberi tulajdonság és eredete a hús, a test imádatában keresendő. A tökéletesedés felé törekvő embernek el kell fordulni a földi hiúságoktól, amelyek korlátozzák és eltérítik céljától. Ha az ember megtisztíthatja szellemét az önző vágyaktól, ha képtelenné válik bármi rosszaságra, ami földi életéből folyik, ha minden gőg és szeretetnélküliség eltűnt szívéből, akkor a benne életre kelt igazság és ártalmatlanság gondolata meggyőzi az emberiséget az erőszak, a hazugság, az önzés és hiúság meddő voltáról.

A szabarmati asram kis számú lakói voltak hivatva India lelki, szellemi és gazdasági megújulásának előkészítésére. Ezek az ifjak nem voltak megméltelyezve a bolsevizmus tanaitól, nem voltak forradalmárok *l'art pour l'art*, mint Bengal véznatestű, hisztériás bombavetői. Nem voltak esküdt ellenségei az angoloknak, azért, mert más fajhoz tartoztak, hanem tudatában voltak saját hibáiknak, az érinthetelenség hagyományainak, a felekezeti türelmetlenségnek, az indiai rendtelenségnek, egészségtelen életmódnak és a rabszolgalelkűségnek.

Gandhi Indiába való visszatérése után még évekig meg volt győződve, hogy az angol uralom áldásos népére nézve. Az angolok tagadhatatlan *fair-play*-elve, amelyet ösztönyszerűleg gyakorolnak, minduntalan felbukkan az indiai szabadságmozgalomban, és Gandhi őszintén elismeri, hogy a «brit birodalom minden polgára teljes szabadságot élvez, hogy becsülete- és tehetségéhez képest cselekedjék. Egyik birodalom kormánya sem biztosítja a cselekvés szabadságát oly mértékben, mint az angol.» A háború alatt az indiai alkirály időről-időre kikérte Gandhi tanácsát és befolyását az indus népre arra használta fel, hogy erőszakosan felforgató elemek ne emelkedhessenek túlsúlyra. Gandhi politikai becsületességére jellemző, hogy céljai elérésére sohasem használta ki sem az angol kormány, sem a délafrikai ültetvényesek szorult helyzetét. Nem taktikázott, hanem a tiszta cél elérésére tiszta eszközökkel élt.

A háború alatt Indiában több társadalmi és gazdasági visszaélésnek jött nyomára. Így harcolt az indusok munkaszerződése ellen, amellyel az angol gyarmatokba csalogatták

és ha a szigorú feltételeknek nem tudtak megfelelni, akkor súlyos pénzbírsággal sújtották őket. A passzív ellenállással való fenyegetés hamar belátásra bírta a hatóságokat, amelyek a dühöngő háború alatt nem tartóztathattak le ezeket. Csamparanban, Észak-Indiában az indigó-ültetvényesek kizsákmányolták a munkásokat. A szatjagraha gyakorlása, amely alatt a munkások minden erőszaktól tartózkodtak, sikerre vezetett. Khairában a hatóság a rossz termés ellenére is a rendes magas adót szedte be, ez ellen a tiltakozás és passzív ellenállás nem ment símán és Gandhinak be kellett látnia, hogy India óriási kiterjedése folytán nem annyira alkalmas a passzív ellenállás gyors megértésére, mint Dél-Afrika, ahol szűkebb területen az indusokat könnyebben lehetett fegyelem alatt tartani. Ha a sztrájkoló tömeg erőszakoskodásra ragadtatta magát, Gandhi magára vette bűnösségét és bőjtrel büntette magát mások bűneiért. Ez is az *ahimsza* (erőszaknélküliség) nyilvánulása volt. Áldozat az igazság oltárán. Martiriumkeresés, amelyet talán csak a freudismus tud megmagyarázni, Gandhinál lelki tisztulás az anyagi szellem tévedéseitől.

Az első hatalmas összeütközés a brit birodalommal a háború után következett be. A forradalmi eszmék elterjedése arra készítette az indiai kormányt, hogy érvényben tartsa a Rowlatt-törvényt, amely kivételes hatalom folytán feljogosította, hogy előzetes kihallgatás nélkül fogságba vessen gyanús elemeket. Ezt az intézkedést az ígért reformok után az indus nép arcucsapásának tartotta és szatjagrahát hirdetett ellene. Ezt a passzív ellenállást az üzletek bezárásával és minden hivatali munka felfüggesztésével fejtették ki. A sztrájknak ezt a nemét *hartal*nak hívják és abból áll, hogy a benne résztvevők azon a napon imádkoznak és böjtölnek. A kivételes törvény alkalmazása egy táborba szólította a hindukat és mohamedánokat (1919. ápr. 8.). Szwami Shraddanand, az Arja-szamáds harcias hindu reform-szekta vezére, a delhii nagy mecsetben beszédet tartott, ami példátlan eset az indiai történelemben. A hartal-menetet a rendőrség, amelyet a tömegmegmozdulás idegesített, feltartóztatta. Bombayban a hinduk és mohamedánok egymásra találtak. Gandhi és a hindu

Naidu asszony a mecsetben beszédet tartottak. A lelkesedés nem ismert határt és azt javasolták, hogy tegyenek fogadalmat a hindu-mohamedán testvériességre, de — amint Gandhi megjegyzi — amikor másnap a fogadalom letételére megjelent, csak «nagyon gyérszámú fogadalmár sereglett köréje; a tömeg szereti az izgalmakat, de lassú, csendes építő munkára nehezen kapható».

A tömegmegmozdulás aggodalomba ejtette a hatóságokat. Gandhit megakadályozták, hogy a Pandsábba utazzék. Mikor visszatért Bombayba, oly lelkesedéssel fogadta a nép, amely a legvérmesebb várakozásokat is felülmultha. Őbenne látta felszabadítóját a háborús nyomás alól, az új szárnyra keltett vágyak benne látták megvalósítójukat. Tömeghisztéria vált úrrá az egész világon 1919-ben. Európában a győzelem feletti öröm tobzódott. India népe is megmámorosodott egy eladdig ismeretlen gondolattól: szabad akart lenni, ujjongani akart, évezredek egyformaságában elszibbadt tagjait hatalmas megrázkódással akarta rugalmassá tenni. A feszültség mindkét oldalon elpattantotta a húrt. Bombayban a lándzsások a tömegbe lovagoltak és százakat gázoltak el. Ahmedábádban és Amritszárban, ahol az a hír terjedt el, hogy Gandhit letartóztatták, a forrongás oly fokra hágott, hogy statáriumot kellett hirdetni. A gyapotmalmi munkások sztrájkba léptek, amelynek folyamán egy altisztet megöltek és a vasúti töltést megrongálták. Az indus nép, akárcsak más nép, képtelen volt Gandhi békés, a meggyőzésre irányuló eszközeinek kezelésére. A szabarmati asramban beszédet tartott, amelyben az erőszakoskodást elítélte, súlyos bűnnek bélyegezte, bűnbánásul három napi böjtöt szabott magára és a népet felszólította, hogy egy napig sanyargassa magát.

Tisztán látta, hogy a nép lelkesedésében természetes ösztöneinek engedelmeskedett. A tömeg sohasem békés és sohasem öntudatos, még az egyén sem tud szenvedélyein, átöröklött hajlamain uralkodni. Gandhi és alig egy-két híve álszigetelten állt a forrongás közepette hitével az erőszak-nélküliségben. A szatjagraha tana a gyakorlatban csődöt mondott. Gandhi bátor őszinteséggel bevallotta, hogy Himálája-magasságú tévedést követett el és beszüntette a szatja-

grahát. Belátta, hogy korai volt felingerelni a lakosságot, mert ez fékezhetetlenségében rombol és saját kárára tör. «Mielőtt a népet a békés ellenállásra lehet bírni, előbb meg kell tanítani a törvények erkölcsi tiszteletére — írja. — Mi pedig a törvényeknek csak félelemből engedelmeskedünk. A szatjagrahának saját belátásával, meggyőződésével kell a törvényeknek engedelmeskedni, mert ezt szent kötelességének tartja. Csak az alkalmas a törvénynek való ellenszegülésre, aki ily értelemben és szellemben tartotta meg a törvényt. Ezért előbb kipróbált, megbízható szatjagraha önkénteseket kell kiképezni, akik tudják, hogy az igazságot akarják tanúsítani eljárásukkal, amellyel másoknak nem okoznak kárt és hajlandók szenvedést elviselni.» Gandhi szomorúan tapasztalta, mily nehéz a népben, még a békeszerető indus népben is az erőszaknélküliség iránt érdeklődést kelteni. Kevés megbízható önkéntes jelentkezett. Úgy látszott, hogy az erőszaknélküli szenvedések árán nem lehet diadalt kivívni. Április 13-án Amritszárban, Észak-Indiában, a feldühödt indus tömeg két európaikat megölt, két nőt megtámadott és több üzletet kifosztott. Ennek megtorlásául a katonaság Dyer tábornok parancsára védtelen tüntető tömegekre tüzelt, 379 embert megölt és vagy 800-at megsebesített. Ez a hivatalos tömeggyilkosság megrendítő voltában felülmúlja Glencoe-t, a skót siralomvölgyet, de eddig még nem talált indus Macaulay-ra, aki azt oly szívbemarkolóan leírta volna. Azon az úttesten, ahol az európaiakat megtámadták, a bennszülötteknek hason kúszva kellett testüket vonszolni, hogy elrettenjenek hasonló merénylettől. Százával vetették a bűnösöket fogságba. Dyer tábornok ellen vizsgálat indult, amely elítélte eljárását, de az angol háború utáni, a győzelemtől telített közvélemény India megmentőjét látta benne és a Lordok Háza díszkarddal ajándékozta meg. Ettől a perctől fogva szakadás állt be az indiai angolok és a bennszülöttek között. Azok, akik, mint Gandhi is, az angolokkal való együttműködés útját találták legelőnyösebbnek India jövő fejlődésére, most nyiltan állást foglaltak a brit birodalom képviselői ellen.

Erre az időre esik a Törökországra erőszakolt rideg békekötés, amelyet a fanatikus indiai mohamedánok a kalifátus

eszméjére nézve sérelmesnek tartották. Nem volt senki, aki a való tényállást ismerte, vagy pedig a népet higgadtságra intette volna, sőt az elégedetlenkedő politikusok, Muhammed Ali és Saukat Ali, a két Ali-fivér, ahogyan nevezni szokták őket, éppen Angliának a sèvres-i békekötésben való részességét igyekeztek kiaknázni céljaikra. Ez a mozgalom nagymértékben erősítette Gandhi táborát. Úgy látszott, hogy a mohamedán és hindu ellentét megszűnt és a *divide et impera* elve felmondja a szolgálatot Indiában. De ez csak pillanatnyi látvány volt, s Gandhi, aki nem tartotta lehetetlennek a két vallás kibékülését vallási alapon a közös cél érdekében, szem elöl tévesztette, hogy éppen a vallás különféle értelmezése az, ami a két tábort egymástól elválasztja. A nagy mohamedán fellángolást csakhamar a moplah-moszlimek vallásháborúja követte és Gandhinak ismét be kellett látnia tévedését. Ekkor (1919. dec.) érkezett a király kiáltványa Indiába, amely a politikai foglyok amnesztiáját és az új Montagu-Chelmsford-reformokat tartalmazta. A Congress Amritszárban tartotta ez évi ülését. Az új reformok nem elégitették ki a többséget. A mohamedánok általános boycottot javasoltak. Gandhi ezen a kongresszuson beszélt először urdu nyelven, amely az indiai mohamedánok nyelve; a hindu nyelvtanon épül, de telítve van arab és perzsa szókkal, miként a többi moszlim nyelvek. Ekkor valósította meg először az indiai nacionalizmusnak nyelvi követelményét — nehezen és akadozva bár — az angol nyelvhasználattal szemben. Ezen a kongresszuson merült fel először az együttműködés megtagadásának gondolata, amely később testet is öltött. A kongresszus forrongó hangulatban folyt le. Gandhi, habár a Chelmsford-tervezetet nem tartotta kielégítőnek, a mellett kardoskodott, hogy el kell fogadni, míg C. R. Das bizalmatlan volt minden újabb angol kísérletezéssel szemben és azt elvetendőnek vélte. Gandhi lelkiismeretére hallgatott, és legszívesebben elszaladt volna a kongresszusról, mert félt, hogy ismét a túlzó elemek fognak felülkerekedni. A kongresszus hosszas húza-vona után a mérséklet útjára határozta el magát. Ezt a mérsékletet a brit kormány kizárólag Gandhinak köszönhette, aki páratlan egyenességgel állt a mérséklet és

békülékenység mellé, népszerűségének veszélyeztetésével. Éppen ez az a pont, amelyben különbözik a többi taktikázó politikustól, aki mindig a pártját, vagy a közhangulatot veszi tekintetbe elhatározásainál. Ezek politikája ezért kísérletezés az emberi szeszéllyel, az emberi érdekekkel és hiúságokkal, nem pedig meggyőződésen felépült elv. Ez az elv, amely nélkül becsületes politika elképzelhetetlen: ne árts! «Ennek az igazságnak a pillanatnyi felvillanása, amelynek néha részesévé váltam, — írja Gandhi — alig ad fogalmat leírhatatlan fényéről, de az igazság teljes meglátása csak minden teremtmény iránti végtelen szeretet által érhető el. Aki az igazságot keresi, az nem zárkozhat el az élet mindennemű nyilvánulásától. Ezért vezetett rajongásom a politikára. Azok, akik azt állítják, hogy a vallásnak nincs köze a politikához, nem tudják, hogy mi a vallás.»

Gandhi követői, hívei, majmolói, dicsőítői oly ingatag emberek, mint mi mindnyájan. Hibáznak, tévednek s félreértik mesterüket és önmagukat. Mozgalmukban oly sok a naív, a gyerekes, a nagyzó és tájékozatlan vonás, mint minden emberi mozgalomban, de a mester, minden balsikere ellenére, olyan elvet tűzött ki követésre, amelynél magasztosabbat semmiféle politikai program sem tartalmaz. Éppen elvontságánál fogva vált érthetlenné az angol kormánykörök előtt, akik az erőszakhoz, a zendüléshez jobban hozzászoktak és azzal könnyebben tudtak szembeszállni. A háború utáni Anglia képtelen volt megérteni, hogy Indiában, a forrongó pártok és éretlen népmozgalmak tengerében, egyetlen biztos part áll szilárdan, és az Gandhi, az ő békülékenysége, szerénysége és becsületessége. Az ígért reformokat megnyirbálta, adagolta s még azoknak is elvette a kedvét tőlük, akik enyhülést vártak alkalmazásuktól. Gandhi csalódott a brit-indiai kormányzati rendszerben, nem tudott az örökösen aggodalmaskodó, taktikázó politikusoknak hitelt adni s megindította az együttműködést megtagadó mozgalmat, amely a következőkben merült ki:

1. Mindazok, akiknek kitüntetések vannak, visszaadják a kormánynak. Gandhi visszaadta a Kaisar-i Hind aranyérmét, a Zulu-háborúban nyert kitüntetést és a búr hadi-

érmét. Tagore és sok más indus kiválóság letette a lovagi címet.

2. Nem vesznek részt kormány által kibocsátott kölcsönök jegyzésében.

3. Nem vesznek részt kormányünnepélyeken és boycottálják a kormány iskoláit és törvényszékeit.

4. Honi háziipari cikkeket vásárolnak és boycottálják az angol árut.

5. Megszüntetik az érinthetlenséget és az iszákosságot.

Mindezekben csak békés eszközökkel járnak el és senkinek életében, vagyonában nem okoznak kárt.

Gandhi az alkirályhoz nyílt levelet intézett, amelyben a mohamedánok és a Pandsáb megkínzott lakossága számára elégtételt kér s a pandsábi kormányzónak hivatalából való felmentését követeli. Az együtt-nem-működés 1920 nyarán vette kezdetét. Több száz indus tisztviselő lemondott hivataláról, több ezer diák elhagyta az állami iskolákat és új nemzeti tanintézetek keletkeztek, amelyek hivatva voltak a diákokat nevelni. Ezek az indiai iskolák azonban nem állták ki a szigorú bírálatot. A politika szülte őket és a politizálás vonult be falaik közé. Az indus nép kiváló szolgálatot tesz a hivatalokban, de angol felügyelet és ellenőrzés az a vasabroncs, amely nélkül az ázsiai rendetlenség válik úrrá a lelkek felett.

A lelkesedés, amely az együttműködés megtagadásának kihirdetése nyomán fakadt, leírhatatlan volt. A mohamedán Ali fivérek és Gandhi betuázták Indiát és a nép örömmel fogadta fogadalmukat, hogy addig nem nyugosznak, míg India önkormányzatát ki nem vívják. A szabadság érzelmes hívei rokonszenvvel fogadhatják a nemzeti öntudatnak ezt a spontán nyilatkozását, de az, aki a múltban hasonló lelkesedéssel ünnepelt szabadságmozgalmaknak gyászos hajótörését szemléli, aggodalmaskodva kételkedik a sikerben. Az angoloknak óriási értékei fekszenek Indiában, amelyeket a túlvilági szellemű Gandhi és kevésbé túlvilági rajongói könnyen számításán kívül hagyhattak. A két ellenfél nem jutott közös megegyezési alapra. Gandhi hiába ajánlotta fel ismételten az együttműködést; a brit hivatalnoki szellem

hajthatatlansága, amely nem bírt megbékélni a gondolattal, hogy indus érvek előtt meghajoljon és indus alattvalóival mint egyenlő féllel tárgyaljon, necsak rendeleteket adjon ki, — elzárkózott a közeledés elől.

Gandhi a non-cooperation-mozgalom alatt ezt írja többek között az alkirálynak :

«Azt akarom Önnek bebizonyítani, hogy az ember gyűlölheti fivérében a gonoszt, a nélkül, hogy fivéréét gyűlölné. Jézus azt a törvényt hirdette, hogy az emberben a gonoszt gyűlölni, de az embert magát szeretni kell. Ezeket a tanokat a világ minden vallásában megtaláltam.

Hosszas tanulmányozás után rájöttem, hogy az ember értékesebb, mint az a rendszer, amelyet képvisel. Az angolok Indiában nem saját magukat képviselik, hanem egy rendszert, amely dölyfösségével lealázta Indiát. Önök, angolok, éppen úgy rabszolgái a rendszernek, mint mi, indusok. Azt a rendszert kell az uralomról letaszítani, amely egy maroknyi angolt tesz India urává, akik csak agyúk védelme alatt érzik biztonságban magukat. Az angol és indus kölcsönösen gyanakodva néz egymásra és fél egymástól. Ez férfiatlan eljárás. Az angoloknak Indiában mint a lakosság szerves részének kellene élnie, és nem csupán mint idegen kizsákmányolóknak. Ezer indus életet egy angol életért : ez olyan ördögi elv, amely fölött kétségbe kell esnünk, és mégis ez irányította az angol hatóságokat az amritszári vérfürdőnél.

Arra kellene kérem, hogy legyen segítségemre annak a rendszernek elpusztításában, amely mindkét népünket, az angolt és az indust, lealacsonyította, de népemből még hiányzik az az áldozatkészség, amely e magas cél eléréséhez szükséges. De arra kérem, segítsen abban, hogy kizárjuk az idegen ruhakelmét és harcoljon velünk az alkohol ellen. Az angol ruhakelmét az indus népre erőszakolták és saját világhírű készítményeit tervszerűen kiszorították. India ezért nemcsak Angliának, hanem Japánnak, Franciaországnak és Amerikának is ki van szolgáltatva. Évenként 45 millió font értékű árut vásárolunk külföldről, holott elég gyapotot termelünk szükségletünk fedezésére. Százötven évvel ezelőtt asszonyaink finom gyapotszálat fontak és ezzel uraik jövedelmét gyarapították. A falusi takácsok szőtték ruháinkat. Ez az ipar ebben a nagy mezőgazdasági országban elsőrangú szerepet töltött be. Ma asszonyaink már nem tudnak fonni és a kényyszerű tétlenség szegénnyé tette népünket. Sok takácsból utcaseprő lett, sokan zsoldos katonának mentek. Ebből láthatja, hogy az idegen kelme boycottja nem bosszú műve, hanem gazdasági szükséglet. Az önkormányzatra azért van szükségünk, hogy indiai iparunkat megvédehessük és a külföldi behozatalt, amely ezt az indiai ipart veszélyezteti, megakadályozzuk. Nem lehetünk

tekintettel a külföldi gyárosok és az indiai kereskedők érdekeire, ha az egész nép tönkremegy, mert nincs módjában mezőgazdasági keresetét ipari termeléssel kiegészíteni.

Ne tévessze ez meg a felől, hogy minden külföldi árut boycott alá veszünk. India nem akar a nemzetközi kereskedelemtől elzárkózni. A ruházati cikkek kivételével mindazon árucikkeket, amelyeket a külföld jobban tud előállítani, köszönettel vesszük, de semmit se szabad ránk erőszakolni. Angliának és Indiának a méltányosság alapján kell együttműködni.

Az alkohol elleni küzdelmünk éppen ilyen fontos. Népünknek nem szabad alkalmat adni az iszákosságra és oda kellene hatni, hogy az alkoholtilalmat behozzák az indiai törvényhozók.»

India lakossága iskolázatlan, tapasztalatlan és évszázados hagyományok rabja, viszont mindazt, ami kényelmes és kellemes, meggondolás nélkül átvette az angoloktól. A divat Indiában is leszoktatta a jobbmódúakat a belföldi kelmék viseléséről és drága francia selymeket vásárolnak. A falusi lakosság fegyelmezetlen és a gyári árut szívesebben veszi, mert olcsóbb és jobb, mint a saját házi szövésű anyag. Az iszákosság erősen elharapódzott Indiában. A rizspálinka undorító bűze terjed el a falusi csapszékek körül, amelyek udvarán százával ülnek a korhelyek és költik el keserves keresetüket. A falvakban az alacsonyabb kasztok leányaikat a leánykereskedelem karjaiba dobják. Mindez világjelenség és nem az angol kormány bűne. Egyedül oly társadalmi tevékenység, mely ezek ellen a modern jelenségek ellen modern eszközökkel küzd, képes felvenni velük a harcot. Ezt a szervezkedést Gandhi kísérelte meg először önkénteseivel és praktikus idealizmusával. Indiában lépten-nyomon támadtak reformátorok, de ezek főgondja a vallás theologiai vagy bölcséleti magyarázata volt. A dualizmus és a monizmus, a bálványimádás és a képtiszteleten keresztül az egy-isten eszméjének felismerése, a kasztrendszer és az étrendi szabályok szerepelnek a reformátorok tanaiban, Nánaktól Keshab Csandra Szenig. Gandhinak sokkal egybefogóbb világszemlélete a nép lelkét testének és indus voltának megőrzésével akarja üdvözíteni. A túlvilág erkölcsét hirdeti, mert csak egy erkölcs lehetséges, de ezt az erkölcsöt mindenkire nézve mindenkor kötelezővé akarja tenni. Tana túlságosan magasztos és nemes ahhoz, hogy a mai átlagember megértse. Sokan kétszínűséggel vádol-

ták, mert mindig az angolokkal tárgyalt. Ezek teljesen félreértették indítékait, mások szentet szerettek volna látni benne és felszólították, hogy egyesítse a világot tanáival. Ezeknek ő maga felelt: «Ez a szó, hogy «szent», túlságosan magasztos ahhoz, hogy az igazság szerény kutatóját illessük vele. Nem vonulok vissza barlangba, mert ezt a barlangot mindig szívemben hordozom, de a politikai taktikázás nem lehet fegyverem». Tapasztalatból ismerte az angol ember jellemét. «Az angol — mondta egyszer Andrewsnek — csak akkor becsül, ha szemben állsz vele. Sohasem fél testi erőszaktól, de igen félszeggé válik, ha saját lelkiismerete szólal meg és valaki rá akarja bizonyítani, hogy nincsen igaza. Nem szereti, ha igazságtalanságot vetnek a szemére, de gondolkozik és lassan a tudat befészkelődik agyába, bántja és nem nyugszik, míg helyre nem hozza a hibáját.» Lehetséges, hogy Gandhi, aki mint élesszemű idegen mélyebben lát, ezzel helyesen magyarázta az angoloknak velük születt «fair-play» elvét. Küzdelmeit az angolokkal szemben mindig azzal nyerte meg, hogy *belátták* igazát. Saját népe csak nagynehezen tudta a békés szatjagrahát megszívlelni. Sztrájkok és lázadások napirnden voltak. Erőszakoskodások mindkét részről elmérgesítették a helyzetet. A mohamedánok nyíltan megtagadták az engedelmességet és háború esetére zendülésre buzdítottak. Megtagadták az adófizetést Bardoliban, mert a kormány lázadástól félve, 40,000 embert börtönbe vetett. A feszültség 1922-ben oly magas fokra hágott, hogy a tömeg Csauri-Csaurában megtámadta a rendőrséget, felgyújtotta laktanyáját a rendőrökkel együtt, akik benne porrá égtek.

Gandhira ez az erőszakosság szívbemarkoló tragédia gyanánt hatott. Népe nem értette meg, nem követte hűségese szellemét, amely az erőszaknélküliséggel akart diadalmaszkodni. Hogyan is értette volna meg a durvaság és lelki nyomor e korában, ahol a «kultúra» jegyében gyűlöletet tanítanak, ahol a nyelv-, faj-, vallás- és véleménykülönbséget a leg-súlyosabb bűnnek rójják fel és vagy testi vagy még ennél is súlyosabb lelki szenvedéseknek vetnek alá ártatlan embereket?

Gandhi a nép bűnét magára vette és annak ellenére,

hogy csak két nappal azelőtt küldte el ultimátumát az alkirálynak, visszaparancsolta a non-cooperation-mozgalmat és megszüntette a békés engedetlenséget. Az alkirálynak ezt a rendkívüli levelet írta :

«Isten nagyon jóságos volt irántam. Most harmadszor intett arra, hogy Indiában még nincs meg az az igaz és békés levegő, amely egyedül jogosít fel tömeg-engedetlenség felhasználására, politikai eszköz gyanánt. Óvott 1919-ben, amikor a Rowlatt-törvény ellen küzdöttünk ; visszavonultam és bevallottam Himálaja-magas tévedésemet, megalázkodtam Isten és ember előtt és nemcsak a tömeg, hanem saját ellenállásomat is beszüntettem, jóllehet ez teljesen mentes volt az erőszaktól. Aztán Bombayban kaptam az Úrtól rettenetes figyelmeztetést, és újból visszavonultam. A megalázás nagyobb volt, de javamra szolgált. Tudom, hogy India nyert ezáltal, hogy az ellenállást beszüntette, mert csak igazát kereste és nem akart erőszakoskodni. De a legkeserűbb megalázás a mai volt. Isten szólt hozzám Csauri-Csaurában. India nem nyerheti el szabadságát vérrel és erőszakkal. Meg kell fékeznünk az alvilág szellemét. Az a hitem, hogy meg kell állítani azt a küzdelmet, amely ilyen erőszakoskodásra ragad embereket, és meg vagyok győződve, hogy India nyer, ha újból bevallom tévedésemet és megalázodom. Csak egy erényre tartok számot: az igazságra és az erőszaknélküliségre. Nincsen emberfeletti hatalmam. Ugyanabból a romlandó húsból való vagyok, mint leggyengébb embertársam, ezért éppen úgy tévedhetek. A tévedés beismerése úgy hat, mint a seprő, amely eltakarítja a piszkot. Erősebbnek érzem magamat e vallomással. Sohasem ért célt az ember, ha makacsul kitarított tévedése mellett. Az engedelmesség békés megtagadásában nincs izgalom. Az engedelmesség békés megtagadása előkészület a hallgatag szenvedéshez. A kormány erőszakoskodását túrnunk kell és szenvedéssel fogjuk viszonzni. Hadd dicsekedjék ellenfelünk vereségünkkel. Jobb, ha gyávasággal vádolnak, mint ha Isten ellen vétünk. Meg kell tisztulnom. Alkalmasabb eszközzé kell válnom, hogy észrevegyem körülöttem az erkölcsi légkör legcsekélyebb változását. Bőjtölés és a szükséges elmélkedés az én tisztító-tüzem. Mások ne utánozzák példámat, mert nem bűnösök az engedetlenségben, de a bűnösök jelentkezzenek a kormánynál és vallják be vétküket, mert megsértették azt az ügyet, amelyet szolgálni akartak.»

Gandhi megtisztulásában mentes minden hiúságtól. Mily étheri magasságba emeli ez a lelki függetlenség minden más indus és nem-indus «nagy ember» fölé! Fél a népszerűségtől — «odi profanum vulgus», amely őt nem érti és amely köréje sereglik, hogy önmagának tömjénezen. Az ő útjai mások és az ő útján senki sem követheti őt.

«A legjobb és legszilárdabb munkát a magányban, az egyedül-
 létben végeztem — mondja. — Megundorodtam a gondolkodásra
 képtelen tömeg csodálatától. Sokkal szilárdabbnak érezném lábam
 alatt a talajt, ha leköpnének. Most félek hatalmamtól. Figyelmez-
 tettem barátaimat, hogy nem hallgatok a tömegre, az egyetlen zsar-
 nok akire hallgatok, lelkiismeretem kicsiny hangja. Ma szomorúbb,
 de bölcsőbb emberré váltam. A mi erőszaknélküliségünk csak a fel-
 színen van. Ez az erőszaknélküliség csak a mi tehetetlenségünknek
 látszik és várjuk az alkalmat, amikor erőre kapunk és bosszút
 állhatunk. Ez a kényszerű erőszaknélküliség, amelyet a gyengeség
 diktál ránk, nem fog minket meggyőződéses erőszaknélkülivé nevelni.»

Letartóztatása előtt Szabarmatiban utasítást adott tanít-
 ványainak, hogy tartózkodjanak a kormány hivatalaitól és
 iskoláitól, ne vásároljanak idegen kelmét és ne vállaljanak
 állami tisztséget. Megtiltott nekik mindenféle nyilvános gyű-
 lést és tüntetést.

Gandhit lázadás címén pörbe fogták és hat évi börtönre
 ítélték (1922. március). Börtönében vakbélgyúladást kapott,
 amelytől Maddock angol ezredesorvos mentette meg. A követ-
 kező év telén szabadlábba helyezték.

Gandhi ellenségei ezt az alkalmat felhasználták arra,
 hogy az európai orvostudomány felől táplált nézetei miatt
 nevetségessé tegyék. Katharina Mayo könyvében különösen
 kiemeli, hogy az, aki az európai orvostudományt kevesebbre
 becsüli a kuruzslásnál, kénytelen volt magát ennek a «silány»
 tudománynak kiszolgáltatni, hogy életét megmentse. Gandhi
 mindig túlaradó hálával emlékezett meg arról, aki megmen-
 tette és az orvostudományról való nézetét sokban megvál-
 toztatta.

Kiszabadulása után nem kerülhette el India és az egész
 világ bámulatát. Régi indiai szokás szerint India minden
 zugából meglátogatták a kíváncsi emberek, és elvárták, hogy
 mutogassa magát. Hajdanában a moghul nagyfejedelmek
 palotájukban e mutogatás céljára erkélyt építettek a várfal
 külső peremére és a hódoló nép előtt a hét bizonyos napján
 megjelentek. Ilyen *darshant*, azaz áldásthozó tekintetet vár-
 tak Gandhitól is, akit a nép szeretete a *Mahatma*, «nagy
 lélek» címmel ruházott fel. Szerénysége és őszintesége nem
 szívesen tűrte ezt a kitüntetést és a kíváncsiak tolongását.
 Az Európából és Amerikából Szabarmatiba siető turistákat

szellemes és gúnyos tréfákkal mulattatja. A földön ülve lábával banánt vagy mangót vesz fel és élcelődve kérdezi a meglepődött hölgyektől, vajjon meg tudják-e ezt tenni. Naponta legalább egy óráig a kis rokkát forgatja, szimbolizálni akarván, hogy a házi szövés arra van hivatva, hogy India lelki és anyagi függetlenségét visszaszerezze.

Ha indusok dicshimnuszokat zengenek el róla előtte, akkor félelem nélkül kikel a gyermekházasságok ellen, elítéli a gyermeközvegyesség fonák és erkölcstelen szokását. Ha valamely indus várost vagy falut látogat meg, akkor arra kéri az ünneplő előkelőségeket, hogy mutassák meg neki a latrinákat, az indusok egészségének legnagyobb ellenségeit, és az érinthetetlenek negyedét. Az indiai egészségügy kérdésében teljesen egyetért az európaiakkal. Valóban az a pizsok és nyomor, amelyet az idegen Indiában lát, nem az angol uralom számlájára írandó. Ósrégi hanyagság, kényelemszeretet és az újnak vélt rend és tisztaság ellen sötét babonákkal való magyarázkodás okozza azt, hogy az indus negyedek még a nagy városokban is szemétdombokkal vannak tele. Gandhi nyíltan kikel ezek ellen a visszaélések ellen, és Mayo könyvét, amely egyoldalú beállításban ugyan, de az igazsághoz híven tárja elénk India szennyét, minden becsületes indusnak meg-szívlelendő olvasmányul ajánlja.

Gandhi India ajándéka a világnak. Az évezredes passzívítás, amelyben India népe élt, termelte ki magából a szenvedésnek apotheosisát, amely a létben csak a fájdalmat látja valónak és a gyönyört negatív érzésnek tartja. Az önfeláldozás másokért vagy egy eszméért nemcsak indiai bölcsélet tanításának az alapja, hanem az indiai történelem tartalma is. Néhány évtizeddel ezelőtt az orthodox hinduk mind azt tartották, hogy a világegyetem öröklétén és rendjén nem változtatnak a földi lét rövid eseményei: az angolok, akik a bölcsélet mélységeibe nem hatoltak le, csak ezt a tovasuhanó életet látják céljuknak, míg a hindu élet örök. Habár kegyes lelkek még ma is ezt a földöntúli etikát vallják elvüknek, azok, akik a Congress vagy más testület köré csoportosulva nemzeti célok kivívásáért küzdenek, az európai materializmusnak és az európai nacionalista államok kultúrhatásá-

nak befolyása alá kerültek. Ha Gandhi és néhány őszinte híve kétségtelenül bölcselmi magaslatra emelkedett tanításában és tetteiben, az indus nép nagy tömegei, de különösen azok, akik ma politikával foglalkoznak, csak napi vágyaikat akarják kielégíteni és semmiben sem különböznek a mult századbeli Európa szabadelvű szabadságmozgalmainak hőseitől. Nem szentek és nem bölcselők, hanem húsból-vérből való emberek, akik emberi gyarlóságaikban nem tudják tetteiknek távolbahatását mérlegelni és szívesen hagynak feladatokat utódaikra, ha saját céljaikat megvalósíthatják. Az indiai szabadságmozgalom vezetői, de különösen Gandhi, érzi is azt a nehezéket, amellyel a tömeg lelkesedése megterhelte. Sokan fontosságuknak növekedését látták abban, hogy politikával foglalkozhatnak. A közügyek kiemelik az embert a család szürke és mindennapi gondolatvilágából és felemelik oda, ahol «nemzeteket hordoz keblében». Ez az eszmény nemcsak a kevés önmegtagadó, erős lelkekhez szól, hanem a szereplés mámorát ébreszti fel a hiszteriás bengáli diáklányban, a vérszegény hindu írónőkben, a nyughatatlan moszlim vallásrajongóban és ez a tábor maga után vonszolja az oroszlán útján ólalkodó sakálfalkát: a zavarosban halászó politikai élősdiéket is. A «nagyok» nemsokára nem érik be indiai népszerűségükkel, többre vágnak, a külföld, a világ bámulatát akarják kivívni, hogy honfitársaik, akik közelebről ismerik őket, ne kételkedhessenek nagyságukban. A Sarojini Naidu-k, a Tagore-ok, a Bose-ok és Kemala Dévi-k európai és amerikai kör- és diadalútjai, amelyeken az exotikum iránt rajongó közönség naivitása és a kölcsönösen megrendezett reklám színpadi sikert biztosított az «ex Oriente lux» hőseinek, nem maradtak hatás nélkül az indiai politikában. Ezeknek a «nagy emberek»-nek szavai és tettei bátorítóan hatottak a csüggedőkre, saját ingadozásukat a világ elismerése által koronázott «bölcsek»-be vetett bizalmukkal acélosították újra merevvé s a vezérek és a nép egymást támogatva s egymásban lelkierőt keresve, szálltak ki újabb küzdelmekre. Így egészíti ki a «nagy ember» és a tömeg egymást és így oszlik szét sok tépelődés és meggondolás a másik, rokonszenvező fél bizalmának hitében. Még a legnagyobb gondolkodók

sem tudtak szabadulni a tömegtaps kísértésétől, még a bölcselőt is felingerli és ítéletében túlzásokra ragadja az, hogy világmegváltó művét makulatúrának adja el a kiadó. Gandhi a külvilág hatásától mentesítette magát. Befelé nézett és csak saját énjét akarta az igazság szolgálatába állítani. Ezt a belső ént időnként próbának vetette alá s testi és lelki sanyargatással tisztította az emberi természet salakjától.

Rabindranath Tagore-ral való vitájában a két ember között való ellentét világosan kitűnik. Tagore, még európai útjától megmámorosodva, az eszthéta finomkodásával nem tette magáévá Gandhi nézetét a háziszőttes áruk fontosságáról. A költő, akinek családja Bengál leggazdagabbjai közé tartozott, és akinek nagyapja, a «herceg»-nek nevezett Dwarkanath Tagore, még Viktoria királynő udvarában is előkelő és megkülönböztetett fogadtatásban részesült, hideg főrangúság légkörét hordja magával, amelynek kellemetlen húzatja a színpadiasság. Az egyszerűséget hirdeti és míg maga palotában lakik, munkatársait vályogviskókban tűri meg; az emberi szolidaritás apostola és egy kiskirály göggjével hivalkodik asramjában, ahol boldogan fogadja a világ minden részéből ezrével oda sereglő kíváncsi túristákat és autogrammot ad nekik. Ilyen fából faragott bálvány nem tűr testén mást, mint a csillogó selyemtalárok lágy szövetét, fejének szépségét csak színes és fantasztikus formájú süvegek tudják kellőképpen kiemelni. Gandhi híveinek testét kézzel szőtt durva daróc fedi, fejükön a jellegzetes sapka, amelynek ára fillérek töredéke, erősen hasonlít a fegyencek sapkájához, és ha ezért gyakran gúny tárgya, inkább szól az indiai szívhöz, amelynek története majdnem azonos a fogház történetével. Gandhi Tagore-t India nagy őrszemének nevezte és kritikái megjegyzéseit a házirokka mozgalmáról jellegzetes szavakkal fogadja :

«A költő az ellenség közeledésére tesz figyelmessé. Ez az ellenég az álszenteskedés, butaság és türelmetlenség. Ismételten biztosítottam a költőt, hogy a házirokkát hosszas meggondolás után választotta India népe jövője zálogának, jöllehet a nagy tömeg még nem értette meg teljesen jelentőségét. Ne vegye a költő a dolgok felületére tapadó szennyet lényegnek, kutasson mélyebben és fel fogja ismerni, hogy most háború van, amikor a költők leteszik a lantot és az ügy-

védek törvénykönyveiket. Az egyetlen elfogadható alak, amelyben Isten az éhező nép előtt megjelenhet, a munka és jutalma gyanánt a kenyér. Isten ezért teremtette az embert, hogy kenyerét megkeresse. Az éhség az, ami Indiát a rokkához hajtja, a rokka zümmögése a szeretet hangja. Azokra a milliókra kell gondolnunk, akik ma az állatnál is rosszabb sorsban élnek és akiknek megmentését célozza a rokka. Sokan azt kérdezhették: mért szőjlek én, akinek nem kell a mindennapi kenyérért küzdenem? Azért, mert azt eszem, amit nem érdemlek és honfitársaim kifosztásából élek. Kövesd minden tallérodnak útját visszafelé, mielőtt zsebedbe ért és igazat fogsz adni nekem. Nem vonok határt erkölcsi kötelesség és gazdaság között. Az a gazdasági szempont, amely az erkölcsi jólétet veszélyezteti, bűnben fogant, ezért olyan gazdasági rend, amely megengedi, hogy másokat kifosszassanak, erkölcstelen. A költő alkotó erejében a holnapnak él és csodálkozó szemünk előtt szárnyra bocsátja a madarakat, amelyek Istent dicsőítik. Gyönyörű kép. De a madaraknak megvan mindennapi táplálékuk, nekem azonban oly madarakat kellett látnom, amelyek szárnyukat sem tudták emelni. Nem lehet a szenvedők fájdalmát költeményekkel enyhíteni, az éhezők csak az erőtadó táplálék után sóvárognak. Ez nem lehet ajándék, ezt maguknak kell véres verejtéssel megkeresniük.»

Gandhi, aki a képtiszteletet az ima egyik eszközének tekinti, amelyen keresztül látja meg a hívő Istent, nem hisz az emberi hiúság bálványképeiben. «Sohasem tudtam rávenni magamat arra, — írja a költőnek — hogy a tudományos képzésből bálványképet csináljak magamnak. Tapasztalatom arra tanított, hogy az az ember erkölcsi mértékét egy jottával sem növeli.» Szomorú tapasztalás, amelyen annyian estek kétségbe, akik a humanisztikus műveltségben az emberiség anyag érdektől mentes erkölcsi haladását vélték feltalálni.

Álljunk meg e pontnál. Gandhi a gyakorlatiasságot egyesíti a valláserkölcsi politikával. A cél, amelyért harcol, gyakorlati cél: népét a gazdasági és politikai kizsákmányolás alól akarja felszabadítani, az eszköz, a békés engedetlenség, valláserkölcsi, mert erőszak nélküli és a priori követelményből fakad, de egyúttal taktikus is, mert nincs más fegyver a kezében és az indiai viszonyokban a passzivitás sokkal bényitőbb, mint az aktivitás. Ezt Gandhi felismerte és él vele, tehát nem teljesen elvont indokból cselekszik, viszont becsületessége arra készíti, hogy az erkölcsi követelményhez ragaszkodjék s ne használjon ki *minden* eszközt ellenfelének

megbuktatására. Félreállt Dél-Afrikában amikor a vasúti sztrájk súlyosbította a kormány helyzetét. India és Európa egyesül Gandhi politikai felfogásában.

Gandhi önfeláldozó tanai nem tudták a hindu és mohamedán indusok közötti gyűlöletet megszüntetni. Az alantas érdekek kölcsönösen egymás ellen törtek és véres összeütközésben robbantak ki. Gandhi 21 napos böjttel akarta a gyűlölködő elemeket jobb belátásra és békülékenységre bírni. «A hinduk és mohamedánok megtagadták Istent, mert gyalázták egymás vallását, hazudtak, rágalmaztak, ártatlan embereket megöltek.» Böjtje alatt hívei kedvenc gudsarati és bibliai zsoltárait énekelték előtte és testi gyengesége ellenére akaraterével az utolsó napig bírta a koplalást. Önkéntes szenvedése mások öntudatlanul elkövetett bűneiért felemeli ezt a törekeny testet abba a régióba, ahol a vallásalapítók merítették ihletüket és erejüket, hogy az emberi gonoszság ellen küzdhessenek. Meddő ez a küzdelem, mert örökké tart, de éppen örökkévalósága készíti a folytonos harcra.

Azok a becsületes mohamedánok és hinduk, akik a delhii nagy böjt után fogadalmat tettek Gandhinak, hogy egymást tisztelni és szeretni fogják, hűségesen megtartották esküjüket, de a nagy tömegekre ez a krisztusi áhitat nem hatott és rövid szünet után ismétlődtek a mohamedán és hindu véres össze-tűzések, amelyeket rosszindulatú törtetők rendeztek a fanatikus és tudatlan csőcselékkel. Ilyen felekezeti mérsárlásokra még mecsetekben és hindu szentélyek körül is izgattak.

Delhii böjtje alatt fejtette ki Gandhi a santiniketani művészakadémia egyik növendéke előtt esztétikai nézeteit. Valláserkölcsi eszméihez híven a művészetben az igazat, az őszinteséget keresi. Nem a külső formákból indul ki és azokon át akarja megtalálni a gyönyört, hanem szerinte az elgondolásban, az erkölcsi célzatban van a lényeg, amely a külső formákat szépnek tünteti fel előttünk. Ez a felfogás megfelel az esztétika követelményeinek, s ha Gandhi a részletekben nem veszi tekintetbe a művészi megítélés viszonylagosságát, akkor maga is felismerte ebbeli korlátozottságát. Sokkal kevésbé fedí a tapasztalati igazságot a gépekről vallott nézete. Ebben a pontban éppen a priori erkölcsi ítéletéből kifolyólag nem

gyakorolja a történeti megfigyelés helyreigazítását. Elismeri, hogy a rokka maga is gépezet, a közönséges fogpiszkáló is gép. «Amit elítélek, az a gép őrülete, nem pedig a gép mint olyan. A gép őrülete a munkamegtakarító gépeknél kezdődik. Az emberek nagy igyekezettel takarítanak meg munkát, míg ezren munka nélkül maradnak. Kívánom a vagyon összpontosítását az összesség kezében. A mai gépek csak arra valók, hogy néhány ember a milliók nyakára üljön. Az egésznek mozgató ereje nem a munkamegtakarítás emberbaráti törekvése, hanem mohó kapzsiság. Törekvésem a gépeknek korlátok közé szorítása. A gépnek nem szabad arra törekednie, hogy az emberi tagokat megfossa rendeltetésüktől.»

Gandhi óhaja a munkafeltételek megváltoztatása. «A vagyonszerzésre irányuló őrült hajszának meg kell szűnnie és a munkásnak olyan napi munkafeladatot kell biztosítani, amely nem pusztá robot.» Gandhi szocializmusa az Európában ismert keresztényszocializmus, amely nem az emberi születési *jogot*, hanem emberi *kötelességet* teszi a társadalom erkölcsi alapjává.

Az új India nem születhetik meg csupán a fehér faj politikai uralmának megszűnésével, amelynek helyébe az indus hivatalnok-rendszere lépne. Gandhi a lelki átalakulás szükségességét teszi a politikai átalakulás feltételévé, mint minden igazi politikus, de éppen ezért érthetetlen az a mohóság, amellyel a szabadságjogok gyors kivívására törekszik.

India társadalmi problémái között a nőkérdés foglalja el a legfontosabb helyet. A nő alárendelt helyzete, tanulatlansága és a férfiak szabadossága a társadalmi életet a hárem és a férfi lakosztály külön világába osztotta szét. A tudatlanságban tartott nő és az egyeduralmát féltő férfi a hagyományok szentségére hivatkozva, igyekeznek azon, hogy a mai állapotot fenntartsák. Gandhi bátran lép síkra a nők felszabadításáért és egyenrangúságáért. «Abban a pillanatban megakad fejlődésünk, amikor már képtelenek vagyunk arra, hogy az erény és bűn között különbséget tegyünk. Nem szabad a múlt tévedéseit megismételni. Szüntessük meg a leánykereskedelem fekélyét. Az asszony a teremtés koronája és, hogy ezt a magas helyét megtartsa, saját magának kell

törekednie, hogy a férfinak ne játékszere, hanem segítőtársa legyen.»

Abban a tíz esztendőben, amely a Chelmsford-Montague-reformok próbaidejének számított, az indus politika radikális irányzatának csak egy fékezője volt: Gandhi. Elvesztette bizalmát a brit közigazgatás halogató ígéreteiben, de sem politikai éleslátása, sem becsületessége nem engedte meg, hogy a túlzók elszakadási törekvéseit pártolja. A brit birodalom keretén belül szabad dominium, amely önálló parlamenttel maga határoz pénzügyei, vámjai és hadserege felett, ez volt az a cél, amelyre a mérsékelték törekedtek és Gandhi az engedelmesség békés megtagadását és a fogság elszenvetését jelölte ki az egyetlen fegyvernek, amely Indiának rendelkezésére áll.

Az 1928. decemberi kongresszuson, Jawaharlal Nehru bolsevista irányzatát, a Subhas Chundar Bose önkénteseinek radikális forradalmi hangulatát Gandhi nyugodt és sziklaszilárd álláspontjával tudta fékentartani. Arról volt szó, hogy mit határozzon a Congress, ha a brit parlament a Simon-bizottságnak előreláthatólag langyos reformjavaslatát teszi magáévá. Gandhi azt indítványozta, hogy a nemzet akadályozza meg a részegítő italok árusítását, az alkoholüzletek elállításával és a vevők lebeszélésével káros ital élvezetéről s mondja ki az idegen szövetek boycottját és a házi-szöttek árak nagyobb mérvű propagandáját, a kormányközegek túlkapásai ellen az engedelmesség békés megtagadását, a nemzeti Tanács (Congress) fegyelmezettebb megszervezését és építő munka megkezdését a kormányzósági és központi törvényhatóságokban, az asszonyok felszabadítását, gyökeres reformok keresztülvitelét, az érinthetlenség eltörlését, a falu gazdasági és társadalmi újjászervezését és az összes osztályok besorozását a nemzeti ellenállás szolgálatába. E hatalmas program megvalósítására Gandhi a Congress tagjait meg akarta adóztatni és felhívta a nemzetet, hogy szükség esetén *szatjagrahával* és az adók megtagadásával tüntessenek a kormány ellen.

Gandhi programja valóban *nemzeti* program és reform-törekvései nemcsak az angolok, hanem saját honfitársai

ellen is irányulnak. Kiegyenlítés volt ebben a határozatban, és a fiatalság radikális irányzatával szemben a józan mérsékletet képviselte. A fiatalok, Jawaharlal Nehru javaslataira, más külföldi országok népeivel is közvetlen kapcsolatot óhajtottak létesíteni, mert ezek a közvetlen kapcsolatok szerintük alapkövét rakják le az eljövendő indiai külpolitikának. Más, elsősorban ázsiai népekkel kívántak kereskedelmi és politikai együttműködést létrehozni és képviselőket alapítani Kabulban, Teheránban, Istambulban, Moszkvában, Nankingban, Tokióban, Berlinben, New-Yorkban. Ázsiai népszövetség megalakulásáról beszéltek, amely hivatva lesz Ázsia népeit a fehér járom alól felszabadítani. A Congress indítványozta, hogy üdvözlőiratban kívánjanak szerencsét Kínának felszabadulásához. Hasonlóképpen üdvözölték Egyiptomot, Szíriát és Palesztinát, hogy sikerült meglazítaniok a nyugati rabszolgaság jármát. Ilyen platonikus jellegű, de az uralkodó angol fajnak és a nyugati civilizációnak nem hízelgő és nem kellemes határozatok mellett gazdasági kérdések is foglalkoztatták az 1928-i Congressst. Az egyik indítvány azt kívánta, hogy az élelmiszerek olcsóbbá tétele végett szüntessenek be minden kivitelt és felhívták a termelőket, hogy hozzanak áldozatot ezirányban; a másik indítvány a maharásák vagyonának elkobzására irányult. Míg ez a fiók parlament önképzőköri gyakorlatait végezte, Gandhi egynapi hallgatásba merült, hogy gondolatait rendezze.

A Congress mint felelőtlen testület is — hiszen határozatait csak azok követték, akik akarták — csakhamar beláthatta, hogy a kormányzás nem oly egyszerű a gyakorlatban, mint az elképzelésben. Sok véleményeltérés, amely a szikhek, az akali (szikhszerzetes), az orissai *utkalok* önrendelkezési jogai körül felmerült, az elégedetlen és leszavazott érdekelteknek a Congressból való kivonulásával végződött. Vajjon az együttműködésnek ilyen való megtagadása és az ellenszegülés a törvényes hatalomnak biztosíthatja-e India kormányzatát indus kezekben? Vajjon az ellenszegülés elve — legyen az fegyveres vagy fegyvertelen — nem fogja-e minden kormányzat alapját lerombolni, akár fehér-, akár színesbőrű emberek állnak a parancsnoki hídon? Gondolkozott-e mind-

erről Gandhi, mialatt mély hallgatásba merült és a Congress arról folytatta tanácskozásait, hogy mi módon adjanak állampolgári jogokat nem-indusoknak, és hogy mi legyen a nemzeti nyelv Indiában, amelynek lakossága ma 12 nyelvcsaládnak tucatnyi változatát beszéli. Ezeket a tanácskozásokat Calcutta külvárosában egy óriási sátorban tartották és a rendet a több ezer főnyi tömegben az «önkéntesek» tartották fenn. A szent ügyért érzett lelkesedés nem túrt semmiféle rendzavarást. A több napi tanácskozás hatalmas keretek között folyt le. Annie Besant, a theosophusok 81 éves vezére, szónoki képességének minden erejével síkra szállt a Gandhi-féle dominium-status mellett. «A teljes függetlenség, amelyre a radikálisok törekednek, elszigeteltséget jelent és nem ér fel a szabad nemzetek egyesülésével, amely a dominium-statusban valósul meg legtökéletesebben. A teljes függetlenséget India nem érhetné el békés eszközökkel, és Indiának nincsen fegyveres ereje. Még az engedelmesség békés megtagadása is, amelyet a Gandhi-féle határozat 1930. májusára hirdetett, — ha a kormány nem fogadja el a Congress határozatait — súlyosan károsítja a szegényeket, akiknek földjét és szarvasmarháit le fogják foglalni.

A szatjagraha még akkor is, ha eredményt ér el, rendkívül költséges. A bardolii szatjagraha, amely az adófizetés megtagadása által kivívta igazát, négy hónap alatt 400 ezer pengő értékű kárt okozott. Gandhi mégis bízott abban, hogy egy év leforgása alatt a békés ellenállással meg fogja győzni az angol parlamentet, hogy az indiai önkormányzat (szwarads) India joga. «Megígérem — mondta, — hogy, ha félelem nélkül készek vagytok meghalni, a szwaradsot egy éven belül kivívjuk. De ne féljete a halál árnyékától, ne féljete a lassú haldoklástól, de ma, amikor hazánkban nem bízhatunk fivérünkben, testvérünkben, pártvezéreinkben, amikor nincs becsületünk és amikor minden 24 órában módosítanunk kell szavainkat, ne beszéljünk a teljes függetlenségről.»

A beszéd oly mély hatást tett a Congress tagjaira, hogy óriási szavazattöbbséggel Gandhi dominium-status indítványát fogadták el, de a teljes függetlenség és az angol világbirodalomtól való elszakadás híveit ez a vereség nem bátor-

talánította el, és hangoztatták, hogy Gandhi kompromisszuma csődöt fog mondani. Véleményük szerint a békés ellenállás csak a nemzet húsába vág és nem hatja meg a brit kormányt. Ezek a radikális elemek, akik harciasságukat az európai politika módszeréből kölcsönözték, erőszakos fellépéstől: a tömegek erejétől várták a sikert. Európa világi, a mának élő szelleme hatotta át őket és öntudatlanul is azokkal az eszközökkel akarták szabadságukat kivívni, amelyekkel az imperializmus élt. Gandhinak emelkedett és az eddigi megszokott, elvben egyformán kárhozatos módszertől eltérő és egyedülálló álláspontja éppen azáltal válik az egész emberiség követendő eszményévé, hogy nem a «fogat fogért» évezredek vérével beszennyezett elvét hirdeti, hanem a krisztusi szeretetet akarja megvalósítani, a krisztusi kínszenvedés eltűrésével. Nem arra hivatkozik, ami állati, hanem arra, ami isteni eredetű az emberben. Ha ez a gondolat nem tud diadalt aratni, akkor ne az *eszmét* hibáztassuk, amelyért minden embernek élnie és halnia kellett Sokratestől napjainkig, hanem a politika természetét, amely képtelen volt az emberi életet erkölcsi törvények útján vezetni. Gandhi és minden elődje, aki Isten országát akarta megvalósítani a földön, a vallásos lélek minden rezdületével *hisz* az emberi jóságban.

Az angol parlament nem teljesítette India követelését az önkormányzatra vonatkozólag. Igazsága tudatában Gandhi 1930-ban újra kihirdette a szatjagrahát és elindult híveivel a Golgotára.

Ennek az új Golgotának első állomása a só-mozgalom volt. Gandhi és hívei a békés ellenállás eszközeül a sóadó ellen való tiltakozást választották 1930 nyarán és a monopolizált só helyett maguk készítettek tengeri sót. A kormány eleinte nem vette komolyan a mozgalmat és tűrte a tüntetést, de ezt az indusok gyengeségnek vélték és a mozgalom futótűzként terjedt el s a kormány tekintélyének megvédése céljából kénytelen volt tízezreket letartóztatni. Egész India forrongó hangyabolyhoz hasonlított. Ismét kiújultak az 1919—1920. évi non-cooperation passzív ellenállás tüntetései. Az egyetemi hallgatóim egymás után tüntek el az órákról és beálltak a «picketeer»-ek sorába, akik itálmérések ajtai előtt

agitáltak az alkohol ellen és az angol szövetboltosok előtt földre feküdtek, hogy saját testükkel gátolják meg a vevőket a belépésben és vásárlásban. A békés ellenállás egyik leghatásosabb formája volt az út elállása élő emberjárdával, ifjak és törékeny testű hindu lányok százával feküdtek le az úttestre, hogy az angol kormányhivatalnokokat útjukban megakasszák. Az indiai rendőrség gyakran elvesztette türelmét és békés szándékú tüntető felvonulásokat botokkal vert szét. A nap-nap után ismétlődő rendetlenségek és utcai zavargások felkeltették az indiai alvilág és a kalandortermészetűek nyugtalanságát s az északnyugati határszélen, Peshawar környékén a «vörösinges» mohamedán nationalisták véres összeütközéseket hívtak ki, amelyekbe az angol-indiai katonaságnak is be kellett avatkoznia. A moszlim és hindu ellentét is kiújult. Cawnpore-ban egymást mészárolta a hindu és mohamedán s 1931 nyarán még az eladdig békés Kashmirban is fellázadt a moszlim lakosság hindu hivatalnokai ellen és a gyűlölet azokat látszott igazolni, akik az ördög uralmát erőszakkal akarják megfékezni. India akkori vallásos alkirálya, Lord Irwin, Gandhi idealizmusával szemben tanúsított rokonszenve ellenére is, kénytelen volt a törvények szigorát alkalmazni. Gandhit ismét letartóztatták.

A brit kormány a szocialista Mac-Donald miniszterelnök indítványára 1930 telén tanácskozásra hívta meg India szereplő politikusait Londonba. Ez volt az első kerekasztal-konferencia, amely a Simon-féle jelentés alapján angol és indus politikusok bevonásával új alkotmányt akart adni Indiának. Erre a tanácskozásra a Congress tagjait nem hívták meg, hiszen ezt a testületet a brit kormány nem volt hajlandó hivatalos szervnek elismerni. Ha igaz is, hogy a Congress és tagjai nem a nép választott képviselői — hiszen a nép milliói még nem ébredtek európai értelemben nemzeti öntudatra — és csak a politikai küzdőtéren szereplő indusok gyülekezete, mindenesetre jobban és hűségesebben képviseli a *politizáló* Indiát, mint az indiai kormány által kijelölt delegátusok. Különös volt, hogy az indiai mohamedánok képviseletét a tanácskozáson Aga Khánra, a kisebbségi siiták egyik túlzó

széktájának vallási fejére ruházta a kormány, mivel feltűnően angolbarát. Az indus politikai vezérek tiltakoztak a kerekasztal-konferencia határozmányai ellen s mivel a hindu-moszlim választókerületek kérdésében nem tudtak megegyezni, új tanácskozást kellett egybehívni 1931 őszén.

A békés ellenállás harcosai tízezzrel ültek a börtönben. Fegyenceket voltak kénytelenek szabadon bocsátani, hogy helyet találjanak a politikai foglyok részére. A kormány ostromállapotot hirdetett több kormányzóságban, mert banditák kihasználva a lakosság idegességét, Chittagongban (Kelet-Bengál) kirabolták a fegyverraktárt és megtámadták a helyőrséget. Több politikai gyilkosság is történt. A tömeges letartóztatás azonban nem vezetett célhoz. Ebben a harcban az a szomorú, hogy az ujságolvasó, aki vagy a meztelen tényt, vagy a pártsajtó által kiszínezett hírt olvassa, nem tudja megkülönböztetni, vajjon a letartóztatott önzetlen szabadsághős-e, vagy pedig közönséges gonosztevő. A *szatjagraha* zavarba hozta a kormányt. Földönfekvő emberi testen nem lehet autóval keresztülgázolni, de a jóhiszeműséget kiaknázó megrögzött csaló és szemérmetlen gonosztevő ellen is épp ilyen tehetetlen a jogrend. A *szatjagraha*, Gandhinak Istennel szemben érzett erkölcsös felelősségérzete nélkül pokoli merénylet lenne az emberi jogrend ellen. Ezt az intézményt csak oly kiváltságos szellemek szegezhetik egy önző közígazgatás mellé, mint Gandhi; más kezében, más szellemenben a szent eszményt a sárba rántanák. Ezért veszélyes a *szatjagraha* mint intézményes ellenállás, de mint eszme, az eszme szellemében végrehajtva, a legmagasztosabb és legjogosabb önvédelme az eltiportnak, a meggyalázottnak.

GERMANUS GYULA.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Ötödik közlemény.¹ —

XIII.

— Remélem drágám, — szólott Bennet a feleségéhez, amikor másnap reggelinél ültek — jó ebédet rendeltél mára, mert minden valószínűség szerint rajtunk kívül még egy vendégünk is lesz.

— Kire gondolsz? Tudtommal nem lesz itt senki, ha csak Lucas Charlotte be nem csöppen, neki meg éppen elég jó lesz a mi rendes ebédünk. Odahaza, azt hiszem, nem igen ehetik ilyet.

— Akiről én beszélek, az férfi és idegen.

Bennetné szemei fölragyogtak: — Férfi és idegen! Akkor csak Bingley lehet. Hogy Jane ezt egy árva szóval sem említette! Hogy milyen ravasz vagy! Én igazán rendkívül örülök Bingley úrnak. Jaj Istenem! Ez nagy baj! Ma nem tudok halat kapni. Lydia fiam, húzd meg a csengőt, rögtön beszélnem kell a szakácsnéval.

— Nem Bingley — mondotta a férje. — Egy úr, akit életemben sohasem láttam.

Ez általános meglepetést keltett. És Bennetet mulattatta, hogy felesége és öt leánya egyszerre rohanták meg kérdéseikkel.

Miután egy darabig mulatott kíváncsiságukon, így magyarázta meg a dolgot:

— Körülbelül egy hónapja ezt a levelet kaptam. Két héttel ezelőtt feleltem rája, mert egy kényes kérdésről van szó, amely sürgős figyelmet érdemel. A levél unokaöcsémtől

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677. és 678. számában.

jött, Mr. Collinstól, aki a halálom után úgy tehet ki benne-
teket ebből a házból, ahogy neki jólesik.

— Oh Istenem, — kiáltotta Bennetné — én nem bírom
ezt hallgatni. Kérlek, ne beszélj erről a gyűlöletes emberről!
Van-e szörnyűbb dolog a világon, mint az, hogy saját gyer-
mekeid semmit sem örökölhetnek utánad? Én a te helyed-
ben már okvetlenül megpróbáltam volna, hogy így vagy
amúgy, segítsek ezen a bajon.

Jane és Eliza meg akarták magyarázni anyjuknak,
miben áll az, hogy csak a fiutódok örökölhetnek. Ezt már
azelőtt is gyakran megpróbálták, de a kérdés annyira meg-
haladta Bennetné értelmi képességeit, hogy tovább is keser-
ves gúnnyal emlegette, milyen kegyetlen dolog elvenni egy
jóságot egy ötleányos családtól s odaadni egy embernek,
akihez senkinek semmi köze.

— Mindenesetre nagyon gonosz dolog, — mondotta
Bennet — és Mr. Collinsról le nem lehet mosni azt a vétkét,
hogy ő öröklí Longbournt. De ha meghallgatod levelét,
talán egy kissé le fogsz csillapodni, mert amit ír, nagyon
rendes dolog.

— Nem, én semmiesetre sem fogok lecsillapodni; már
az is szentelenség, hogy írni mert neked, és nagyon kétszínű
dolog. Gyűlölöm az ilyen álbarátokat. Miért nem folytatja
a pörlekedést, amit valamikor az apja kezdett veled?

— Azért nem, mert úgy látszik, hogy fiúi szívében
éppen e miatt bizonyos kételyek támadtak, amint hallani
fogod.

Hunsford, Westerham mellett, Kentben,
október 15-én.

Kedves Uram, a vizály, mely megboldogult drága
atyám és Uraságod között fennállott, engem mindenkor
nyugtalanossággal töltött el, és mióta a balsors megfosztott
atyámtól, vajmi gyakran óhajtottam, bár behegeszthetném
e régi sebet. De ezideig visszatartottak saját kételyeim;
attól féltem, nem követek-e el tiszteletlenséget a drága
halott emléke iránt, ha barátságot vállalok azokkal, akikkel
ő sohasem akart megegyezni. — No látod, feleség! — De

most már véglegesen döntöttem e kérdést illetőleg, mert húsvétkor fölszenteltek s oly szerencsés voltam, hogy elnyerhettem Lady Catherine de Bourghnak, Sir Lewis Bourgh kiváló és tiszteletreméltó özvegyének pártfogását, akinek jósága és kegyessége folytán nekem jutott e kerület jövedelmező lelkészi állása, ahol legfőbb törekvésem leendő, hogy hálával és tisztelettel viseltessek Ő Lady-sége iránt s mindenkor készséggel lássam el hivatali tisztemet és kötelmeimet, amelyeket az Anglikán Egyház elém szab. De mint lelkész ezenfölül kötelességemnek érzem, hogy előmozdítsam és megalapozzam a béke áldásait mindazokban a családokban, melyekre befolyást gyakorolhatok, s éppen ezért hízelgek magamnak azzal, hogy jóakaratomnak jelen megnyilatkozását fölöttébb óhajtanónak fogja ítélni, hogy legközelebbre tervezett látogatásomat a lekötött longbourni jószágon nem fogja rossz néven venni, valamint az általam felkínált olajágot sem fogja visszautasítani. Rám nézve fájdalommas a tudat, hogy akaratlanul eszköze lettem a sérelemnek, mely kedves leányait érte, engedje meg, hogy ezért bocsánatot kérjek, s legyen meggyőződve abbeli készségről, hogy őket e részben minden lehető módon kárpótoljam; de erről majd később. Ha nincs kifogása az ellen, hogy házában vendégül lásson, szerencsémnek fogom tartani, és hétfőn, vagyis november 18-án, délután négy órakor meg fogok érkezni, hogy a rákövetkező hét szombatjáig igénybe vegyem szíves vendégszeretetét, amit minden alkalmatlanság nélkül tehetek, mert Lady Catherine nemhogy helyteleniténé távolléteimet, sőt ő inkább arról is gondoskodott, hogy egy lelkész-társam azalatt ellássa napi teendőimet. Kedves uram, tiszteletteljesen üdvözölve nejét és leányait, maradtam a legjobb baráti kívánságokkal

William Collins.

— Tehát négy órára várhatjuk ezt a békeszerző gentle-mant — mondotta Bennet úr, miközben összehajtotta a levelet. — Szavamra mondom, lelkiismeretes és udvarias fiatalembernek látszik, s a vele való ismeretség talán hasznunkra lesz, kivált ha Lady Catherine megengedi, hogy újra eljőjön hozzánk.

— Amit a leányokról mond, egészen okos dolog, s ha kárpótolni akarja őket, én igazán nem fogom lebeszélni.

— Ámbár nehéz kitalálni, — mondotta Jane — mi módon akar kárpótolni bennünket, már az is, hogy mondja, mindenesetre javára írandó.

Elizát különösen az hatotta meg, hogy olyan hódolattal viseltetik Lady Catherine iránt, s hogy a legjobb szívvvel hajlandó híveit megkeresztelni, összeadni és eltemetni, valahányszor a szükség úgy kívánja.

— Furcsa ember lehet — mondotta. — Nem tudok kiokosodni belőle. Olyan fellengős a stílusa. S mi az értelme annak, hogy bocsánatot kér, amiért legközelebb idejön a birtokra? Nem tehetjük föl róla, hogy segíteni akar rajtunk. Mondja, papa, lehet ez okos ember?

— Nem, fiam, én legalább nem hiszem. Sőt erős a gyanúm, hogy nagyon ostoba. Ez a levél az önteltségnek és a megalázkodásnak olyan keveréke, amely sokat ígér. Alig várom, hogy lássam.

— Ami az irályát illeti, a levélben nincs hiba. Az olajág eszméje talán nem egészen új, de azt hiszem, jól van alkalmazva, — mondotta Mary.

Catherine és Lydia szemében sem a levél nem volt érdekes, sem az írója. Szinte lehetetlennek látszott, hogy unokabátyjuk piros kabátban érkezzék meg, már pedig ők már hetek óta nem élvezték más színbe öltözött férfi társaságát. Ami az anyjukat illeti, Collins tiszteletes levele nagyban csökkentette bosszúságát, s a látogatás elé olyan lelki nyugalommal nézett, amely meglepte férjét és a leányokat.

Collins pontosan érkezett meg, s az egész család nagyon barátságosan fogadta. Bennet úr most is keveset szólt, de a hölgyek annál beszédesebbek voltak; a tiszteletes urat biztatták is, hogy beszéljen, viszont természetből fogva sem volt szófukar. Lomha tekintetű, huszónöt éves, nagy darab fiatalember volt. Mindig komoly és ünnepies arccal járt s kimérten, szertartásosan viselkedett. Alig ült le náluk, már dicsérni kezdte Bennetnének mind az öt leányát; már sokat hallott szépségükről, de ebben az esetben a dicséretnek a valóság mögött maradtak; hozzátette, hogy a kellő időben

valamennyien igen jól fognak férjhezmenni. Ez a kijelentése nem minden részről talált helyeslésre, de Mrs. Bennet, akinek a bókok ellen sohasem volt kifogása, rögtön ráfelelte:

— Ön igazán nagyon jó és én szívemből kívánom, hogy igaza legyen, mert különben semmijük sem lesz. A dolgokat olyan furcsán rendezték el.

— Ön talán arra gondol, hogy Longbourn kötött birtok?

— Bizony, tiszteletes úr, arra gondolok. És önnek is meg kell vallania, hogy szegény leányaimra nézve nagyon súlyos dolog. Nem mintha önt hibáztatnám érte, mert hiszen tudom, hogy ebben a világban az ilyesmi a véletlentől függ. Az ilyen kötött birtoknál sohasem tudhatja az ember, hogy végül mi fog történni.

— Higgyc el, madame, én nagyon átérzem szép unokahúgaim nehéz helyzetét, sokat is tudnék mondani e tárgyról, de óvakodnom kell attól, hogy vakmerőnek vagy meggondolatlanoknak tartsanak. Biztosíthatom azonban az ifjú hölgyeket, hogy úgy jöttem ide, mint őszinte bámulójuk. E pillanatban nem akarok többet mondani, de talán, ha majd jobban összeismerkedtünk.

Nem folytathatta, mert ebédhez hívták őket. A leányok egymásra mosolyogtak. Collins tiszteletes nem csupán nekik volt őszinte bámulójuk. Megnézte és földicsérte a hallt, az ebédlőt és az egész berendezést, és Bennetnének jól is esett volna, hogy minden annyira tetszik neki, ha nem gyötri az a gyanú, hogy Collins már mindent úgy dicsér, mint a saját tulajdonát. Az ebédet is nagyon magasztalta s tudni szerette volna, hogy szép unokahúgai közül ki főz ilyen remekül. De itt már rendreutasította Bennetné, aki egy kissé csípős hangon biztosította őt arról, hogy leányainak semmi dolguk a konyhában s helyzetük megengedi, hogy jó szakácsnét tarthassanak. Collins bocsánatot kért a sértő föltevésért, mire Bennetné szelídebb hangon kijelentette, hogy nem történt sértés; de azért Collins negyedórán keresztül folytatta a bocsánatkérést.

XIV.

Ebéd közben Bennet úr alig szólt, de miután a személyzet visszayonult, elérkezettnek látta a pillanatot a vendégével való beszélgetésre s olyan tárgyat pendített meg, hogy Collinsnak alkalmá legyen tündökölni. Azzal kezdte hát, hogy Collins, úgy látszik, nagyon szerencsésnek érzi magát Lady Catherine de Bourgh szolgálatában, aki nyilvánvalóan megteszi minden kívánságát és gondoskodik a kényelméről. Bennet úr nem választhatott volna jobb témát. Collins valóságos ékesszólással magasztalta a Ladyt. Egész viselkedése a szokottnál is ünnepélyesebb lett és fontoskodva és nagyképűen nyilatkoztatta ki, hogy soha életében nem találkozott még előkelő személlyel, aki olyan nyájasan és olyan leereszkedő módon viselkedett volna, mint Lady Catherine ő iránta. Lady Catherine a legkedvesebben és legkegyesebben méltányolta mind a két prédikációját, mert eddig már két ízben érte őt a szerencse, hogy a Lady előtt prédikálhatott. Már kétszer hívta őt ebédre is Rosingsba s előtte való szombatn izent érte, hogy negyedik legyen a kártyázásnál. Tudja, hogy sokan kevélynek tartják Lady Catherine-t, de ő soha mást, mint kedvességet nem tapasztalt a Lady részéről. Már úgy is beszélt ő hozzá, mint bármely más úriemberhez ; a legcsekélyebb kifogása sem volt az ellen, hogy Collins a környék családjaival érintkezzék, vagy hogy időnként egy-két hétre szabadságot vegyen s meglátogassa rokonait. Sőt odáig ereszkedett le, hogy azt tanácsolta neki, házasodjék meg mennél előbb, föltéve, hogy illő feleséget választ ; egyízben meg is látogatta őt a szerény paplakban s méltányolta az összes változtatásokat, amelyek éppen soron voltak, sőt ő maga is ajánlott egyet-mást, például, hogy bizonyos polcokat az emeleten kell elhelyezni.

— Ez igazán szép és kedves volt tőle, — mondotta Bennetné — úgy látszik, hogy nagyon kellemes asszony. Kár, hogy a nagyúri nők általában nem ilyenek. És közel lakik önhöz, Sir?

— A kertet, amelyben az én szerény hajlékom áll,

mindössze is egy ösvény választja el Rosings Parktól, Ő Lady-ségének a kastélyától.

— Nem azt mondotta róla, hogy özvegy? És van családja?

— Egyetlen leánya van, aki Rosingsnak és nagyon kiterjedt birtokoknak örökösnoje.

— Ah! — kiáltotta Bennetné — ezt kevés leány mondhatja el magáról. És milyen a fiatal hölgy? Szép?

— A legbájosabb ifjú teremtés. Lady Catherine maga mondja, hogy igazi szépség dolgában Miss de Bourgh nagyon túltesz a legszebb hölgyeken is, mert vonásaiban visszatükröződik előkelő származása. Fájdalom, sokat betegeskedik, ami gátolta őt abban, hogy minden téren kiművelje magát, amit különben semmiesetre sem mulasztott volna el, amint ezt attól a hölgytől hallottam, aki nevelésével volt megbízva s aki még most is náluk lakik. De végtelenül nyájas és leereszkedő, s kis phaëtonja és ponnylovai gyakran állanak meg szerény hajlékom előtt.

— Bemutatták már az udvarnál? Nem emlékszem, hogy láttam volna a nevét a megjelent hölgyek névsorában.

— Egészségi állapota, sajnos, nem engedi, hogy Londonban éljen; és ez a körülmény, amint én magam is kijelentettem egyszer Lady Catherine előtt, a brit udvart megfosztja legragyogóbb ékességétől. Ő Ladységének tetszett ez a gondolatom, s képzelheti ön, milyen boldog vagyok, valahányszor csak alkalmam nyílik megörvendeztetni őt egy-egy finom bókkal, amelyek iránt a hölgyek mindig oly fogékonnyak. Több ízben szóvá tettem Lady Catherine előtt, hogy az ő elragadó leánya olyan, mint egy született hercegkisasszony és nincs az a magas rang, amely őt emelhetné s amelynek ne ő adna díszet. Ezek azok az apró dolgok, amelyeket Ő Ladysége örömmel hall, s ez részemről olyan figyelem, amely, úgy érzem, különösen kötelező rám nézve.

— Nagyon helyes, amit mond, — felelte Bennet — és szerencsére van tehetsége ahhoz, hogy tapintatosan hízelegjen. Szabad-e megkérdezni, vajjon ezeket a figyelmes ötleteket a pillanat sugallja, vagy előzetes megfontolásból erednek?

— Főképp abból, hogy bizonyos időben mi történik, s

ámbar néha azzal szórakozom, hogy kigondolok és összeállítok finom kis bókokat, amelyeket alkalomadtán felhasználok, de lehetőleg úgy adom őket elő, mintha rögtönzések volnának.

Bennet úr teljesen elérte, amit akart. Unokaöccse olyan ostoba volt, amilyennek remélte ; a legélénkebb örömmel leste minden szavát, de ugyanakkor a végletekig megőrizte önuralmát, s kivéve, hogy egyszer rámosolygott Elizára, gyönyörűségét nem óhajtotta mással is megosztani.

De amikor a teázásra került a sor, Bennet úr mégis megelégtelte a dolgot, örült, hogy vendégét visszavihette a szalónba, s tea után fölszólította, hogy olvasson fel valamit a hölgyeknek. Collins szívesen ráállott s odaadták neki a könyvet ; de mihelyt a kezébe vette (minden jel arra vallott, hogy kölcsönkönyvtárból való), hátrahőkölt és bocsánatot kérve kijelentette, hogy ő sohasem olvas regényt. Kitty rámeredt és Lydia felkiáltott. Más könyveket is hoztak elő s némi gondolkozás után kiválasztotta Fordyce prédikációit. Alig nyitotta ki a könyvet, Lydia már ásított, s alig olvasott fel három lapot, egyhangúan és ünnepélyesen, amikor Lydia közbevágott :

— Tudja-e mama, hogy Philips bácsi elküldi Richardot és hogy Richard akkor Forster ezredeshez fog beállani? Maga a néni mondta szombaton. Holnap átmegegyek Merytonba, hogy többet halljak, s megkérdem, hogy Mr. Denny mikor jön vissza Londonból.

A két idősebb testvér rászólt Lydiára, hogy fogja be a száját ; de Mr. Collins, mélyen megbántva, félretolta könyvét és így szólt :

— Gyakran vettem észre, hogy a komoly jellegű könyvek mily kevésbé érdeklik az ifjú hölgyeket, jöllehet, csakis az ő érdekükben vannak írva. Őszintén szólva, meg vagyok döbbenne, mert semmisen lehet oly előnyös rájuk nézve, mint az ilyen okulás. De nem szándékozom ifjú unokahúgomat tovább terhelni.

Aztán Bennet úrhoz fordult, akinek följánlotta, hogy kockázzanak. Bennet úr elfogadta a kihívást azzal a megjegyzéssel, hogy nagyon okos dolog átengedni a leányokat

a maguk sekély szórakozásának. Bennetné és a leányok mind mentegetőztek Lydia illetlen viselkedése miatt s fogadkoztak, hogy nem fog megisméltódni a dolog, csak vegye föl újra a könyvét. De Collins, miután biztosította őket, hogy nem haragszik ifjú unokahúgára és hogy sohasem fogja sértésnek érezni, ami történt, Bennet úrral átült egy másik asztalhoz s hozzákészülődött a kockajátékhoz.

XV.

Mr. Collins nem volt okos ember és természeti fogyatkozásait a jó társaság és a jónevelés sem nagyon enyhíthette, mert életének javarészét egy műveletlen és zsugori apa oldalán töltötte; és ámbár egyetemre is járt, épp hogy elvégezte a kötelező féléveket, de nem köthetett hasznos ismeretségeket. Apja mellett olyan alárendelt helyzetben volt, hogy egészen megalázkodóvá lett, amit később nagyon ellensúlyozott önteltsége, amely következménye volt szellemi korlátoztságának, magányos életmódjának s annak is, hogy korán és váratlanul jó állásba került. Egy szerencsés véletlen folytán akkor ajánlták őt Lady Catherine de Bourghnak, amikor Hunsfordban megüresedett a lelkészi stallum; a nagy tisztelet, amely eltöltötte őt a magasrangúak iránt, a nagy respektus, melyet kegyúrnője iránt érzett, saját magáról, papi tekintélyéről és lelkészi jogairól táplált jó véleménye, a büszkeségnek és a szolgálalelkűségnek, az önteltségnek és az alázatosságának a keverékét hozta ki belőle.

Mint hogy szép háza volt és elegendő jövedelme, házassodni akart; a longbourni családdal való kibékülés mögött feleségszerzés szándéka lappangott, mert az öt leány közül szándékozott választani, föltéve, hogy csakugyan oly szépek és kedvesek, ahogy hallomás után hihette. Így akarta ő megengesztelni és kárpótolni a leányokat apjuk veszendő birtokáért, s ezt a tervét kitűnőnek, illőnek és előnyösnek, véghetetlenül nagylelkűnek s a maga részéről önzetlennek ítélte.

S miután látta őket, nem másította meg a tervét. Jane bájos arca megerősítette őt szándékában s megszilárdította

abbeli szigorú felfogásában, hogy a legidősebbet illeti meg az elsőség. Első este Jane volt az ő kiszemelt menyasszonya ; de másnap reggel megtörtént a csere ; egy negyedórai tété-à-tété Bennetnével, reggeli előtt, részéről azzal kezdődött, hogy leírta a lelkészlakot s igen természetes módon azzal a vallomással folytatódott, hogy Longbournban reméli föltalálhatni az ő házának úrnőjét, Bennetné részéről viszont nyájas mosolyok és általános bátorítások során azzal végződött, hogy Jane-ről, akire Collins szavai vonatkoztak, aligha lehet szó. Ifjabb leányait illetőleg nem mondhat semmit, határozott választ nem adhat, de ott nincs tudomása régibb jogokról ; viszont legidősebb leányára nézve kötelessége figyelmeztetni a tiszteletes urat, hogy minden valószínűség szerint már legközelebb eljegyzi magát.

Mr. Collinsnak mindössze is át kellett térnie Jane-ről Elizára, — ami elég hamar megtörtént — azalatt, amíg Mrs. Bennet a tűzbe bámult. Eliza szépségben, korban is legközelebb állott Jane-hez, tehát csak ő következhett utána.

Bennetné rögtön elkönyvelte a célzást. Már két leányát látta főköető alatt, s a férfi, akiről még előtte való nap hallani sem akart, egyszerre nagy kegybe jutott nála.

Lydia nem feledkezett meg arról, hogy Merytonba akart menni s Maryt kivéve a többiek mind hajlandók voltak a sétára ; Bennet úr fölkérte Collinst, hogy kísérje el a leányokat, mert már le akarta őt rázni s egyedül akart lenni a könyvtárában, ahová reggeli végeztével Collins utána jött, s bár látszólag belemerült egy nagy foliánsba, tulajdonképpen Bennet úrhoz beszélt, akinek rövid megszakításokkal szintén előadta a hunsfordi lelkészlakot, kerttel együtt. Bennet urat ezzel végleg kihozta a sodrából. Bennet úr a könyvtárában mindig élvezhette a magányt és a csöndet, s ámbár, mint ő maga mondotta Elizának, minden más szobában el volt készülve arra, hogy bolondságot és elbizakodottságot lásson, a könyvtárszobában mindig biztonságban érezhette magát ; ennél fogva mohó udvariassággal sürgette Collinst, hogy kísérje el a leányokat sétájukra. És minthogy Collins jobb gyalogló volt, mint könyvolvasó, nagyon megörült, amikor becsukhatta a nagy könyvet és elindulhatott.

Merytonig az idő azzal telt, hogy Collins nagyhangú semmiségeket mondott, amelyeket a leányok udvariasságból helyeseltek. Merytonban a legifjabb testvérek már ügyet sem vetettek Collinsra. Az utcán mindjárt a tisztok után kezdtek nézelődni s legfeljebb egy szép kalap vagy egy új szövet állította meg őket, amit egy kirakatban láttak.

De az összes leányok figyelmét csakhamar magára vonta egy nagyon úri külsejű fiatalember, akit még sohasem láttak, s aki az utca túlsó oldalán sétált egy tiszttel. Maga a tiszt az a bizonyos Mr. Denny volt, akinek Londonból való visszatérése iránt Lydia annyira érdeklődött s aki meghajolt feléjük, ahogy elhaladtak. Mindegyiküknek nagyon feltűnt az idegen s találgatták, hogy ki lehet. Lydia és Kitty föltették magukban, hogyha csak lehet, megtudják, s azzal az ürüggyel, hogy az átellenben levő boltban van dolguk, átmentek az utca másik oldalára és szerencsére éppen akkor léptek a gyalogjáróra, amikor a két úr, aki visszafordult volt, szintén éppen odaért. Mr. Denny rögtön megszólította őket s engedelmet kért, hogy bemutathassa barátját, Mr. Wickhamet, aki egy nappal előbb érkezett Londonból, vele együtt, s akiről boldogan jelentheti, hogy az ő ezredükhöz nevezték ki. Ez igaz is lehetett, mert a fiatalembernek még csak az egyenruha kellett, hogy végkép ellenállhatatlan lehessen. Megjelenése igazán szerencsés volt; gyönyörű arc, pompás termet, kellemes modor, együtt volt benne minden, ami a szépségnek java. Rögtön a bemutatás után roppant élénken és szaporán kezdett társalogni és magatartása kifogástalan volt és igazán szerény; az egész társaság még ott állt, a legkellemesebb társalgás folyt köztük, amikor lódobogást hallottak. Darcy és Bingley jöttek nyargalva az utcán lefelé. Amikor a csoportban felismerték a két leányt, egyenesen hozzájuk lovagoltak és a szokott udvariassággal szólították meg őket. Bingley volt az előadó és Bennet Jane a napirend. Bingley — ahogy mondotta — éppen Longbournba készült, hogy tudakozódjék Jane állapota felől, amit Darcy egy fejbólintással bizonyított. Már éppen el akarta határozni, hogy nem fog ránézni Elizára, amikor egyszerre megakadt a szeme az idegen tisztten. Eliza vélet-

lenül éppen odanézett s nagy meglepetéssel látta, hogy a találkozás pillanatában mind a két fiatalembernek elváltozik a színe: az egyik elfehéredett, a másik elvörösödött. Pár pillanat után Wickham a kalapjához nyúlt s Darcy kelletlenül viszonzta a köszöntést. Vajjon mit jelenthetett ez? Lehetetlen volt elképzelni. És lehetetlen volt nem érdeklődni az oka iránt.

A következő pillanatban Bingley úr, aki úgy látszik, nem vette észre, hogy mi történt, búcsút vett a társaságtól s barátjával együtt ellovagolt.

Mr. Denny és Mr. Wickham a Philips-ház kapujáig kísérték a hölgyeket, aztán meghajoltak és hiába próbálta őket Lydia betessékelni a házba, még az sem használt, hogy Philipsné kitárta a nappali ablakát s hangos szóval segítkezett az unokahúgának.

Philipsné mindig örömmel látta unokahúgait, s a két legidősebbet, akik egy darabig távol voltak, különös szíves-séggel fogadta. De nagy meglepetésének adott kifejezést, hogy oly hirtelen jöttek haza, s minthogy nem saját hintájuk hozta őket, nem is tudna a dologról, ha véletlenül nem találkozott volna Jones úr inasával az utcán. aki elmondta neki, hogy már nem küldenek több orvosságot Netherfieldbe, mert a Bennet-kisasszonyok már eljöttek onnan, — amikor kénytelen volt Collinsot üdvözölni, akit Jane ebben a pillanatban mutatott be neki. Philipsné a lehető legudvariasabban fogadta Collinsot, amit ő még udvariasabban viszonzott, bocsánatot kért, hogy bár eddig nem ismerte Philipséket, ámbár rája nézve csak hízelgő ez az ismeretség, mégis betolakodott hozzájuk, de szolgáljon mentségül az a körülmény, hogy rokona az ifjú hölgyeknek, akik őt most bemutatták. Philipsnét tisztelettel töltötte el ez a végtelenül úri modor. De alig foglalkozhatott még az egyik idegennel, amikor unokahúgai nagy kiabálással kezdtek kérdezősködni a másik iránt, akiről csak annyit tudott mondani nekik, amennyit már ők maguk is tudtak, hogy Mr. Denny hozta őt el Londonból, s hogy X-shirebe nevezik ki hadnaggyá. Philipsné is látta őt, amint egy óra óta föl s alá sétált az utcán, s ha Mr. Wickham történetesen megjelenik, Kitty és

Lydia tovább nézték volna az ablakból, de szerencsétlenségükre csak néhány tiszt sétált el a ház előtt, akik az idegennel szemben már csak «buta és kellemetlen alakok» voltak. Egy páran közülök másnap ebédre voltak hivatalosak Philipsékhez, s néniük megígérte a leányoknak, hogy a bácsi elmegy Mr. Wickhamhez és őt is meghívja, ha a család is átjön estére Longbournból. Ebben megállapodtak s Philipsné nagyon kellemes és mulatságos lottójátékot helyezett kilátásba s utána egy kis meleg vacsorát. Ez nagy örömet keltett a leányokban s mind jókedvűen búcsúztak egymástól. Collins még a küszöbön is bocsánatot kért, Philipsné pedig törhetetlen udvariassággal biztosította, hogy nincs erre semmi szükség.

Hazamenet Eliza elmondta Jane-nek, mi történt az ő szemeláttára a két úr között; Jane akármelyiket megvédte volna, ha nem lett volna igazuk, de így viselkedésüket éppoly kevésbé tudta megmagyarázni, mint a húga.

Miután hazaértek, Collins úr nagyon hálálkodott Bennetnének Philipsné udvarias és kedves viselkedéséért. Kijelentette, hogy Lady Catherine-t és leányát kivéve, sohasem látott előkelőbb úriasszonyt; mert nemcsak hogy végtelenül nyájasan fogadta, de külön is meghívta holnap estére, bár eddig ő teljesen ismeretlen volt Philipsék előtt. Nyilván a Bennetekkel való rokonságnak is van ebben része, de ennyi figyelmességet ő még soha senki részéről sem tapasztalt.

A RENGETEGBEN.¹

A havas védte, az erdő takarta,
Virághalomban megérett az alma.
S ki részes voltam tegnap a szüretben,
Ma fölhajnalló párás tűz-elemben
Tartok haza a rengetegen át.
Lelkembe' viszem ezt a szép csodát,
Mit ma is látok : garmadákba rakva
Hogy' pirul föl, hogy' mosolyog az alma.
A hajnalpírban rózsás hómezőkre
Ereszkedem . . . A fák közé betörve,
Űzik az árnyat a sugárnyilak,
S én elhagytam a jólismert utat ;

¹ Bárd Miklósnak ez a verse sok-sok évvel ezelőtti élmény. A költő a havas aljáról, hol almaszüreten volt, kora reggel gyalog-szerrel indult haza Turja-Remetére, a rengetegen át. Útjában fölvert egy nemes nyestet, utána eredt, elkapta a vadász-szenvedély, mire ráeszmélt, hogy letért a jól ismert útról, már nem tudta, merre jár, eltévedt. Az erdős ungi hegyek alakulatai megtévesztők, a legmagasabb fáról sem lát az ember mást, mint végtelen erdőséget, váltakozó hegy-völgyet, szakadékokat. Akkoriban két suhanc gyereket nyelt el az erdő, kik eltévedve, nem leltek utat és éhen vesztek. Egész napi bolyongás után, csüggedten, reménytelenül, halálra szántan roskadt le a költő egy kidőlt fa törzsére. Az idegkimerülés következtében trance-szerű álom lepte meg, melyből egy ismert hangra, régen meghalt édesanyja szavára riadt fel. Szinte önkivületben talpra ugrott s azt hitte, csodát lát. A gyérülő fák lombkoronái esti pírban égtek, s előtte egy szarvastehén loholt az esti itatóra. Ahol állat jár, ahol nap éri az erdő lombját, ott már kifelé visz az út, ott már vége a rengetegnek. A szarvas nyomában indulva, a költő csakhamar kijutott az erdő szélére, honnét ujjongó lélekkel pillantotta meg az Ung vizét, mely szabadulást jelentett.

Egy nemes nyest becsalt a rengetegbe,
 S mire lehült a hajsza szenvedelme,
 Már nem tudtam, hogy hol vagyok. —
 Megzavarodtam . . . Félelmes dolog
 E lombkietlen . . . Vezető se merne
 Útról letérni e vad rengetegbe',
 Mely négy megyét övez mint lombhatár.
 Vissza az útra! . . . aki nem madár
 S beléje téved, — elnyeli a mély.

Törtetve jön rám hegy, völgy, meredély,
 Mely megziháltat, s előbb föl se tűnt. —
 Amíg a nyest fölverve menekült,
 Én mást se láttam, csak a nyestet, —
 Most itt állok, mint megtévesztett,
 És rádöbbenek : eltévedtem.
 A tudat futva borzong át a lelken,
 Hatása szinte eldermesztő.
 Két suhancot nyelt be nemrég az erdő,
 Kopók találtak rájuk az avarba';
 Megborzongat az éhenholtak arca,
 Magamfeledve rajtuk képedek.
 Ki vagyok én!? . . . Egy póruljárt gyerek?
 Ki fülönfogva szinte odahal,
 Kinek a végzet gonoszat sugal
 A csínytevésben tévesztett uton?
 S e pillanatban megtudom,
 Ki vagyok én : — az ember, aki fél.
 Kihúszom magam s riadozva kél
 A keserű dac : nem hagyom magam!
 Ha rengeteg is, nem határtalan ;
 A megriasztott lélek szóho' jut.
 Azért se félek! . . . Nyeljen el, ha tud!
 És nekivágok. —

Zúg az ős avar,
 Csörtető léptem amit fölkarvar,
 Benn csetlem-botlom térdig . . . Csak előre!
 A szakadékon át fel a tetőre,

Csak egy irányt, — csak egyenest,
Mentem a bőröm, mint a nyest,
Nem engedek a csontkezű vadásznak.

A mozgó filmen fest így a vadászat :
Suhan a kép, — az erdő lábra kap,
Egy villanás s ahol ni! . . . ott a vad!
Nyomában hajszás képzelt rémek
Szorítják mind beljebb a mélynek,
Zilált futásban vele tart a táj,
A fák közt nehéz fojtó köd szítál,
Száguld a bükk, zihál a verseny,
De nem marad az egyenesben,
A tova villant képek csalnak,
Vész az irány, — jaj itt a vadnak!
Ez a nemes nyest nem fog menekülni.

Zihálok, ajkam gőzt, párát lököd ki,
Megülök hát egy korhadt bükkfa-törzsön,
S míg éledez a csüggedt életösztön,
Beleborongok a nagy rengetegbe.
Az élet tagadása hallgat benne,
Az ág nem rezdül, lomb nem imbolyog,
Az átfutó ér fut, de nem locsog,
Madár nem szállja, — vad nem járja ;
Élet nyüzsg az Óceánba',
Ezt nem lakják, csak képzelt rémek. —
El tőlem, kiaszott suhanc legények!
Aki avar, maradjon az avarba
Megbújva! . . . nyakig betakarva
S ne vackolódjon. —

Nincs közöm velük!

Rám meredez apadt szemük,
Lombot legelnek kínban égve,
Kivicsorít foguk fehérje
És rágnak . . .

El innen tovább! . . .

Nem tűrhetem e korhadt bükk szagát,

El tőlem, kiaszott legények!
 Hiába van mesterkedéstek,
 Én nem fogok lombot legelni,
 Vergődni, kínban elepedni
 S avarba dőlni megaszottan. —
 Nekem fiaim vannak, . . . asszonyom van,
 S egy dalom, mely még nincsen eldalolva, —
 Hajtok, — röpít a vonzások hatalma,
 Én kitalálok! . . .

Zúg az ős avar,
 Csörtető léptem amit fölkaivar ;
 Téveszt az erdő, képet váltva,
 Csal szakadékból ingoványba ;
 Süppedek, meg-meginogok.
 Botlom, az iszalag : hurok,
 A nád belém metsz s alá folyva
 Véres csík kígyózik nyomomba,
 És fölrémlik mint gonosz álom :
 Hogy én itt körben karikázom,
 S utamat úgy állják a fák,
 Mint felsorakozott katonák
 Egy szökevénynek . . .

Nincsen hűség!
 A gondolatom szilaj keserűség,
 Amit feléjük küldök :
 Ti gyertyánok, ti bükkök!
 Rosszul fizet az én erdőszerelmem ;
 Mely átok késztet elveszejtني engem,
 Ti útonállók!?! . . .

Az idő siet,
 Az órák rég elhagyta a deket,
 Hát nincs időm kétségbe esni. —
 Gyötrődöm, . . . kínom lelki, testi,
 Amilyen nincs az infernóba',
 S bár testem, lelkem lankadóba',
 Nem lázadok. —

Hitben neveltek,
 S ha szilaj, dacos volt a gyermek,

És csapongók az ifjú szenvedélyi,
 Megigazulva él a férfi ;
 Hát nem lehet, hogy itt hagyjon magamra
 E halálos nagy hangtalanba'
 A Gondviselés . . .

Hitet vallok,
 Csitt, riadozó belső hangok!
 Nem lázad az, ki hittel telve
 Kapaszkodik a kegyelembe,
 Mely isteni . . .

Ez is az Ő világa . . .

De a halál kiárendálta
 S itt vadászgat eltévedt emberekre.
 Csak ez a bódult szédelgés ne lenne,
 Nem ingana az akaraterő ;
 De nehezül a levegő,
 Mellemre fekszik, fáraszt, ernyeszt,
 Úgy érzem, egyre nehezebb lesz,
 Mert nincs szele, nincs vihara,
 Benn füled millió ártó csira,
 Nincs fürgeteg, mely ezt tisztára söpri!
 Fuldoklom, — sejtés kezd gyötörni,
 Hogy szemközt futok a halálnak . . .
 Neki iramlom, — meg-megállok,
 Kiver a víz . . . Nem értem ezt a dolgot!
 Hol láttam én e törpe nyír-csoportot?
 S e barna szilt, mely gyökérben lazulva
 A pillanatot várja, hogy zuhanna,
 A rőt avarba végig nyujtva testét?
 Megdidergek, . . . fagyaszt az ismeretség :
 E bükkös hegyhát, szűkös völgytorok,
 E futó ér, mely fut, de nem locsog,
 Mind erdőkép, . . . merő sivárság,
 Színben : halódó zöldek, — sárgák,
 Megannyi giccsek . . .

Émelyt érezek ;
 Itt embert űzött meg a végezet,

Ki a mély árnyban megpihenve,
 Magát egy percre kilihegte,
 Jött-ment, s utána azon friss a nyom. —
 Végigsimítom homlokom,
 Most már tudom, hogy magam jártam erre,
 S hogy nagyobb, mint az ég kegyelme,
 A rengetegnek tévesztő hatalma.
 Végem van! . . . Állok vérbefagyva
 S a mélybe szédült gondolat világán
 Végig cikáz egy futó villám,
 Az agyongyötört lélek lázad,
 S a férfi elbusult dacának
 Ád szót, forrongó szilaj ihletet :
 Végzet! . . . elér-e ez az izenet?
 Egy java élet pusztul itt az aljba',
 Letörtem, — be vagyok falazva,
 De mi letört, a gyengébb rész : a test,
 Ez összeomlik, mint a rongy, ha veszt,
 De nem a lélek! — —

Dacolok veled,
 Kijátszom kegyetlen végzésedet,
 S az éhhalásból nem lesz semmi . . . !
 Hát nem fogok lombot legelni,
 Kínomba' nem vicsorgatok :
 Ha halni kell, hát meghalok ;
 De bennem az Úr képemását,
 Lényemnek isteni vonását
 Nem engedem rémmé aszalni.
 Van mód a hóhérrel dacolni :
 Te hoztad a végzést e pörbe
 S én kijátszlak, golyóra töltve
 E vont csövűt . . . —

Nem, . . . nem birom tovább!

Roskad a test, az agy zilált ;
 Úgy rémlik, itt pihentem reggel,
 S most rothadékon, puffadt testtel
 Egy szalamander lebzsel itt,
 Hozzá ütök, mert undorít

Az ormon minden ég, ragyog,
S én hálálkodom : Szűz anyám!
Ki könyörültél az anyán,
S át poklok völgyén, bükk-kietlenen
Vezetőt küldtél énnekem :
A lázongó, nézd, leborulva
Itt térdel a hulló avarba',
S ez est tüzében, mely már éjbe vesz,
Feléd esengve esedez :
Mennybéli jószág, örök irgalom!
Ki nem hagyta ott veszni az uton,
Ki tudod, milyen mély az erdő,
A mélye milyen megtévesztő,
Vigyázz a sok vásott gyerekre,
Ki eltéved a rengetegbe',
Oh csillagkoronás Miasszonyunk! . . .

A völgyből ide csillan rám az Ung.

BÁRD MIKLÓS.

SZEMLE.

Megemlékezés Takáts Sándorról.

Szerzetesi buzgalmú, tudós ítéletű és művészi tollú történet-íróknak, Takáts Sándornak kidőltével vált gazdátlanná az a tagsági hely, melynek betöltésekor a Kisfaludy-Társaság kitüntető bizalma felém fordult. Egyik jeles könyvének címe, *Emlékezzünk eleinkről*, ugyanazt a magasabb erkölcsi felfogást vallja, mely e nemes múltú és baráti szellemű irodalmi körben is az új társnak kötelességévé teszi, hogy első szavával elköltözött elődjének emlékezetét újítsa meg. A Takáts Sándorét gyenge szavam is még ideszólíthatja, hiszen az enyészetnek — mellyel szelleme keményen dacolni fog — valóban még csak a küszöbéről kell közibénk idéznem. Másfél esztendeje sincs, hogy ércoporsóját, tizenkét rendtársáé mellé tizenharmadikul, a piarista tanárok sírboltja magába fogadta, s hogy Társaságunk gyászszónoka, Négyesy László — ki két héttel utóbb maga is megtért drága halottaink közé — benne «a leghűségesebb magyar szívek egyiké»-t megsiratta. Végtisztességén a híres-kedves, de rabsorsra jutott ősi Komárom is ott gyászolt, Jókai és Beöthy Zsolt városa, melynek szent köveihez és nagy fiaihoz őt a hála és szeretet meleg érzése csatolta. Komárom hű gyermeke a cseh zsákmánnyá lett Komarnóba lábát többé be nem tette, de a Margitsziget sétaútjain is az otthoni, erszébetszigeti bokrok lombbeszédére révedt vissza, képviselőházi főlevéltárnoki szobájának Dunára néző loggiájáról pedig — amikor alkonyattájt Budavára tornyairól török félholdak káprázata incselkedett vele — a Várhegy alatt elhőmpölygő fejedelmi folyamon bizonyára a híres komáromi naszádosok hajóit látta alábocsátkozni.

Tudósi és írói első — s egész életére elhatározó — ihletéseit is szülőföldjétől nyerhette. A Mohácscsal ránknehezült török-magyar világ emlékei vonzották, melyeknek Révkomárom bástyafalai mindmáig beszédes őrzői. Fáradhatatlan szorgalmából, vaskövetkezetes-gű kutatói szenvedélyéből a hódoltság korának társadalmi és gazdasági képe szinte beláthatatlan kiterjedésben és egészen új megvilágításban támadt életre, a haditörténetek változó fordulataihoz írásos maradványok ezreiből a magyar mult hétköznapjait is odavarázsolta.

Ami addig kopárnak, egyhangúnak, lelkehagyottnak látszott: az ő tolla nyomán a magyar hűség és vitézség képeivel vonzóvá, mozgalmasságában érdekessé és eredetiségében megkapóvá változott. Művészi kézzel remekbe faragott alakjai: házuk rendjén szívósan őrködő nagyasszonyai, hajdú vitézei, elbúsult szegénylegényei, pásztorai, kézművesei, ravasz kalmárnépei, török kenyéren élő diákjai, hadikémjei: egytől-egyig magyar talajon állnak, abban gyökereznek, — s még a másik oldalon is, népünk kallódásának okozói, Budavár nagyságos basái vagy a császári Bécs hűtlenségi-pereken hízó hívei, vakmerőn sarcoló landsknechtjei és vallonjai: mind a magyarság megaláztatásának, mérhetetlen szenvedésének árnyékától nyerek élet-szerű plasztikusságukat. Az országunkat rontó két ellenség közül Takáts Sándor kisebbik veszedelemnek, meggyőződése egész hevével, a pogány törököt tartotta. Az a kapzsi zsoldosokénál százszorta emberségesebb indulat, amivel a muzulmán hódító Bécs tervszerű magyar-irtását nyögő fajtánk iránt viseltetett: szerzetes-történet-íróknak háborgó magyar lelkét szinte atyafiságos érzületre hangolta. Herczeg Ferenc jegyezte fel, hogy amikor egyszer Horánszky Lajostól azt kérdezte, mit csinál közös barátjuk, Takáts Sándor? — ez volt a válasz: «Sétál Budán és sajnálja, hogy kivonultak a törökök». De — a baráti tréfálkozáson túl — annyi szentigaz, hogy megdönt-hetetlen adatokkal dúsan áradó könyveiben vezető-rétegünk elnyomorodásának, leghűbb véreink földönfutóvá-tételének égbekiáltó vádirata maradt ránk.

Az ősrégi magyarországi multjában nemzetünk sorsával annyira összeforrt kegyestanítórend bölcsen határozott, amikor magasratorő tagját az iskolai oktatás alól felmentve, a levéltári kutatás és a sugallatos író-toll szolgálatának engedte át. Takáts Sándor történetíról is megmaradt tanítónak, a legnagyobbak és legáldásosabbak egyikének. Katedrája annyi volt, ahány körnek írásait szánta. Forrásközzétételei köré a szaktudomány avatottjainak hálás sokasága sereglett; vonzóan megírt és örvendetesen kapóssá vált könyveivel a nemesebb olvasmányok kedvelőit tanította kultúrára és buzdította magyarságra; s még a pusztán napilaptáplálékra szorult lelkiszegényeknek is kerek félszázadon át fenntartott egy alacsonyabb lépcsőfokú tanszéket, onnan is a jóra való nemzeti érzés s a biztos történelmi tudás ígéit hirdetve, az érdekesség iránti érzéknek, akárhányszor a melengető humornak azzal a közvetlenségével, mely még a legreménytelenebb koponyákhoz is utat talált.

Végül pedig: volt még egy kollégiuma, talán mindennél üdvösebb hatású, ez volt a valódi *privatissimum*, mert ebből szűkebb

körnek adta a leckét: a magyar íróknak. Kivált életének végső szakában vált írónk tanítómesterévé. A vesztett háborúból s a nyomában járó szégyenletes elernyedésből felocsúdvá, mohón fordultunk nemzeti multunk felé, s ekkor a Takáts Sándor nábobi kincsének egyszeriben nagy keletje támadt. Az ősi magyar virtus kútfőiből buzgó szavára és tanítására legjelesebb írónk rendre rájártak, a *Régi magyar kapitányok és generálisok* című kötetében piedesztálra állított Thury Györgyről Vargha Gyula egész kis könyvnyi vitézi éneket szerzett, Herczeg Ferenc pedig *A fogyó holdról* maga vallja, hogy korismeretét az ő műveinek köszönheti. Hálából a regény Takáts-deák Sándor nevű végházi vitézének alakjában a mesternek el nem múló emléket is állított. «Azt hiszem, — írta később szép nekrológiájában — reátapintottam a piarista atya tudatalatti komplexusára, midőn nyeregbe ültettem és szablyát adtam a kezébe.»

A Kisfaludy-Társaság irodalmi elismerése 1917-ben érte. Akkor már hatvanadik évéhez közeledett, ahhoz a korhoz, mely akárhány tudós életében a pihenő kezdetével jelent egyet. A kitüntetés is talán hosszú írói multjának elismeréséül volt szánva. Ő maga — sarkalló erőnek érezte, s az alatt a tizenöt esztendő alatt, amit Társaságunk kötelékében a Gondviselés még megérnie engedett, majd ugyanannyi újabb kötetrel aratta a babért magának s íróbarátai e körének is, mely nemes alakját s a történelmi magyar nyelvet a népi szólással oly igézetesen összecsengető írásművészetét kezdettől fogva meleg szeretettel vette körül.

Dús örökségének ezen a helyen most inkább nyomasztó terhét érzem, semmint megtisztelő díszét. Fogyatékos erőmmel a munkateljesítésnek sem mértékében, sem érdemében nyomába nem kelhetek. Ám van az ő örökének olyan emberi, erkölcsi tartalma is, amit erős eltökéléssel szeretnék átvállalni. Akik őt ismerték, tudása és buzgósága mellett erre épp oly sokat tartottak s kegyeletes emlékezéseikből soha ki nem felejtik. Ezekből mindannyiszor egy igazlelkű, öntudatos és gerinces férfi tekint felénk, akitől a hatalmasok üres gőgje elvtelen hódolatot nem remélhetett, de akiben csekélyebb tehetségek jóigyekezete iránt is megvolt a szolgálatosság, a nagyképű leereszkedés minden bántó éle nélkül.

Nem hiszem, hogy a kritikusi gyakorlatban, melynek szerény írotollamat szenteltem, ezeknek az erényeknek ne volna szintannyi becsülete. Takáts Sándor elárvult székét elfoglalva, érdemes elődömré hálás emlékezéssel azt óhajtanám, hogy hagyatékának legalább ezt a részét makulátlanul megőrizhessem.

Rédey Tivadar.

I R O D A L O M.

Alfa és omega.

Ravasz László : *Alfa és ómega*. Prédikációk. Beszédék. Cikkek, I—II. k. 8-r. 383 + 333 l. Bpest, Franklin-Társulat, é. n. Ára 26 P.

Kezdet és vég. Magábatérő kör. Végtelen. Isten.

Szerző a teológus végtelenbe merülő tekintetével, a filozófus élesszemű, mindent észrevező és megértő látásával, a költő ragyogó képzeletével, a hívő lélek rendületlen meggyőződésével, a retorikás ösztönös ritmusérzékével, a tudós gazdag ismeretével, egy melegen érző emberi szív őszinteségével, a nyelvész sajtós, egyéni virtuozitásával, a pap természetes méltóságával, a tanító meggyőző közvetlenségével vezet végig az emberi élet legfőbb kérdésein : — vallás, politika, művészet, pedagógia — fölényes könnyedséggel szórva gondolatmélységben és kifejezés pompában ragyogó reflexióit.

Nem könnyű olvasmány, de annál élvezetesebb. Vannak könyvek, melyeknek szépségük éppen súlyukban van. Nem a megértésben nehezek, hanem a tartalomban súlyosak. Nem végezhetünk velük gyorsan, mert lefognak, gondolkodásra készítetnek s átértve, a gondolat igazságában vagy a kifejezés szépségének utánzengésében, a vonatkozások szellemes kapcsolásában találjuk gyönyörünket.

Szerzőnk műve előszavában mélabúsan állapítja meg, hogy : «... egyetlen óriási márvány faragása helyett ezer és ezer színes kavicsot kellett válogatnom...» Akik ismerjük Ravasz László szellemvilágának sokoldalúságát, megnyugtathatjuk, hogy ez csak a nagyok alkotásvágásával járó elégtelenség és nem munkásságának csorbája, mert azok a színes kavicsok, éppen Ravasz László oeuvre-jében, egy művészi mozaik mélyreható színekével tömörülnek össze a hallgatók és olvasók lelkében. Mert lehet-e nagyobb egység, mint abban a teremtő törekvésben, amely az élet értelmét világossá, szépségét szemléletessé, terhéért könnyűvé igyekszik tenni, hogy a teremtés harmóniájára rezonáltassa az ember lelkét? Akinek mindenre van megnyugtatóan balzsamos szava, hogy nyomában megértés, megbocsátás, vigasz és remény sarjadjon az emberi szívből : nem követördel, hanem égbenyúló piramist farag.

A magvetésben az emberi léleknek világos kategorizálását végzi.

Négy osztályát különbözteti meg: az útszéli, a kövecses vagy karszti, a parlagi és televény földekhez hasonlót. Egyetemes jelentőségét így határozza meg: «A lélek az Isten háztartásában nem dísznövény, hanem hasznos palánta.»

Ravasz a probléma-látás és megoldás két útját követi: a természet- és történelemben a filozófiáét; az egyéni és társadalmi életben a lélektanét. A kettőnek kapcsolatát így formulálja meg: «A gondolatból született a tett, a tett formálja az életet és lesz belőle sors és történelem... Minden nemes, értékes dolog kissebbségi formában él. Kevesebb a jó, mint a rossz, a művelt, mint a műveletlen; a keresztyén, mint a pogány» stb.

A kenyér és igében az élet problémáját fejtegeti. Az élet mozgása a munka. A munka termése a kenyér: «...a táplálékká átalakított világ». Az emberi jelleg főkritériuma, hogy a köveket kenyérré változtatja. A tudomány nem más, mint elmélete annak, hogy' lesz kőből kenyér. A kenyér minden jó és rossz forrása. Ha sok: arannyá lesz és teremt fényűzést, aranyimádatot, hatalmi túltengést. Ha kevés: inséget, bűnt, gyűlöletet szül.

Az ember vetésre született. Aratása mindig kérdéses. «A vetés és aratás közt áll az Isten» (*Vetés és aratás*). Az élet mibenléte és célja: «Lenni és valamivé válni.» A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint a folyó és medre; amaz nélkül halott folyó, emez nélkül ingovány.

Ravasz fogalmi meghatározásokra szereti építeni gondolatemeleteit. Meghatározásai hol az éles megfigyelésnek tömören fogalmazott ítéletei, hol a költői képzeletnek találó tropusai. Így a *Könny és mosoly*ban az élet egy palota, melynek két kapuja van: a születés és halál; az élet kapuján két lámpás világít; a könny és mosoly. Mindez azt bizonyítja, hogy az élet palotájában két nővér lakik: az öröm és a fájdalom.

Az élet titkait nem igyekeznek bölcsesleti okoskodással elméletbe önteni. Őszintén bevallja: «Az életnek titkát megoldani vagy meghatározni nem tudjuk, de tudjuk azt, hogy mit cselekszik az élet. Átalakítja a körülötte levő világot parancsoló kényszerrel a maga titkos életévé.» Például említi a szamócát és beléndeket. Ízletes gyümölcsöt hoz az egyik, mérget a másik, pedig egy talajban él mindkettő. A növény fehérjét termel a föld savából s az állat a növényi fehérjéből ösztönt, érzelmet, gondolatot. Az élet mibenlétét nem akarja megoldani, mert a kérdésnek inkább etikai, mint metafizikai oldala érdekli. Ezért az élet keretében az ember életfeladatait kutatja és jelöli ki: «... Azért születtünk, hogy valakit meggyógyítsunk, felemeljünk, valakinek szolgálatot tegyünk.» (*Kétféle várás.*) Tehát

a szolgálat az emberi élet tartalma és célja. A tízparancsolatnak javarészt tiltó rendelkezéseivel ellentétben ez a keresztyén lélek aktív követelése. A magunk alárendelése más érdekeknek; nem azért, hogy ezzel mások reális személyi érdekeit szolgáljuk, hanem azért, hogy ezzel mint közös munkával egy nagy eszmeszolgálatot végezzünk. Ennek legnagyobb erőforrását a keresztyénségben látja: «... A keresztyén ember csak akkor keresztyén, ha lelkeket akar megnyerni Isten számára.» Ebből az alapgondolatból sarjadzik *A nemzet lelki egysége* című fejtegetésének az antiszemitizmusra vonatkozó magasrendű felfogása is: «... Én még a zsidókérdés megoldását is csak a tiszta keresztyén politika alapján tudom elképzelni... Ha keresztyén politikát csinállok, ez nem azt jelenti, hogy üsd a zsidót! Keresztyénnek lenni azt jelenti, hogy: szeretni a zsidót. Szeretnék én egy oly keresztyénséget látni, melyben az parancsolatik, hogy gyűlöljem a zsidót. A keresztyénség azt parancsolja, hogy... küzdjek egy szellemiség és értékelési irányzat ellen, amely nem szükségképpen zsidóság, bár azzal leginkább keveredik, hanem antikrisztianizmus. Ez pedig két helyt fordul elő: a keresztyénségen belül és kívül... Ennélfogva sohasem lehet másféle politika, mint a szellemi irányzatok, az értékelés, a lelkiség ellen való küzdelem. Ez az igazi szent antiszemitizmus — a zsidók érdekében. Ilyen értelemben antiszemita volt Mózes, minden igazi ótestamentumi próféta és — Jézus. A másféle faji vagy politikai antiszemitizmus arról nevezetes, hogy senkinek sem árt, csak a keresztyénségnek s egyetlenegy ágazatának használ: annak, ami rossz — a zsidóságban. A szent vagy evangéliumi antiszemitizmus viszont a zsidó megmentésére, megnevesítésére irányul és arra gondol, hogy a lelkiséget krisztianizálja, ha másképp nem lehet, saját vallásának keretein belül.»

A szolgálatnak, mint élethivatásnak tudatossága csak akkor erős és tántoríthatatlan, ha a hitben gyökerezik. Ravasz Tisza István jellemképét is erre az alapra festi. Jelszava volt: «A félelem értelmetlen érzés.» A tettvágy rúgója a bátorság. A bátorságot pedig egyedül az igazságba vetett hit szökteti ki lelkünkéből. Ezért tartja Ravasz (*Mitől féljünk és mitől ne?*) a legnagyobb dolognak: «Valakiben az élet vidám bátorságát növelni.»

A hit célravezető hajtóerejének tudatára sohasem volt nagyobb szükségünk, mint mai feldarabolt helyzetünkben. Hinni a kiontott vér elégtételében; hinni ezeréves igazságunk diadalában; hinni gondjaink, szenvedéseink kárpótlásában; hinni fajunk virágzó jövőjében. A hit, melyben az igazságtól telített gondolat ereje a vallás kísérő zenéjével reméli testté válását. Ez az egyén legnagyobb ereje. Ez a nagyság varázsa. Ez teszi a kicsinyt nagygyá. A hit teremti a

bátorságot, amely az akarat lendítőkerekeit mozgásba hozza. Ezt fejezi ki egy plasztikus allegóriával *Tisza István hagyatéka* címmel tartott előadásában. «Kis kódarab a mának lehetősége, de csodálatos dóm válhat belőle, ha nagy álmaink vannak a kővankoson . . . Légy nagy a kicsinyben.» Ugyanitt a magyar hazafiságnak sajátlagosan áldozatos természetére utal, mikor a hősi halálban ismeri fel a magyar misztériumot. A vértanúságra hivatott magyar sors sugaras bíborával hirdeti: «A magyarság nem üzlet, nem dicsőség, hanem fel-séges alkalom a szenvedésre.» *A célban* is, Schopenhauer élettagadása és Nietzsche életöncélúságával szemben, az öntudatos ember életének irányeszméjét az istenszolgálat kultuszában jelöli meg.

Minden élet csak akkor felel meg hivatottságának, ha képeségei teljes kifejtésével legyőzi célja akadályait. «Mi lenne olyan szövétnekkel, mely félti zsirját a lángtól? Füstölgő gyertyabéllé válnék, amelyik nem tud lángra gyulni és nem tud kialudni.» (*Ama nesciri.*)

Az életet a kötelességek határozzák meg. Az élet csak alkalomadás kötelességeink teljesítésére: «Az élet magában véve olyan, mint a mezők vadvize, a feladatok meghúzzák az árkot és elvezetik a vizet a hallgatagon váró s aztán halkán dolgozó malmok lapátjára.»

Az életküzdelem igazságtalan kudarcában csüggedő léleknek nyújt vigasztaló életfilozófiát Ravasz a *Siker és eredmény* című dolgozatában. A címben első pillanatra mintha határozatlanságot éreznénk. Siker és eredmény. Hát a kettő nem egy? Nem. Belemélyedve a szembeállításba, fájdalmasan éljük át emlékeinkben a kettő ellentétét. Hány becsületes törekvés fúlad percenként kudarcba és hány értéktelenség arat sikert. Megnyugtató elégtételadás a kettő megkülönböztetése: más a siker és más az eredmény. A sikerben benne van az egyén a maga nagyravágyásával, önteltségével; benne van, hogy mások lássák, csodálják, hódoljanak előtte; benne van a démoni elem, káröröm az ellenség bukásán. Minden sikerben benne van az emberi összeomlás csírája, tragédiáknak egy szála. Mert minden sikerben benne van énem egész nyers ösztönös mivolta, mely gőgössé tesz s ha elmarad, elégedetlenné, lázadóvá tesz.

Már Zrinyi Miklós, a XVII. sz. nagy katolikus, főúri költője és hadvezére érezte, hogy a hadivállalkozásokban a hadvezér minden genialitása mellett a siker kivívásában még egy tényezőnek van szerepe: «Amit Isten ad a dolgok végzetéhez.» Madách is tépelődik e gondolaton s arra az eredményre jut:

A kor folyam, mely visz vagy elmerít.

Uszója, nem vezére az egyén.

Így Ravasz is, bármennyire igyekszik az élet feladatait világosan meghatározni, számot vet azzal, hogy meglátásuk még nem jelenti megoldásukat.

A személyiség Ravasz felfogásában tökéletesen lezárt egység: «Egyszerre vagyok kezdet és vég.» Alfa és omega. Mintha ismét Madáchot hallanók: «Oh, e zür közt hová lesz énem zárt egyénisége?» Minden ember egy kis világ, amely csak hasonlít sok millió társához, de egyikkel sem azonos. Önmagamban alakulok; tudatlanul a külső hatások nyomán és tudatosan a rendelkezésemre álló eszközök felhasználásával — egyéniséggé.

Az egyéniség idomulása a feladatokhoz csak előfeltétel. De itt sem elég a személyes akaraterő. «Alkat és sors szintézise az egyéniség.» De hát mi a sors? Erre a kérdésre ad feleletet a *Találkozás önmagunkkal*. «A sors, pogány értelemben természetfeletti aktus, keresztény értelemben az isteni akaratnak emberi tényekben való lecsapódása.» A modern lélektannak a determinált akarat szabadságról szóló elméletét egészíti itt ki a református hitnek predestinációs tana. Amaz az emberi akarat szabadság korlátoltságát csak megállapítja, emez teológikus magyarázattal indokolja is.

A *nemzeti lélek egységében* a hazafiságnak mély bölcseséggel elgondolt lélektani igazságaira ismerünk. Az előadásnak világos szerkezeti tagoltságával mutat a nemzeti lélek egységének hasadásaira a nemzetiségi, osztály, és felekezeti meghasonlásban, a politikai, világnézeti, gazdasági és műveltségi ellentétekben. Ellenszerüket, a forradalom kockázatosságával ellentétben, a társadalmi nevelésben látja biztosítottnak.

A magyar lélek problémája *A székely lélek* elemzésében a saját magára eszmélés elégikus lírizmusával nyer megvilágítást. Szomorúsággal, de bánata büszkeségével nevezi a székelységet óriási szén-savas emberforrásnak, melyből a magyarság kimeríthetetlen erő-tartaléka bugyborékol elő. Minden székely családból három ember került ki: egy földműves, egy iparos, egy lateiner; de amíg a földműves otthon maradt, az iparos Romániába, a kaputos Magyarországra távozott. Szomorú sorsa, hogy mindig adjon és sohase kapjon. Az alföldi és a székely magyar megragadó párhuzamában gyönyörűen delez a székely lélek, mint «láthatatlan csillag véres homlokokon». Kemény megpróbáltatásoknak ellenálló szívós természetéből a sorsharag kalapálta ki befelé demokratikus, kifelé arisztokratikus faji jellegét; zárkózott, csavaros észjárású katonanép természetét.

Az egyéni alkotó tehetség csak közösségben fejlődik ki. Ezért

érdekli Ravasz Lászlót annyira a nemzeti lélek alkata, mert a kultúra nemzeti egyénisége mindig kollektív alakulás. Csak közösség tudja az egyénből kitermelni a lélek kultúrscsirait. Az egyéni lét célja legjobb ereje és tehetsége szerint a nemzeti és közvetve az egyetemes kultúra továbbépítésében való közreműködés. A közt szolgálni, a megértés, jutalom, elismerés, ellenszolgáltatás kockázatával. A nagy lélek ezt vállalja. A szolgálat szenvedélye önmagáért él lelkében. Ezért az igazi nagyok mindig elhagyatottak. Mózes, Lionardo, Beethoven, Perikles, Napoleon, Széchenyi, Madách, Kant, Kolumbus, Pasteur s az emberi kultúrának még számtalan szövétneke magukban égnék, hogy millióknak világítsanak. Századoknak teremtenek, millióknak köztulajdonává lesznek, de maguk társtalanok maradnak, mert veréb sok van, — úgymond — sasnak nehezen akad párja. Ezt az emberi elhagyatottságot tragikus magaslaton, költői színben állítja elénk Ravasz *A magánosságban*.

Aki az élet egyetemes elveibe így behatol s az emberi lélek rejtekébe ennyire belelát, az előtt a kutatás és megismerés válaszfalai leomlanak, bármily magasra veti is fürkésző tekintetét. Az előtt épp úgy megnyílik a nagy államférfiak, politikusok lelkülete, mint ahogy felpattannak a hazai és idegen irodalmak lángelméinek rejtekezárjai.

Így válik a magyar essay-irodalomnak legelsőrendű alkotásává *Bethlen Gábor* történelmi arcképe. Méltán sorakozik Kemény Zsigmondnak e nembeli legjobb munkái mellé. Nemcsak a hadvezér és diplomata hajszálfinom elemzésével hatol a nagy erdélyi fejedelem bonyolult lelki szövevényébe, hanem lendülettel kiragadja a benne személyesülő kor barokk jellegét és éles szembeállításal különbözteti meg tőle a Hunyadi Mátyásban kifejezésre jutó renaissance szellemet. Ravasz erőteljes, kemény anyagkezelése talán ebben a történelmi reliefben adja a legtömörebb és legplasztikusabb kultúrképet. Annyira természetes, szerves, szubtilis és mégis mesterien lendületes, átfogó, hogy egyik mondatát sem emelhetjük külön jelentőségre.

A kor lelkének szolamát — az elnyomatás nemzeti zokogását — üti meg *Tompa Mihály* jellemrajzában is. Nagyívű áthidalással költészetében a nagy elődök közül Vörösmarty dur romantikájának moll transponálására s az utódok közül Végvári anticipációjára ismer.

A Kisfaludy-Társaságban *Szász Károly*ról tartott emlékbeszédét érdekes megállapítással vezeti be: «Más irodalomban az idegen írók csak átutazó vendégek; nálunk honosságot nyertek, mert a magyar klasszikusok telepítették meg.» Vörösmarty, Petőfi, Arany stb. mesteri átültetési igazolják állítását. A jeles műfordító, szónok, költő

jellemét egyéniségének erkölcsi komolyságában, higgadságában, mértékletességében; művészetét hangjának választékosságában, szabotosságában, ünnepélyességében értékeli. «Ódái költői emlékbeszédek és emlékbeszédei lelkes ódák.»

Már az eddigiekből is láthattuk, mennyire szereti Ravasz jellemképeit a szellem-élet általános irányvonalába helyezni. Ennek legszébb és legérdekesebb példája *Baksay Sándorról* írt pompás irodalomtörténeti tanulmánya. Nem az adatkutató aprólékosságával, hanem a szellem-élet egységének divinációjával ragad magával. Világos vonalvezetésében szemléletesen lejt irodalmunk művelőinek származási vonala. Papok és főnemesek kezdő során át érkezik a köznemességhez, hogy a XIX. századnak cseléd, napszámos, szegény zsidó sarjában érjen végpontjához. S míg a származás fénye csökken, a művészi érték tetőpontra emelkedik. A nemesi írókban — úgy látja — a táblabíró-világ él. Írásuk csak előkelő szórakozás, nem életszükséglet. Az írás csak az ujságírással válik a XIX. században kenyérkeresetté. (Kossuth, Kemény, Jókai.) A táblabíró-írók a régi kuriák erkölcsét rögzítő konzervatív nemzetnevelők. (Gvadányi, Kisfaludy S., Pálóczi Horváth Á., Csokonai.) A magyar faj eszményítői. Világfelfogásukban optimisták. Deákos műveltségűek. Minden idegen hatástól elzárkózók. Stílusuk egyformán nyugodt adomázó. Ezek közé sorolja Baksayt. Rokon vele Jókai, Mikszáth. A *Gyalogösvény* és *Szederrindák* sokat dicsért, de kevesek által olvasott írójának zamatosan egyéni stílusát Ravasz így jellemzi: «Parttalan, kanyargó ballagás, mint a Tisza folyása.» Inkább leíró, mint elbeszélő tehetség, aki alakjait festi, nem fejleszti s így a költészete album és nem epika. Egész munkásságának képe olyan, mint egy velencei utcarészlet, ahol a finom művészi kapualjak, oszlopfők, ajtók vagy faragott kövek megállásra és állhatatos csodálkozásra készítetnek.

Ravasz palettájának legsűrűbb színfoltjaival festi Baksay arképét. Nem pointilista, hanem a rézkarcolókból lett nagy festők plasztikus realizmusával kanyarítja ki egy-egy vonását. Így Baksayról: «Amíg olvassuk, mellénk ül, szinte megroppan a pad súlyos terhe alatt és érezzük kibontott nagy fehér zsebkendőjének levendula illatát.» A személynek és írónak egy kalapácsütéssel kivert éremképe. Sehol stílárís dagály, erőszakos belemagyarázás, esztétikai nagyképűsködés. Modern kritikaink tanulhatnának tőle, miként lehet éles szemmel, természetesen, egyszerűen és röviden, mindenki által könnyen érzékelhető, találó képben összetömöríteni egy nagy egyéniség egységes képét.

Goethe és világa az elemző művészetnek ismét elsőrangú alkotása. Az anyagnak fölényes birtokában biztos kézzel bontja Goethe

egyéniségét az egész emberi kultúra csillámló lapjaira. Elénk állítja a görög logos és kosmos egyensúlyában, akiben a fátum hite játszik ; aki a renaissance egyéniséget felszabadító titanizmusban Verulami Bacon, Galilei és Lutherrel osztozik ; akinek világlátásában Leibniz-től Hegelig a nagy filozófiai rendszerek egyesülnek ; akinél a tudományos vizsgálódás, az ismeret teremtést jelentett s akinek művészetében a keleti költészet bájától a klasszicizmus erejéig s a német nyárspolgár szentimentalizmusáig minden művészi irány fellelhető.

Az elmélkedő művekben, sőt a szépirodalomban is — ahol az emberi érzelmek nagy skálájából szinte zsarnoki módon a szerelem éli egyeduralmát — szóhoz ritkán jutó emberi kötelékről szólnak *A barátság* elmélkedő sorai. Az életnek mai nehéz létküzdelmében, amikor a háború előtti nemzedék csak életigényeinek a nélkülözésig menő leszállítással s kegyetlenül vergődő erőfeszítéssel tudja létét biztosítani, ez az érzés — amely tiszta önzetlenségével sokszor minden észszerű indokoltság nélküli rokonszenven nyilatkozik — egyre ritkábban válik emberi kapcsolattá s kénytelen helyét átengedni az embereket kizáróan egybefűző érdekkötélékeknek. Oly jólesően hat az emberi léleknek ezt a homályba merülő életerét tiszta idealizmusának lüktetésében érezni, amint kimondja : «A lelkek között a legmagasabb életkategoria a barátság. Mit ér a vérszerint való testvériség egy családnak tagjai között, ha ez nem magasodik át a legmélyebb, legtisztább lelki viszonyra — barátsággá. A házaselet is akkor tökéletes, ha barátsággá finomul s a szülő is akkor jut legközelebb gyermekéhez, ha barátjának érzi majd.»

Az ember és művész megható tragikumát festi *Milton*ban. Sorsa megrendítő komorságát egy rövid meghatározásban fejezi ki : «Egész lényé egy bujdosó fejedelem megtettesült trónigénye volt.» Egyénisége és sorsa ellentétében öröklődik fel életeréje : «Csodálatos képzelete az asszonyról nagyobb és áradóbban énekelt, mint a trubadurok és soha szerelmében boldog nem volt. Patriarchának született, aki nyáját terelgeti és népével él... és rettentő távolság tátongott közötté és gyermekei között. Egész élete abban telt el, hogy abstrakciókat láthatóvá tegyen és 44 éves korától élete végéig a teljes vakság éjtszakájában járt.»

A hit ihlette történeti távlat mélységével rajzolja meg *Krisztus történeti nagyságának* képét is. Egy csapással elébe vág minden kételkedő vitatkozásnak, kijelentvén : «Krisztus feltámadása nem eszígazság, hanem hitigazság. Ez azt jelenti, hogy nem lehet úgy bebizonyítani, mint a számtani és természettudományi tétéleket.»

Akik dogmafajtegetést szeretnek, *A gyalomban* nyernek kielégítést. A predesztinációról elmélkedik ebben. Megismerhetik belőle

a dogmatikus meggyőződés keményfájából faragott igehirdetőt, aki éles vésőjével határolja ki hitvallása sziklatalapzatának kontúrjait. Ezek a határvonalak amilyen alapossgal kiépített elválasztósáncok, annyira nélkülözik a határon túlra irányított ágyútorok fenyegetését. Ravaszban a meggyőződés határozottsága sohasem válik harsogó kihívássá, hanem megmarad mindig önerzetes, méltóságos vallomástételnek. A türelmességnek előkelően fölényes magatartásával veszteget meg. Csak állít, nem vitázik. A dogmát nem hegyezi, élezi, hogy vitorrá legyen, hanem gránitnak faragja, melyre lábát veti. Ügylátszik, Szász Károly a mintaképe, akiről tisztelettel említi: «Elmarad belőle minden, ami elődeiben dogmatikai és felekezetiesség volt.» A dogma sohasem lesz ostorrá, lángpallossá kezében; nem fenyeget, rémít vele, csak pajzsul használja. Sohasem mondja, hogy csak az az egyetlen igazsághoz vezető út, melyen ő halad, de a tudás és hit hatalmas felkészültségével megépíti azt az utat, melyet csak az ő igazságlátásával lehet választani. Amilyen tüzes szubjektívitas hevíti át sokféle látomásait, annyira személytelenné válik a siker hiú örömeiben. Az életideálok tiszta meglátása ujjongásba hozza lelkét, feldíszíti ezeket képzelete legszebb virágaival és úgy kínál meg velük. Tanítását az egyéni szabadság tiszteletével rendelkezésünkre bocsátja, de nem erőszakolja ránk.

Az erkölcsi felelősség gyökereit inkább az egyénben, mint a népi, faji, politikai vagy felekezeti felfogásban keresi. Nem haragszik a tévelygőkre, inkább szánja őket. A kor bűnei megdöbbennek, de nem hozzák indulatba. Ezért a *Korunk válságában* keresztyéni megadással viseli a jelen súlyát. Nem látja terhesebbnek más korénál, mert minden kor történeti idő, csak némelyekben gyorsabb a történelem ritmusa s egyik-másik réteg jobban szenved alatta.

A gondolat egyensúlya fékezi érzése hullámzását. Amint beszédhangjának halk, szelíd kellemét a szónoki hatás kedvéért sohasem erőlteti drámai kitérésre, úgy gondolatfolyamatának természetes görbülékenységét sohasem zavarja meg hatásvadászó keresettség. Ismeri az ember gyarlóságát s mégis lelkesedik érte. «Mi lenne a világból, — kiált fel — ha kiveszne belőle az ember? Bűbájos arc, melynek kitolták a szemét!»

A nemzeti és felekezeti jellegnek elemzésével arra az eredményre jut, hogy a nemzeti lélekben benne van mindig valamely felekezetre való hangoltság. A két lélek mint két egymásnak megfelelő hangvilla rezonál. Így lesz a görög-keleti vallás orosz, a lutheránus német, a katolikus osztrák, a református magyar vallás.

Faji és felekezeti tárgyilagossága megóvja minden szélsőséges pártállástól. Bármennyire hirdeti, hogy a nemzettől nem lehet külön

választani a vallást és bármennyire áthatja az a meggyőződése, hogy a magyar lélek egyszerű, józan és világos életszemléletének csak a református vallás felel meg, mégsem enged az elfogult történelmi vádaskodásnak és védelmébe veszi a katolikus magyarokat, akik bizony nem voltak mind labancok s a szabadságharcokból épp úgy kivették a részüket, mint a protestánsok. Szász Károlynak, a református püspöknek, nagy kultúrjelentőségét is úgy véli legméltóbban hangsúlyozni, hogy a keresztyén Magyarország műveltségét alapozó szerzetesekhez hasonlítja.

Nem a hangos felekezetieskedésben látja a buzgó hitélet ideálját. Megrója saját hitsorsosait is, akikről ezt mondhatja: «Kálvin Jánoshoz hívek maradtunk, de Jézus Krisztusról mintha megfeledkeztünk volna.» Nem a felekezetieskedő mellverést, hanem az evangéliumi szellemet várja minden igaz keresztyén lélektől. «Mit ér a hüvely, amelyből kilopták a kardot?» — kérdi — látva, hogy sokakban mint válik külön a vallásgyakorlat s az élet. Keresztyéni életet követel. A hit sohase váljék fegyverré, hanem az erkölcsi élet támaszává. A tökéletes életben a hit erkölcsi tanítása testesül meg. Ezt látja a szentek életében. Ravaszt a jónak, nemzeti erkölcsnek és szépnek meglátásában nem zavarják felekezeti válaszfalak. A *Velünk vannak a szegényekben* megállapítva a kálvinizmus álláspontját a szentek tiszteletének kérdésében, a második helvét hitvallás szavaival fejezi ki, hogy az Árpád-házi szent asszony, Erzsébet, akinek aszketikus keresztyénsége oly meghatóan egyesíti a gazdagságot a szegénységgel, elszakíthatatlanul a reformátusoké is. Nemcsak azért, mert magyar, hanem azért is, mert Krisztusban drága testvér: «Utánozzuk Őket, mert hitük és erényük követői leghőbb vágyódással óhajtunk velök örvezdeni Krisztusban.»

Ravasz életszemlélete csak transcendens távlatában harmónikus. Az élet a maga realitásában — harc. A vallás, erkölcs, politika, művészet, az egész emberiség kultúrája — harc. Erről szól *Az örök-kévaló de*. Ez a «de» a világ s az élet ritmusa.

A tudós, művész és pap lelkébe mindig beleszővődik valami tanító lelkéből. Ennek bizonyosságát adja Ravasz is *Az ifjúság* fejezetében. Jelmondata, amelyet minden tanító- és tanárképző kapujára föl kellene vésnünk: «Az ifjúságot csak az menti meg, aki barátja tud lenni.» Kevesen vannak a magyar társadalom vezető köreiben, akik tudatában volnának annak, amit Ravasz oly őszinte és lelkes meggyőződéssel hirdet *A szerafokban*, hogy a tanítás munkája művészet s ezért «... nem lehet megfizetni, mint minden művészi munkát, de viszont nem lehet pénzért végezni, mint minden teremtő munkát».

A gyermekszeretet nagy kultúrértéke oly mélyen és erősen él

Ravasz lelkében, hogy *A gyermek értékében* a gyermekszeretetet alkalmazza a kultúrcorok értékelésére. A gyermek helye a társadalmi felfogásban színpélete a kor kultúrájának. Ezt mutatja az indus, aki sajnálja a gyermeket születésekor. Szereti, de nem örül neki, mert az élet az indus világnézetben csak szenvedés, gyötrelém. A kínait csak fájának sorsa érdekli, ezért csak a fiát becsüli. A török hódítóvágy is csak a janicsár szempontjából értékeli a gyermeket. A görög semmire sem becsüli. A zsidó legnagyobb kincsének tartja. A keresztyénség a gyermek gloriifikációja.

Az emberek önállóan ítélkezéséről is megvan véleménye. A tudás, műveltség megfelelő alapozottságának hiányában az emberek nagyrésze az első erős ítélet után indul, miután maguknak nincs egyéni véleményük. Innen a sajtó tekintélye. Kényelmes dolog — ellenőrzőképesség híján — kész ítéletek átvétele. Elég a nyomtatásra való hivatkozás. Takarója észjárásunk és tanultságunk fogyatkozásának. Csak emlékezni kell, nem gondolkodni. Az egyéni vélemény hiányának tulajdonítja a budapesti Kossuth-szobor (*Egy szobor*) népszerűtlenségét is. A példát nem tartjuk elég szerencsésnek. Ez a szobor bizony azoknak sem tetszik, akik megfelelő esztétikai műveltség és kritikai önállóság birtokában a maguk egyéni véleménye szerint ítélkeznek. A szobor védelme szellemes, de nem meggyőző. A köztudatban annyira kialakult alakot, mint Kossuthot, nem lehet művészi újszerűséggel szimbólumkép a nemzet lelkében élő illúzióval ellenkező felfogásban ábrázolni. A multnak annyira a szívekben és képzeletben élő népszerű vezéralakja nem szolgálhat műterem-problémaként.

Ravasz dolgozatainak nagy értéke a világos szerkesztésnek szilárd logikával megépített váza. A tétel természete vagy szónoki célja szerint szereti a kettős vagy hármas tagoltságot. Kettős, ha a bevezető, cáfoló vagy kételkedő részre az állítást tartalmazó részt építi. Hármas vagy több tagozatú, ha a tételt igazoló érveket csoportba foglalva sorakoztatja fel. A szerkezet legszebb példái: *Legnagyobb a szeretet, s A nemzet lelki egysége*. Előbbiben az emberi lélek három legnagyobb ajándéka szerint három fejezetben tárgyalja a tudomány, a hit, a szolgálat jelentőségét; utóbbiban a nemzeti lélek egységét veszélyeztető tényezők tagolják előadását.

A szerkezet áttetsző egysége az érdeklődést felkelti, leköti a figyelmet s biztosítja a megértést. Ez azonban nem annyira szemléletes rész, mint inkább a hatás titka. Értekezéseinek ragyogóan pompázó szemléletes része stílusának varázsa. A gondolat relief-szerűségének és az érzés vibráló hangulatosságának érzékenyen reagáló stílusérzéke, nyelvfantáziája, rendkívül nagy szóbősége s az

ötletességnek ritka szellemes eredetisége ad mélységet, színt, ritmust. Hiába mondja, hogy a «hangulatban elvész a gondolat», mert ez csak akkor következik be, ha hangulattal akarunk gondolatot kelteni. De erejében nő a gondolat, ha a kifejezés szépsége és újszerűsége találóan érzékelteti a gondolatot, mint a görög ruha, amely inkább kiemelte, mint takarta az emberi test szépségét.

Ravasz a legelvontabb gondolatot is tetszetős formában konkretizálva lopja belénk. Találóan erős kapcsolásaival hasonlataiban, néha egész példázatok átfoglalásában, nyer életet a gondolat. Így az *Emmaus felé* címűben. A két emmausi ifjú tanúja volt Krisztus kereszthalálának. Csalódvá mentek haza, hogy így látták meghalni, holott tényleg Isten fiának tartották. Ekkor megjelenik Krisztus közöttük. A kenyértöréséről ismernek reá. Mi is így vagyunk. Csalódvá hagyjuk el sokszor Őt, pedig mindenütt velünk van s a kenyér színében ismerhetünk reá.

A költői képzeletnek szemléletes képét festi Szász Károlyról írt tanulmányában: «Szeme előtt úgy rajzoltak a képek, mint a napsütötte tavaszi mezők pillangócsatája.» Ugyancsak itt mondja: «Az ő ablakán néz be a magyar lélek kertjébe az egyetemes szellemi élet legnagyobbjainak sugárzó arca.» Szerinte «Baksay költészete olyan, mint egy bűbajos falu, csodálatos részletekből összerakott egyhangúság és szabálytalanság».

Milton három leánya közül kettőnek idegen volt tőle a lelke, mint Lear királytól a két idősebb leánya. Csak a legkisebb, Debora ragaszkodott hozzá és fonódott a lelkére mint egy viharvert, mohos gránitsziklára egy kis futórózsa. A férfit szerelmében csak akkor nevezi boldognak, ha «egyet szeretett. Mert aki sokat szeretett, az sokon keresztül azt az egyet kergeti, akit nem adatott meg egyedül szeretnie». (Milton.)

A közel 700 oldalas két kötet a tartalomhoz illő, komoly, egyszerű, tetszetős formában nyert kiadást. Kívánatos volna, ha mennél többen forgatnák, amire, sajnos, a mai körülmények között kevés a kilátás. Olvasóközönségünk nagyobb része nem épülés kedvéért, hanem unaloműzésből forgat könyvet. Nem az értelmét, hanem a képzeletét szereti foglalkoztatni. A gondolat mélységében nem lát szépséget és a szépségében költészetet. Nincs transcendentális kíváncsúság. Csak az anyagi, a véges érdekli. Annál nagyobb a kiadó érdeme, hogy az üzleti siker kilátásait az irodalminak alá tudta rendelni.

Radnai Oszkár.

Áprily Lajos költeményei.

Áprily Lajos: *Az aranymosó balladája*. Kecskemét, 1934., 8-r. 298 l.

Áprily Lajos valamennyi költeményét egyetlen kötetben adta most közre. Erdélyi kötetein kívül (*Falusi elégia*, *Esti párbeszéd*, *Rasmussen hajóján*, *Idahegyi pásztorok*) *Rönk a Tiszán* címmel újabb verseit is belefoglalta az *Aranymosó balladája*ba. Itt van tehát kezünk között műfordításai kivételével egész életmunkája. Mik foglalkoztatják a költőt s milyen mértékben döbbenünk verseiben a magunk örök küzdelmeire? S nem utolsó sorban: mi a költő belső fejlődésének útja? Elindult Erdélyből s most itt van közöttünk: vajjon ez az élmény a műalkotásban hogyan tükröződik?

2.

Mint annyi magyar tekintet: az övé is kétirányú. Származás- emlékei nyugathoz kapcsolják s az emlékek halk hegedűhangja a késő utód szívét is megérinti. Nem követelő, nem tudatos ez a visszaemlékezés; inkább nosztalgia és álomszerű lehetőség: «Virradhatnál egy furcsa fényű napra...», kezdi csendes megengedéssel álmaiban átélt tiroli idilljét (*Feldkirchi hangulat*). Különös az is, hogy a szépségeket elhomályosító koromszem is ott hullt szemébe a ködből előbukkanó Alpok táján (*Koromszem*). A szépség elmúlása fáj? Vagy évszázadok messzeségén át üzent neki a mult? Erre talán nem is akar felelni, elég, ha kissé fátyolos tekintetét nyugat felé emeli:

Halálomig szememben hordozom
A vorarlbergi kis koromszemet.

Néha kezét fog őseivel, az ellágyulás germán finomságával simogatja meg muzsikáló elődét, kinek szelíd varázsa az ember magasát járó művész-utód szívét megérinti (*Karmester-ős*). Máskor — ismét művészkezü ősök! — háromszázestendős távol ötvös-ősei ölelik magukhoz a versek aranymívesét, az ölelés már-már nagyon erős, már több mint németes ellágyulás:

Belül kohótűz és erő dalol
S ölel a vár, a városom: Corona.

(*Régi város integet.*)

Csakhogy «Corona» már transzylván táj, a nyugati származás-emlék *erdélyi sors* lett. Áprily tekintete igazában nem is ezeken az őskökhöz

visszaszálló verseken keresztül halad nyugat felé, hanem ennek a nyugatnak egy-egy keleti követével találkozik össze megdobbanó szívvel. Opitz Márton, Bessenyei György, Aletta van der Maet : mindnyájan kettős-sorsú emberek : nyugat varázsa érintette meg lelküket. Opitz Mártont nem engedte el nyugat, Apáczai feleségének pedig férjén keresztül áldása és végzete lett a magyar föld. Bessenyei köztük a tragikus elhivatású, s mint Áprily szépséges szonettje oly finoman érezteti : azért tragikus, mert magyar. Opitznak és Alettának csak sorsa volt, de a keleti hazában nyugat fénye felé bámuló Bessenyei-alkatú magyarnak végzete is.

Tornácon állt s a pusztaságra nézett :
Keletre szállt az elzengett vihar.
Szökött felhőit hívta már a fészek,
A sziklából rakott öreg Bihar.

Nyugat felé, piros látóhatáron
Jelens támadt, lenge délibáb
(Nagyon távolról, túl a délibábon
Marsot fújtak a testőr-trombiták) :

Egy park a vágyak tündér-városából,
Gáláns ünnep, bizalmas öblű páholy,
S egy gárda-bál, meleg hullámra ringó :!

Esték, amikor költő volt s király —
Künn megszólalt a mélabús tilinkó
S lassan beballagott az esti nyáj. (Bessenyei.)

Ha Áprily a XVIII. század magyarja, az ő életében és költészetében is beáll talán a tragikus törés. Nyugati származás-nosztalgiaja a magyar földre szóló elhivatása élesen szembe kerül egymással. De másfél század múlva a kettősség élménye már nem végzet, csupán hangulat. Versei mögött hegycsúcsok rajzolódnak a láthatárra, fenyőerdőkön orgonál a szél, barka-illatot hoz március, naptól bíborosra festett havasok nyúlnak az égig : az erdélyi táj minden kedvesége és zordon magassága ott lüktet soraiban. Ebben a hazában van az ő hivatása ; Opitz Mártonnak, a keletről menekülő nyugati embernek a hitvallók erejével felel vissza a messze századokba :

... Mi itt keresztre rendeltetve állunk.
Minket a hűség Krisztus-szege tart.
Égő reménység : árva «húnjaid»-ból
Jövőt nevelni, embert és magyart.

Élünk Golgota-fellegek tövében,
 Vádol a mult és rémít a jelen
 S halunk erdélyi szent Thermopylaeben
 Némán, büszkén, örökre névtelen. (*Opitz Mártonhoz.*)

Számára Erdély minden szépség foglalata (*Nyár*), a «forrás-fakasztó szikla-rengeteg». Hiába minden: nem lehet tőle elszakadni, visszaszáll hozzá a lélek s «zúgva hív tavasszal, — zúg örökre áldott vizek hazája: vén Idánk.» (*Holló-ének, Idahegyi pásztorok*). Ez Áprily tekintetének másik iránya; míg a nyugati csak nosztalgia és vérében néha-néha fellüktető származás- emlék, ez a keleti az igazi, a befelétáru- ló, a «sorsos» elhivatás.

3.

Van egy költeménye Áprilynak *Az út*; vallomás ez a friss indulásról, az út izgalmáról s a megérkezés némaságáról. Az önmagát oly léleklátó szemekkel figyelő költő így körvonalazza nagy témáit:

S kérdeztem: Kosbor, lilium,
 Messze van-e még a sirom?

S kérdeztem: Krisztus, szent Hittel,
 Mért van, hogy mégis ölni kell?

És a tetőről szállt szavam:
 Az ember csúcsa merre van?

(*Az út.*)

Tehát elmúlás-gondolat, szemben a gyilkos korrallal s felfelé a humanum tiszta magasságára... Súlyos líra ez, a költő számára művészete nem gyönyörködés, formaöröm és szórakozás, hanem önalakítás és küzdelem az igazságért. Mint művész akar szembenézni az élet és a halál, az alkotás és a természet örök titkaival s akarja ezeket a titkokat a felismerés sugárkévéiben megfürdetni.

Fausti lélek, kinek legállandóbb kísérője a halálgondolat. Magatartására jellemző, hogy az élet tavaszában már a naplemente felé fordítja tekintetét s várja a ráhulló nyári alkonyt (*Naplemente*). Nem pose vagy fiatalos elmúlás-nosztalgia nála a halálgondolat. Mikor közreadja első kötetét, férfikora delén jár: fegyelem irányítja minden szavát s a nagy szenvedélyek zúgása csak messziről, a régen elfojtott tavaszokból morajlik felénk. Első kötetének első verse: őszi. Azután jön a többi, mindegyikben ott a halálgondolat, az őszi varázs, mely tragikus árnyalatot ad költeményeinek. «Nagyalvók, itt az égerfák tövében» — kezdi beszélgetését halottaival. Azután elvonulnak az

emberi küzdelmek áldozatai : epikus keretben szívhez ütődő líra, fagyott virágok tavaszi hajnalon (*Nevek*). Valami benne rejltő ős-szomorúsággal kutatja az elmúlás titkát ; talán legboldogabb az, akinek fiatalon jutott a «nagy kiváltság, az ifjan elmúlás felségjoga» (*Falusi elégia*). Valahol itt lehet a szomorú titok : fiatal mosollyal kellene meghalni. A nagy titkot kergető Ahasvér megdöbbenve néz a halott székeségre :

Mosolyát nézte, mely tán diadalmi,
Mert meg tudott meg-sem-vénülve halni. (*Ahasvér.*)

Hány meg hány verse jut itt eszünkbe! A büszkén, fényesen vonuló gémmel lezuhan. Szárnya : póluslobogó (*Ikaros*). A kiáradó boldogság himnuszát zengő bagolyra gyilkos puska robban (*Halálmadár*); egy barka-illatú tavasznapon a halál fekete kutyája kíséretti (*Faust ünnepén*) ; az ős színe : bíboros vér, amit a nagy vadászaton elejtett nyár hullatott el (*Szeptemberi fák*) ; a vasúti őr némán állja a sort, végül a vonat kerekei alá veti magát (*A vasúti őr dalol*) ; Farkas Gabriel francia földön súgja a fülébe : olyan mindegy, hol ér a halál (*Találkozásom Farkas Gabriellel*) ; azután hajó jön : Rasmussené, az örök pólus felé tartó. Szomorú sor ez nagyon, fekete lobogó csattog a szélben. De — és ez a hegyek emberének örök látásmódja — a csúcsok tisztaságában nyer egyedül más hangsúlyt a halál. Ott is jelen van, de ég és föld között, a végtelen méretek és szépségek honában tisztán megzendül a belenyugvás muzsikája, harmónia száll a földi tusában elgyötört ember homlokára :

Óh a «halál» itt
Nem borzongató,
Több súlyt alig hord,
Mint az «este» szó. (*A hegylakók.*)

Ezzel az egyetemes elmúlás-gondolattal szemben — melyet annyira fokozott az irtózott háború — két derültebb színfoltja van költészetének : az ember «magasára» való törekvés s a visszajáró, kissé melancholiás tavasz. Egész költői munkássága út ehhez a magashoz ; Vörösmarty öröksége él lelkében : az ember-testvéresülés gondolata. Ezért beszél Antigone nevében görögös belenyugvással :

Mit is keresnénk árva-ketten,
Hol éig ér a gyűlölet?
Én gyűlöletre nem születtem
És itt szeretni nem lehet. (*Antigone.*)

De éppen a csúcsok felé haladás teszi lehetővé, hogy lelkében az elmúlás-gondolattal állandóan az örökkévalóságra gondoljon: klasszikus magatartás ez, időtlen megállás a rohanó időben. Megragadó *Vallomás*-ában írja, hogy világ-traverzek összeomlásaikor a vers is meghal. Elműlik ő is, titkai némán hallgatnak könyve gránit-kriptaboltjában.

De túl romon, ha perce jön csodáknak,
A mély megkondul, mintha vallana.
S a bolt alól harangtisz tán kicsendül
S magasra száll az ember dallama! (Vallomás.)

Ezek az alkotásai (csupán néhány példa: *A márványunk meséje*, *Vallomás*, *Idahegyi pásztorok*, *A hegylakók*, *Juhok*, *Vers vagy te is*, *Téli reggel*) tudatosítják, hogy az idő örök rohanásában van megállás és diadal. De ez az örökkévalóság nem a földi szenvedélyek és törekvések torlódásában csillan meg, hanem az ember magasán tudunk csak a halál hatalmával szemben győzhetetlenül megállni. Áprily lelke itt keres évezredes kapcsolatokat a görögökkel, itt találkozik a goethei magatartással és itt fog kezét lelki rokonával, Babitscsal. Ennek a klasszikus magatartásnak életformája a magány (*Egyedül*, *Nostalgia*, *Vihar után*, *Holló-ének*, *Kísért a nap*, *A menekülő*), színhelye és szimbóluma a hegycsúcsok monumentalitása, ahol a békesség és az örök szépségek integetnek fehér zászlóikkal (*A hegylakók*, *Téli reggel*, *Juhok*). Itt minden tisztább, fénylőbb, nemesebb:

— Itt én se lennék
Néma lázadó, —
Csak végtelenség
Tiszta dallama. (A hegylakók.)

Ez a klasszikus magatartás az elmúlás-gondolat egyik ellenfele. A másik ellenfél nem a «végtelenség dallama», hanem az annyira mulandó tavasz felcsillanása. És érdekes — ez a tavasz mégis örökéletű, éppen úgy, mint az időtlen humán-eszme. Csakhogy itt a pillanat nyer örök életet; nem az eszme sugározza a dolgokra az örökkévalóság fényét, mint ott, hanem a költő lelkéből lüktet át a múlt tavaszba az időtlenség ritmusa. Hogyan? Úgy, hogy nem fáj neki az elmúlt ifjúság, nem sóvárog tavaszok láza után, nem kergeti szenvedéllyel a virágos mámort, hanem görög mosollyal áll a zuhogó időben, kiválaszt egy-egy barka-illatú márciust és minden vágy vagy mámor nélkül a *tiszta öröm* halhatatlan mosolyával fordul feléje. A pillanat el nem hervadó szépségét élvezti: ez Áprily halálon győzelmes klasszicizmusának másik oldala (*Éjjeli zene*, *Március*, *Tavaszi*

háború, Levél, Virág-ének, Köszönet a napsugárnak). Természetesen a lélek nem merevedik sohasem állandó formákba. Lüktet az élet s ezt a klasszicizmust áttöri néha a romantikus tavasz : a lázadás, a «zendülő békételenség», elfojtott erők és vágyak zúgása, a régi tavaszokból ide-integető gyermeklélek (*Rabok, Magányos aktor Kecskeméten, Imádkozom: legyen vidám*). Szóval végtelen vágy az elfojtott, vagy elvesztett tavaszok után : romantikus visszfénye ez a benne dübörgő, de fegyellemmel leszorított lázadó erőknél. Merre tart költészetének irányvonala? Úgy látom, hogy klasszicizmusa mindenképen a múlté. *Rönk a Tiszán* c. ciklusában sokkal több a lélektépő nyugtalanság és forradalmi lázadás, mint erdélyi köteteiben. A romantikus tépettség mintha most törne fel, cserében az elfojtott tavaszokért.

4.

Áprily Lajos eljött Erdélyből ide a síkra, a nagy város zajába. Otthagytá a hóborította csúcsokat, a pisztrángos patakot, a zúgó fenyveseket és tölgyerdőket. «Sic fata volunt» — zeng benne a predestinációs hit. Nem zokog, nem lázad a távozás miatt, csak csendes fájás és bizonytalanság érinti meg lelkét (*Így akarja a sors, Otthagyjod a házat*). Azután jön a pesti motívum műalkotásaiban is. Elmondja sorsát. Indult fiatalon, magában, dallal. Ámult minden szépségen, kutatta az élet nagy kérdéseit. S mi történt vele, mire ideért?

Utam és dalom elakadt :
Sorompót értem, gyárákat.

Jaj, erdő nélkül nincs titok —
A város zúg. Én hallgatok.

Nem dalolok, nem kérdezek,
Csak néma, nagy gyerek leszek. (Az út.)

Friss még a seb; pedig hogy' biztatja magát! «Ne félj, ne gondold régi télre»; mennyire csitítja nyugtalanságát: se tél, se víz, se erdő, se csúc — egy sem veszélyes lelkére. De megremeg benne a szülőföld emlékezete a támadó márciusi szélben :

Maradj itthon tavasz körül,
Tavasz felé ne menj a szélbe. (Keleti szél.)

Pesten jár s az otthoni tájat hordozza szívében; ez a fájás azonban fegyelmezetten halad a partok között. Idesuhan a régi tél, a fenyőzúgás, az elszállt élet csendje, az ősök városa s a vörös lombú tölgyfa-

erdő (*Biztatás a télben, Az út, Rönk a Tiszán, Enyedi csend, Régi város integet, Jaj, a vihar* —). De a mult követői nem forgatják fel életét, költészetét csak új motívummal s nem új érzés-minőséggel gazdagítják. A *Rönk a Tiszán* ciklusának ezek a versei a költő régi arcát mutatják: a fájdalom fékezése a fegyelem által a nemzeti klasszicizmus vonása, részben erdélyi örökség is: Kemény Zsigmondé. Verseinek új ciklusában az a motívum veszi át a dallamvezetést, mely a *Rasmussen hajójánban* már néhol jelentkezett s mely — úgy látszik — régi vers-zenéjének rombolásával párhuzamos: a nyugtalanság, a fegyelemfékezte láz kitörése, titáni forrongás a bilincses látszat-nyugalom ellen.

A halálgondolat csaknem teljesen eltűnik új verseiben, hogy helyet adjon egy új elmúlás-gondolatnak, mely líraiságában sokkal megindítóbb és egyénibb, mint a másik: félelem attól, hogy a költészet csodálatos madara örökre elhagyja. Mögötte a gazdag aranymező — előtte a sivár koldus-út: ez a szomorú hite. S közben milyen szép sorokat ír erről az ember- és költő-fáradtságról! Halkuló madárról szól, ihlethiányról, nagy és mindent elborító fáradtságról — s egészen új, eddig nem használt színek és hangulatok, érzések és vers-zenék fognak meg ebben az új elmúlás-gondolatban. Szíven üt bennünket a költő lemondása (milyen áldott gazdagság ez a vélt elszegényedésben!):

És hárman szóltak: Nem felelsz?
 Mondd meg, hová lett annyi kincs?
 És szánva mondtam: Annyi sincs

És sírva mondtam: Semmi sincs.

(*Az aranyosó balladája.*)

A *Rönk a Tiszán* már említett harmadik motívuma a lázas nyugtalanság és keresés. Nincs itt nyoma sem a klasszikus magatartás'naí szemlélt eredményeinek. Verset ír a nyugtalanságról — s éppen ezt tartja az élet jegyének. Ez veszi körül:

Csapkods, feketeszárnyú szél,
 Sorsom zenéje, nyugtalanság. (*Nyugtalanság.*)

A régi versek csipkés, finoman zengő muzsikáját rombolja szét ez az új életerő:

Barbár verőjú Sors dobolja itt
 A zorduló idők ütem-parancsát.
 Ágyam mellett eszelős asszony áll:
 Bomlott sörényű múzsa: nyugtalanság.

(*Arythmia.*)

(Most régi Áprily-strófa zeng fel bennünk. Minden szónál ékeesebben bizonyítja, ha leírom: milyen nagy utat tett meg régi csupa-zene soraitól a mai tépett, de ebben a tépettségében nagyarányú versdinamikáig. A *Március* daktylusai csilingelnek:

Barna patakja
 Napra kacagva
 A lomha Marosba csengve siet.
 Zeng a csatorna,
 Zeng a hegy orma,
 S zeng — ugy-e zeng, ugy-e zeng a szived?).

S újra a *Rönk a Tiszán* költője szól hozzánk: «Szódról lefoszlik minden cifraság». (*Új középkor*). De nem a kor kívánja a költőtől ezt az alázatos egyszerűséget, a zenének erővel való felcserélését, a rímek csengésének tompítását, hanem a költő belső fejlődése, mely régi önmagát elhagyva, új mondanivalókat, új hangot és zenét visz a versbe. Áprily feljutott a csúcsra, de a keresők örök vágyával tovább indul. Kínlódik a lelke, az új út meredeke véresre horzsolja kezét. Nem törődik vele, csak megy az új magasságok felé az elhivatottak csillagával homlokán. Ez a költő örök útja, a magyar líra annyi remekének termő-talaja.

Haraszthy Gyula.

Világirodalmi lexikon.

Világirodalmi lexikon. (Külföldi irodalom.) Szerkesztette dr. Dézsi Lajos. I—II. köt. 8-r. 1760 l. Budapest, Studium kiadása, é. n. (1931—1934.)

Erről a figyelemreméltó vállalkozásról első kötetének megjelenésekor már megemlékezett folyóiratunk (221. k. 318—320. l.). Most *in liis* befejezéséről számolhatunk be. Érdeemes szerkesztője, irodalmunk történetének szorgalmas munkása a munka befejezését már nem érthette meg, a III. kötet nagyobbik felét már szegedi tanártársa, Mészöly Gedeon gondozta. Dézsi Lajosnak régi kedves terve jutott ennek a lexikonnak elkészültével megvalósulásra, egy reál-lexikon szükséges voltának érzéséből kisarjadt terv, amely saját szavai szerint már egyetemi pályája kezdetén fölmerült lelkében. Most, hogy a nagy szeretettel tervezgetett mű immár rendelkezésére áll az irodalomkedvelő magyar közönségnek, az elismerés első szava a buzgó szerkesztő emlékét illeti. Dézsi Lajos egész lelki alkata szerint első sorban hasznos munkása kívánt lenni irodalmunknak, erről a hivatottságáról tanúskodik s ezen a munkamezőn szerzett érdemeit őrzi ez a munka is.

A lexikon hasznos feladat teljesítésére van hivatva s ezt a feladatát körültekintő gondnal igyekszik szolgálni. Közli az egyes nemzetek irodalmának tömör összefoglalását, a világirodalom nevesebb képviselőinek életrajzát, munkásságuk összeállítását és rövid méltatását, tartalmi és tárgyi tájékoztatást nyújt a világirodalomnak kiválóbb vagy sűrűbben emlegetett termékeiről, megvilágítja az irodalom segédtudományainak műszavait s közli az irodalmi művekből szárnyrakelt szállóigéket és szólásmódokat. A jelentékenyebb címszavakhoz jól megválogatott könyvészetet is csatol, hogy ezáltal mintegy ösztönzést nyújtson a kérdéssel való további és elmélyedőbb foglalkozásra.

Az I. kötetben a munka még túl volt méretezve, kiterjedt nemcsak a szépirodalom, hanem a szaktudományok nevesebb művelőinek tárgyalására, életrajzuk és irodalmi munkásságuk ismertetésére is. A II. és III. kötetben már takarékosabb beosztásra, az erősen felduzzadt anyag rostálására kényszerült a szerkesztő s a természettudományok művelői közül csak a legkiemelkedőbbekre szorítkozik. Még mindig nem ártott volna az anyagnak szigorúbb mérlegelésé ránkvaló vonatkozása vagy érdekessége szempontjából. Nagy céltudatosságot és erélyt követel a szerkesztőtől ennek a szempontnak következetes érvényesítése munkatársaival szemben, akik a legtöbb esetben a szakember elfoglaltságával ítélik meg a tudományuk körébe vágó kérdések jelentőségét. Különösen a keleti irodalmakat tárgyaló címszavakra vonatkozik ez a megjegyzés. Mindvégig megmaradt bizonyos aránytalanság is az egyes címszavak terjedelme tekintetében, indokolatlanul hosszabb tárgyalásban részesülnek ránk nézve kevésbé érdekes írók a jelentékenyebbeknél. A tartalmi ismertetésekben is megvan ez az aránytalanság, nem egyszer egészen jelentéktelen s kisebb művek terjedelmesebb ismertetéshez jutnak, mint világirodalmi remekék. Hogy az egyes cikkek alaposság szempontjából mennyire felelnek meg a tudomány követelményeinek, arról a szakkritika van hivatva ítéletet mondani, itt meg kell elégedni annak a jelzésével, hogy mennyire felelnek meg a lexikon sajátos feladatának.

Egyébként a könyvet kétségtelenül sokoldalú segédeszközüll és megbízható tájékoztatásul használhatják az érdeklődők, s hisszük, hogy elő fogja mozdítani irodalmi műveltségünk gyarapodását. Elismerés illeti a derék kiadó áldozatkészségét, amely a mai keserves viszonyok közt sem riadt vissza az inkább erkölcsi, mint anyagi hasznot ígérő vállalkozástól.

—ky —ε.

**A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.**

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

674. SZÁM.

1934 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MEGEMLÉKEZÉS LOTZ KÁROLYRÓL. — Berzeviczy Alberttől	1
II. SZÉCHENYI DÖBLINGBEN. — Schaffier Károlytól	4
III. SZABOLCSKA MIHÁLY. (I.) — Császár Elemértől	15
IV. NÁPOLYI JOHANNA. — Miskolczy Istvántól	45
V. KIERKEGAARD. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	73
VI. A FATIMIDÁK SORSA. — Keleti mese. — Kenedy Gézáttól	93
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>A Balaton.</i> — <i>Tempó.</i> — <i>A motor.</i> — Bárd Miklóstól	101
VIII. SZEMLE. — <i>Az ismeretlen Bunyin.</i> — Berényi Lászlótól	103
IX. IRODALOM. — 1. <i>A báró Podmaniczky-család története.</i> — (I. k. Dr. Vargha Zoltán: <i>Gróf Vigyázó Sándorné, báró Podma- niczky Zsuzsanna életrajza.</i> — II. k. U. ó.: <i>Báró Podmaniczky János életrajza.</i>) — Nagy Miklóstól.	
2. <i>Új magyar bölcsellettörténet.</i> — (Kecskés Pál: <i>A bölcsélet tör- ténete főbb vonásaiban.</i>) — Halasy-Nagy Józseftől.	
3. <i>Molnár Ferenc új regénye.</i> — (Molnár Ferenc: <i>A zenélő angyal.</i>) r. r.-től	117

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világsszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvadás is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

675. SZÁM.

1934 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF TISZA ISTVÁN KÉPVISELŐHÁZI BESZÉDEI. — Nagy Miklóstól	129
II. A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG LÁTHATATLAN HATÁRAI. — Kornemann Ernőtől	139
III. SZABOLCSKA MIHÁLY. (II.) — Császár Elemértől	152
IV. KIERKEGAARD. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	180
V. AUSTEN JANE. — Hevesi Sándortól	210
VI. A BENNET-CSALÁD. (I.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	212
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Vidéki nők.</i> — <i>Óraütes.</i> — Falu Tamástól	225
VIII. SZEMLE. — <i>Hat év magyar színművészete.</i> — Jelentés az 1933. évi Greguss-jutalomról. — Hevesi Sándortól	226
IX. IRODALOM. — 1. <i>A műveltség javainak nevelői jelentősége.</i> — (Bruno Bauch: <i>Die erzieherische Bedeutung der Kulturgüter.</i>) — Bartók Györgytől.	
2. <i>Az adriai kérdés.</i> — (März J.: <i>Die Adriafrage.</i>) — Horváth Jenőtől.	
3. <i>A nyugatmagyarországi horvátok.</i> — (Ujević Mate: <i>Gradišćanski Hrvati. — Naša Domovina.</i>) — Bajza Józseftől	243

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

676. SZÁM.

1934 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. APPONYI MINT SZÓNOK. — Berzeviczy Alberttől	257
II. SZABOLCSKA MIHALY. (III.) — Császár Elemértől	265
III. FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — Ferenczy Valértől	280
IV. KIERKEGAARD. (III.) — Báró Brandenstein Bélától	300
V. A BENNET-CSALÁD. (II.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	338
VI. HAJDANKORI TÖRTÉNET. — Verses jelenet. — Guy de Maupassant után, franciából — Radó Antaltól	348
VII. SZEMLE. — 1. <i>Az Ember Tragédiájának költői igazsága.</i> — Ravasz Lászlótól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	360
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Magyar tanulmányok a délszláv kérdéstről.</i> — (Frank Ivo: <i>A revízió és a horvátság.</i> — Prokopy Imre: [<i>A revízió és Délmagyarország.</i> — Török Árpád: <i>A horvát kérdés nemzetközi jogi és közjogi jelentősége.</i>] — Bajza Józseftől.	
2. <i>Bölcseleti tanulmányok.</i> — (Tankó Béla: <i>A világnézet kérdése és más tanulmányok.</i>) — Halasy-Nagy Józseftől.	
3. <i>A görög líra gyöngyei.</i> — (Csengery János: <i>A görög líra gyöngyei.</i>) — Wagner Józseftől	373

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szalinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS

A Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmával kitüntetett mű

«Monumentális nagysága, egyetemes és nemzeti fontossága, valamint szerzőjének az irodalomtörténet szolgálatában évtizedeken át kifejtett odaadó és nagy-szabású munkássága miatt (a bizottság) Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét kívánja az idei nagyjutalommal egyhangúlag kitüntetni.»

(Bizottsági jelentés az 1932. évi nagyjutalom tárgyában. Akadémiai Értesítő, 1932.)

- Első kötet:** A magyar irodalom a középkorban.
Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században.
Harmadik kötet: A magyar irodalom a XVII. században.
Negyedik kötet: A magyar irodalom a XVIII. században.
Ötödik kötet: A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.
Hatodik kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában.
Hetedik kötet: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában.

**A hét kötetben immár teljes mű
a magyar tudománynak örök dicsősége**

*Tanári könyvtárak nem nélkülözhetik.
Az első kötettől kezdve részletekben is
megrendelhető. Ára kötetenkint 50 P.*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása

A FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET főbizománya

TÜKÖR

KÉPES HAVI FOLYÓIRAT

A TÜKÖR első számainak munkatársai:

Novella

Balázs Sándor
Hunyady Sándor
Karinthy Frigyes
Komáromi János
Kosztolányi Dezső
Laczkó Géza
Molnár Ákos
Nagy Dániel
P. Gulácsy Irén
Sárközi György
v. Somogyváry Gyula
Szabó Pál
Tersánszky J. Jenő
Török Sándor
Zágon István

Riport, tudomány, művészet

Baktay Ervin dr.
Bálint Lajos
Bárány István dr.
Bethlen Mária grófné
Cholnoky Jenő dr.
Csaba Jenő dr.
Dallos Sándor
Dutka Ákos
Ébner Sándor dr.
Glatz Oszkár
Imrédy Magda
Kozma Lajos
Péter András dr.
Rapaics Raymund dr.
Ráth-Végh István dr.
Reményi József (Cleveland)
Révay József dr.
Sásdi Sándor
Siklós Ferenc
Supka Géza dr.
Szepes Béla
Szerb Antal dr.
Zsindely Ferenc dr.

Vers

Áprily Lajos
Bárd Miklós
Erdélyi József
Falu Tamás
Fenyő László
Fodor József
Illyés Gyula
Mécs László
Nadányi Zoltán
Sík Sándor
Szegedi István
Szőke Sándor
Telekes Béla

Divat, konyha, kozmetika

Beczássy Judit
ifj. Gundel Károly
Hárnik Helena dr.
Ráskay Margit
Rónay Mária

Rajz

Byssz Róbert
Dallos Hanna
Dési-Huber István
Fáy Dezső
Gedő Lipót
Gergely Tibor
Gömöri Imre
Graber Margit
Janovits István
Kandó Gyula
Lányi Imre
Pohárnok Zoltán
Simon György János
Szigethy István
Szigeti Imre
Végh Dezső

Színház, zene, film

Bartha Dénes dr.
Bárdos Artur
Fóthy János
Hevesi András
Hevesi Sándor
Komor András
Lányi Viktor
Márkus László
Schöpflin Aladár

Fénykép

Angelo
Bak Lóránt
Ébner Sándor dr.
Faludi Sándor
Félegyházy László
Hegyey Tibor
Hensch Aladár
Iglauer Pál
Kandó Gyula
Kinszki Imre
Krausz György
Lengyel Lajos
Ligeti Lajos dr.
Motsidlovszky Dezső
Pécsi József
Pintér Zsuzsi
Radó György
Rónai Dénes
Seiden Gusztáv
Singer Leó
Somogyi Kornél
Székács Lili
Székely Ferenc
Szöllősy Kálmán
Tabák Lajos
Vadas Ernő
Vajda Pál R.
Veres
Wachter Klára
Zsindely Endre

Előfizetési ára egy évre P 8'40, félévre P 4'40, egyes szám ára 80 fillér

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon 85-6-17

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS

A Magyar Tudományos Akadémia 1932. évi nagyjutalmával kitüntetett mű

- Első kötet:** A magyar irodalom a középkorban.
Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században.
Harmadik kötet: A magyar irodalom a XVII. században.
Negyedik kötet: A magyar irodalom a XVIII. században.
Ötödik kötet: A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.

Most jelent meg a hatodik kötet:

A magyar irodalom a XIX. század második harmadában

A hét kötetből álló monumentális sorozat eddig megjelent öt kötetét páratlan elismeréssel fogadta a tudományos kritika. A nyomás alatt levő **hatodik kötet** a magyar irodalom aranykorának mélyreható bűvarlatokon alapuló, maradéktalan teljességű feltárása. A reformországgyűlések, a szabadságharc, az önkényuralom és a kiegyezés korának szellemi élete az Eötvös, Petőfi, Arany, Kemény és Madách nyújtotta irodalmi keretben markáns vonalakkal elevenedik meg az olvasó előtt. Alig van még szigorúan tudományos mű, amelyet szerzője ehhez hasonló vonzó stíluskészséggel írt volna meg s amelyben a mult homályából kiásott, eddig ismeretlen irodalmi mozzanatok hasonló életszerűséggel olvadnának bele egy klasszikus alkotás művészi egységébe és esztétikai hangulatába. A maga nemében egyedülálló irodalomtörténet legközelebb megjelenő hatodik kötete a mostoha viszonyok között élő magyar tudomány büszkesége és diadala.

Egy kötet ára 50 pengő

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása

A FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET főbizománya

Magyar tehetségek seregszemléje a

TÜKÖR

KÉPES HAVI FOLYÓIRAT

A TÜKÖR első számainak munkatársai:

Novella

Balázs Sándor
Hunyady Sándor
Karinthy Frigyes
Komáromi János
Kosztolányi Dezső
Laczkó Géza
Molnár Ákos
Nagy Dániel
P. Gulácsy Irén
v. Somogyváry Gyula
Szabó Pál
Szenes Piroska
Tersánszky J. Jenő
Török Sándor
Zágon István

Riport, tudomány, művészet

Baktay Ervin dr.
Bálint Lajos
Bárány István dr.
Bethlen Mária grófné
Cholnoky Jenő
Dallos Sándor
Dutka Ákos
Ébner Sándor dr.
Glatz Oszkár
Kozma Lajos
Péter András dr.
Rapaics Raymund
Ráth-Végh István
Reményi József (Clelland)
Révay József
Sásdi Sándor
Siklós Ferenc
Supka Géza
Szepes Béla
Zsindely Ferenc

Vers

Áprily Lajos
Bárd Miklós
Erdélyi József
Falu Tamás
Fenyő László
Fodor József
Illyés Gyula
Mécs László
Nadányi Zoltán
Sík Sándor
Szegedi István
Telekes Béla

Divat, konyha, kozmetika

Beczassy Judit
Bozzay Margit
ifj. Gundel Károly
Hárnik Helena dr.
Harsányi Gréte
Ráskay Margit
Rónay Mária

Rajz

Byssz Róbert
Dallos Hanna
Dési-Huber István
Fáy Dezső
Gedő Lipót
Gergely Tibor
Gömöri Imre
Janovits István
Lányi Imre
Pohárnok Zoltán
Simon János György
Szigethy István
Szigeti Imre
Végh Dezső

Színház, zene, film

Bartha Dénes
Bárdos Artur
Hevesi András
Hevesi Sándor
Komor András
Lányi Viktor
Márkus László
Schöpflin Aladár

Fénykép

Angelo foto
Bak Lóránt
Ébner Sándor dr.
Félegyházy László
Hegyei Tibor
Hensch Aladár
Iglauer Pál
Kandó Gyula
Kinszki Imre
Krausz György
Lengyel Lajos
Motsidlovszky Dezső
Pécsi József
Pintér Zsuzsi
Radó György
Rónai Dénes
Seiden Gusztáv
Singer Leó
Székely Ferenc
Tabák Lajos
Vadas Ernő
Vajda Pál R.
Veres foto
Wachter Klára
Zsindely Endre.

Előfizetési ára egy évre P 8'40, félévre P 4'40, egyes szám ára 80 fillér

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, IV., Egeietem-u. 4. Telefon 85-6-17

KORNIS GYULA

AZ ÁLLAMFÉRFI

A POLITIKAI LÉLEK VIZSGÁLATA

KÉT KÖTET, 637 OLDAL

A kítűnő kultúrpolitikus és pszichológus hatalmas politikai, pszichológiai, történelmi és irodalmi tudással boncolja ebben a monumentális művében a politikai lélek típusait, az értelem, érzelem és akarat szerepét a politikában s a különféle társadalmi rétegek politikus-típusait. A nagyszerű történelmi egyéniségek egész lelke feltárul itt az olvasó előtt — a tudós vakító reflektorának fényében.

Úttörő munka, amelynek nincsen előzője és párja a világ tudományos irodalmában

Az élvezetesen megírt mű a mai irodalmi élet nagy eseménye: minden ízében *magyar* és *európai*, valóságos cselekedet a *nemzetnevelés* érdekében, és a *jövő nemzedék* hatalmas erejű irányítója.

Gyönyörű kiállítás, remek illusztrációk

Minden magyar nevelőnek nélkülözhetetlen!

A két kötet ára 20 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MEGJELENT

a művelt magyar közönség várva-várt képes havi folyóirata,

TÜKÖR

**SZÉP
SZÍNES
MŰVÉSZI
SZÓRAKOZTATÓ
MULATSÁGOS
ÉRDEKES
ELEVELN
FRISS**

Kérjen mutatványszámot!

FRANKLIN-TÁRSULAT, IV. Egyetem-utca 4.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

677. SZÁM.

1934 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. EGY FÉLSZÁZAD ELŐTT. — Berzeviczy Alberttől	1
II. GYULAI PAL KOLOZSVARI TANÁRI ÉVEI. — Papp Ferentől	14
III. LUCIFER DÍCSÉRETI. — Kezedy Gézáttól	48
IV. FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. (Pálya-határ- pontok.) — Ferenczy Valértől	57
V. INDIA VILÁGOSSAGA. (I.) — Germanus Gyulától	79
VI. A BENNET-CSALÁD. (III.) — Regény. — Austen Jane után, angol- ból — Hevesi Sándortól	95
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>A sötétség dala.</i> — <i>A láthatatlan írás.</i> — <i>Egy pohár bor.</i> — Aprily Lajostól	107
VIII. SZEMLE. — 1. <i>Kőrösi Csoma Sándor és Semsey Andor.</i> — Berze- viczy Alberttől.	
2. <i>Gróf Klebelsberg Kuno mint kultúrpolitikus.</i> — Lábán Antaltól	111
IX. IRODALOM. — 1. <i>Gróf Tisza István leveleinek ötödik kötete.</i> — Károlyi Arpádtól.	
2. <i>Kozma Miklós új könyve.</i> — (Kozma Miklós: <i>Az összeomlás</i> <i>1918—19.</i>) — P. V.-tól.	
3. <i>Erdős Renée új úton.</i> — (Erdős Renée: <i>Hajnali hegedűszó.</i>) — r. r.-tól	120

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a műveit közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

678. SZÁM.

1934 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF TISZA ISTVAN. — Berzeviczy Alberttől	129
II. AZ IGAZI TISZA ISTVÁN. — Balogh Jenőtől	134
III. FERENCZY KÁROLY ALAKJA ÉS ALKOTÁSA. — (A művész.) — Ferenczy Valértől	152
IV. INDIA VILÁGOSSÁGA. (II.) — Germanus Gyulától	183
V. A BENNET-CSALÁD. (IV.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	217
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Imádság a Bálvány előtt.</i> — <i>Sóhajtság a hegyen.</i> — <i>Szénaillat.</i> — Sik Sándortól	236
VII. SZEMLE. — <i>Petőfi és Vörösmarty.</i> — Szász Károlytól	241
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Kornis Gyula új könyve.</i> — (Kornis Gyula: <i>A kultúra válsága.</i>) — Halasy-Nagy Józseftől.	
2. <i>Anglia és az orosz hatalom kialakulása.</i> — (Gerhard Dietrich: <i>England und der Aufstieg Russlands.</i>) — Horváth Jenőtől.	
3. <i>Egy lírikus emlékezései.</i> — (Farkas Imre: <i>Az iglói diák.</i>) — r. r.-től	248

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítői kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségek címére a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

*Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság
április 28-án tartotta 1934. évi rendes közgyűlését, amely
az 1933. évi nyereséget 247.638.78 pengőben, az osztalékot
pedig 8— pengőben állapította meg.*

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

679. SZÁM.

1934 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1934

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF APPONYI ALBERT EMLÉKEZETE. — Gróf Bethlen Istvántól	257
II. AZ AKADÉMIA TIZENHAT ÉVVEL A HABORÚ UTÁN. — Berzeviczy Alberttől	290
III. A LINZI SZAMÚZÓTTEK. — Horánszky Lajostól	299
IV. INDIA VILÁGOSSAGA. (III.) — Germanus Gyulától	308
V. A BENNET-CSALAD. (V.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	340
VI. A RENGETEGBEN. — Költemény. — Bárd Miklóstól	353
VII. SZEMLE. — <i>Megemlékezés Takáts Sándorról.</i> — Rédey Tivadartól	361
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Alfa és omega.</i> — (Ravasz László: <i>Alfa és omega.</i>) — Radnai Oszkártól.	
2. <i>Áprily Lajos költeményei.</i> — (Áprily Lajos: <i>Az aranymosé balladája.</i>) — Haraszthy Gyulától.	
3. <i>Világirodalmi lexikon.</i> — (Dézsi Lajos: <i>Világirodalmi lexikon.</i> I—III. k.) — —ky —s-től	364

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

MAGYAR ÍRÓK

FÖLDI MIHÁLY	Füzve P
Szahara. I-III.	6.—
GESZTESI-BALOGH GÁBOR	
Asszonyölők	6.—
Katakizma. I-II.	12.—
HARSÁNYI ZSOLT	
Életre-halálra. René	4:80
IFJ. HEGEDÜS SÁNDOR	
A halhatatlan Itália	3:60
KRÚDY GYULA	
Az első Habsburg	2:40
Festett király	5.—
SZABÓ PÁL	
Emberek	5.—
Békalencse	3.—
Papok, vasárnapok	3.—
SZENES PIROSKA	
Csillag a homlokán. I-II.	6.—
Jedviga kisasszony	2:50
TÖRÖK SÁNDOR	
Az idegen város. I-II.	7.—
Bankett a Kék Szarvasban	3.—
És azalatt itthon	4:80
VÁNDOR IVÁN	
Andrea találkozik az étellel	5.—
Andrea arcát a nap felé fordítja	3.—

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A

TÜKÖR

eddigyi számainak munkatársai:

Novella

Aszlányi Károly
Dallos Sándor
Gergely Márta
Hunyadi Sándor
Karinthy Frigyes
Komáromi János
Kosztolányi Dezső
Laczkó Géza
D. Lengyel Laura
Molnár Ákos
Móricz Virág
Nagy Lajos
P. Gulácsy Irén
Sárközi György
v. Somogyváry Gyula
Surányi Miklós
Szabó Pál
Tersánszky J. Jenő
Török Sándor
Zágon István

Vers

Áprily Lajos
Bárd Miklós
Erdélyi József
Falu Tamás
Fodor József
Havas István
Illyés Gyula
Mécs László
Nadányi Zoltán
Radó Antal
Sík Sándor
Szathmáry István
Szegedi István
Szóke Sándor
Telekes Béla

Divat, konyha

Beczassy Judit
ifj. Gundel Károly
Ráskay Margit
Rónay Mária

Riport, tudomány, művészet

Baktay Ervin dr.
Bálint Lajos
Bárány István dr.
Bethlen Mária grófnő
Cholnoky Jenő dr.
Csaba Jenő dr.
Dutka Ákos
Glatz Oszkár
Halasy-Nagy József dr.
Halász Gyula
Imrédy Magda
Kertész Róbert dr.
Komlós Aladár dr.
Kozma Lajos
Lambrecht Kálmán dr.
Leidenfrost Gyula dr.
Majthényi György
Rapaics Raymund dr.
Ráth-Végh István dr.
Reményi József (Clevelandi)
Sárosi György
Sásdi Sándor
Sassy Csaba
Szepes Béla
Szerb Antal dr.
Tomanóczy Gusztáv
Zsindely Ferenc dr.

Színház, zene, film

Bartha Dénes dr.
Bárdos Artur
Fejős Pál
Fóthy János
Hevesi András
Hevesi Sándor
Horváth Árpád
Komor András
Korda Vince
Lányi Viktor
Márkus László
Schöpflin Aladár
Szigeti József
Tolnay Pál

Rajz

Byssz Róbert
Dallos Hanna
Dési-Huber István
Fáy Dezső
Förstner Dénes
Gedő Lipót
Gergely Tibor
Gömöri Imre
Graber Margit
Kandó Gyula
Lányi Imre
Pohárnok Zoltán
Simon Gy. János
Szigethy István
Szigeti Imre
Végh Dezső

Fénykép

Dulovits Jenő
Ébner Sándor dr.
Faludi Sándor
Félegyházy László
Hegyei Tibor
Hensch Aladár
Iglauer Pál
Kandó Gyula
Kinszki Imre
Krausz György
Lengyel Lajos
Motsidlovsky Dezső
Pécsi József
Pintér Zsuzsi
Radó György
Seiden Gusztáv
Singer Leó
Somogyi Kornél
Székács Lili
Székely Ferenc
Szöllősy Kálmán
Tabák Lajos
Vadas Ernő
Wachter Klára
Vecsényi István
Zsindely Endre

Előfizetési ára egy évre P 8'40, félévre P 4'40, egyes szám ára 80 fillér

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon 85-6-17

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS

A Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmával kitüntetett mű

«Monumentális nagysága, egyetemes és nemzeti fontossága, valamint szerzőjének az irodalomtörténet szolgálatában évtizedeken át kifejtett odaadó és nagy-szabású munkássága miatt (a bizottság) Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét kívánja az idei nagyjutalommal egyhangúlag kitüntetni.»

(Bizottsági jelentés az 1932. évi nagyjutalom tárgyában. Akadémiai Értesítő, 1932.)

- Első kötet:** A magyar irodalom a középkorban.
Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században.
Harmadik kötet: A magyar irodalom a XVII. században.
Negyedik kötet: A magyar irodalom a XVIII. században.
Ötödik kötet: A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.
Hatodik kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában.
Hetedik kötet: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában.

**A hét kötetben immár teljes mű
a magyar tudománynak örök dicsősége**

*Tanári könyvtárak nem nélkülözhetik.
Az első kötettől kezdve részletekben is
megrendelhető. Ára kötetenkint 50 P.*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása

A FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET főbizománya

A

TÜKÖR

első számainak munkatársai:

Novella

Aszlányi Károly
Balázs Sándor
Dallos Sándor
Hunyady Sándor
Karinthy Frigyes
Komáromi János
Kosztolányi Dezső
Laczkó Géza
Molnár Ákos
Nagy Dániel
P. Gulácsy Irén
Sárközi György
v. Somogyváry Gyula
Szabó Pál
Tersánszky J. Jenő
Török Sándor
Zágon István

Riport, tudomány, művészet

Baktay Ervin dr.
Bálint Lajos
Bárány István dr.
Berend Pál
Bethlen Mária grófné
Cholnoky Jenő dr.
Csaba Jenő dr.
Dutka Ákos
Glatz Oszkár
Halasy-Nagy József dr.
Imrédy Magda
Kertész Róbert
Kozma Lajos
Majthényi György
Rapaics Raymund dr.
Ráth-Végh István dr.
Reményi József (Cleveland)
Sásdi Sándor
Sassy Csaba
Supka Géza dr.
Szepes Béla
Szerb Antal dr.
Sztrókey Kálmán
Zsindely Ferenc dr.

Vers

Áprily Lajos
Bárd Miklós
Beér Gyula
Déchy Liane
Erdélyi József
Falu Tamás
Fenyő László
Fodor József
Illyés Gyula
Mécés László
Nadányi Zoltán
Sfk Sándor
Somlyó Zoltán
Szathmáry István
Szegedi István
Szőke Sándor
Telekes Béla

Dívat, konyha, kozmetika

ifj. Gundel Károly
Hárnik Helena dr.
Ráskay Margit
Rónay Mária

Rajz

Byssz Róbert
Dallos Hanna
Dési-Huber István
Fáy Dezső
Förstner Dénes
Gedő Lipót
Gergely Tibor
Gömöri Imre
Grabner Margit
Kandó Gyula
Lányi Imre
Pohárnok Zoltán
Simon György János
Szigethy István
Szigeti Imre
Végh Dezső

Színház, zene, film

Bartha Dénes dr.
Bárdos Artur
Fóthy János
Hevesi András
Hevesi Sándor
Horváth Árpád
Komor András
Korda Vince
Lányi Viktor
Márkus László
Schöpflin Aladár
Siklós Ferenc
Szigeti József

Fénykép

Bak Lóránd
Dulovits Jenő
Ébner Sándor dr.
Faludi Sándor
Félegyházy László
Hegyey Tibor
Hensch Aladár
Iglauer Pál
Kandó Gyula
Kinszki Imre
Krausz György
Lengyel Lajos
Ligeti Lajos
Motsidlovsky
Pécsi József
Pintér Zsuzsi
Radó György
Rónai Dénes
Seiden Gusztáv
Singer Leó
Somogyi Kornél
Székács Lili
Székely Ferenc
Szöllősy Kálmán
Tabák Lajos
Vadas Ernő
Vajda Pál R.
Wachter Klára
Zsindely Endre

Előfizetési ára egy évre P 8'40, félévre P 4'40, egyes szám ára 80 fillér

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-u. 4. Telefon 85-6-17

KORNIS GYULA ÚJ MŰVEI

A KULTÚRA VÁLSÁGA

TIZENÖT TANULMÁNY

a szellemi munka válságáról, Európa és Amerika kultúrpolitikájáról, a neveléstörténet és szellem-történet kapcsolatáról, az ötvenéves középiskolai törvényről, a honismeret tanításáról, az emberi kultúra örök értékmérőiről, a nemzeti állam nemzeti kultúrájáról; kultúrpolitikai arcképekkel, amelyek az újabb magyar essay-irodalomnak valóságos gyöngyei.

Ez a gondolatokban páratlanul gazdag könyv a magyar bölcséletnek, politikának és neveléstudománynak újabb diadala!

A hatalmas kötet ára 8 pengő

AZ ÁLLAMFÉRFI

A POLITIKAI LÉLEK VIZSGÁLATA

KÉT KÖTET

Minden magyar nevelőnek nélkülözhetetlen!

Az élvezetesen megírt mű a mai irodalmi élet **nagy eseménye**: minden ízében magyar és európai, valóságos cselekedet a nemzetnevelés érdekében, és a **jövő nemzedék** hatalmas erejű irányítója.

Gyönyörű kiállítás, 37 remek műmelléklet

A két kötet ára 20 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

RÉVAY JÓZSEF
GÖMBÖS GYULA
ÉLETE ÉS POLITIKÁJA

HERCZEG FERENC ELŐSZAVÁVAL

Ez a nagyszabású mű hiteles történelmi adatok alapján elsőnek rajzolja meg Magyarország miniszterelnökének katonai és politikai pályafutását, azonban a könyv egyúttal a háború utáni új Magyarország történelmét is összefoglalja, a forradalom vergődésein keresztül egészen a nemzeti megújulásig. Az utolsó 15 év történetének forrásmunkája ez a könyv.

Számos eredeti képpel, facsimilékkal, név- és tárgymutatóval, 440 oldalos.

Ára egészbőrkötésben 30 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PIETRO ORSI

A MAI OLASZORSZÁG

(1750—1933.)

PIETRO ORSI-nak a mai Olaszországról írt alapvető történelmi műve felöleli a legújabb Olaszország történetét 1750-től napjainkig. Drámai erővel elevenedik meg könyvében 1866 sorsdöntő fordulata, Olaszország egységforrása. A fiatal Olaszország felfelé ívelésének, a hármasszövetségben és a világháborúban való szereplésének Mussolini vezetése alatti megújulásának rajza a újabbkori történetírás valóságos mesterműve. Bennünket magyarokat különösen érdekelnek Garibaldi hősi harcai, a marsalai ezer és Türr István önfeláldozó küzdelmei és a könyvnek azok a részei, amelyeket a szerző külön a magyar kiadás kedvéért illesztett be könyvébe, s amelyekben egyes vitás pontokon történelmi igazságot szolgáltat Magyarországnak. BERZEVICZY ALBERT, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, értékes előszóval vezeti be az olvasót a nagyszerű mű történelmi légkörébe: remek összefoglalásban vetíti elénk az új Olaszország kialakulásának drámáját.

Gyönyörű kiállítás, 24 műmelléklet. Ára 15 pengő.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA